

Magtstat og godsdrift

Det danske ressourcesystem
1630-1730

edited by
E. Ladewig Petersen

Historisk-filosofiske Meddelelser 81

Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab
The Royal Danish Academy of Sciences and Letters

Commission Agent: C. A. Reitzel · Copenhagen 2002

Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab

udgiver følgende publikationsrækker:

The Royal Danish Academy of Sciences and Letters

issues the following series of publications:

Historisk-filosofiske Meddelelser, 8°

Historisk-filosofiske Skrifter, 4°

(History, Philosophy, Philology,
Archaeology, Art History)

Matematisk-fysiske Meddelelser, 8°

(Mathematics, Physics,
Chemistry, Astronomy, Geology)

Biologiske Skrifter, 4°

(Botany, Zoology, Palaeontology,
General Biology)

Oversigt, Annual Report, 8°

Authorized Abbreviations

Hist.Fil.Medd.Dan.Vid.Selsk.

(printed area 175x104 mm, 2700 units)

Hist.Filos.Skr.Dan.Vid.Selsk.

(printed area 2 columns,
each 199x77 mm, 2100 units)

Mat.Fys.Medd.Dan.Vid.Selsk.

(printed area 180x126 mm, 3360 units)

Biol.Skr.Dan.Vid.Selsk.

(printed area 2 columns,
each 199x77 mm, 2100 units)

Overs.Dan.Vid.Selsk.

The Academy invites original papers that contribute significantly to research carried on in Denmark. Foreign contributions are accepted from temporary residents in Denmark, participants in a joint project involving Danish researchers, or partakers in discussion with Danish contributors.

Instructions to Authors

Manuscripts from contributors who are not members of the Academy will be refereed by two members of the Academy. Authors of accepted papers receive galley proof and page proof which should be returned promptly to the editor. Minidiscs etc. may be accepted; contact the editor in advance, giving technical specifications.

Alterations causing more than 15% proof charges will be charged to the author(s). 50 free copies are supplied. Order form, quoting a special price for additional copies, accompanies the page proof. Authors are urged to provide addresses for up to 20 journals which may receive review copies.

Manuscripts not returned during the production of the book are not returned after printing. Original photos and art work are returned when requested.

Manuscript

General. – Manuscripts and illustrations must comply with the details given above. The original ms. and illustrations plus one clear copy of both should be sent to the undersigned editor.

E. Ladewig Petersen

Magtstat og godsdrift

Det danske ressourcesystem
1630-1730

Abstract

The Manorial Running System and State Power. The Danish System of Resources 1630-1730

This work treats of the structural and economic aspects of the running of manors in the seventeenth and eighteenth centuries. It focuses on the running of manors owned by the nobility, but manors belonging to institutions and the Crown are also dealt with. In that connection it is further examined what the ownership structure was like after the new group of upper middle-class landowners arose with the introduction of the absolute monarchy. A central theme is the political, social, and economic reactions of the nobility to the increasing public burdens in connection with the breakthrough of the tax-imposing State, and it is discussed how this influenced the production and marketing conditions of the manors. It is examined how the landed proprietors exploited their rights, including the right to derive as much profit from the manor as possible, and how they endeavoured to protect their manors and peasants from growing State demands for resources. The book discusses the competition between the Crown and the landed proprietors for the copyholders' surplus and the proprietors' attempt to get compensation through and intensified running of their estates and through increased villeinage. Further, the copyhold farms are subjected to a detailed analysis. It is examined how the copyhold farms were affected by the breakthrough of the tax-imposing State, by wars, and by increased villeinage, and light is thrown on the economy of the copyholds.

© Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab 2002

Printed in Denmark by Special-Trykkeriet Viborg a/s

ISSN 0106-0481 ISBN 87-7876-156-5

Forord

Den romerske digter Horats anbefalede, at man lod sine manuskripter hvile i ni år, inden man publicerede dem, velsagtens for at give tid til eftertanke. Udarbejdelsen af denne bog har taget ikke mindre end tretten år; det har givet rigelig tid til overvejelse, men sikkert også til mange gentagelser, som ikke længere kan rettes. Ikke heller den nyeste litteratur har kunnet udnyttes systematisk; tid og kræfter er blevet mangelvarer.

Bogen udspringer af det nordiske magtstatsprojekt, som nu også står foran sin afslutning, og som i sig selv var en konsekvens af rapporten til det nordiske historikermøde i Odense 1984 om »magtstaten i Norden og dens sociale konsekvenser«. Diskussionen fortsatte på historikermødet i Reykjavík 1987, hvor jeg selv forelagde en præliminær udgave af bogen.

Bogen har krævet en tidsrøvende arbejdsindsats; ikke mindst har de 64 pakker adelige jordebøger 1660-65 beslaglagt megen tid. Det kom derfor som en appelsin i turbanen, at min stipendiat, nu lic.phil. John Erik Falsig så venligt stillede sine edb-udskrifter af forarbejderne til Christian V.s matrikel til min rådighed; ellers havde arbejdet ikke kunnet gennemføres.

Bidragyderne til den nordiske magtstatsrapport skylder jeg en solid tak for givtige diskussioner: arkivar, lic.phil. Leon Jespersen (Odense), professor, dr.philos. Øystein Rian (Oslo) og professor, fil.dr. Nils Erik Villstrand (Åbo). To andre venner, professor, fil.dr. Sven A. Nilsson (Uppsala) og lektor, dr.phil. Fridlev Skrubbeltrang (København) må jeg nu nøjes med at takke gennem dedikationen.

Endnu skylder jeg Historisk Instituts to sekretærer Vivian Kapper og Lilian Kristensen en meget stor tak for det møjsommelige og tidsrøvende renskrivningsarbejde.

Odense 1999 10. juni

ELP

Bogen tilegnes mindet om to venner:

Professor, fil.dr. *Sven A. Nilsson*,
Uppsala (1914-1997) og

Lektor, dr.phil. *Fridlev Skrubbeltrang*,
København (1900-1988)

Redaktionelt efterord

Erling Ladewig Petersen indleverede manuskriptet *Godsdrift og magtstat* til offentliggørelse i Det Kongelige Danske Videnskaberne Selskabs Humanisk-filosofiske Meddelelser den 11. juni 1999. Lige før årsskiftet 2000 forelå en 1. korrektur, som Ladewig-Petersen utvivlsomt havde regnet med at følge til dørs. Men på grund af bedømmelses- og udgivelsesarbejde til anden side havde han ikke nået at returnere korrektoren, da han efter nogle måneders sygdom afgik ved døden 25. juni 2000. Efter hans død gik produktionen i stå, indtil arkivar Leon Jespersen, Rigsarkivet, og cand.mag. Christian Larsen påtog sig det store arbejde med at læse korrektur på værket og bringe det i den definitive trykfærdige stand; de forestod også det nødvendige afsluttende samarbejde med Ladewig Petersens grafiker, Inger Bjerg Poulsen, om grafer, tegninger og tabeller og har desuden udarbejdet registre. Det Kongelige Danske Videnskaberne Selskab bringer disse sagkyndige medarbejdere sin hjertelige tak for en indsats, uden hvilken det trykte værk ville være blevet mindre ensartet og overskueligt. Manuskriptet, som i flere henseender bar præg af at være blevet til over et udstrakt tidsrum, sammenfatter Erling Ladewig Petersens livslange forskning i dansk godsøkonomi.

Flemming Lundgreen-Nielsen
Selskabets redaktør

Indhold

1. Indledende refleksioner	7
2. Teoretiske rammer	17
3. Fæstegårdens økonomi	39
4. Herregårdens økonomi	67
5. Skatter og offentlig tynge	100
6. Skattestatens gennembrud	108
7. Misera contribuens plebs	121
8. Fæstebønders hoveri	131
9. Kildekritisk opgør	136
10. Ødelæggelser, ødegårde og regeneration	145
11. Storgodsdrift?	164
12. Økonomiske konjunkturer	206
13. Ejendomsbesiddelsens forvandling 1660-1730: Formelle rammer	234
14. Ejendomsbesiddelsens forvandling 1660-1730: Konkrete forhold	260
15. Hovedgården	285
16. Godsdriftens vilkår 1660-1730	300
17. Sammenfatning	314
18. Kilder og litteratur	328
19. Personregister	341
20. Stedregister	346

1. Indledende refleksioner

Ingen vil kunne bestride, at der består en sammenhæng mellem udviklingen af adelens og kronens godsdrift og fæstebøndernes økonomiske vilkår og hoveri, hvad enten denne forbindelse har været af ren driftsøkonomisk art, af retlig karakter eller har været iblandet fiskale elementer. Sagen kræver imidlertid på mange punkter undersøgelser og præciseringer fremfor forhastet generalisering, dels fordi den viden, vi har, endnu ikke står mål med de krav, som bør kunne stilles, dels fordi diskussionen gennemgående har været præget af politiske og emotionelle overtoner. Det gælder netop bl.a. storgodsdriftens og hoveriets udbredelse og beskaffenhed, disse fænomeners kronologi, deres geografiske, sociale og retlige nuancering og mange andre punkter; men det gælder i allerhøjeste grad også de direkte og indirekte virkninger af den moderne magtstats tilblivelse fra 1600-tallet til reformtiden i det 18. århundrede.

Altfor ofte har man ladet sig nøje med svævende generalisering, undertiden endda stærkt farvet af politiske, sociale eller andre aversioner. Som et skabeloneksempel kan man blot citere O.H. Larsens fremstilling fra 1933, det indtil videre eneste tilgængelige værk for den internationale forskning. Larsen fremhæver, at udvikelsen af hoveriet tog fart omkring 1600, fremskyndet af gunstige økonomiske konjunkturer, af kronens byggeaktivitet, som fik en afsmittende virkning, og af det begyndende »kapitalistiske« storlandbrug. Det hidtidige »fastlagte« hoveri forvandles med kronens velsignelse til et ubestemt og vilkårligt, i strid med de normer, som de retsgyldige jordebøger foreskrev; og udviklingen blev forceret af vedvarende lønstigning i 1600-tallet, således at det »egenmægtige« hoveri i 1700-tallet på »mange godser antog et sådant omfang, at bønderne end ikke kunne drage omsorg for (*besorgen*) deres egne bedrifter«.¹

Som typeeksempel udmærker O.H. Larsens fremstilling sig ikke blot ved sine banale, almindelige vendinger og absolutte mangel på præcision og geografisk horisont, men tilmed ved væsentlige direkte fejl. Det er upræcist at ville hævde, at hoveriet indtil 1600 havde været fastlagt uden at tilføje, at fastlæggelsen blev bestemt af lokale sædvaner og ved aftaler mellem godsejer og bønder, som

domstolene respekterede til i hvert fald 1608.² Videre må det stå fast, at jordebøgerne aldrig – eller i hvert fald kun som absolutte undtagelser – foreskriver fæstebøndernes arbejdsforpligtelser. Selvom hoveriet efterhånden blev ubestemt eller elastisk, redegør selv fæstekontrakter, som foreligger *en masse* fra slutningen af 1600-tallet, kun sjældent udtrykkeligt for hoveriforpligtelsernes art og omfang; det var offentligt kun omfattet af *Danske Lovs* regel om fæstebondens pligt til at respektere den privatretlige husbondret, og først en forordning 1791 forlangte skriftlige hoverikontrakter.

Takket være moderne, indgående og kompetente undersøgelser – især Fridlev Skrubbeltrangs pionérarbejde³ – har vi nu et ganske omfattende kendskab til fæsteforhold og hoveriets art og omfang i 1700-tallet; dette i modsætning til ældre perioder, hvor man tilsyneladende har stillet sig tilfreds med tilbageprojiceringer, enkeltteksempler uden bindende repræsentativ værdi eller ved mekanisk kombineret med storgodsdriftens vækst. Det er symptomatisk, at O.H. Larsen meget irrationelt indskrænker sig til at konstatere, at landet i slutningen af 1600-tallet havde 59.000 bøndergårde (altovervejende fæstebrug), at hovedgårdene gennemsnitligt – men med landsdelsforskelle – havde en størrelse af 7,6 bøndergårde, og at de i alt svarede til 5.500 bønderbrug. Konklusionen lyder: »Disse tal giver et billede af den landøkonomiske bedrifts karakter, efter at markedsproduktionen havde øvet sin indflydelse i halvandet hundrede år, og (de) viser, hvor ringe storbedriftens betydning i grunden var.«⁴ Fremstillingen præges af svigtende konsekvens og empiriske brist, men også af manglende indsigt i det danske godssystemets meget specielle strukturer og i dets forhold til selv nærliggende, europæiske driftsformer.

De »specielle« danske strukturer kræver givetvis international placering, som i bred udstrækning har manglet, og som har givet anledning til fejlslagne eller skæve fortolkninger, når danske forhold er blevet inddraget i den internationale diskussion. Først de 'negative' sider, som fremfor alt kan tjene til karakteristik af paralleller og særpræg og til præcisering af de opgaver, dansk forskning må – og kun den selv kan – tage stilling til.

For det første må det fastholdes, at det danske godssystem i den periode, vi opererer med, ikke uden videre lader sig indordne i kontinentale eller engelske kategorier. Der kunne drages økonomiske eller konjunkturmæssige paralleller til den engelske *manor*

eller det franske *seigneurie*, men strukturelt og retligt har disse – indbyrdes forskelligartede »feudaliserede« – enheder – intet eller meget lidt til fælles med danske godsstrukturer.⁵ Og heller ikke en grovsortering efter – selv så heterogene og komplicerede – basisbegreber som *Grundherrschaft*, *Gutsherrschaft* eller *Gutswirtschaft* lader sig gennemføre uden at øve vold mod grundlæggende og særprægede træk i det danske godssystem.⁶

De to første af disse tre kategorier er overvejende retlige: De indbefatter privat- og efterhånden også offentligretlige elementer, som godsejerne tilegnede sig, men som kun vanskeligt kan indføjes i en strindbergsk 'knappologi'. Det egentlige grundherschab karakteriseres mest konkret ved fæsterens »skyld« (rente), men kompliceres ved tillæg af andre ydelser (herlighedsafgifter), af det i selve fæsteforholdet indbyggede, gensidige værnsforhold eller af godsejerens ret til og mulighed for at pålægge fæstegårdene ekstra ydelser i kraft af sin ejendomsret (f.eks. kvæghold) eller til at afkræve fæsterne vederlag for tilladelse til udnyttelse af godsets ressourcer. Offentligretlige elementer involveres ved overtagelse af jurisdiktionsmyndighed eller beskatningsmæssig immunitet.

Grænserne mellem rettigheder af privat eller offentlig oprindelse er alt andet end klare, men godsejerens voksende myndighed forvandlede – som Svend Gissel har gjort opmærksom på – de personlige relationer til økonomiske. De udelukkede efterhånden, at kronen kunne gribe ind i godsejerdispositioner, men ikke, at den kunne retsforfølge godsejere principielt for overgreb mod offentligretlige grundregler, retssikkerheden efter gældende lov, indgåede kontrakter osv. Som hovedregel gjaldt i Danmark kun håndfæstningernes forskrift (§ 6), som forbød kongemagten at blande sig i ejerens dispositioner eller at stille krav til hans bønder uden udtrykkeligt samtykke. Afgørende og delvis specielt er det, at danske godsejere besad deres gods med ejendomsret (*allodialret*, om man vil) uden væsentlige feudale ingredienser som på kontinentet eller i England.⁷ Den moderne magtstats voksende øvrighedsmyndighed og præstationskrav har kun inddirekte med disse grundlæggende strukturelle forhold i Danmark at gøre, selv om den – som vi vender tilbage til – har været af aldeles grundlæggende betydning, hvorimod feudale rettigheder andre steder kan have været med til at bane vejen for øvrighedsstaten.

I modsætning til disse overvejende juridiske grundbegreber må den sidste kategori, *Gutswirtschaft* principielt kendetegnes som et

økonomisk fænomen og en driftsform, som ingenlunde udelukker inddragelse af godsejerens retsforhold til fæstere og livegne eller afgrænsningsproblemer over for øvrighedsmyndigheder. Definitionen indebærer blot, at hovedgårdsdriften på én gang har været så omfattende og ressourcekrævende, at den strukturelt og funktionelt har været bærende for godsets drift. Det vil – som vi atter må vende tilbage til – være afgørende, at en mekanisk størrelsesbestemmelse uden inddragelse af funktionelle kriterier er meningsløs. Foreløbig kun så meget: selvom det østeuropæiske storlandbrug – ofte betegnet som *latifundie*-drift – kræver indgående geografisk, social og saglig differentiering, kendetegnes det normalt ved, at hovedgården selv beslaglægger en meget høj procentdel af godskompleksets samlede nytteareal, ofte 40-70 %, og at driften og (det vederlagsfri) hoveri tillempes efter fæstebrugenes størrelse, gårdenes og bøndernes retlige og sociale status, godsets beliggenhed i forhold til afsætningsmarkeder og andre omstændigheder.

Helt foreløbigt må man i denne forbindelse straks gøre opmærksom på, at landets 731 hoved- og ladegårde i 1682 beslaglagde 31.300 tønner hartkorn (td.htk.) af rigets samlede matrikelshartkorn på 357.500 td.htk., dvs. 8,7 %.⁸ Meget store og ressourcekrævende bedrifter forekom, men selv med et indlysende kritisabelt gennemsnit målte hovedgårdene 42,6 td.htk. eller 187 td.land dyrket areal (103 ha.) over for fæstegårdenes 6,25 td.htk. eller 33 td.land (18 ha.). Gennemsnitstallene er givetvis i enkeltheder vildledende, men de størrelsesordener, der her er tale om, er fuldt tilstrækkelige til at dokumentere, at det danske godssystem under ingen omstændigheder lader sig »slå i hartkorn med« østelbisk eller holstensk *latifundie*-drift i strukturel eller økonomisk henseende; selv på sit højdepunkt omkring 1770, da hovedgårdshartkornet nåede op på ca. 10 % af det samlede hartkorn, og da det notorisk tyngende hoveri ligeledes nåede sin kulmination, havde godsdriften ikke antaget østeuropæiske dimensioner.

Det udelukker ingenlunde, at der har været tendenser tilstede i det danske landbosamfund i retning af storgodsdrift, eller at hoveriet ikke har været eller blev en alvorlig belastning. Men det medfører, at vi ved middelalderens udgang og endnu i 1600-tallet bør foretrække at give det danske godssystem etiketten 'rente-gods'.⁹ Godskompleksernes størrelse varierede i høj grad både vertikalt og horisontalt, dvs. socialt-økonomisk og i tidsdimensioner.

ner: store og små godskomplekser forekom mellem hinanden, og godserne var – på grund af arvedeling eller markedsomsætning – absolut ikke stabile størrelser.

Tre hovedtræk tjener til at karakterisere det danske rentegods. For det første var hovedgårdene endnu i 1500-tallet som regel af beskeden størrelse, og de fungerede som centrum for fæstegodsets administration, oppebørslen af afgiftsydelser og afsætningen af varer. For det andet er det (i modsætning til andre områder af Europa) væsentligt, at danske godsejere konsekvent synes at have fastholdt betalingen af fæstebøndernes renteydelser overvejende i naturalier. Den etikette af 'rentiers', som man med megen ret har tillagt de europæiske godsejeraristokratier i senmiddelalderen og nyere tid som nydere af faste pengerefter, er derfor kun korrekt, hvis man til den danske, adelige godsejers rentierstatus føjer et merkantilt element: naturalieoppebørslerne af fæstegodset, og at hovedgårdens overskudsproduktion afsættes efter kommercielle markedshensyn.

Godset var (som overalt)¹⁰ sikre som langsigtede investeringsobjekter; de afkastede en rente, som ikke givetvis var proportional med godsets størrelse, og som netop på grund af den langsigtede investering gav en større økonomisk sikkerhed end erhvervsmæssige transaktioner til markedsrente.¹¹ Men de økonomiske grundbetragtninger smittede for det tredje af på godsets struktur på den måde, at en væsentlig side af driftens rationalitet måtte være afhængig af dets opbygning, dets geografiske koncentration eller spredning i forhold til hovedgården. Koncentrerede formationer gav fra driftsomkostningssynspunkter muligheder for at opnå det optimale udbytte af afgifts- og arbejdsressourcer, medens strøgods fjernt fra hovedgården kunne indebære omkostninger til lokal fogedforvaltning, kontrol og transport.

Alle disse specielle, danske (og delvis svenske) særpræg betød som nævnt ikke, at hovedgårdsudvidelser ikke forekom i 15- og begyndelsen af 1600-tallet, eller at konvertering af naturalieoppebørslere eller arbejdsydelser til penge (eller *vice versa*) ikke forekom; men de giver strukturelle begrundede forskelle i to retninger i forhold til vore europæiske omgivelser. Uanset hvorledes man skal forklare den danske godsejers bevarelse af rentegodsstrukturen og af fæstegodskompleksets naturalieydelser, adskiller han sig fra andre vest- og sydeuropæiske standsfæller ved konsekvent at fastholde forretningshensynet, også selvom han (fra mid-

ten af 1500-tallet) yderst sjældent selv tog aktiv del i købmandshandel. På den anden side må det formentlig have været en skønsag eller en økonomisk overvejelse, om udbyttet af direkte – men tilsyneladende ret ekstensiv – hovedgårdsdrift i stor stil svarede sig bedre end blot at oppebære naturalierenterne af fæstegodset. Incitamenterne til hovedgårdsekspansion må under alle omstændigheder have været mindre end i Østeuropa, i hvert fald indtil midten af 1600-tallet.

Økonomiske betragtninger (og her tænkes specielt på virkningerne af udefra kommende, autonome konjunkturer) kan have spillet en rolle, ligesom den også i europæisk sammenhæng eksklusive privilegering af adelsgodset kan have været af betydning; den værnede – bortset fra adelens formuebestemte, militære tjenestepligt – godset mod indgreb eller belastning fra andre instanser, specielt statsmagten.

Det nysnævnte, begrænsede forbehold for de manglende tilskyndelser til storgodsdrift beror netop på, at den ekspanderende magtstat fra ca. 1630 langt hyppigere end før pålagde også det privilegerede gods byrder i form af offentlige skatter, og at disse efter de adelige beskatningsprivilegiens bortfald 1660-61 ikke blot blev stort set generelle, men også permanente; skatterne kan altså opfattes som en offentlig prioritet i næsten al fast ejendom.¹²

Beskatningen indfører uanset sin form med andre ord en ny og konkurrerende komponent i bestående strukturer; den må i kraft af sit omfang givetvis have øvet væsentlig indflydelse på godsejerens tilrettelæggelse af godsets drift, have stillet ham over for – omend på visse måder begrænsede¹³ – strukturelle eller funktionelle valgmuligheder. Han havde jo ikke længere nogen forfatningsbestemt hjemmel for at kontrollere eller begrænse beskatningen, der var blevet et kongeligt monopolanliggende. Det bliver et af hovedsynspunkterne i det følgende, at magtstatens vækst (udover mere ugunstige konjunkturforhold) medfører delstrukturforandringer i den forstand, at godsejeren nu måtte træffe et både økonomisk og fiskalt bestemt valg mellem rentegods og mere arbejdskrævende storgodsdrift,¹⁴ og at disse ændringer efter sagens natur også må indebære forandrede eller større belastninger for det bondesamfund, der er vort hovedanliggende. At der opereres med delstrukturelle forandringer beror på, at de citerede tal for fordelingen af hovedgårds- og fæstegodsressourcer jo ikke forvandles væsentligt mellem 1682 og landboreformerne.

Den strukturelle angrebsvinkel, som bevidst anlægges her,¹⁵ giver os muligheder for at analysere og fortolke grundlæggende mønstre og interne eller ydre forandringer (og forandringssdynamikken) i samfundsstrukturer og sociale formationer, som har bestået i et så langt tidsspænd som fire hundrede år (ca. 1400-1800), selvom vi også her må begrænse os til en af flere vigtige forandringsfaser, 1600-tallet. Det må være et udgangspunkt, at fæstegodssystemet – ‘bondesamfundet’, som det defineres i det følgende kapitel – ikke i sig selv, i sin oprindelse eller i sine funktioner apriorisk kan bestemmes som en institutionel, social eller økonomisk undertrykkelsesmekanisme; at den har sin egen indre og ydre dynamik, og at det heller ikke pr. definition var nogen fremadskridende udbytningsorganisation.¹⁶ Den strukturelle og funktionelle analyse har det fortrin fremfor en analyse, der tager sit udgangspunkt i produktionsformen, at den ikke bindes af apriorisk forudsatte, indre modsætninger eller potentielle konflikter, retlige, økonomiske eller endog moralske; den forudsætter ikke på forhånd spændinger, som med bindende nødvendighed måtte være tilstede i selve produktionsformens grundsubstans, og som *derfor* måtte føre til forandring.

Diskussionen af produktionsformens altafgørende betydning har ofte – men langt fra altid – ført til, at interessen samles om dens interne spændingsfelter og dens gevinstfordeling inden for givne, institutionelle skabeloner, på bekostning af empirisk kendskab til eller interesse for landbosamfundets særprægede, men foranderlige, sociale, økonomiske eller andre mønstre og styrkefordeling. Denne risiko er den strukturelle indfaldsvinkel i hvert fald teoretisk fri for til fordel for aktuel konkretisering og fordel for et friere valg af forklaringshypoteser. Endelig kunne man også påpege, at den strukturelle indfaldsvinkel levner en større margin for hermeneutisk forklaring i den mening, at den giver principielt ubegrænsede muligheder for anvendelse af samtidens egne normer som heuristisk analyseramme, hvor fremmedartede eller anstødelige de end kan forekomme os. Den reducerer heller ikke (som det har været tilfældet i ekstreme tilfælde) bevidsthedsformer og ideologi til en simpel konsekvens af produktionsformen, men gør den til en smidig bestanddel af analyse- og forklaringsapparatet.

Langt mere elementært er det, at den historiske tradition – lærd og læg – stadig belastes af forestillinger, som med kategorisk

sikkerhed (som hos O.H. Larsen) udtaler sig om bondestandens 'sociale degradering', fæstebøndernes fremadskridende forarmelse og godsejernes undertrykkelse af bønderne. Der er blot her tale om en dødvægt af tradition, som har andre historiske eller teoretiske begrundelser end de, som netop er diskuteret. Stundom kan der naturligvis være tale om analogislutninger eller ligefrem tilbageprojicering af bedre kendte forhold i 1700-tallet. Men som helhed præges dansk historieskrivning (som andre landes) af to indbyrdes sammenhængende hovedtendenser, 'gårdmands-linien' og 'aristokratfordømmelsen'.¹⁷

Den første har fremhævet bondefrigørelsen som et produkt af humane regeringsforanstaltninger, den frigjorte bondes økonomiske fremdrift og resultater og gårdbesidderens følgelig legitime adkomst til politisk indflydelse og medbestemmelse. Aristokratfordømmelsen er af ældre, men stadig legitimerende herkomst; den har været et gennemgående tema siden enevældens indførelse, først som politisk argument, men efterhånden mest som politisk-ideologisk og social begrundelse for de processer, man har tolket som ligeledes fremadskridende demokratisering. At den ikke blot indeholder en reciprokering af gårdmands-linien, men tilsyneladende også andre forudsætninger, fremgår af den tilsyneladende (men i europæisk sammenhæng uudforskede) kendsgerning, at aristokratfordømmelsen i Sverige og Danmark synes at være langt mere indædt og levedygtig end andetsteds, f.eks. i England.

Hvilke hypoteser man end kan fremføre til forklaring af de reelle forskelle mellem England, kontinentet og Skandinavien, af de indbyrdes afvigende udviklingsforløb og af de ulige, historiografiske udlægninger, har de på nuværende tidspunkt så meget tilfælles, at de ikke er generelt bindende. Man har påpeget, at det engelske aristokratis mere begrænsede privilegering, dets større sociale åbenhed, dets fordomsfrie, erhvervsmæssige engagement (også under industrialiseringen) og dets opgivelse af seigneuriale rettigheder til fordel for fæsterenter har kunnet bidrage til, at det så meget længere har kunnet bevare sine politiske positioner og rettigheder og sin sociale status. Alle disse faktorer overflødiggør – om de er sande – antiaristokratiske aversioner såvel som bondedemokratiske myter. Men de er for det første ikke specielle, fordi elementer af dem også findes i Skandinavien (og måske specielt i Sverige, trods aristokratfordømmelsen). For det andet inde-

bærer *noble privilege* ikke nogen ensidig begunstiging, men gensidige forpligtelser, som har deres oprindelse i de europæiske bondesamfund; kontraktforhold mellem godsejer og bonde til varetagelse af godssystemets interne tarv og til beskyttelse mod omverdenen, derunder også den vordende eller fuldt udviklede magtstat. Pointen bliver et *memento* mod at foretrække produktionsformer som forklaringsramme fremfor bonde- eller andre former for samfundsopbygning.

Noter: 1. Indledende refleksioner

1. O.H. Larsen i *Dänische Wirtschaftsgeschichte*, hrsg. von A. Nielsen, s. 152 f., 182 f., 187 f. – Den danske literaturs almindeligheder afspejles f.eks. i F.W. Henning, *Dienste und Abgaben*, s. 63, det hidtil mest kompetente og nuancerede arbejde inden for dette arbejdsfelt.
2. Allerede et halvt århundrede tidligere havde C. Christensen (Hørsholm) (*Agrarhistoriske Studier I*, s. 182-89) betonet dette forhold.
3. Især F. Skrubbeltrang, *Landbosamfund*.
4. O.H. Larsen, *anf.arb.*, s. 149 f.
5. Jf. f.eks. M. Bloch, *Seigneurie et manoir*.
6. F. Lütge, *Agrarverfassung*, s. 45 ff., 117 ff., 159 ff.: HRG I, sp. 1824-42, 1878-80. Jf. Sv. Gissels velmotiverede kritik af Lütge i HT 12. r. VI, s. 652-54.
7. Om allodialbegrebet og »allodifikation«, se W. Goetz i HRG I, sp. 120-23.
8. H. Pedersen *Hovedgaardens drift* s. 13; samme, *De danske Landbrug*, s. 353, 360, 365; jf. V.A. Falbe Hansen, *Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne, I*, s. 41 jf.; II, s. 91-109; en td.htk. defineres traditionelt som så meget gods, som kunne give sin ejer 1 td. 'hårdt korn' (rug eller byg eller en ækvivalent i andre varer). En tønde land fastsættes ved matrikuleringen i 1680'erne til 14.000 sjællandske kvadratalen (= 0,55 ha.). Da der samtidig gennemføres opmåling og bonitering af ager-, eng- og skovressourcer, består der ikke noget fast talforhold mellem td.htk. og td.land. Jo bedre ressourcerne er, des færre td.land pr. td.htk.; jf. F. Stendal Pedersen, *Fynsk landbrugs vilkår*, kap. II.
9. *Godsdriften i Norden under 1600-tallet*. Från medeltid till välfärdssamhälle, Nordiska historikermötet i Uppsala 1974 (Rapport), Upps. 1976, s. 63-65.
10. Men med det forbehold, at den danske adel som socialgruppe nød monopol på retten til at eje privilegeret gods indtil enevældens indførelse.
11. Jf. *Landbohist. tidskr.* 2. r. IV. Kbh. 1982, s. 42-44. Hertil må føjes mere irrationelle hensyn, den sociale status (og indflydelse), godsbesiddelsen forlænet indehaveren med, indtil 1660 altså eksklusivt adelen.
12. Om magtstatsbegrebet, Leon Jespersen, *Machtstaat*, s. 271-73.
13. Begrænsede på grund af normative forbud 1682 mod inddragelse af fæstegårde, under hovedgården.
14. Eller rettere en overførsel af arbejdskraft fra fæstegårdene til hovedgården, som ikke er komplementær, men kumulativ, eftersom fæstegodset stadig skulle drives.

15. Og som teoretisk uddybes i kap. 2.
16. Jf. Troels Dahlerup i *HT* 78. 1978, s. 301-03. – En bredere fortolkningsramme giver Kristof K. Kristiansen, *Familiebruget under pres*, s. 592-606.
17. T. Kjærgaard, *Gårdmandslinien*. Der foreligger ingen undersøgelse af aristokratfordømmelsen i Danmark, men jf. C.A. Hesslers svenske; for det flg. se M.L. Bush, *The English Aristocracy*; samme, *Noble Privilege*, s. 206-10.

2. Teoretiske rammer

Opfatter man generelt bondesamfundet som én – af mange mulige – former for social organisation, vil man typologisk kunne skelne mellem tre forskellige grupperinger, den primitive agerdyrker (og/eller kvægavler), bonden og landbrugeren.¹ Den sidste type har i denne forbindelse kun begrænset interesse, fordi der her er tale om teknisk og teknologisk organiseret landbrug med henblik på at opnå det individuelle eller kollektivt optimale udbytte og den højst opnåelige profit på afsætningsmarkederne; den hviler på bevidst forretningsmæssig kalkulering (ofte tillige på specialisering), men er til gengæld samtidig afhængig af redskaber, gødningsressourcer, miljøteknik og forbrugsgoder, som frembringes industrielt uden for landbrugers bedrift. Denne *farmer*-form kan benyttes til den såkaldte anden landbrugsrevolution i 18. århundrede; der foreligger tilløb i 1600-tallets specialiserede og teknologisk avancerede landbrug i Nordvesteuropa, men denne type er teknisk, socialt og økonomisk tæt forbundet med den industrielle revolution.²

Bonden driver ikke i samme forstand en forretningsvirksomhed, men en husstand, som strukturelt hviler på geografisk bestemte økosystemer og teknologiske hjælpemidler, og som kendetegnes ved sine særprægede, men grundlæggende og næsten nødvendige former for sociale og materielle forbindelser til sine omgivelser. Det er blot ikke disse sociale relationer, som adskiller bonden fra det 'primitive' agerbrug. For naturfolk – og det gælder såvel jæger- og samlersamfund som 'neolitiske' agerbrugs- og kvægavlenssamfund – lever sjældent isolerede uden fredelige eller krigeriske forbindelser til omverdenen. Sondringen mellem bonde og agerdyrker kan altså ikke nødvendigvis defineres ved kulturforskelle, men må bero på formerne for begrundelsen af de forskellige typer af indbyrdes relationer og intern organisation.

Hos naturfolk kan man antage, at besiddelsen af og kontrollen med produktionsmidlerne er højst decentraliseret, lokalt eller slægtsmæssigt begrænset, og hviler i sig selv. Økonomiske eller andre arter begrænsninger – bestående i uligheder, kontrol med eller 'udbytning' af produktionsressourcerne – skabes altså ikke af produktionssystemet selv, heller ikke de dertil svarende, vertikale

eller horisontale, sociale forbindelser til omverdenen eller »oververdenen«. Produktionen af elementære eller relationsbestemte produkter afhænger af aktuelle behov eller kan tilpasses dem, men det udelukker ikke udveksling af materielle eller kulturelle produkter, som andre grupper kan frembringe. Begge dele indeholder i sig selv kimen til ulighed og dermed konfrontation.

Idealtyper af denne art er – i Max Webers udlægning – sociologiske enheder, som historikerne ikke uden videre kan godtage; vi kan forlange geografiske og kronologiske dimensioner, som bærer udover den statiske, strukturelle kortlægning; vi kan ikke heller arbejde med begrebsrammer, som fører fra primitive til højere udviklede trin for social eller kulturel udvikling; skævheder i retten til at disponere over eller til at kontrollere produktionsapparatet – derunder den menneskelige arbejdskraft – medfører, at der jævnsides med eller over de primære producenter indføjles grupper, som ikke selv eller i hvert fald kun overordnet tager del i produktionsprocessen, men som til gengæld kan hellige sig andre funktioner, udøvende, sociale eller administrative, støttet til et magtpotentiale til beskyttelse af landbosamfundet, bønder defineres da som agerbrugere og kvægavlere, der må producere et overskud, som i form af et vederlag overføres til 'den herskende gruppe', enten til dens eget forbrug, til symbolsk opretholdelse af dens prestige eller til redistribution til underordnede 'funktioner', til betaling af de funktioner, de udøver på herrens vegne.

Man kan derved skelne mellem symmetriske eller asymmetriske myndigheds- og magtstrukturer, som adskiller bonden fra den 'primitive' agerdyrker, men som ikke begrundes i produktionsformer. Fælles for begge grupper vil det under alle omstændigheder være, at de har elementære behov for produktion af forskellige fonds til vedligeholdelse af husstandens og brugets fornødenheder. Der må være tale om en 'reproduktionsfond' af sædkorn eller husdyrsbestand, som sætter landbrugeren istand til at videreføre bedriften; om en 'kaloriefond' til dækning af husstandsmedlemmernes livsfornødenheder; og om en 'reservefond' (allerede et overskud) til fornyelse af redskaber, inventar, husdyr osv. eller til at foregribe uforudsete situationer som naturkatastrofer, misvækt eller kvægsygdomme osv. Begge grupper vil tillige have brug for en 'ceremoniel fond' til underbygning eller vedligeholdelse af sine sociale relationer til omgivelserne, familiemæssige, assurance-mæssige, rituelle osv. (eller blandinger).

Selvom der allerede her for begge kategoriers vedkommende er tale om produktion af noget, der kun fra et rationelt synspunkt kan karakteriseres som overskud,³ kan historikerne tillægge den iagttagelse, at hverken 'primitive' agrarsamfund eller (ifølge definitionen) højt udviklede bondesamfund ville drømme om produktion af et overskud for at skaffe sig luksusvarer, her defineret som varer, der falder uden for strukturelle eller sociale behov. Ikke helt sjældent forekommer der f.eks. i situationer, som præges af mangel på arbejdskraft (således i den europæiske senmiddelalder), domfældelse af individer, som forsvarer sig ved, at de er istand til at skaffe sig det årlige udkomme ved sæsonarbejde. Marginalforbrug (også overforbrug) hører industrisamfundet til.

Principielt kendetegnes det 'primitive' agrarsamfund ved sin selvtilstrækkelighed, sin indre afsluttethed og ved sin organisatoriske decentralisering. Bonden adskiller sig fra den 'primitive' agerdykker/kvægavler netop ved en asymmetrisk magtfordeling, tilstedeværelsen af en magtélite, som – af den ene eller den anden oprindelse, af den ene eller den anden årsag eller med den ene eller den anden begrundelse – kan gøre krav på en afgift som vederlag for en betydningsfuld eller, i givet fald, som modydelse. En afgift eller tribut, der atter nødvendigvis, at bonden udover de allerede nævnte, grundlæggende fonde må finde udveje for en 'afgiftsfond'. Der er blot tale om en social eller magtfordelmæssig fordelingsstruktur; og den er uafhængig af produktionsformen, som forudsætter indbyggede, modstridende opfattelser af besiddelses- eller brugsretten til produktionsapparatet, indbyggede og nødvendige konfliktmønstre og modværgemekanismer, og den er befriet fra enhver form for determineret udvikling mod mere avancerede former. Der bliver tale om strukturer, som i den givne sammenhæng tjener en eller anden social funktion.

Selv under asymmetriske strukturforhold kan man skelne mellem flere typer, hvis fællestræk er, at herskeren eller élitén udøver en myndighed (*auctoritas*) eller en magt (*potestas*), tilsammen et herredømme (*dominium*); at den med eller uden fuld ejendomsret (allodial eller feudal besiddelse) og uanset bondens sociale og retlige status (selveje-fæster, fri-ufri) giver indehaveren ret til at oppebære en afgift som vederlag for en reel eller symbolsk modydelse.⁴ Det reelle eller hule gensidighedsforhold bliver dermed et grundlæggende element; afgiften symboliserer en ydelse og en modydelse.

Man kan således udsondre en præbendal *dominium*form, hvis indehaver karakteriseres ved, at han på andres vegne oppebærer afgiften af et bondesamfund som aflønning for embedsydelser på overøvrighedens vegne, militære, retlige eller gejstlige. Denne *dominium*form indebærer altså i princippet ingen ejendomsret til jorden – men kun en myndighedsfordeling – selvom præbendale (ofte feudale) besiddelser erfaringsmæssigt blev arvelige. Den fulde konsekvens bliver en patrimonial *dominium*form, baseret på fuld ejendomsret eller fikseret feudal besiddelse, som giver indehaverne ret til at oppebære forpagtnings- eller andre afgifter af bondesamfundets jord uden at skyldte nogen regnskab, men med forpligtelser over for bondesamfundet. En sidste kategori kan vi give etiketten merkantilt *dominium*, som fremfor alt kendetegnes ved, at godsbesidderen i kraft af sin ejendomsret eller rådighedsret over bondesamfundet kan tilrettelægge produktionen med henblik på afsætning på et marked, som ofte vil være anonymt. Godsejerens *dominium* anskues altså som et investeringsobjekt; hans gods kan købes, sælges eller prioriteres, afhængigt af markedsmekanismer (og godsejerens behov), og dets værdi afhænger af kapitaliseringen af afgiftsydelserne eller omvendt af den optimalt tilfredsstillende forrentning af investeringen i fast ejendom. Denne sidste sondring beror på, at man erfaringsmæssigt kan skelne mellem afgifternes oppebørselsværdi og deres markedsværdi.

For at sammenfatte tager disse grundbetragtninger deres udgangspunkt i strukturelle og sociale forhold⁵ og ikke i produktionsformer eller i kulturelle normer. Men selv da er en lang række reservationer og præciseringer nødvendige, inden systemet operationelt lader sig anvende som arbejdshypotese eller fortolkningsramme; hverken mere eller mindre. Men det gensidighedsforhold mellem godsindehaver og bondesamfund, som så mange gange er blevet understreget, nødvendiggør også, at godssystemet analyseres og vurderes fra begge sider og både strukturelt og funktionelt. En sidste konsekvens af gensidighedsforholdene i bondesamfundet må være, at magtstrukturen ikke kan behandles ensidigt, og at disse relationer kan absorbere elementer af såvel offentligtretlig som privatretlig og såvel social som økonomisk art.

Hvad selve grundformerne 'primitivt' agerbrug/kvægavl og bondeøkonomi angår, er det af afgørende betydning, at disse strukturelle former – idealtyper, om man vil – ikke indføres i en

kontinuerlig eller diskontinuerlig udviklingskabelon. De kan og bør ikke tolkes som stadier i en evolutions-skematisering af den ene eller den anden art, ofte – som det unægteligt har være tilfældet – med en tilbøjelighed til at forudsætte ‘udvikling’ eller ‘fremskridt’ fra lavere, mere primitive trin til højere, mere avancerede, komplicerede eller sofistikerede; heller ikke *vice versa* – midlertidige eller varige tilbagefald til mere primitive former.

Selv fra etnologiske eller socialantropologiske synspunkter kan man have sine tvivl om, hvor primitive de ‘primitive agrarsamfund’ virkelig var eller er.⁶ De er fremfor alt funktionelle og forudsætter som regel komplicerede – fredelige eller krigeriske – forbindelser til omverdenen, uden at de fører frem til overordnede statslige eller samfundsmæssige organisationsformer, som i øvrigt næsten nødvendigvis må indebære en omformning til bondesamfund. Men fremfor alt kunne moderne, historievidenskabelige undersøgelser tale for, at asymmetriske bondebosættelser kan være ligeså primære som symmetriske ‘primitive’ agrarsamfund. Hvor jord (eller arbejdskraft) er et knaphedsgode, hvor militære eller forsvarsmæssige hensyn kunne tale for det, eller hvor erobring nødvendiggjorde varig kontrol, møder vi åbenbart til alle tider bosættelse – tvangsmæssig eller ej – ved hjælp af ‘soldaterkolonier’; de bosættes på magtbud, de tjener beskyttelses- eller kontrolfunktioner af militær, fiskal eller anden art, og de ernæres af jord eller af retten til afgifter af bondesamfundet.⁷ Intet udelukker en historisk sideordning af symmetriske og asymmetriske strukturer.

Ligeså fundamentalt er det, at den asymmetri, vi må operere med, på sin vis er en vildledende étiket. Den er ikke nødvendigvis et produkt af ensidig vold, men kan naturligvis være det; den er fremfor alt et patron-klient-forhold, som ikke er et uskyldigt underordningsforhold, men en gensidig forpligtelse, en art social kontrakt.⁸ Selv et symmetrisk landbosamfund vil af økologiske, økonomiske, retlige eller mange andre grunde – held-uheld, færdigheder eller mangel på samme, debilitet, sygdomme osv. – i sig selv indeholde kimen til ulighed og underordning; landsby-Shylocks optræder, med Antoni Maçzaks formulering, alle vegne, men typisk i skikkelse af ‘rige’ bønder, kroværter eller møllere.

Grundlæggende er det altså, at den ulige, asymmetriske styrkefordeling udover den ensidige vold, som givetvis må forekomme, primært må tolkes som et anliggende, der kontraktligt angår be-

skyttelse og værn mod materiel eller immateriel betaling af en afgift, om 'organiseret vold' som vederlag for en 'tribut' for at opnå intern retssikkerhed, værn mod vold udefra eller for adgang til tekniske eller andre ressourcer, som man ikke selv råder over.⁹ Under sådanne, strukturelle synspunkter bliver middelalderens og den nyere tids fæstegodssystem ikke længere et spørgsmål om ensidig undertrykkelse, men måske nok så meget om en efter de givne omstændigheder rationel struktur, omgærdet af gensidige forpligtelser og rettigheder, som er nødvendige af funktionelle grunde, og som symbolsk og håndgribeligt markeres ved ydelse af værn og tribut.

En nærliggende eksemplificering af disse teoretiske overvejelser ligger i, at vi nu må antage, at det højmiddelalderlige landbosamfund i Danmark vel overvejende må karakteriseres som aristokratisk, med et iøjnefaldende islæt af storgodser i højættet besiddelse, drevet med tvungen eller fri arbejdskraft og med en permanent investering (*estimacio*) af kapital, redskaber, trækdyrsbestand osv.¹⁰ At disse strukturer, som er vigtige, falder stærkest i øjnene beror bl.a. på kildeoverleveringen – oftest gejstlige brevbøger – de udelukker blot ikke hverken tilstedeværelsen af fæstere og selvejere eller blandingsformer. Men både befolkningsmæssige og økonomiske grunde – de senmiddelalderlige kriser – og mangel på politisk eller social retssikkerhed, lov og orden, må have bidraget til skabelsen af det velkendte, klassiske fæstegodssystem, som karakteriserede det danske godssystem indtil landboreformerne. Udfra dette synspunkt medførte opløsningen af højmiddelalderens storgodser og det kontraktbestemte fæsteforhold en social forbedret situation for den fordums landarbejder, men karakteriseret ved en tribut, fæsteafgiften for brug af godsejerens jord (landgilde, skyld) og ved 'organiseret vold' i form af godsejerens beskyttelse.

Ligeså karakteristisk er det, at vi i de – desværre meget få – tilfælde, hvor vi er istand til at konstatere det ved køb og salg (ofte også pantsættelse) af fæstegods, kan fastslå ændringer i forholdet mellem bondens skyld og jordens kapitalværdi, trods de markante strukturelle forandringer som fandt sted. Vi befinder os med andre ord i grænseområdet mellem patrimonialt og merkantilt *dominium*. Kapitaliseringsforholdet blev betragtet som noget grundlæggende; jorden havde en *justum pretium* eller – hellere – svarede en *redditus annuatim*, et forhold, som fra vort synspunkt afspejler flere helt afgørende ting.¹¹

Først at overgangen til fæste eller omdannelsen af et storgods til et fæstegodskompleks af klassisk type naturligvis ikke indebar nogen lettelse af bondens byrder. Hvad enten der er tale om ydelser af offentlig oprindelse (ledingspligt, arbejdsydelser (*inde*), kongeligt gæsteri osv.) eller privatretlige afgifter som leje for brug af godsbesidderens jord, sideordnes eller indordnes ydelserne i en økonomisk fikseret ramme af *skyld* eller *landgilde* i penge, naturalier eller arbejdsydelser, en renteydelse eller tribut for brugen af den jord, godsejeren stillede til brug for fæsterne, men samtidig også en del af det værn (*protectio*), herremanden kunne stille til rådighed for sine bønder.¹²

For det andet er det klart, at der allerede her er tale om en form for merkantilt domænesystem, som anskuer godsbesiddelsen og bondesamfundet som et investeringsobjekt; det lod sig tilpasse til omverdenens økonomiske værdi- og afkastningsnormer. Investeringen kunne stadig – og vedblivende – indeholde islæt af, at jord kunne være eller var et knaphedsgode, eller af at jordbesiddelsen og udøvelsen af *dominium* forlenede indehaveren med en social prestige og politisk indflydelse. Men godsbesiddelsen er i mindst ligeså høj grad et eksternt og merkantilt bestemt anliggende; godsets produktion tilrettelægges af godsejeren med henblik på et marked, som opkøber og forbruger eller redistribuerer vareproduktionen. Afgørende vidnesbyrd herom foreligger i den simple kendsgerning, at kapitaliseringsforholdet mellem jordværdi og afkastning ændres fra den højmiddelalderlige relation på 1:10 til 1:20-25 i løbet af det 15. århundrede under indflydelse, må vi antage, af en udefra kommende reduktion af markeds- og lånerenten fra 10 % til 4-5 %; en ændring, som tillige forudsætter en ganske stor kapitalrigelighed i storgodsejerkredse, og som kan have været med til at begunstige den højjættede adel.¹³

Helt afgørende bliver det fra dette synspunkt, at jordværdien fra midten af 1500-tallet i Danmark – men f.eks. ikke i England – frigøres helt fra middelalderens kapitaliseringsnormer; jordrenten fastsættes i hartkorn, dvs. den faste, årlige jordebogsydelse omregnet til korn (rug eller byg), men prisen for jorden bestemmes fra da udelukkende af ydre og indre markedsmekanismer, dvs. udefra kommende konjunkturforskel og den interne efterspørgsel efter fæstegods.¹⁴ Naturligvis ligger der også begrænsninger i ugunstige konjunkturer (således ca. 1645-1735) eller i stats-

magtens skattekrav, men fundamentalt omformes godssystemet til en blanding af pratriimonialt og merkantilt *dominium*.

Selvom fæsteforholdet – som implicerer både godsejer og bondeinteresser – først fikses efter 1500, kom bondens »tribut« som sædvanebestemt til at bestå i renteydelse (*skyld*, for retten til brug af gården), afgifter for adgang til udnyttelse af godsets ressourcer (skove, søer osv.) eller som symbol på herremandens værn og ejendomsret; den omfattede tillige både materielle og ekstraøkonomiske byrder (f.eks. jurisdiktionelle), og den kom endelig også til at bestå af såvel private ydelser og offentligretlige, som godsejeren tilregnede sig af politiske eller sociale grunde.¹⁵ Kun må det stadig understreges, at fæsteforholdet vedblev at beholde sin karakter af kontrakt, og at lovgivningen fra 1523 hjemlede fæsterne den tryghed, der kunne ligge i vished mod udvisning uden lovgyldige grunde. At fæsteforholdet og husbondforholdet alligevel beror på ulige – asymmetriske – magtrelationer, med alle de deraf følgende praktiske konsekvenser, kræver vel ikke nogen indgående begrundelse.

I næste instans må den vordende eller fuldt udviklede kongemagt og kirken nødvendigvis betragtes som indehavere af et *dominium*, der kan motivere overordnet, protostatslig udøvelse af 'organiseret vold'; de måtte udstyres med godsressourcer eller ret til at oppebære 'tribut' (skat, tiende), som satte dem istand til at udøve deres overordnede mission. Det er nok vanskeligt at operere med middelalderligt domænestatsbegreb,¹⁶ fordi moderne suverænitetsbegreber og -former ikke eksisterede eller befandt sig i sin spædste vorden, dvs. integritet over for omverdenen og indtil med overordnet øvrighedsmyndighed. Men kongemagts frigørelse fra den feudale samfundsorden, dens opbygning af efterhånden varige, militære og civile sanktionsapparater til indvortes eller udvortes brug fandt sted ikke blot under konflikt med det verdslige og gejstlige aristokrati, men også med en ekspanderende ramme for og et stigende behov for 'organiseret vold', som sprængte domænestatens ydeevne, og som forudsatte bevilling – stænder- eller parlamentssamtykke – til udskrivning af skat, den alternative form for offentlig tribut.

Selvom bevillingen af skat afhang af skatteydernes – stændernes – behov for eller interesse i opbygningen af apparatet for 'organiseret vold' eller af mulighederne for at unddrage selv eller slippe billigst muligt gennem beskatningsnettet ('Glistrup-effekten'), bliver to ting helt klare. For det første afhang prisen for den 'or-

ganiserede vold' (tributten) af, hvor vidt voldsindehaverne kunne opnå monopol på prisfastsættelsen, dvs. at der ikke længere var alternative eller konkurrerende tilbud tilstede på markedet, billigere eller mere attraktive. Og her er der – det må understreges – tale om en meget lang og sej proces, som involverer både forfatningsmæssige, magtmæssige eller andre prioriteringshensyn, og som først fuldbyrdes, da enevælden og den moderne magtstat etableres i 15-1600-tallet: kongemagten opnåede magtmonopol, kunne selv prioritere sine opgaver, selv fastsætte monopolprisen og selv råde over et administrativt eller kontrollerende repressionsapparat. Tributten er ikke længere kontraktlig, og den stiller bonden over for embedsmænd fra en anden verden end hans egen; tributten var blevet forvandlet til en offentlig prioritet.

For det andet er det vigtigt til senere brug at fastholde, at selv om skatte- eller afgiftsbetalernes ydelser kræver opbygning af en afgiftsfond, og at selvom bondens afgiftsfond formentlig har haft en vis grad af elasticitet (men også en øverste grænse), vil der teoretisk og praktisk opstå et konkurrenceforhold, når flere systemer af tributmodtagere består side om side. Det kan end ikke opfattes på den måde, at kronen – statsmagten – ganske enkelt genvinder det terræn og de tributpræstationer, den havde tabt i middelalderen. Kun i meget begrænset omfang forelå der mere eller mindre dunkle forestillinger om, at den *utilitas publica*, som fordums havde været med til at begrunde en øvrighedsmagt, atter kunne motivere oppebørslen af ydelser eller arbejdspræstationer, f.eks. til anlæg eller vedligeholdelse af offentlige veje, befæstninger, offentlig transport osv.¹⁷

Opbygningen af den moderne magtstat beroede i alt væsentligt på udskrivning eller bevilling af nye lag af tribut. Men processen indeholder også muligheder for konflikt om bondens tribut eller skat. Godsejeren havde naturligvis elementære interesser i at værne om sit produktionsapparat – og dermed bønderne – men han nød jo tillige personlige og godsmæssige skatteprivilegier, som begrundes i hans funktionelle status, militær eller senere administrativ, i kronens tjeneste. Adelen fæstere fritoges fra senmiddelalderen fra ekstraordinære skatter uden rigsrådets udtrykkelige samtykke, og lidt senere opnåede adelen principiel skattefritagelse for de bønder (ugedagsbønder), hvis arbejde var nødvendigt til dyrkning af herremandens egen – ligeledes skattefri – bedrift, hovedgården, og netop med denne begrundelse.

Selvom man undgår at opfatte det adelige *dominium* som en økonomisk eller merkantil udbytningsorganisation til ensidig gevinst for godsejeren, er det klart, at skatteprivilegierne, den ekspanderende magtstats skattekrav og konkurrencen om bondens afgiftsfond – elastisk eller ej – kunne rumme incitamenter for godsejeren til at indrangere bestående eller nye offentlige ydelser oveni de private ydelser, bonden i forvejen svarede, evt. kastede sig ud i et konkurrenceforhold om at opnå en privat andel i de nye, offentlige byrder, som kom til. For en ordens skyld bør det tilføjes, at afgifternes form – kontante eller arbejdspræstationer – ikke er afgørende.

Det er antagelser af denne art, som har spillet en afgørende rolle i den svenske diskussion, om hvorvidt de omfattende krongodsafhændelser i 1600-tallet, som i stort omfang forvandlede selvejerbønder (*skattebönder*) ikke til adelige fæstere (*frälsebönder*), men til *skattefrälsebönder* med særlig status, og som kunne tænkes at have givet godsejeren basis for marginal udbytning eller til forringelse af bondens økonomiske og retlige kår til frälsebonde-niveau. Samme effekt ville kunne opstå som konsekvens af de bølger af ekstraordinære skatter, som hurtigt blev forvandlet til ordinære byrder. I begge tilfælde opstod der således en margin for kamp om bondens afgiftsfond, men også muligheder for adelig storgodsdrift.

Denne 'kamp om bondens afgiftsfond eller tribut'¹⁸ må i sine grundtræk kunne opfattes som en universel teori; og den bør i princippet kunne anvendes som arbejdshypotese også for danske forhold, selvom situationen ikke kompliceres ved omfattende krongodsudlæg forud for enevælden eller ved eksistensen som i Sverige af en talstærk selvejer-gruppe (*skattebönder*); indehaveretten og dens indhold kunne ikke her blive et kvantitativt eller kvalitativt problem af samme dimensioner. Dertil kom, at kronens godsafhændelser i Sverige reelt indeholder både donationer, vederlæggelse for tjenesteydelser og overdragelser på 'feudal'-lignende vilkår, men også direkte salg (*frälseköp*, overvejende til adelige, men i et vist omfang også til andre). Tilsammen omkalfatrede alle disse processer i Sverige både godsfordelingen og mulighederne for omstrukturering af godsdrift og udnyttelse af bondesamfundet, som slet ikke var tilstede i Danmark. Her synes godsfordelingen tværtimod at have været stabil siden reformationen, men den (noget summariske) sammenligning kunne give os holdepunkter for en teoretisk sontring mellem konsekvenserne for

bondesamfundet af ydre omfordelingsprocesser (af ejendomsfordeling og bøndernes/jordens fiskale eller retlige status) og interne, driftsmæssige omstruktureringer, men også med tænkelige sociale og økonomiske konsekvenser.

Man kunne hævde, at middelaldergodsejerens overtagelse af ydelser af offentlig oprindelse kan indordnes i sådanne teoretiske rammer, og at den ugedagsfrihed, hovedgårdene nød fra i hvert fald 1520'erne, repræsenterer en overtagelse af kronens krav på bondens afgiftsfond: at skatten forvandles til arbejdspræstationer; i det sidste tilfælde må man blot tilføje, at problemet burde være af forholdsvis begrænset rækkevidde, eftersom herremanden overvejende var blevet *rentier* (eller forretningsmand), oppebærer af jordebogsafgifter, medens hovedgårdsbedriften ikke spillede nogen dominerende rolle.

Afgørende er det, at moderne forskning¹⁹ har kunnet dokumentere, at fæstebondens faste renteaftgifter (jordebogsydelser) i alt væsentligt var blevet fikseret varigt senest ved år 1600, at domstolene – når bønderne havde mod og råd til at gå rettens vej – beskyttede ham mod vilkårlige forhøjelser og ofte forlangte en reel begrundelse (f.eks. regulering af fæstegårdens ressourcer) som grundlag for at godtage afgiftsforhøjelser eller – modsat – udvinning af fæsteren, og at sædvanen indtil ca. 1600 også afgjorde godsejerens ret til arbejdsydelser.

Det er klart, at den reservation, som ligger i forbeholdet for fæstebondens mod og økonomiske muligheder, er nødvendig, fordi vi kun – eller hellere, endnu kun – har begrænsede muligheder for at konstatere overgreb, pression eller misbrug af husbondretten. Med såvidt vi overhovedet er underrettet, forekommer der ikke noget tilfælde af, at godsejere har forsøgt at tilegne sig (foreløbig ikke permanente) skatter ved kontantbetalinger,²⁰ og enevældens skattelovgivning afskar i hvert fald helt denne meget teoretiske udvej.

Alligevel har dette spørgsmål langt mere end akademisk interesse. En helt central recesbestemmelse 1547 havde nemlig udtrykkeligt hjemlet herremanden ret til »frit og uforbudt at gøre sig sit gods så nyttigt, som han kan, og sælge det (til) hvem han vil«. Der kan efter både den aktuelle sammenhæng og tekstsammenhængen ikke være nogensomhelst tvivl om, at denne regel kun tjente godsejerens driftsøkonomiske ret til at disponere frit, og således blev den endnu også tolket i regeringskredse omkring 1600. Men

samtidig mærker man i adelskredse en stigende tilbøjelighed til også at ville anvende denne lovparagraf på retsforholdet mellem godsejer og fæstebonde, f.eks. som hjemmel for skattefritagelser, ret til nedlæggelse af fæstegårde, som herremanden selv ville bruge til hovedgårdsdrift, eller til regulering af bøndernes hoveri. Netop en hoverisag medførte, at regeringen – uden at vi kender de nærmere omstændigheder – kapitulerede totalt ved en præcedensskabende rettertingsdom 1608.²¹

For de to sidste generationer af adelsvælden fører alle disse overvejelser os altså til, at vi må antage på forhånd, at 'kampen om bondens tribut' må være foregået internt og strukturelt, i form af beskyttelsesreaktioner mod stigende, offentlige skattekrav, ved omlægninger til mere arbejdskrævende, men skattebegunstigede driftsformer eller som forsøg på at imødegå ugunstigere konjunkturvejrlig (efter 1645). Skatteprivilegiernes bortfald 1660-62 ved enevælden (og etableringen af dens voldsmonopol og statsfinansiell omstrukturering) medførte blot påny en helt ændret situation: Udnyttelsen af bondens afgiftsfond blev et privat og godsinternt anliggende, som nu ikke længere angik statsmagten, og et offentligt ved skattekravene. Muligheden for konkurrence var tilstede.

Og dermed er vi teoretisk nået frem til bondens eller bondebrugets reaktioner, som i denne forbindelse først og fremmest må gælde etableringen af (og marginalerne for) den afgiftsfond, som er et produkt af asymmetriske magtstrukturer. Også denne side af sagen indeholder imidlertid flere aspekter, som kræver diskussion. For det første bondebrugets egen elasticitet og dens grænser, fordi vi ikke uden videre kan betragte bondebedriften som en konstant størrelse med en mekanisk overgrænse for den belastning, den lader sig udsætte for.²² For det andet kunne der være grund til at fremdrage enkelte nuanceringer, om vi forudsætter, at marginalydelsen, afgiftsfonden og tributten kræver opbygning af midlertidig eller permanent overskudsproduktion, hvadenten det drejer sig om varer eller tjenesteydelser. Ville bonden (eller hans herre) foretrække varer eller arbejde, måtte bonden supplere sit udkomme ved sekundær produktion (håndværk f.eks.) eller ville og kunne han acceptere forringet levestandard og social status?

For at begynde måske lidt bagvendt må vi først tage stilling til den sejlivede sondring mellem naturaløkonomi og pengeøkonomi, som den franske historiker Marc Bloch har betegnet som et pseudodilemma, preussiske professorers hjernesvind.²³ For det

første er ædelmetallerne – dvs. pengeøkonomiens værdimål – selv varer med deres egen, sammensatte prisudvikling, afhængigt af udbud og efterspørgsel; andre varer – korn, klæde, fisk, peber – kunne selvstændigt tjene samme funktion som penge ved afgiftsbetaling eller andre transaktioner, og de var underkastet den samme værdielasticitet, kunne i givet fald tjene som konvertible betalingsmidler (og *vice versa*).

Selv en naturaløkonomisk grundstruktur vil med andre ord under givne omstændigheder kunne udfylde samme funktion som penge ved opbygningen af afgiftsfond, men kan naturligvis involvere vareombytning til den form eller varetype, *tributmodtageren* foretrækker eller ligefrem kræver. Netop dette grundtræk har medført, at man har kunnet påvise en nøje komplementaritet mellem bondens dominerede produktionsart og afgiftsydelsernes sammensætning (afhængigt også af økologiske vilkår).²⁴ Tilstedeværelsen af ressourcegrundlag for animalsk produktion afspejles i afgifter i form af smør eller kvæghold, agerressourcer i kornafgifter, adgang til skov eller fiskeri i afgifter i svin, flæsk, fisk osv.; en pointe ligger i, at naturalydelseerne gav godsejerne muligheder for merkantil – og profitabel – omsætning.

Opløses for det andet denne intime sammenhæng, f.eks. ved konvertering af naturalieydelse til pengeydelse (eller omvendt), kunne der tværtimod let opstå fordrejninger eller spændinger i de asymmetriske magtstrukturer, som ikke nødvendigvis eller ensidigt behøvede at falde ud til gunst for tributmodtageren – gods-ejeren. Dette var eksempelvis tilfældet i store områder af Vesteuropa og Sydeuropa, hvor godsejeren i senmiddelalderens kriseperiode – kendetegnet bl.a. ved faldende landbrugspriser og ædelmetalknaphed – så sin fordel i at konvertere naturalieafgifter og arbejdsydelse til faste pengeydelse, en situation som vendte under 15- og 1600-tallets inflation; den udhulede herremandens økonomiske grundlag, og situationen skærpedes ved, at professionelle hære (undertiden også de sjældne fredsperioder) overflødiggjorde hans primære, militære funktion. Resultatet blev både konflikter på politisk plan (de franske religionskrige, banditvæsenet i Pavestaten osv.) og forsøg på 'refeudalisering', dvs. herremandens ret til at slå mønt af gamle (og halvglemte) feudale eller seigneuriale rettigheder. Overgangen mellem naturaløkonomi og pengeøkonomi får dermed begrænsede, men dobbeltsidige, funktionelle aspekter.

Slutstenen ligger i opbygningen af den nyere tids magtstat, hvor statsmagtens umættelige behov for kontante pengemidler på forhånd kunne antages at have været en væsentlig drivkraft i en overgang fra naturaløkonomi til pengeøkonomi. Men selv det er en sandhed med modifikationer, fordi selv den vordende eller fuldt udviklede magtstat kunne finde det mest hensigtsmæssigt eller endda nødvendigt at varetage sine tarv ved naturalieoppebørsler, f.eks. til militære formål, hofkonsumption osv., fremfor selv at skulle eller kunne konvertere penge til de naturalier, arbejdsydelser eller tjenesteydelser, som statsmagten aktuelt eller permanent havde brug for. Elementer af rationalitet – statsræson, om man vil – eller endnu utilstrækkelige administrative apparater spillede stadig en rolle, som ikke lader sig indpasse i forenklede forandringskabeloner.

Vi vil således senere netop kunne konstatere, at den danske kro- ne helt frem til enevælden (og det 18. århundrede) fremdeles måtte oppebære en del af sine skatter til militære formål – i naturalier eller arbejdspræstationer. Man kopierede endda i en vis udstrækning den svenske militærorganisation, *indelningsverket*, som principielt var baseret på aflønning af de stående hærstyrker ved allokering af nøje beregnede godsressourcer eller godsindtægter til underhold af ganske bestemte, militære enheder.²⁵ Der er her blot tale om en organisation, som den svenske statsmagt fra 1680 gennemførte som den mest rationelle efter mange årtiers eksperimenter med penge- og/eller naturaliefinansiering af landets næsten permanente krigsførelse.²⁶ Konklusionen må være, at begrebsparret naturaløkonomi og pengeøkonomi, om vi opretholder den, altså ikke blot indeholder funktionelle og dobbeltsidige elementer, men også – under tributmodtagerens auspicer – lod sig forme af rationalitetshensyn, som tilmed udelukker en kvalitativ vurdering af fremskridt eller tilbagefald ved overgang fra den ene form til den anden.

En anden og stadig økonomisk-strukturel angrebsvinkel kunne ligge i en sondring mellem subsistensøkonomi og markedsøkonomi,²⁷ hvor vi ved den første må forstå en økonomisk organisationsform, som tilvejebringer alle de ressourcer, en sluttet husstand eller et landbosamfund kan have brug for, ved den anden naturligvis en organisation, som – frivilligt eller ej – tilrettelægger produktionen af varer (eller tjenesteydelser) med henblik på afsætning på et marked. Hvor hensigtsmæssig en sådan distinktion med det

givne udgangspunkt er, kan i høj grad diskuteres. Selv en 'primitiv', symmetrisk opbygning udelukker som nævnt ingeniende en nok så raffineret markedsudveksling eller samkvem med omgivelserne, men heller ikke udviklingen af beskyttelse og tribut til sikring af markedsfred eller uhindret transport. Heller ikke det modsatte ræsonnement vil kunne holde. Kun kan asymmetriske magtforhold og etableringen af bondens afgiftsfond givetvis tvinge bonden til markedsføring af den overskudsproduktion, han må tilvejebringe, uden at dette i sig selv behøver at være det eneste mulige incitament.

Nødvendighedsartikler – fremfor alt jern og salt – lod sig på vore breddegrader normalt ikke skaffe inden for et internt udvekslings- eller produktionssystem. På den anden side må det stadig fremhæves, at det danske godssystem i modsætning til andre områder af Europa helt overvejende bevarede afgiftsydelserne i naturalieform;²⁸ der bliver altså (i hvert fald indtil midten af 1600-tallet) tale om en ikke uvigtig anomali i hele den europæiske sammenhæng.

Pengeydelse forekommer ganske vist regelmæssigt i jordebøgerne, og selvom det i sig selv ikke giver os fuldstændig vished for, at afgifterne virkelig er blevet betalt kontant (eller omvendt: naturalieydelse i varer), udgør de i et større samlet jordebogsmateriale fra hele landet omkring 1600 ikke mere end 7-12 % af fæstebondens samlede ydelser. Heller ikke anskuet fra godset – gennem de få bevarede herregårdsregnskaber – var fæsternes pengebetalinger nogen tungtvejende post; godsets varesalg af egen produktion eller bøndernes naturalieafgifter havde en helt anderledes vægt.²⁹ De afgørende incitamenter til varigt pengebehov må nok antages at have ligget i kronens/statsmagtens krav til kontante skatteydelse; i så fald må vi tilbage til middelalderen; der er blot inden enevælden ikke tale om opbygningen af et konstant eller voksende skattetryk.

Markedshandel i købstæderne eller forbindelser fra bondeoplandet til byerne har utvivlsomt spillet en væsentlig – men endnu meget lidt udforsket – rolle for såvel bondens muligheder for at skaffe sig penge og livsvigtige fornødenheder og for købstadens forsyning med levnedsmidler osv. Karakteristiske vidnesbyrd foreligger f.eks. i forordninger – især fra 1639 – om regulering af bondegæld og en vis formaliseret beskyttelse af bonden; og karakteristisk nok ændres under den tidlige enevælde de ellers regelmæssi-

ge ratebetalinger af pengekontributioner således, at efterårsraterne bliver større under henvisning til, at fæstebonden på denne årstid – efter høsten og efterårsslagtningen – havde større pengemidler til rådighed. Kun kan vi ikke på forhånd antage, at bonden i modsætning til godsejeren har været istand til at øve nogen indflydelse på markedsmekanismer og prisfastsættelse.³⁰

I virkeligheden er markedsøkonomi ikke nogen udtømmende begrebsramme til vurdering af den fleksibilitet, en bondeøkonomi kunne mønstre til tilvejebringelse af sit overskud. Et tungtvæjende vidnesbyrd om muligheden for andre udveje ligger i den specialisering af kvægproduktionen, som vi kan konstatere fra udgangen af middelalderen. Det normale – som senere helt entydigt afspejles i herregårdsregnskaberne – blev, at tillægget af stude og den første ‘opføding’ til ‘græsøksne’ overvejende foregik på bøndergårdene; herregårdene opkøbte derefter sådanne græsøksne i høstmånederne til staldfodring enten lokalt hos bønder i nabolaget (ofte 1-3 høveder ad gangen) eller på markeder. Herregårdenes salg til købmænd af staldøksne – et halvfabrikat til eksport – foregik derefter i de tidlige forårmåned.³¹

Denne opbygning af produktionsprocessen kan opfattes som et led i en markedsøkonomi, og den rækker – foreløbig ifølge *a qualified guess* – langt til at forklare, at ‘bønder’ fra middelalderen blev istand til at skaffe udvej for de skattekrav, kronen stillede, til betaling af de – ofte store – pengebøder til godsejeren, som også forekommer, og at dybe økonomiske og sociale skel mellem ‘rige bønder’ og fattige dukker op som et varigt fænomen (og taknemmeligt, men modvilligt beskatningsobjekt), såsnart kildevidnesbyrderne omkring 1500 foreligger. Men selv med denne indrømmelse er markedsøkonomibegrebet ikke helt tilfredsstillende, fordi kvægproduktionens strukturelle opbygning tillige indeholder væsentlige elementer af funktioner/arbejdsfordeling af den langvarige og til en vis grad kapitalkrævende produktionsproces og en fordeling, som også understøttes af restriktiv erhvervslovgivning. Sammenfattende havde et bondesamfund af denne type langt mere fleksible muligheder for etablering af sine afgiftsfonde end traditionelt antaget.

En meget enkel, men også meget for forenklet, indfaldsvinkel ville ligge i den engelske økonom Thomas Malthus’ befolknings-teori (*Essay on the Principles of Population*, 1798), som antog, at befolkningsvæksten fandt sted i overensstemmelse med en geome-

trisk progression (kvotientrække), medens levnedsmiddelproduktionen fulgte en aritmetisk progression (differensrække). Den uafvendelige konsekvens ville blive, at landbosamfundet på et eller andet tidspunkt ville komme i den situation, at det ikke længere ville være istand til at brødføde den voksende befolkning, den såkaldte »malthusianske fælde«. Som redemier anbefalede han ganske vist bevidst børnebegrænsning, men forblev dog så meget pessimist, at en virkelig løsning lå i drastiske udveje, militære katastrofer eller epidemier, som én gang for alle ryddede op i befolkningsoverskuddet.

Uden at gå i enkeltheder forudsætter Malthus' teori, at jord er et knaphedsgode, at befolkningsvæksten var den dynamiske variabel, og at samfundet ikke har alternative udveje (f.eks. industri eller emigration) til opslugning af den marginale befolkning; han er da også blevet kaldt en tilbageskuende profet. Så meget er korrekt, at der under den nyere tids befolkningsvækst i ensidige agrarsamfund kunne blive tale om alvorlig underbeskæftigelse, en marginalbefolkning, som produktionssystemet ikke kunne absorbere, selv ikke som i Jylland ved rydning og nyoprettelse af gårde eller som på øerne ved indretning af husmandssteder. Men i øvrigt tyder moderne undersøgelser på, at det 'klassiske' bondesamfund selv har vidst at foretage børnebegrænsning, bedst belyst ved Ludvig XIV.s Nordfrankrig, da statens skattekrav oversteg bøndernes formåen, da de måtte søge supplerende arbejdsindtægter eller lade sig nøje med surrogaternæringsmidler.

Netop disse iagttagelser fører os tilbage til begrænsningerne eller elasticiteten i bondens muligheder for opbygning af overskud og afgiftsfond. Allerede en primitiv indførelse i det malthusianske skema af afgiftsfonde som en marginal, der må fradrages udbyttet af levnedsmiddelproduktionen, sidestiller den med de øvrige, nævnte fonde; men den ville også indebære, at den samlede mængde af fonde reduceres til en konstant eller lidet bevægelig helhed og i øvrigt ville medføre en forstærkelse af den fældeeffekt, befolkningsvæksten i sig selv implicerer. I virkeligheden kunne moderne studier da også tyde på en langt bredere margen for fleksibilitet i det klassiske agrarsamfund, end Malthus' teorier giver plads for.³²

Afgørende er det i denne forbindelse, at økonomen Ester Boserup netop har distanceret sig fra antagelsen af, at førreformtidens landbosamfund var stationære. De havde selvvalgte – eller

godsejervalgte – fleksibilitetsmuligheder. Rotationssystemet kunne ændres, teknologisk fornyelse – mere effektive arbejdsredskaber – kunne tages i brug, nye afgrøder eller mere intensive driftsformer kunne komme i betragtning. Den således øgede produktivitet pr. brugsenhed kræver ganske vist en forøget arbejdsindsats, men den skabte også forudsætningerne for opretholdelse af bondesamfundets levestandard eller i bedste fald plads til demografisk vækst;³³ hvis ikke merproduktionen netop skulle forbeholdes godsejerens tribut, eller han tilegnede sig merudbyttet, har man indvendt, eller hvis ikke forandringsimpulserne ligger andetsteds. Ændrede økonomiske vilkår som i 1600-tallet kan tænkes at spille en autonom rolle; men 'den offentlige sektors' tilegnelse må for sammenhængen være i hvert fald ligeså væsentlig, på linie med eller i konkurrence med godsejerens krav, under enevælden endda overordnet disse.

Den interne organisation af den danske godsstruktur lå helt i hænderne på den private godsejer, og det synes i alt væsentligt at være strukturelt og varigt fikseret ved år 1600, også hvad angår fæsteafgifterne. De ændringer, som kan forekomme, angår ikke fæstegodskompleksets indre struktur, men i det højeste rationelle reguleringer. Det gælder især egalisering af fæstegårdens størrelse (ved ligelig omregning af marksystemet), af deres afgifter og af deres rettigheder og forpligtelser, en proces, der i hvert fald i visse egne af landet synes at have været ganske langt fremskredet ved matrikuleringen i 1680'erne.³⁴ Et ændret strukturelt-socialt element ved matrikuleringen er den iøjnefaldende vækst i antallet af nyoprettede, oftest jordløse huse, især på øerne. Husmændene svarede gerne – hvadenten de arbejdede som landarbejdere eller håndværkere – en pengeafgift til godsejeren, men deres arbejdskraft anvendtes vistnok kun i begrænset omfang af herregården selv til betalte specialopgaver eller sæsonarbejde. Hovedarbejdsbyrden – hoveriet – måtte bønderne uden vederlag lægge ryg til, ligesom de skulle stille redskaber og trækdyr til rådighed; kunne fæsteren ikke selv magte hovarbejdet, måtte han betale en husmand.

Meget lidt tyder på, at der hverken på herregårdene eller på fæstegodset er blevet foretaget investering i teknologisk forandring, driftsforbedringer eller i introduktion af nye afgrøder, selv om begrænsede driftsomlægninger eller nødvendige reinvesteringer forekom. Et vist rationale kunne – fra godsejerens synspunkt –

ligge i udvidelser af hovedgårdens agerareal eller kapacitet (og dermed, måske, af hoveriet), men det er påfaldende og endnu uden egentlig forklaring, at den langvarige korndepression ca. 1645-1735 og tilbagegangen for (især øernes) kvægekseport ikke indeholdt impulser til radikal fornyelse eller forandring. Det er således blevet påvist, at omlægningen fra kødkvægproduktion til animalske forædlingsprodukter (mejeri, hollænderi) selv på øerne kun meget langsomt vandt terræn.³⁵ Om en anden afgørende faktor – forøgelse af kornets foldudbytte – ved vi endnu for lidt til at kunne antage driftsintensivering, hverken på herregårdene eller fæstegodset.

Med en margin for mulige forandringer af produktiviteten må de afgørende variabler i udnyttelsen af bondens overskudsproduktion således blive statsmagtens skattekrav og de muligheder for forøgelse af herremandens krav på bondens arbejdskraft, som ekspanderende hovedgårdsdrift kunne begrunde; men blot med to reservationer. Først den at godsejerens vitale interesse i at bevare sit godskompleks intakt i givet fald kunne tænkes at begrunde landgildenedsættelser eller restancer for at imødegå statsmagtens overordnede tributkrav. For det andet kunne vi på forhånd formode, at skatteprivilegiernes bortfald 1662, kronens skattekrav og de 'slette' tider kan have fristet herremanden til forøgede hoverikrav.

Med alle disse forbehold, som ikke kan udelukkes helt, kan der være grund til at antage, at fleksibiliteten i bondebrugets produktion af sit overskud og afgiftsfond har været begrænsede, og at problemet snarest kommer til at ligge i intern omfordeling eller konkurrerende fordeling af overskudsproduktionen; men den beskedne viden, vi har om bondebrugets økonomi, må også advare mod forhastet generalisering med hensyn til bondens muligheder for regulering af sine nødvendige fonde. I meget forenklet form kunne man sammenfatte den agerdyrkende bondes aktionsfelt som en lineær funktion af gårdens udbytte, hvor høstudbyttet angiver grænsen for, hvor meget der tilsammen kunne fordeles på de enkelte fonde, men ikke nødvendigvis på fordelingen. En sådan betragtningsmåde er blot alt for forenklet, fordi bondebruget normalt ikke er ensidigt agerdyrkende, men også havde alternative eller supplerende ressourcer i kvægavl osv., ressourcer som ikke lader sig omsætte til simple diagrammer eller teoretiske rammer.

Udsædsmængden kunne naturligvis variere, afhængigt af marksystemer, rotationsformer, jordens kvalitet og formentlig også af

vejrlig eller økologiske vilkår; men principielt angav dyrkningsformen og rotationen en normativ, men altid sårbar standard for udsæden. Noget anderledes kunne det tænkeligt forholde sig med de øvrige interne fonde. Selv forbruget – f.eks. målt i et dagligt nødvendigt minimum af kalorier, proteiner osv. – må kunne betragtes som en elastisk (men på langt sigt vital) komponent;³⁶ og noget lignende gælder vel reservefonden: man kunne reparere et udtjent redskab fremfor at anskaffe et nyt, men næppe uden videre et udslidt trækdyr. Mest problematisk er dog tilsidst afgiftsfonden.

Mest afgørende bliver da, hvad man kunne betegne som finanssociologiske reaktionsfænomener, bondebefolkningens reaktionsmekanisme over for godsejerens eller statsmagts tributkrav eller – såfremt grænseværdierne overskrides – den uafvendelige formælsesproces.³⁷ Sådanne finanssociologiske reaktionsfænomener afhænger i denne forbindelse naturligvis ikke af, om ydelserne til kronen, kirken eller godsejeren skal erlægges i penge, naturalier eller arbejdsydelser, men af om ydelserne marginalt overskrider bondebrugets samlede præstationstærskel. Holder man sig inden for bondebrugets givne marginaler, kan man teoretisk og praktisk forvente, at bonden ved udvikling eller markedsføring af de produkter eller det arbejde, han er i stand til at frembringe, sætter sig i stand til at levere det produkt, tributnyderen af funktionelle eller økonomiske grunde ønsker at modtage. Er disse antagelser holdbare, må vi kunne opstille en sondring mellem kvalitative og kvantitative, finanssociologiske reaktionsfænomener.

Ingen af dem udelukker blot en tredje reaktionsform, bondesamfundets inertie eller dets sociale og materielle solidaritet, i givet fald heller ikke passive eller voldelige reaktionsfænomener, når sædvanemæssige, sociale eller materielle normer overtrædes. Bondesamfundet har haft en dybt forankret forestilling – af middelalderlig herkomst – om sædvane og retsnormer (også i forholdet til godsejeren), og ligeledes foreligger der vidnesbyrd om opsætsighed eller sabotage, når disse normer overtrædes. Men fæsteforholdet indeholder tillige langt frem i tiden elementer af patron-klient forhold, som kunne brydes, når godsejeren anlagde for håndfaste økonomiske betragtninger på sit gods. Men erfaringerne synes derimod at tyde på, at disse relationer nedbrydes eller forvandles til fjendtlighed, når bonden konfronteres med en anonym statsmagts embedsmænd eller fiskale krav. Det gamle bonde-

samfund indeholdt på én gang patriarkalisme og naturlige forsvarsmekanismer, som i vor periode konfronteres med den ekspanderende magtstat.

Noter: 2. Teoretiske rammer

1. E.R. Wolf, *Peasants*. Englewood Cliffs N.J. 1966 (Dansk oversættelse: *Bønder* her s. 9-20), jf. også T. Spanin, *Peasants and Peasant Societies*. – De teoretiske rammer, som opbygges her, afviger – fra en historikers horisont – dog på væsentlige punkter fra Wolfs socialantropologiske grundsynspunkter.
2. Jf. bedst J. de Vries, *The Economy of Europe*, s. 31 ff., 47 f., 69-83, 243-54.
3. Men som dog stadig er sociale nødvendigheder. De senere nævnte 'afgiftsfonds' kan på tilsvarende måde karakteriseres som irrationelle, men alligevel som socialt funktionelle. Den moderne rationalitet er stadig en størrelse, historikeren kun kan benytte operationelt.
4. E.R. Wolf, *Bønder* s. 64-78. Det samme gælder, uanset om også jorden (produktionsapparatet) er fri eller ufri; jf. bedst R.W. Southern, *The Making of the Middle Ages*, kap. 2.
5. De kunne teoretisk og praktisk suppleres med andre elementer, økologiske, økonomiske, tekniske, retlige osv., som Wolf også behandler, men som forbigås her.
6. Primitive, kommercielle eller industrielle samfund eksisterer ikke, ligesålidt som primitive 'feudale' eller 'kapitalistiske' pr. definition. Det er inkonsekvent, at E.R. Wolf senere side om side opererer med kapitalistiske, 'tributary' eller andre »modes of production« (*Europe and the People without History* kap. 3, især s. 79-88 og 400-04) ved »eklektisk anvendelse« af en fusion af ulige teoretiske udgangspunkter.
7. Jf. f.eks. Anne K.G. Kristensen i *HT* 80. Kbh. 1980, s. 419-51, især konklusionerne s. 444 ff. – Både den islamisk-arabiske og den osmanniske territoriale ekspansion er oplagte eksempler (ved anvendelse af præbendalt *dominium*), militær besættelse og soldaterkolonisation.
8. Selv i forbryderorganisationer som den sicilianske og amerikanske *mafia* eller den napolitanske *camorra* yder de overordnede *mafiosi* deres betalte klienter en vis grad af *protezione* afhængigt af konkurrerende gruppers magt og vold.
9. Begrebet 'organiseret vold' anvendes her som en begrebs- og fortolkningsramme, der er udviklet af F.C. Lane (*Profits from Power*). Jf. iøvrigt *SEHR* XXIII. Kbh. 1975, s. 119-22; N. Steensgaard, *Set fra 1984*, s. 418-20.
10. Dette med C.A. Christensen og Erik Ulsigs grundlæggende studier i tankerne.
11. Jf. Tage E. Christiansen o.a., *Middelalderstudier* s. 221ff.
12. Omvendt kan herremandens (fra senmiddelalderen) formuebestemte leding eller rostjeneste opfattes som en tribut eller tjenesteydelse, han stillede til rådighed for kongemagten mod vederlag i efterhånden ejendomsbestemte skatteprivilegier, som fordeles 'nedad' i systemet.
13. Tage E. Christiansen o.a., *Middelalderstudier*, s. 232-43. Der er her tale om internationale fænomener.
14. *Landbohist. tidsskr.* 2. r. IV. 1982, s. 42ff.

15. For sondringen mellem landgilde, skyld og herlighed, se især Sv. Gissel, *Landgilde og udsæd*, kap. 1-3.
16. Her defineret som en statsmagt, hvis ressourcer udelukkende eller overvejende består i afkastningen af godsdomæner.
17. En undtagelse er transport af det 'kongelige fadebur' (dvs. hofstat, embedsmænd osv.), hvorfra 'privilegerede bønder' ikke var fritaget; selv adelsprivilegierne 1661 optager endnu denne regel, som det fast residerende hof og embedsapparat og statslig lønning dog overflødiggjorde under enevælden.
18. Jf. bedst Margareta Revera, *1600-talsbönderna och deras herrar*, s. 13-45.
19. Hellere af teoretiske grunde end 'kamp om feudallønnen'.
20. Tværtimod kan vi følge sporene af, at 'Glistrup-effekten' træder i funktion, da skattetrykket voksede fra 1630'erne, snarest som en 'nødværgereaktion' til beskyttelse af godset.
21. K.J.V. Jespersen, red., *Rigsråd, adel og administration*, s. 155-59.
22. Hvadenten marginalbelastningen beror på befolkningsmæssige (demografiske) eller tributmæssige grunde.
23. M. Bloch, *Land and Work in Medieval Europe*, s. 230-43.
24. F.eks. S. Dahl, *Torna och Bara*; K.E. Frandsen, *Vang og tægt*; E. Porsmose, *Den regulerede landsby I-II; De fynske landsbyers historie*.
25. På sin vis altså soldaterkolonier og -kolonister; jf. ovfr. S.O. med note 7.
26. Og som forudsatte inddragelse (*reduktion*) af de omfattende godsressourcer, den svenske krone havde afhændet, en tilbagevenden fra skattestaten til domænestaten, blot uden at opgive magtstater; jf. nu især Sv. A. Nilsson, *Den karolinska militärstaten*, s. 28-51. Soldaterkolonisationen tjener her blot ikke – som f.eks. i Osmannerriget – fiskale og politimæssige funktioner.
27. Især (og i mere genetisk form) udviklet af John Hicks, *A Theory of Economic History*, jf. Lanes kommentarer, *Profit from Power*, s. 7-10.
28. En diskussion af årsagerne hertil falder udenfor vor opgave; pointen ligger i, at det kan have bidraget til at give danske adelige godsejere bedre overlevelsesmuligheder i den nyere tids inflationsperiode, ikke tvang dem til refeudalisering eller nødvendigvis tilskyndede til driftsomlægninger (som f.eks. det østelsbiske storlandbrug).
29. Jf. *Hilsen til Hæstrup*, s. 96-100.
30. En mulig undtagelse er, at efterspørgslen efter stude hos bonden til opfedning på herregårdene i 1600-tallet drev produktionsprisen så meget i vejret, at købmandshandelen med kvæg blev urentabel; E. Westermann, udg. *Internationaler Ochsenhandel (1350-1750)*, s. 148-51, 257f.
31. Sst., s. 141 f.
32. Jf. f.eks. de Vries, *The Economy of Europe*, s. 7, 21 f., 54, 63, 250; N. Steensgaard, *Det syttende århundredes krise*, s. 477-79.
33. E. Boserup, *Jordbruksutveckling*, passim og s. 110 ff., 118 ff., 128-30, 135-41. Om kritikken, se D. Gregg, *Ester Boserup's Theory*, s. 64-84.
34. E. Porsmose, *Den regulerede landsby*.
35. Tabellerne bygger på H. Pedersen *De danske landbrug*.
36. Jf. P. Riismøller, *Sultegrænsen*.
37. Jf. SEHR XXIII. 1975, s. 116-26.

3. Fæstegårdens økonomi

Det vil givetvis være på det nærmeste halsløs gerning at gøre forsøg på at anstille overvejelser – uden anvendelse af værdiskabeloner – over fæstebrugets økonomi. Selv vor bedste kender har understreget, at kildematerialet først i vort århundrede giver »en virkelig solid mulighed for at vurdere bøndernes økonomiske forhold, deres indtægter og udgifter«. Thi medens det nok vil være gørligt at skaffe sig et vist indblik i fæstebondens udgifter, lader kildematerialet os omtrent fuldstændigt i stikken, når det gælder fæstegårdens produktions- og indtægtsforhold. Med rette fremhæves det, at bonderegnskaber, som foreligger spredt fra reformtiden, ikke kan benyttes til retrospektive formål, og det foreliggende, helt ufyldestgørende materiale rækker kun til opstilling af mere eller mindre velbegrundede formodninger.¹

Og alligevel må vi nok vove pelsen; men den kildemæssige grænse ved ca. 1730 bør overholdes rigoristisk, dels fordi netop dette tidspunkt repræsenterer et konjunkturmæssigt vendepunkt, dels fordi reformideer og produktionsændringer befandt sig i sin vorden, symbolsk markeret ved frigivelsen af den økonomiske debat 1755. Den tidligste fase af konjunkturforbedringen efter 1735 havde måske nok – ligesom den foregående konjunkturbølge fra 1560 – til en vis grad karakter af autonome konjunkturimpulser, men til forskel fra 'prisrevolutionsperioden' (og den efterfølgende depressionsperiode ca. 1645-1735) forenes konjunkturopgangen med reformtilskyndelser med åbenbart mange ingredienser.²

De hidtil bedst underbyggede undersøgelser fremhæver modsætninger mellem husmandens retsløse og økonomisk utrygge – og utilstrækkelige – tilværelse og på den anden side gårdfæsteren, som havde gård, og hvis udkomme godsejeren i egen interesse måtte sikre individuelt ved brød- eller sædekornshjælp, skatteforskud osv. Det betyder ikke, at bønderne var sikret mod retlige overgreb; godsets samlede tarv gik givetvis forud for alt andet, men gårdforsiddelse blev den sidste udvej, og fæstekifte og udbuddet af fæstekandidater kunne skabe usikkerhed.³

Det foreliggende materiale sandsynliggør en ganske høj grad af social mobilitet i det klassiske landbosamfund. Det kan antages, at livsfæste under normale forhold er blevet standard forholdsvis tid-

ligt og stadig i alle parters interesse. Men en »normal« livscyklus kan have formet sig således, at bondesønner indledte deres livskarriere som tjenestekarle, indtil de som fuldbefarne og med tilstrækkelige midler til indfæstning og ægteskab i ryggen kunne fæste gård eller fik anvist gårdfæste af godsejeren. Trods muligheder for gårdforsiddelse af økonomiske eller andre grunde kunne det normale være, at fæsteren – når han var udtjent – afsluttede sin livscyklus som husmand eller inderste/indsidder på meget beskedne vilkår. Under alle omstændigheder må mobiliteten i bondesamfundet have været et afgørende omdrejningspunkt inden for det bestående godssamfund.

Netop husmandsbrugene får i denne forbindelse en særlig interesse, selvom antallet af fiskale grunde kan være vanskeligt at fastslå. Skønsmæssigt kan det anslås, at der ved år 1700 har været omtrentligt 35.000 husmandshusstande i landet mod ca. 52.000 fæstegårdbrug, medens der ved 1770 var omtrentligt lige mange gårdmænd som husmænd med eller uden jord.⁴ Men selvom husmandsgruppen var socialt og erhvervmæssigt højst sammensat – den omfattede også landhåndværkere, landarbejdere osv. – er det sandsynligt, at landbosamfundet i 1700-tallet ikke længere var istand til at absorbere befolkningsvæksten, heller ikke som reservoir for udtjente fæstebønder; husmandsgruppen blev en marginal gruppe og den proletariseres.⁵ Atter synes forholdene altså at tale for en øvre afgrænsning af det klassiske godssystem og dets muligheder for udnyttelse af de bestående ressourcer ved begyndelsen af 1700-tallet.

Det materiale, som foreligger forud for matrikelarbejderne i 1680'erne (og selv da), er utilstrækkeligt til at belyse brugsforholdene mellem gårdfæstere og husmænd.⁶ En begrundet formodning går dog ud på, at befolkningsvæksten fra 1500-tallet i en vis udstrækning har kunnet absorberes af det bestående produktionsapparat og de bestående produktionsressourcer, omend på forskellig vis. Gårddelinger – midlertidige eller varige – eller nyoprettelse af gårdbrug synes at have været en fremkommelig vej i visse dele af Jylland og Skåne fra midten af 1500-tallet. På Sjælland, Lolland-Falster og Fyn-Langeland kan man derimod have valgt den udvej at etablere den del af befolkningsoverskuddet, der ikke lod sig assimilere inden for de givne produktionsrammer, som husmænd, dvs. som håndværker-, landarbejder- eller forsørgelsesressourcer, omend oftest et yderligt fattigt folkefærd.⁷

Kan denne hypotese bære, adskiller den altså påny situationen i 1700-tallet fra det klassiske godssystem; man nåede på dette tidspunkt grænserne for, hvad det bestående dyrkningspotentiale kunne bære under presset af den fornyede befolkningsvækst. Men hypotesen indebærer foreløbig tillige uafklarede grænser inden for det arbejdskraftreservoir, husmændene kunne stille til rådighed for herregårde og fæstebrug. Alle disse forbehold er således nødvendige, når vi – som formålet er her – vil forsøge at analysere fæstegården som en økonomisk enhed, der på én gang skulle brødføde den husholdning, der havde forpagtet brugsretten, og samtidig svare rente til godsejeren i form af vareprodukter (og penge) og vederlagsfrit arbejde (inklusive trækraft og redskaber).

Men den individuelle hjælp »til nødstedte bønder hævdede [...] ikke bondebrugets rentabilitet« i 1600-tallets slutning. Tværtimod medførte oprettelsen af en bondemiliti 1701 og krigens anstrengelser nye byrder, også selvom vornedskabet på den sjællandske øgruppe – trods godsejerskepsis – gradvis blev afviklet fra 1702. De forudgående diskussioner i den rådstuekommission, som behandlede ophævelsen af vornedskabet, kom i høj grad til at dreje sig om byrdefordelingen mellem landboer, byerhverv og lønmodtagere. Ved denne lejlighed hævdede den meget kyndige og samvittighedsfulde Otto Krabbe til Egholm uimodsagt og – antager Skrubbeltrang – formentlig med rette, at »det som en bonde på 8 td.htk. med skatter og hans højst fornødne udgifter, som består i mangfoldige poster og måder, skal udrede, bedrager sig årligt (til) 80 á 90 rd.«; skatter, folkeløn og landgilde plus tiende androg hver især omtrentligt en tredjedel. Indtægterne, hovedsageligt fra kornsalg (50-60 %) anslog Otto Krabbe til ca. 100 rd., således at der resterede en snæver og ustabil margen til investeringer, uforudsete udgifter eller opsparing.⁸

Det er utvivlsomt rigtigt, som Skrubbeltrang antager, at en forordning 1701 om sekvestring af udsæd, trækdyr og redskaber ved skifte af fæstebønders bo forringede deres individuelle formuesvilkår, men først og fremmest tjente til konsolidering af formuesinvesteringen i fæstebruget til godsets fordel.⁹ Alligevel rejser de foregående generationers forløb i ligeså høj grad spørgsmålet – som foreløbig må formuleres teoretisk og svævende – om, i hvilken grad forøgelsen af skattebyrderne, den mulige eller sandsynlige forøgelse af hoveri eller arbejdspenge osv. kan have

bidraget til belastning af bønderne, med J.A. Fridericias ord den sociale og økonomiske degradering af bondestanden, som kan formodes at have sat ind fra midten af 1600-tallet.

Spørgsmålet er langt fra enkelt. Der synes (og som helhed med rette) at herske fuld enighed om landgildens stabilitet i hvert fald fra omkring 1600,¹⁰ ligesom tienden efter sagens natur siden ordningen efter reformationen må betragtes som en konstant eller i hvert fald mindre fleksibel faktor.¹¹ De *normative* offentlige krav til penge- eller naturaliepræstationer lader sig fremdeles med rimelig sikkerhed bestemme, også de to skatteeksplosioner ca. 1630 og ved enevældens indførelse,¹² hvorimod vægten af hoveriet – som vi senere vender tilbage til – er langt vanskeligere at fastslå. Langt mere omdiskuteret har bondens retssikkerhed været i moderne forskning.

Som den første kunne Hans Fussing i 1942 fremlægge en ganske omfattende, empirisk dokumentation for sin påstand om, at fæstebønderne især efter 1600 synes at have nydt fuld retssikkerhed.¹³ Det er givet, at dr. Fussings kategoriske sammenfatning – »Danmark var et retssamsfund« – naturligt var påvirket af den da aktuelle situation, og hans konklusion givetvis må begrænses af de rammer for pression, som godsejerens husbondret afstak, og at vi ikke kan vide, i hvilken udstrækning fæstebønder har haft råd til eller mod til at forfølge deres ret ved domstolene.¹⁴ Det er ligeledes rigtigt, at vi vanskeligt kan vurdere, om en doms præmisser har svaret til virkeligheden, når parterne som her stod ulige, men det er dog stadig vigtigt at fastholde, at retssikkerheden må vurderes i forhold til standssamfundets lovgivning, så anstødelige og ulige de end kan være efter nutidsnormer. Med dette udgangspunkt taler alt for, at regeringen og domstolene har lagt vægt på at håndhæve retsnormerne konsekvent, også under den tidlige enevælde – og også selvom bøndernes sagsanlæg kunne udarte til småskåren rethaveri eller stundom endda kværu-lanteri.¹⁵

Uanset vurderingen af disse meget væsentlige retsforhold må bondens tryghed i sin besiddelse af fæstegården have været det mest vitale punkt i hans retssikring, selvom man næppe heller bør glemme, at fæsteforholdet var en tosidig kontrakt, og at godsejeren og fæsteren på forhånd må antages at have haft en gensidig interesse i at opretholde stabile forhold. Uden her at kunne gå i enkeltheder må det være korrekt at fremhæve, at den ofte disku-

terede forordning 1523 ikke foreskriver livsfæste, således som man ofte har antaget, men sikrer fæstebønder mod vilkårlig udvisning fra gården, sålænge han opfyldte sine afgifts- og lydighedsforpligtelser over for godsejeren.¹⁶ Forordningen har naturligvis sin historiske plads i den da aktuelle, revolutionære situation, men den følges konsekvent op af den efterreformatoriske lovgivning, som netop sigtede mod standsstabilitet, og den begrænses – især efter 1608 – formelt kun af godsejerens ret til at inddrage – ‘afbryde’ hedder det i samtidens sprog – fæstegårdens jord, når han selv mente at have brug for den til hovedgårdsudvidelse; og da kun mod refusion af bondens indfæstning.¹⁷

Det er muligt, at forordningen kun kodificerer en allerede gældende og selvfølgelig praksis, og at begrænsninger af kontraktforholdet kan have ligget i både godsejerens og fæsterens interesse; på andre måder kan man heller ikke se bort fra, at nogle gårde kunne være mindre attraktive (og derfor mindre stabile) end andre eller at fraflytning fra én gård til en anden både kunne indeholde et ‘avancement’ eller en ‘degradering’ for en bonde og en hensigtsmæssig, økonomisk betinget disposition fra godsejerens side. Det tidlige kildemateriale gør det vanskeligt at indkredse den individuelle gårdfæsters livskarriere, men alle foreliggende undersøgelser synes at tale for en ganske høj grad af mobilitet ikke blot på Fyn og i Jylland, men selv inden for vornedskabets område, Sjælland, Møn, Lolland og Falster.

Fæste forekommer naturligvis under mange forskellige formelle former, hvoraf åremålsfæstet må antages at have været det primære og at have fået fastere former allerede omkring 1500. Livsfæste eller arvefæste må betragtes som sekundære og praktiske udformninger; det egentlige livsfæste kodificeres først formelt ved en forordning 1790, selvom både dette og familiefæstet udvikles og konsolideres langt tidligere.¹⁸ Alle disse mange reservationer gør det givetvis vanskeligt at udregne gennemsnitlige fæstevarigheder, specielt når det tidlige kildemateriale er anonymt. Fæstebreve dukker først op under enevælden, og de få godsregnskabsserier, som er intakte, er endnu langt fra gennemarbejdet tilstrækkeligt, men den meget lange serie af regnskaber fra institutionsgodset Herlufsholm (ved Næstved) fra omkr. 1600 giver både et meget stærkt indtryk af kontinuitet og social mobilitet inden for godsets rammer, når det er muligt at følge landboslægter med karakteristiske navne fra gård til gård, fra gård til

hus eller omvendt over flere slægtled i 1600-tallet.¹⁹ Materialet lader sig blot endnu ikke omsætte til tørre tal eller håndgribelig statistik.

Med de nødvendige forbehold for lokale sædvaner og for, at forordningen 1523 kun fastslår den selvfølge, at fæstekontrakter skal respekteres (men ikke foreskriver nogen bestemt fæsteform), tyder det foreliggende materiale på en ganske høj grad af stabilitet – men også på lokale eller typologiske forskelle – allerede i begyndelsen af 1500-tallet. På Odense bispestols gods nåede den gennemsnitlige fæstetid allerede 1514-42 op på 23-24 år, og antallet af sønners overtagelse af fædrenes fæste steg fra 22 % forud for 1532 til 27 % på det sidste tiår. På Næsbyhoved len (senere Odensegård) androg gennemsnittet derimod kun 12 år, men også med en ganske høj sønnefæsteprocent. Forklaringen kan her – hvor vi bevæger os i samme egn – være, at kronlenet Næsbyhoved blev drevet som »en dynamisk storbedrift« med en mindre grad af stabilitet i godskerneområdet, hvor ugedagspligterne også medførte større tvang end i periferien. Bispegodset blev derimod ikke drevet som stordrift og præges af større homogenitet.²⁰

Omvendt konstaterede Aksel E. Christensen allerede i 1946 langt kortere, gennemsnitlige fæsterperioder på Skovkloster ved Næstved, nemlig 6-7 år (dvs. en årlig udskiftning på 15 % 1467-81); men også her synes der at have været tale om en ganske stor bedrift, og også her præges klostergodsets kerneområde af langt mindre stabilitet – med næsten dobbelt så hyppige fæsterskifter – end godsperiferien; billedet forstyrres her blot af fæsternes »hjemløse vandring fra landsby til landsby; intetsteds fik han lov at vokse fast«, således at gennemsnitstallene kan være vildledende og ikke kan udelukke, at han trods omflytninger kan have tilbragt hele sin tilværelse på godset.

Her er vi imidlertid i den heldigere situation, at vi kan drage sammenligninger med 1600-tallet; Skovkloster forvandles nemlig 1565 til Herlufsholms Skole, hvis regnskabsserie som nævnt er bevaret. Og selv om godset som ligeledes nævnt præges af en ganske høj grad af indre, regional og social mobilitet, udskiftes igennem hele 1600-tallet nu kun 6 % af fæsterne årligt; men kun 8 % af de 413 fæsterskifter, som fandt sted 1611-60, kan falde ind under 'familieovertagelse', endskønt vi befinder os på vornedskabets område. Også her reduceres hyppigheden af fæsterskifte yderligere i »de usle år« efter 1660.²¹

Om vornedskabet – eller ‘vornedretten’ som det hed fra godsejerens synspunkt – har spillet nogen afgørende rolle i 15- og 1600-tallet kan vi endnu ikke afgøre. På Københavns len androg de ordinære fæsteskifter (dvs. når vornedretten ikke anvendes) 1610-59 ca. 3 % årligt, på Kalundborg len ca. 6 %. Men det materiale som foreligger fra jyske godser afviger ikke væsentligt, på Stjernholm len 1603-61 ca. 6 % og på Rantzau’ernes gods Gjessingholm i Midtjylland 4-5 % årligt, men både på Skivehus og Stjernholm len var ‘familiefæste’ langt mere almindeligt end på Sjælland, henholdsvis 34 % og 23 % i første halvdel af 1600-tallet.²²

Alle disse procentsatser dækker naturligvis over meget forskellige grunde til fæsterskifter, og mange forhold bringer forstyrrelse i materialet. Trods al usikkerhed har vornedretten på den sjællandske øgruppe tilsyneladende været et almindeligt anvendt tvangsmiddel ved besættelse af gårde – specielt ødegårde eller mindre attraktive gårde; på Kalundborg len omfatter tvangsfæste 1630-51 16-26 % af alle fæsteindgåelser, på Københavns len derimod kun 7-8 %. Og selvom udskiftning ved dødsfald – særligt i epidemiperioder – har spillet en væsentlig rolle, har ‘forsiddelse’ for vanrøgt af fæstet, armod eller i begrænset omfang rømning eller kriminalitet på Sjælland været af langt større betydning end i Jylland. Men bemærkelsesværdigt nok nåede forsiddelse af fæste på Københavns len sine højdepunkter (56 % af alle fæsteskifter) 1625-27 og 1650-53, dvs. under to alvorlige misvækstperioder.

Langt større sikkerhed får vi først, da fæstebrevsmaterialet under enevælden giver muligheder for en bredere regional og saglig dækning.²³ Materialet bekræfter kun, at forholdene i Jylland og på Fyn har været gunstigere for fæsterne, i hvert fald indtil vornedskabets ophævelse. I Jylland og på Fyn sad rundt regnet halvdelen af fæsterne 1690-1720 på deres gårde indtil deres død, og tallet bliver endnu større, når man medregner frivillig afståelse af fæstet; på Sjælland og Falster nåede procenten kun op på godt en tredjedel, hvorimod de godvillige afståelser her på vornedskabets område optrådte langt hyppigere end udenfor, ligesom det har kunnet konstateres, at i første halvdel af 1600-tallet foretrak alle – eller udtjente – fæstere en frivillig aftale med en efterfølger – hyppigt vel en slægtning – inden godsadministrationen kunne gribe ind med tvangsmidler. Til gengæld udgjorde forsiddelsesprocenten på Sjælland stadig 31 % – omend med store egnsforskelle – mod 20 % i Jylland og 11 % på Fyn.

I realiteten medfører årlige fæsterskifter på 4-6 % gennem hele 1600-tallet, at fæsterne har kunnet sidde på deres gårde 20-25 år. Levealderen taget i betragtning og den omstændighed, at betalingen af indfæstning krævede en ikke helt uvæsentlig kapitalopsparing (og derfor en relativt høj alder) må vi konkludere, at livsfæstet har været den almindelige norm over hele landet i det 17. århundrede, sandsynligvis endda væsentligt tidligere, og – som Skrubbeltrang fremhæver – at tendenserne til familiefæste var nået langt frem allerede ved år 1700, omend atter med tydelige landsdelsmæssige forskelle. De resultater, som foreligger nu, tyder altså på, at både godsforvaltningen og fæsterne har haft – og har opnået – en fælles interesse i stabile forhold. At forholdene på øerne har været mindre gunstige end i Jylland og på Fyn indtil vornedskabets ophævelse er givet, men der kan dog endelig også være grund til at understrege, at økonomiske misérer – misvækst-år, armod – må have været en faktor af ganske væsentlig betydning, igen fortrinsvis på vornedskabets område.

Det danske landbosamfund mellem reformationstiden og midten af 1700-tallet synes således i høj grad at have udviklet sig frem mod et stabilt, økonomisk og socialt – men også funktionelt opbygget – system. Den væsentligste dynamiske kraft lå naturligvis i godsernes interesser i eller forsøg på at opnå regelmæssige godsstrukturer, at tilpasse sig vekslende ydre vilkår og at opnå det økonomisk optimale udbytte. Men det udelukker, som vi har set, ingenlunde, at fæstebønderne i ganske stor udstrækning også ved fastlæggelsen af fæstevilkår, måske også retsvilkår, har været i stand til at varetage deres egne tarv. Under alle omstændigheder kan man næppe længere – og ligesålidt som andre steder i Europa – opretholde den klassiske forestilling om et stationært eller fossilt samfund, som blot afventede reformer og bondefrigørelse.

Som vi senere vender tilbage til, nåede storgodsdrift og bondeundertrykkelse i Danmark – trods vornedskab, stavnsbånd og jurisdiktionsret – aldrig et omfang, som tåler sammenligning med det østelbiske Europa; hovedgårdenes størrelse forblev endda elastisk. På den anden side medfører den økonomiske og sociale udvikling heller ikke som i England eller på kontinentet, at armod eller driftighed skabte en hjemmeindustri – forlagsindustri – af noget nævneværdigt omfang. Heller ikke som i Nederlandene, at man kunne hellige sig specialkulturer – frugt, grøntsager, blomster osv. – til byernes behov eller dyrkning af nye foderafgrøder,

fordi brødkornsbehovet kunne dækkes ved import, som det langvarige prisfald 1645-1735 endda gjorde billigere. Og som i Sverige og Norge stod der ikke alternative eller supplerende muligheder til rådighed i skov- eller minedrift.

Trods alle tilskyndelser til opbygning af hjemmeindustri – især tekstiler til selvforsyning af landet – forblev resultatet forholdsvis beskedent, fordi der ikke var råstoffer tilstede som i England eller Sverige. Kun husflid – fremstilling af groft tekstil, hoser, fiskenet osv. – spillede nogen rolle for hjemmeforsyningen og eksport i små mængder, men uden at det ændrede bondesamfundet strukturelt væsentligt.²⁴ Undersøgelsen kan således fremdeles koncentrere sig om fæstegården som driftsøkonomisk enhed, men stadig med det udgangspunkt, at det er vanskeligere at bestemme indtægtssiden end udgiftssiden.

Med udgangspunkt – ligesom her – i bl.a. Eric Wolfs og Esther Boserups teoretiske overvejelser har historikeren Jan deVries kunnet kortlægge de ændringer, der prægede det vesteuropæiske landbrug i kriseperioden 1650-1750, økonomisk og hvad angår bondens økonomiske holdninger. I visse områder – England, Holland og dele af kontinentet – består der da en snæver sammenhæng mellem innovation og rationalisering af landbosamfundet og der foregik 'mentalitetsændringer', der forvandlede bønder (*peasants*), der blot anvendte deres overskud til opretholdelse af deres levestandard, til *farmers* med behov for eller endda en veludviklet sans for de økonomiske muligheder, markedsrettet produktion og profit kunne byde dem.²⁵

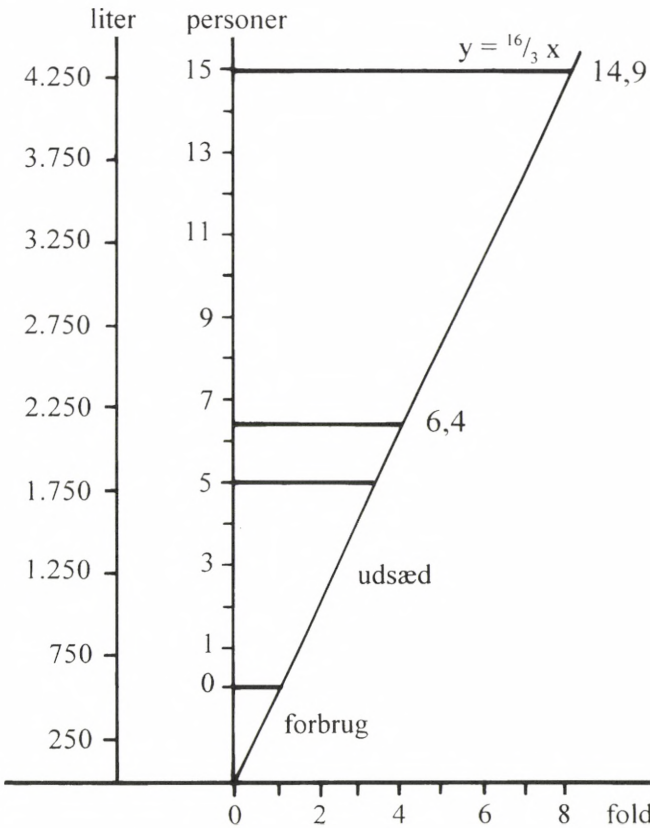
Den stærke regionalisering – eller selvtilstrækkelighed – i store dele af det europæiske landbosamfund omfatter naturligvis mange grader og nuancer. Men som det italienske og østalbiske landbrug præges det danske – med deVries' udtryk – af »indadvendt mangel på fornyelse (*innovation*)«; som reaktion over for den økonomiske tilbagegang samlede godsejerne deres anstrengelser om »at mæske sig« (*butten on*) på landbefolkningen i en udstrækning, som udelukkede landbrugsmæssigt fremskridt«. Det væsentligste særkende for det danske landbosamfund bestod i den usædvanligt stærke og fordringsfulde enevoldsstat, der berøvede godsejerne deres skatteprivilegier og forvandlede dem til skatteopkrævere og administratorer på statsmagtens vegne. Den økonomiske koncentration gjorde det hensigtsmæssigt at »udvikle kongeriget til én stor kongelige domæne, administreret af adelen«. ²⁶

DeVries' opfattelse er i den større sammenhæng ikke uinteressant, på sin vis endda træffende; men den kræver korrekturer og komparation. Hans fremstilling gælder efter sammenhængen kun enevælden og den langvarige depressionsperiode. På det teoretiske plan kunne man dog indvende, at tilstedeværelsen af en bondestand, hvis økonomi bestod i at sikre sin levestandard, og som overvejende opererede på subsistensøkonominiveau, ikke udelukker, at vi på et andet niveau – adelen og kronen – må operere med endog særdeles markedsbevidste *farmers*. Tværtimod organiseres godsdriften både før og efter enevældens indførelse i meget høj grad på bevidst markedsføring af godsernes overskudsproduktion.²⁷ De strukturelle forskelle udelukker heller ikke, at bønder har kunnet sælge *deres* mulige overskudsproduktion til købmænd (eller på torve) til hjemmeforbrug eller eksport, men standssamfundet lagde ved sin erhvervslovgivning meget snævre grænser for bøndernes muligheder for fremstilling og salg af varer. Dette gælder specielt kvægproduktionen, hvor man opretholdt den prohibitive lovgivning til gunst for herregårdene helt frem til midten af det 18. århundrede.

Vender vi tilbage til strukturen af de belastninger, som kunne stilles til den klassiske bondeøkonomi, er det DeVries' opfattelse, at »niveauet af tiender, afgifter (*rents*) og seigneuriale ydelser²⁸ kunne variere af mange grunde«, men fremdeles, at »et stort set sammenhængende (*consistent*) mønster af samlede byrder eksisterede: Den totale byrde pr. *acre* faldt efterhånden, som man fra Nederlandene bevægede sig østpå, men byrden udtrykt som en procentdel af udbyttet (*output*, produktionen) pr. *acre* steg«. Forskellene beroede både det ekstensive, østeuropæiske landbrugs lave (og endda faldende) produktivitet i forhold til Nordvesteuropa og op på forskelle i social struktur og bøndernes retlige status.²⁹

Som et teoretisk velegnet udgangspunkt opbygger DeVries en model af et *agerdyrkende* landbrug på 8 ha. (= 20 *acres* = 14,5 td.land; se diagram 1), drevet af en familie på fem medlemmer. Jorden forudsættes dyrket i trevangsbrug, hvoraf en tredjedel udnyttes til brødkornsproduktion, og endelig forudsættes en pr. *capita*-konsumtion på 250 l. korn årligt. Besås hver ha. jord med ca. 200 l. sædkorn, vil bruget med et foldudbytte på 4:1 (og med tilbageholdelse af sædekorn til næste år) kunne producere tilstrækkeligt til at kunne brødføde 1,4 personer udover husstanden. Reduceres foldudbyttet til 3:1, forvandles overskuddet til et under-

Figur 1. Jan de Vries' model

Figur 1 er udarbejdet på grundlag af oplysninger hos Jan de Vries, *The Economy of Europe*, s. 35.

skud på ca. 20 %, hvorimod en forøgelse til 8:1 ville kunne forsørge 9,9 personer flere end familien, »dvs. at når udbyttet fordobles, tredobles det antal personer, som kan brødfødes og den ikke agrare befolkning, som kunne underholdes, vokser syvfold.«³⁰

En sådan model er naturligvis en bevidst, teoretisk abstraktion. Den må se bort fra animalsk produktion,³¹ fremstilling af fødeafgrøder af anden art (bælgrugter, frugt, grøntsager) og foderafgrøder, fra forædlingsproduktion (smør, ost) og fra bierhverv. Men dens illustrationsværdi ligger i, at en lineær produktivitetsforøgelse medfører en endnu større forsyningsmæssig effekt, en

illustration af princippet for Ester Boserups antagelser, som tidligere er nævnt. Omvendt vil en produktivtetsnedgang – som man har kunnet dokumentere i Polen og andre østelbiske egne fra 16.-18. århundrede³² – kunne få katastrofale følger, i givet fald medføre forøgelse af bøndernes skyldigheder overfor godsejeren.

Uanset dynamikken i mulige produktivtetsforøgelser – som netop i England og Nederlandene – er det, som deVries også betoner, omvendt afgørende og i sig selv innovationsbegrænsende, at det bliver de byrder, bondeøkonomien måtte bære, som bliver af afgørende betydning i stagnerende landbosamfund; og byrder opfattes her både som offentlige og seigneuriale. Det klassiske eksempel er naturligvis Ludvig XIV.s og hans senere navnefællers Frankrig, hvor især beskatningen allerede ved midten af 1600-tallet bragte bønderbrugene i selv frugtbare egne som Beauvais i Nordfrankrig ned på eller endda under subsistensgrænsen.

Et sidste punkt i diskussionen af Jan deVries' model gælder den meget beskedne brugsstørrelse (8 ha.), han har valgt – en størrelse, som hverken er karakteristisk eller ensartet for kontinentet. Den afhænger (udover historiske traditioner) både af produktionsstrukturelle forhold, retlige forhold (bøndernes arveret f.eks.), dyrkningsintensitet og mange andre forhold. Med en høj grad af produktivitet er det nok sandsynligt, at et brug af denne størrelsesorden ville kunne være bæredygtigt; men i Polen, hvor godsejerne indrømmede bønderne 8,4 ha. under optimale omstændigheder, lå funktionen i, at bondefamilien nok kunne brødføde sig selv, men ikke skabe nogen overskudsproduktion, og at den kunne hellige sig hoveriarbejdet.³³ Uden her at ville standardisere ville et brug af denne størrelse i Danmark kunne klassificeres som et husmandsbrug med jord, med noget lignende funktioner som i Polen, men inden for rammerne af en godsstruktur af en ganske anden støbning.³⁴

Lægger vi i et forsøg på at opstille en dansk standard, fæstegården i 1600-tallet, matrikelarbejderne i 1680'erne til grund, når man til de landsdelsgennemsnit, som præsenteres i tabel 1 og 2.³⁵ Resultaterne er på ingen måde ukendte på forhånd; de kan tjene til at underbygge det standardbegreb, som er nødvendigt, men de kræver også, at vi på forhånd må påpege en række fejkilder, som det på landsbasis og landsdelsvis kan være vanskeligt at eliminere endnu.

Tabel 1. *Fæstegårdbrug 1688: Gennemsnitlige størrelser*

	td.htk.	td.land	ha.
Sjælland-Møn	7,05	31,7	17,5
Fyn-Langeland	6,76	33,3	18,3
Lolland-Falster	6,04	23,2	12,8
Jylland	5,28	34,5	19,6
I alt	6,04	32,6	18,0

Tabel 2. *Fæstegårdskategorier, 4-12 td.htk. (procent)*

	4-8 td. antal htk.		8-12 td. antal htk.	
Sjælland-Møn	52 %	44 %	19 %	26 %
Fyn-Langeland	51 %	44 %	20 %	29 %
Lolland-Falster	64 %	61 %	11 %	17 %
Jylland	45 %	48 %	10 %	17 %
I alt	49 %	47 %	14 %	22 %

For det første må det nævnes, at matriklens fæstehartkorn udover det skyldsatte, dyrkede agerland også havde rådighed over andre ressourcer under landsbyfællesskabet, og fæstegårdene mod betaling havde adgang til at betjene sig af godsets herligheder (skove, græsning, fiskevand). Mere afgørende er det for det andet, at da man 1680-81 traf beslutningen om matrikuleringen, skete det under den entydige forudsætning, at man ved hjælp af opmåling og bonitering af agerland og andre ressourcer ville etablere en retfærdig værdiansættelse af hvert brug som beskatningsgrundlag og til afløsning af de ældre og meget ulige landgildematrikler 1662-64. Da feltarbejdet imidlertid afslørede, at den nye matrikulering ville medføre betydelige hartkornsned sættelser i forhold til de gamle matrikler, greb regeringskontorerne 1684 til vilkårlige omregninger. Den endelige matrikel 1688 registrerede alligevel en nedsættelse på ca. 20 % i forhold til de ældre matrikler, og resultatet blev derfor langt fra tilfredsstillende fra vore synspunkter.³⁶

Videre indebærer den hårde generalisering, som her er nødvendig, at vi må se bort fra egnsmessige forskelle selv inden for så begrænsede områder, som der her er tale om, og at vi må se bort fra så vigtige områder som de tabte skånske landskaber. De min-

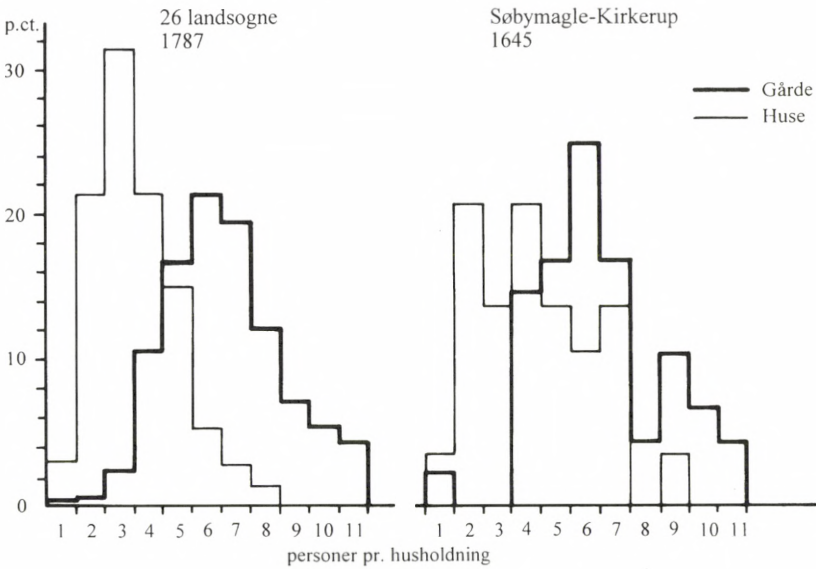
dre gårdenheder på Lolland-Falster og Sydsjælland skiller sig ud, ligesom de mindre bolenheder i de nordlige og vestlige dele af Jylland påvirker gennemsnitstallene. Selv på Fyn, hvis forhold er bedst udforsket, synes gårdene – også fysisk – at have været større end på Sjælland og i Østjylland. Med de usikkerhedsmarginaler, som altså er tilstede, må de følgende beregninger da tage deres udgangspunkt i en gennemsnitsfæstegård på ca. 6,25 td.hk. og et agerareal på 33 td. land (18 ha.) under trevangsbrug.³⁷

Selv alle disse forbehold efterlader sig imidlertid stadig tre helt essentielle usikkerhedsfaktorer, landhusholdningernes størrelse og forbrug og det foldudbytte, man kunne regne med i bondebruget. Både fraværet af kilder før reformtiden og endnu større egnessmæssige og lokale uensartetheder gør det på disse to punkter endnu mere betænkeligt – men stadig alligevel nødvendigt – med hårdhændet generalisering. Og betænelighederne bliver ikke mindre ved, at begge disse felter i de seneste år har været genstand for intens diskussion.

Først husstandsstørrelsen, hvor først folketællingen 1787 – midt i reformperioden – giver større sikkerhed.³⁸ At husstandsundersøgelsen i 26 danske landsogne afslører betydelige, socialt og økonomisk betingede forskelle fra gårde til huse, daglejere og håndværkere er ikke overraskende (jf. figur 2). Men den »typiske« gårdmandshusholdning kan med meget lille afvigelse på dette tidspunkt sættes til 6,6 personer, husmands- og daglejerfamilier til 3,6 og landhåndværkeres til 4,4. Fordelingen på de enkelte kategorier fremgår af tabel 3, men i bred almindelighed bør det tilføjes, at grænserne mellem tjenestefolk, hjemmeværende børn og 'andre familiemedlemmer' kan være flydende; voksne eller halv voksne børn tjente hyppigt – eller endda typisk – på forældrenes gård, og selvom tregenerationsfamilier sjældent forekommer, kan det være vanskeligt at skille aftægtsfolk fra inderster.

Medens kildematerialet i reformtiden således giver en ganske høj grad af sikkerhed, kan disse tal ikke uden videre godtages for 1600-tallet, og kildematerialet lader os i høj grad i stikken. Antager man en gårdmandsbefolkning på Sjælland ved år 1700 på godt 60.000 personer fordelt på 11.500 enheder, giver det et gennemsnit på 5,3 personer pr. husstand, heraf over halvdelen hjemmeværende børn. Af en landbefolkning på 135.000 personer udgjorde tyendet 22.-24.000, dvs. ca. 17 %, hvoraf en væsentlig del utvivlsomt må anbringes på herregårde, præstegårde, møller eller

Figur 2. Husholdningsstørrelser

institutioner.³⁹ Men også her kan forholdene have været anderledes i andre landsdele; medens husmandssteder med eller uden jord på Sjælland allerede 1682 udgjorde 36 % af det samlede antal landejendomme (herregårde og præstegårde) og i 1700 allerede 42 %, var bebyggelses- og brugerstrukturene i de andre landsdele formentlig noget anderledes.⁴⁰

Tabel 3. Gennemsnitlig husstandssammensætning på gårdbrug 1645

	Sørbymagle -Kirkerup	Møn	26 sogne i 1787
voksne	1,92	1,93	1,90
børn	2,71	2,86	2,60
tyende	0,96	0,79	1,60
andre	0,92	0,13	0,50
I alt	6,50	5,72	6,60

Kun fra meget begrænsede områder – og atter kun på Sjælland – foreligger der materiale fra 1600-tallet, nemlig Sørbymagle-Kirkerup sogne (under Antvorskov birk) og Møn fra 1645.⁴¹ En grov

fordeling af dette materiale, som omfatter henholdsvis 312 og 3.178 personer fremgår af tabel 3; men det må straks tilføjes, at vi endnu ikke har den fjerneste mulighed for at fastslå repræsentativiteten af dette materiale, som omfatter måske 2-3 % af den sjælland-mønske landbefolkning. Tværtimod kan det være influeret af, at Sørbymagle-Kirkerup sogne lå på Sjællands mest befærdede strøg, som kunne gøre strukturerne mindre stabile end andetsteds.

De væsentligste usikkerhedsmomenter ligger påny i grupperne tjenestefolk og 'andre'. Den sidste omfatter en broget flok af personer, som kan være vanskelige at identificere. Der kan være tale om familiemedlemmer, der levede på aftægt eller som inderster, om 'løse fugle', om soldater (hvad militsordningen 1645 muliggjorde)⁴² eller andre, men hovedmønstrer går ud på, at gårdbrugsfamilier, som havde inderster boende, ikke holdt karle eller piger. Det samme gælder gårde i Sørbymagle-Kirkerup, som havde voksne eller halv voksne børn i husstanden. Tilsammen havde kun 17 af de 48 gårde tjenestekarle (i alt 24) og 16 havde piger (i alt 22). Afvigelsen fra gennemsnittet på Møn er ikke større, end at det er acceptabelt, hvorimod gennemsnittene 1645 ligger for fjernt fra tallene 1787 til at kunne være tilfældige.

En del af forklaringen kan ligge i demografiske forskelle. Medens børneflokkene i Sørbymagle-Kirkerup og på Møn 1645 udgjorde henholdsvis 42 % og 50 % under 15 år, var kun 31 % i 1787 under 20 år, hvilket i sig selv kunne forrykke mulighederne for at udnytte børn og unge i bedriften; om disse tal er normale for situationen 1645, kan vi ikke vide.⁴³ Et medvirkende moment kan være, at aldersfordelingen blandt gårdmændene var væsentligt lavere i gennemsnit i Sørbymagle-Kirkerup 1645 og i de 26 landsogne 1787, henholdsvis 41 og 46 år – i Sørbymagle by endda kun 31 år og i Espholt 39 år. Forskydningen illustreres endelig ved, at 55 % af gårdmændene i Sørbymagle-Kirkerup falder i aldersgruppen 25-44 år, men 56 % i aldersgruppen 35-54 år i 1787 (jf. figur 2). Endelig kan det spille en rolle, at gårdene i Sørbymagle-Kirkerup varierede fra 3,7-8,7 td.htk. (16-40 td. land), og at der synes at være en vis proportionalitet – men heller ikke mere – mellem gårdstørrelse og tyendehold.⁴⁴

Tilbage bliver alligevel også den mere end nærliggende mulighed, at forøgelse af hoveriet i den mellemliggende periode kan have nødvendiggjort et større hold af tjenestefolk – piger og karle

– end tilfældet havde været ved midten af 1600-tallet, selvom også antallet af arbejdspligtige husmænd ligeledes steg væsentligt (på Sjælland til 58 % af alle brug i 1770).⁴⁵ Under alle omstændigheder vil det for den her aktuelle periode næppe være forsvarligt at operere med mere end 5,5 eller i det højeste 6,0 personer pr. gårdmandshusstand i sidste halvdel af 1600-tallet; af sikkerhedsgrunde vælger vi her minimumtallet.

Den anden usikkerhedsfaktor ligger i gårdmandsfamiliens brug af brødkorn, som heller ikke uden videre kan sættes lig det standardforbrug – 250 l. årligt – som man arbejder med i europæisk forskning, dels naturligvis på grund af forskelle i levevaner og -standard, dels fordi et ganske stort forbrug af øl erstattede den vin, som selv den jævne befolkning drak i Sydeuropa, og endelig givetvis, fordi ikke alle 'spiste som tærskere'.⁴⁶ Med de differentierede udspisningstakster, Arent Berntsen gengiver, regnes med 4,5-5,0 td. korn (brød, gryn og øl) til tungt arbejdende mennesker årligt, væsentligt mindre for ikke-aktive mennesker (hospitalslemmer f.eks.), 2,5-3,0 tønder.⁴⁷ I 1671 anslog Rentekammeret i forbindelse med beregninger over provenuet af den planlagte konsumptionsafgift af byerne normalforbruget til 4-5 tønder korn, malt og mel, men kun til 31-32 td. for den fattigste del af befolkningen.⁴⁸ Mest realistisk vil det formentlig her være at kalkulere med 3-4 td. årligt, dvs. 417-56 l.

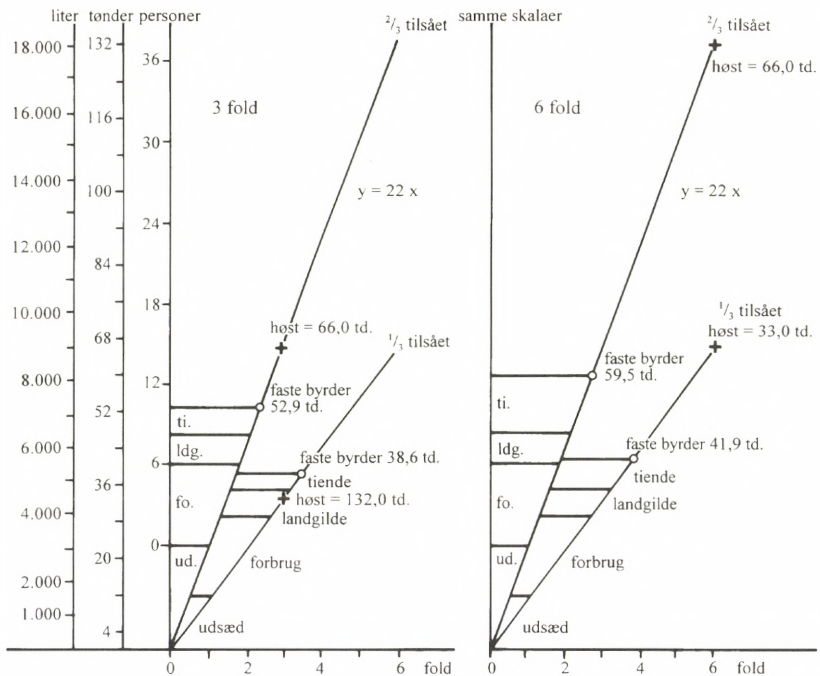
For det tredje bondebrugets foldudbytte. Allerede i 1942 beregnede Gunnar Olsen det gennemsnitlige foldudbytte på et stort antal ladegårde til 1:1½-2½ for rug og 2-3 for byg;⁴⁹ men allerede han var på det rene med, at der hæftede en række kildekritiske svagheder ved materialet, og at resultaterne fra kronens og enkelte adelige ladegårde ikke nødvendigvis var repræsentative for bondebruget i almindelighed. Tvivlen fik for alvor mæle i 1960'erne, dels fordi disse tal ikke stemte overens med de konkrete efterretninger, som da forelå, dels fordi et normalt bondebrug ganske enkelt ikke ville kunne 'løbe rundt' med foldudbytter af denne størrelsesorden.⁵⁰

Selv mente Fridlev Skrubbeltang, at »sandsynligheden taler for et gennemsnitligt foldudbytte på ca. 4 i 1600-tallet«, omend med en ganske bred margen for variationer. En stigning kom først i reformtiden. Den senere, meget intense diskussion har accepteret, at Gunnar Olsens tal i det højeste kan have gyldighed for mere ekstensivt dyrkede herregårde. Den har ikke blot beskæftiget sig

med de reelle foldudbytter, men har også i høj grad måttet tage stilling til vidneværdien af det kildemateriale – tienderegistre, bonderegnskaber osv. – der kunne anvendes til belysning af bondebrugets høstudbytte.⁵¹ Det mest plausible gennemsnitsresultat synes dog fremdeles at være 4 fold, lidt lavere for rug og lidt højere for byg.

Endelig ligger der naturligvis usikkerhedsmomenter i, at bondebrugets produktion foruden brødkorn har måttet benytte korn til fodring – i hvert fald indtil langt frem i 18. århundrede – og i, hvor stor en del af agerarealet, der blev tilsået hvert år, afhængigt af dyrkningssystemer og rotationsformer (tovangs-, trevangs-, al-sædebrug). Benytter vi her af forsigtighedsgrunde en tredjedel af agerarealet som den absolutte undergrænse, må den øvre grænse – når der er tale om trevangsbrug – lægges ved to tredjedele, selv om dyrkning af flere vange uden for den egentlige rotation forekommer ligesåvel som andre former for uregelmæssigheder.⁵² Figur 3, som opstiller den anvendte model, opererer med begge

Figur 3. Dansk fæstegård (6,25 td.htk. = 33,0 td.land)

ydergrænser. De fire ekstreme muligheder sammenfattes i tabel 4-5, som udregner overskuddet af vort standard-bondebrug ved fradrag fra høstudbyttet af gårdens stående udgiftsposter, og som arbejder med en gennemsnitsværdi af 1,50 rd. pr. tønne brødkorn.⁵³

Tabel 4. *Beregning af fæstegårdens overskud*

		1/3 besået		2/3 besået	
3 fold	(a)	÷5,6 td.	÷8,4 rd.	(c)	13,1 td. 19,6 rd.
6 fold	(b)	24,1 td.	36,1 rd.	(d)	52,5 td. 78,7 rd.

Tabel 5. *Udbyttets fordeling på stående poster (÷skatter) i procent.*

		3 fold		6 fold	
udsæd	(a)	33 %	(c) 17 %	(b) 33 %	(d) 17 %
forbrug		55 %	27 %	27 %	14 %
landgilde		19 %	10 %	17 %	8 %
tiende		10 %	10 %	10 %	10 %
overskud		÷17 %	36 %	13 %	51 %
I alt (=høst)		100 %	100 %	100 %	100 %

Det turde være indlysende, at alternativ (a) er om ikke udelukket – i uår – men som norm helt urealistisk. Selv ved en udsædsgrænse ved to tredjedele er bruttoudbyttet formentlig absolut i underkanten af det plausible. 'Virkeligheden' ligger snarest et sted mellem mulighederne (b) og (d), uden det endnu er muligt at komme nærmere; selvom (d) ligger over niveauet på 4 fold, stemmer den i øvrigt også bedst overens med den kyndige Otto Krabbes udsagn, som tidligere er citeret. Beregningen tager derimod endnu ikke hensyn til den offentlige beskatning (og undervurderer muligvis også de kirkelige afgifter og sportler). Men regner man i 1630'erne med en beskatning på 0,48 rd. pr. td.htk., i 1650'erne med 0,56 rd. og i 1690'erne med 2,34 rd., medfører det en ekstrabelastning af standardgården på henholdsvis 3,0, 3,5 og 14,6 rd. årligt.⁵⁴ Vi nærmer os dermed grænserne for det normale fæstebrugs ydeevne (eller overskrider den), men beregningerne har jo tillige den begrænsning, at de har holdt sig til agerbruget og ikke kunnet tage tilbørligt hensyn til gårdens animalske produktion eller andre ressourcer.

Fra depressionsårene i 1730'erne foreligger private eller admi-

nistrative kalkulationer over bondebrugets økonomi, beregninger, som alle sigtede mod at afhjælpe krisens virkninger, og som alle havde samme kamerale og normative karakter som den model, der her er bygget op.⁵⁵ Analyserne af miséren varierede naturligtvis, men gennemgående træk var, at de grundlæggende årsager lå i den svigtende efterspørgsel efter både korn og animalske produkter på hjemmemarkedet og i udlandet, at især landdistrikterne led under kapitalknaphed, og at mangel på arbejdskraft gjorde tyndeholdet uforholdsmæssigt dyrt.

Men ikke mindre væsentligt var det, at beregninger og betænkninger i meget høj grad hæftede sig ved de ulidelige byrder, som beskatningen og militsordningen påførte bondebruget. Udover de førstnævnte vanskeligheder »ses jo gunstigst«, skrev den nordjyske godsejer og stiftamtmand Jørgen Bille i 1730, »at landmilitisen er jordegodsets ganske ruin, desforuden er byrden så stor på hartkornet, at ingen vil have gårde, så som forud, at de med al deres umage og stræbning må inden få år som betlere gå derfra igen«. Og han gør opmærksom på, at armoden også belaster godsejeren, fordi bønderne – om end omsonst – foretrækker at samle sig om opretholdelsen af gårdens drift fremfor at betale skatter og landgilde, og fordi godsejeren jævnlige må investere betragtelige beløb i besætning og sædkorn for at få gårdene besat eller for blot at holde dem i drift.⁵⁶

Forslagene til 'remediering' af krisen var mange (og undertiden utopiske); men flertallet hæftede sig ved nødvendigheden af skattelettelse, hjemmemarkedsordninger og etablering af kreditmuligheder, og en enkelt – Otto Thott til Gavnø – foregreb tanker om reformer, omend måske nok for tidligt. Selvom viljen i regeringskredsen efter tronskiftet 1730 til støtteforanstaltninger var tilstede, forblev de dog af begrænset omfang og effekt. Der blev gennemført forbud mod import af fremmed korn, tilløb til hjemmemarkedsordninger blev gennemført, men skatterne faldt kun lidt, fordi krigstidens kontributioner faldt bort; det prætentiose, enevældige hof så ingen udvej for nedsættelse eller besparelser. En bedring indtrådte først omkring 1740, fordi forsynings-situation og udenlandsk efterspørgsel markerede indledningen til den langvarige prisstigning.⁵⁷ Om bønderne har kunnet nyde godt af krisen 1740 er måske tvivlsomt, men i det lange løb synes skattebyrden at være blevet lettet reelt, fordi den nominelle skattebyrde ikke fulgte inflationstaksten.

1730'erne repræsenterer således et vendepunkt, som både af de her nævnte grunde og på grund af den efterfølgende generations spirende reformplaner gør det mere end betænkeligt at anvende det senere 1700-tals rigeligere, konkrete eller normative kildemateriale retrospektivt. Opstiller vi forsøgsvis 1730'ernes kamerale beregninger og det senere materiale, som fordeler standardfæstegårdens avl på fire hovedposter, udsæd, forbrug, afgiftsbyrder og en rest (tabel 6 og figur 4), træder flere vigtige forhold frem.⁵⁸ For det første niveauforskellen i foldudbytteskønnene i de to faser, men dernæst også ensartetheden i – de forholdsvis let beregnelige – udsæds- og afgiftsprocenter. De afgørende variable ligger i vurderingen af gårdens forbrug og dens overskud. Ingen af de – af samme grunde varierende – restprocenter tager hensyn til salg af korn, som af mange grunde jo var en uomgængelig nødvendighed.

Tabel 6. *Kornavlens fordeling på hovedposter*

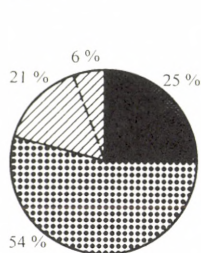
	td. htk.	ud- sæd	avl	fold	ud- sæd	for- brug	afgif- ter	rest	pers.
Nordjylland 1730	8,0	14,0	56	4,0	25 %	54 %	21 %	÷6 %	6,0
Midtsjæll. 1737	8,0	16,0	80	5,0	18 %	34 %	24 %	24 %	5,0
Generelt 1738-40	8,0	18,0	102	5,7	18 %	35 %	19 %	28 %	6,0
Sjæll. (Kbh.)									
1751-57	10,8	19,0	114	6,0	17 %	37 %	19 %	26 %	7,0
Sjælland 1770	9,5	12,5	70	5,6	18 %	52 %	20 %	10 %	6,5
Sjælland 1770	6,0	14,0	78	5,6	18 %	46 %	20 %	16 %	6,0
Sjælland 1782	6,0	13,6	80	5,9	17 %	37 %	19 %	26 %	5,0
Sjælland 1782	6,0	11,0	50	4,5	22 %	60 %	21 %	÷9 %	5,0

Vender vi os til en enkelt af disse normalberegninger – Jørgen Billes fra Nørrejylland 1730 – har en omregning været nødvendig, fordi han meget rimeligt sonderer mellem et naturalie- og pengebudget;⁵⁹ omregningen kommer derfor også til at lide af den skævhed, at den må ansætte naturalieforbruget til samme værdi som salgskorn, uden at det medfører nogen beregningsmæssig forskel i udfaldet, men måske nok en overvurdering af naturalieafgifter, forbrug osv. (tabel 7). Jørgen Bille ansætter gården til 8 td.htk. og regner med en husholdning på 3 tjenestedrenge og en pige ud over gårdfæsterparret.

Tabel 7. Normalbudget for nørrejysk fæstegård 1730

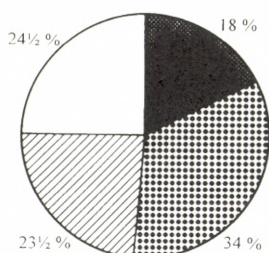
I. Indtægt	af avl (4 fold)	484,0 mr.	
II. Udgifter	1. <i>Godsydelser</i> (landgilde)	48,0 mr.	= 6,1 %
	2. <i>Offentlige ydelser:</i>		20,4 %
	Hartkornskontributioner	141,0 mr.	
	Soldaterydelser	18,3 mr.	
	Sportler (vejpenge, fogedpenge)	2,5 mr.	
	3. <i>Tiende</i> , offer til præst og degn	49,3 mr.	6,2 %
	4. <i>Drift:</i>		33,8 %
	Udsæd	121,0 mr.	
	Fodringshavre til kreaturer	20,0 mr.	
	Lønninger til tjenestefolk	92,0 mr.	
	Reparation og vedligeholdelse	34,7 mr.	
	5. Forbrug (korn + køb af salt)	266,0 mr.	33,6 %
	Samlet udgift	792,8 mr.	= 100,1 %
	Underskud	308,8 mr.	
Balance		484,0 mr.	

Fig. 4. Fordelingen af høstudbyttet (rug og byg) på en række bondebrug i det 18. århundrede. Cirklerne areal repræsenterer høstudbyttets størrelse. Hvert udsnit repræsenterer så den del af avlen, som medgik til:

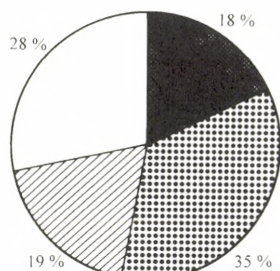
Nordjylland ca. 1730
8 td. htk.

hush.: 6 personer
udsæd: 14 tønder
avl: 56 tønder

Ringsted 1737
8 td. htk.

hush.: 5 personer
udsæd: 16 tønder
avl: 88 tønder

Danmark 1738-40
8 td. htk.

hush.: 6 personer
udsæd: 18 tønder
avl: 102 tønder

Der hæfter en del ejendommeligheder allerede ved selve regnskabets. Årskonsumtionen af rug og byg (malt udelades) ansættes meget højt til 5 td. pr. person, ligesom tyendeholdet – en tjenestekar, en voksen dreng, en hyrde og en pige – formentlig langt overstiger datidens normer. Til gengæld beregner Jørgen Bille tilsyneladende tjenestefolkenes årslønninger i underkanten af de satser, en forordning 1701 havde foreskrevet, men det er dog på den anden side muligt, at depression og restriktioner kan have presset årslønningerne ned trods samtidens klager over mangel på arbejdskraft til rimelige priser.⁶⁰

Langt mere afgørende er det, at Jørgen Bille – ligesom vor model – ser bort fra kreaturhold eller andre indtægtskilder. Han betoner selv flere gange sin sondring mellem bondebrug med og uden græsningsressourcer og betoner vægten af gårde med »liden besætning«, der endda er uprofitabel eller må erstattes af lejekøer, »hvoraf de haver lidet mælk og smør til underholdning«. Alligevel indregner han i sin regnskabsopstilling fem tønder havre til fodring af »heste og creaturer«, ligesom han indregner en udgift til 2 lispund (ca. 18 kg) jern (+ smedeløn) til hesteskoning (»i det mindste om vinteren«) og vedligeholdelse af plov og harve.

Det ville ikke tjene noget realistisk formål at forsøge at korrigere Jørgen Billes pessimistiske kalkulationer, men de giver dog basis for enkelte konklusioner. For det første har han utvivlsomt ret i, at de offentlige byrder – hartkornskontributionerne og militsbyrderne – var en uoverkommelig byrde også i sammenligning med landgildeydelsen til jorddrotten⁶¹ og de glubske, kirkelige krav. Men medens de sidste kan betragtes som konstanter i regnestykket, var skatterne steget eksplosivt siden 1630 og navnlig under den ældre enevælde indtil krigsafslutningen i 1720.⁶² De udgør her 20 % af udgiftsbudgettet (eller, om man vil, 33 % af værdien af kornavlens), men selvom vi – her bogstaveligt – 'tænkte skatterne bort' og reducerede lønninger og forbrug til gennemsnitsniveau (ca. 270 mr.), ville det kun lige akkurat skabe balance.

Tanken er blot helt utopisk, fordi intet agerbrug teknisk kunne drives uden husdyr, og fordi der – som det trods alt også fremgår af Jørgen Billes betænkning – må have været sjældent, at gårde og landsbyer ikke har haft eng- eller græsningsressourcer (selvom de givetvis har varieret stærkt). Beregninger over husdyrholdet er imidlertid lumske og usikre og udbyttet vanskeligt at fastslå. Usikre, fordi de mange kvægskatregister, som foreligger, hviler på

selvangivelse (og derfor a priori må antages at give for lave tal), fordi besætningerne varierede fra gård til gård eller fra årstid til årstid (på grund af slagtninger og salg af stude til herregårdene). Som kildemateriale må bondeskifternes boopgørelser ubetinget foretrækkes, selvom den aldrende fæsters bo heller ikke nødvendigvis kan registrere den optimale tilstand.⁶³ På grundlag af skifte-materialet har Skrubbeltrang selv opstillet sandsynlige beregninger over kreaturholdet på Sjælland i vor periode (tabel 8).

Tabel 8.

	1655-58	1660-1717	1720-50
heste	7	7-9	6-7
hornkvæg	12-14	6-12	6-7
får	9-12	9-17	7-9
svin	15-16	9-14	10-15

Der er i den her behandlede periode ikke tale om nogen nedgang i kvægholdet mellem midten af 1600-tallet og kriseårene omkring 1730, men selvom bønderne normalt har kunnet sælge et mindre antal dyr årligt, lader fortjenesten sig kun vanskeligt anslå. Vi kender dels ikke produktionsomkostningerne, og dels omfattede salget også andre varer (fjerkræ, æg osv.) og forædlingsprodukter (smør, uldvarer osv.). Som et muligt bud kan vi citere godsinspektør Søren Klestrup på Giesegård (på Sjælland), som mener, at en sjællandsk fæstegård ved salg af dyr (fraregnet fjerkræ) til 27 rd., medens de mindst 34 td. korn, som ikke er medgået til naturalie-husholdningen, måske har kunnet indbringe 65-70 rd.⁶⁴

Søger vi alternative muligheder til vurdering af fæstegårdens samlede driftspotentiale, foreligger der to udveje, som foreløbig kun kan siges at være teoretisk farbare. Den ene ligger i nærmere bestemmelse af sammensætningen af fæstebondens afgiftsydelser til godsejeren på grundlag af f.eks. landgildematriklen 1662 eller jordebøger ud fra den grundbetragtning, at de species, som forekommer, må afspejle en aktuel produktion. At det – hvor det gælder bondens skyld – kan lade sig gøre for smør eller – under herlighedsydelse – forpligtelser til kvæghold, har moderne undersøgelser da også kunnet godtgøre.⁶⁵ For de øvrige større og mindre 'redslers' vedkommende er sagen mere problematisk, de indgår nok under mange og varierende former i de faste jordebogs-

afgifter, men hører ikke til gårdens egentlige skyld og kan ikke uden nærmere undersøgelser på forhånd indgå med en driftsmæssig proportionalitet i forhold til gårdens hovedydelse.

Den anden og formentlig farbare vej ligger i at vende tilbage til forarbejderne til matrikuleringen i 1680'erne. Den endelige matrikulering 1688 lader sig ikke anvende, fordi den som nævnt repræsenterer et fiskalt bestemt skrivebordsarbejde, hvorimod forarbejderne 1681-84 kunne tænkes at give brugbare vurderinger af forholdet mellem hver enkelt gårds agerarealer og eng- eller græsningsressourcer. Arbejdet forudsætter imidlertid en massebehandling af data, som ikke foreligger, og som i høj grad må tage materialets repræsentativitet i betragtning. Specielt må man på forhånd antage, at der har været væsentlige forskelle tilstede i slette- og skovbygder, i områder med mere eller mindre begrænset adgang til græsnings- og engressourcer. Og den må endelig også tage hensyn til, at befolkningsvæksten og væksten i husantallet i 1700-tallet gjorde græsningsrettighederne til et knaphedsgode, som gårdmændene var tilbøjelige til at tiltvinge sig fortrinsret til. Sognevise beregninger over græsnings- og engpotentialer foreligger for Fyn 1682, ligesom der er anstillet beregninger over de fynske herregårdes driftspotentialer.⁶⁶

Som en foreløbig sammenfatning må vi udover at understrege den banale kendsgerning, at fæstegården har været en uhyre differentieret produktionsenhed, først og fremmest fremhæve, at den anvendte model nok – med supplerings – synes at kunne give farbare muligheder for videre udbygning og differentiering. Det sidste er ikke mindst nødvendigt på grund af den egnsvise differentiering selv inden for et så lille geografisk område som Danmark og på grund af den uvished, som må efterlades her, hvad angår den animalske produktion eller andre bierhverv. På den anden side tyder de beregninger, der har kunnet anstilles, på, at medens landgilde og de kirkelige ydelser har været stabile og endda forholdsvis moderate, ligger de afgørende variable i den belastning af bondebruget, som hoveri og statslige ydelser var – eller navnlig blev fra skattestatens frembrud i 1630'erne indtil landbrugskriserne i 1730'erne. Selvom hoveriet *kan* være indregnet i gårdsregnskabet poster til folkehold og konsumtion, udtømmes problemet ikke derved; men den helt udslaggivende, marginale faktor ligger ganske åbenbart i hartkornsskatterne og ydelserne til de vekslende militsordninger.

Noter: 3. Fæstegårdens økonomi

1. F. Skrubbeltrang, *Det danske Landbosamfund*, s. 429 f.
2. Her nævnes blot den kameralistiske og fysiokratiske tankeverden i oplysnings-tiden, drifts- og produktionstekniske impulser udefra osv.; jf. J. Holmgaard, *Landboreformerne*, s. 37-47; samme, *Kornprisstigningen 1740*, s. 334-59; K. Glaman og E. Oxenbøll, *Studier i dansk merkantilisme*, s. 14 ff., 28-34.
3. F. Skrubbeltrang, *Husmand og inderste*, s. 186 f.; *Landbosamfund*, s. 430-34.
4. F. Skrubbeltrang, *Husmand og inderste*, s. 63-72; *Landbosamfund*, s. 140-46, 201 ff., 392 f., 410 ff.
5. B. Løgstrup, *Landsbyfællesskabet*, s. 36f., 41, 57-62, 71 f.
6. Bl.a. fordi husmænd underregistreres, eftersom de kun havde begrænset fiskal interesse, men også fordi grænserne mellem de forskellige bruger kategorier var flydende; jf. F. Skrubbeltrang, *Husmand og inderste*, kap. I; samme, *Studier*, s. 1-54.
7. Dette er den hypotese, der formuleres i *Dansk socialhistorie* III, s. 55-72; jf. også Niels P. Kristensen, *Bønder og bebyggelse* og E. Porsmose, *Den regulerede landsby*, kap. V.
8. F. Skrubbeltrang, *Husmand og inderste*, s. 187 f.; jf. Ths. Munck, *The Peasantry and the Early Absolute Monarchy*, s. 77 f.
9. F. Skrubbeltrang, *Husmand og inderste*, s. 190 f.; *Landbosamfund*, s. 170 f. – Forordningen foregribes af en ældre fra 1682 28. jan., men den bringer påny mindelser om højmiddelalderens *estimacio*-system.
10. H.H. Fussing, *Herremænd og fæstebonde*, kap. II, især s. 189-92; F. Skrubbeltrang, *Landbosamfund*, s. 83-85; om de mulige ændringer ved matrikuleringen i 1680'erne, sst. s. 106, 163 f., 229 f., 349-53.
11. Hertil kom dog tilsyneladende et utal af større eller mindre sportler til kirke, præst, degn og lærer; jf. f.eks. S. Klestrup, *Betænkninger*, s. 23-26, hvor Klestrup beregner de kirkelige afgifter til 12 % af en fæstebondes samlede udgifter, eller 52 % af hans samlede ydelser til godsejer og offentlige instanser.
12. Jf. ndfr. kap. 5-7.
13. H.H. Fussing, *Herremænd og fæstebonde*, kap. VIII og især konklusionen s. 453-56; jf. *Dansk socialhistorie* III, s. 182-84, 348-51.
14. Jf. Aksel E. Christensen i *HT* 81. Kbh. 1982, s. 468; John T. Lauridsen i *FN* XXIX, s. 626-38. – En fin undersøgelse af 'bondeaktivitet' giver M. Hertz, 'Beskeden mand', s. 77-106.
15. Se især Ths. Munck, *The Peasantry and the Early Absolute Monarchy*, s. 59 ff., 139 ff.; samme i *FN* XXIX, s. 638-46.
16. B. Scocozza, *Blev der indført livsfæste i Danmark 1523?* s. 184-201; jf. Troels Dahlerup, *Om tienden*, s. 280-301.
17. Jf. også C. Osterssøn Veylle, *Glossarium Juridicum*, s. 116 ff.; Danske Lov 3-13-art. 1-3 (Seches udg., sp. 459-61), som begge henviser til Koldingrecessen 1558 § 42.
18. Jf. F. Skrubbeltrang, *Landbosamfund*, s. 20f., 78-80, 155 f., 217-29, 338-46.
19. RA. Diverse gods- og lensregnskaber før 1660: Herlufsholms regsk. 1585/86, 1611/12-1660/61; Herlufsholms Skoles arkiv, hvor der foreligger regnskaber fra 1620'erne og fra enevældens periode. Det samme indtryk giver Sorø Akademis regnskaber. Jf. også T. Dahlerup, *Om tienden*, s. 281 f. og 298.

20. E. Porsmose, *Bønder, bryder og tjenere*, s. 54 ff., 72 ff. og 99-101. Som Porsmose selv påpeger, ville det være ønskeligt at forfølge disse undersøgelser frem i tiden, hvilket vil være muligt ved hjælp af lensregnskaberne.
21. Aksel E. Christensen, *Senmiddelalderlige fæsteformer*, s. 214-16, 223-26. 1585/86 havde hovedgården (nu Herlufsholm) en udsæd på ca. 218 td. korn foruden store skov- og græsningsarealer.
22. Jf. note 19; F. Tolstrup, *Det ældste Herlufsholm*, s. 173, 175 f.; F. Skrubbeltang, *Landbosamfund*, s. 159.
23. For dette og det flg. *Dansk socialhistorie* III, s. 365-67; jf. også Skrubbeltang, *Landbosamfund*, s. 78-81.
24. Sst., s. 152-61.
25. Jf. især Aksel E. Christensen, *Tiden indtil c. 1730*, s. 170-85.
26. J. deVries, *The Economy of Europe*, kap. II og s. 245 ff.; jf. ovfr. kap. 2.
27. deVries, sst., s. 58 f. med note 16.
28. Ndf. kap IV.
29. Herunder vel hoveriet?
30. Sst., s. 46 f. og 259 note 8; også s. 35 f. deVries' overvejelser bygger især på F.-W. Hennings undersøgelse, cit. ovfr. kap. I note I.
31. deVries, *The Economy of Europe*, s. 34 f.; jf. også B.H. Slicher van Bath, *Agrarian History*, s. 18-23. – Det bør måske bemærkes, at deVries forudsætter en næsten dobbelt så stor udsædsintensitet (3,953 l.) pr. dyrkningsenhed som i Danmark (2,017 l.) for det samme agerareal.
32. W. Kula, *The Feudal System*, s. 115-18.
33. Sst., s. 62-75; L. Zytowski, *Trends of agrarian economy*, s. 61.
34. Jf. E. Ulsig, *Bondegårdsbruget*, s. 185 med henvisningerne i note 16; jf. B.H. Slicher van Bath, *Agrarian History*, s. 44-46; 134-36, 312-14.
35. Tallene er udregnet på grundlag af Pedersen, *De danske Landbrug*, jf. også E. Posmose, *Den regulerede landsby* I, kap. V; E. Ulsig, *Bondegårdsbruget*, s. 181-83.
36. F. Stendal Pedersen, *Fynsk landbrugs vilkår* især kap. 2-3; jf. HT 86. 1986, s. 340-45.
37. Beregningerne kan altså heller ikke tage helt skyldigt hensyn til, at der også optræder andre rotationsformer, som nu er indgående kortlagt af K.-E. Frandsen, *Vang og tægt*. – En meget indgående behandling af en sydvestsjællandsk landsbys sociale og økonomiske vilkår giver A. Steensberg og J.L. Østergaard Christensen, *Store Valby* I, s. 23-184.
38. For dette og det flg. H. Chr. Johansen, *Befolkningsudvikling og familiestruktur*, s. 144-59.
39. F. Skrubbeltang, *Husmand og inderste*, s. 26-32. – Af 1367 tjenestefolk 1787 hørte 21 % hjemme på herregårde osv. (19 % karle og 24 % piger); H. Chr. Johansen, *Befolkningsudvikling og familiestruktur*, s. 158.
40. F. Skrubbeltang, *Husmand og inderste*, s. 23 f, 53 f.
41. O. Højrup, *Levnedsløb* I-II.; Edv. Ph. Mackeprang, *En Folketælling 1645*, s. 248-70.
42. Også blandt de 29 husmandsfamilier i Sørbymagle-Kirkerup tre soldater (alle med familie). Af de øvrige kendetegnes 12 ved håndværkerbetegnelser (oftest med familie).
43. Jf. *Dansk socialhistorie* III, s. 43f.; jf. Ole Højrup, *Levnedsløb* II, s. 7.
44. Jf. sst. I, s. 9 f.

45. Den tidligere hovedgård Skovsgård (Kirkerup s., 1688 27 td. htk.) havde ingen tjenere. Hovedparten af sognenes bønder svarede ugedagstjeneste til Antvorskov; sst. I, s. 10.
46. *Dansk socialhistorie* III, s. 144-55; K.J.V. Jespersen o.a., *De fede år*, s. 383 ff.
47. Arent Berntsen, *Danmarks oc Norgis fructbar Herlighed* IV, s. 587 ff.
48. RA. Rtk. 14.4 Diverse til kontorefterretning og oplysning 1660-1848 V: Div. befolkningsstatistik g: Danske købstæder 1672; if. P. Riismøller, *Sultegrænsen*, s. 79, hvor det nævnes, at økonomiske forfattere som Erik Pontoppidan og N. Morville omkr. 1750 regner med henholdsvis $3\frac{3}{4}$ og $2\frac{1}{2}$ td.
49. G. Olsen, *Danmarks Kornavl*, s. 439-51.
50. F. Skrubbeltrang i *HT* 12. r. I. 1963-66, s. 391-95 og 12. r. VI. 1972, s. 249-52; *Landbosamfund*, s. 57-59, 181 f., 243 f., jf. også Svend Gissel, *Landgilde og udsæd*, s. 102-04.
51. G. Poulsen, *Debatten om foldudbyttet*, s. 358-71 og *FN XXVII*, s. 417ff.; K.-E. Frandsen, *Udsæd og foldudbytte*, s. 21-36; Karen Schousboe, *Foldudbytte og bondeøkonomi*, s. 35-49; T. Dahlerup, *Om tienden*, s. 3-14.
52. Jf. især Sv. Gissel, *Landgilde og udsæd* kap. III og s. 300; K.-E. Frandsen, *Vang og tægt*.
53. Gennemsnitsværdien er beregnet på basis af de sjællandske kapitelstakter 1604-18, 1632-34, 1663-72, 1678-92 og 1703-07, dvs. i normalår – om overhovedet sådanne forekommer – medens kriseår udelades.
54. Jf. ndfr. kap. 6 tabel 4 og kapitel 7 tabel 4.
55. For det flg. nu især K. Glamann og E. Oxenbøll, *Studier i dansk merkantilisme*, s. 28-34.
56. *Jørgen Billes Forslag*, s. 193-233; citatet s. 203. Om Jørgen Bille se DBL (2) III, 1934, s. 39 (S. Nygård).
57. J. Holmgaard, *Baggerunden for Kornprisstigningen 1740*, s. 334-59; C. Rafner, *Fæstegårdens skattebyrder*, s. 81-94, især s. 92 f. med tabel 3.
58. Tabellen og diagrammet er hentet fra Karen Schousboes, *Foldudbytte og bondeøkonomi*, s. 45 f., som tillige giver kildehenvisninger og uddybninger af begrebsapparatet.
59. *Jørgen Billes Forslag*, s. 230-33. Beregningen har bibeholdt Billes anvendelse af sletdaler og mark. Sletdaleren androg $\frac{2}{3}$ af rigsdaleren.
60. Jf. F. Skrubbeltrang, *Husmand og inderste*, s. 171-79, 233-50; *Landbosamfund*, s. 251-54.
61. Hoveribyrdens synes Bille at forudsætte indregnet i folkeholdet.
62. Jf. ndfr. kap. 6-7.
63. Jf. især F. Skrubbeltrang, *Kilder til ældre dansk landbrugsstatistik* s. 245-86; jf. samme, *Landbohistorisk talmateriale*, s. 249-68, der med rette kritiserer den skræmmende ukritiske brug af kvægskatteregistre i H. Munk, *Rytterbonden*, s. 78-146 og tabelbilagene s. 293 ff. – Den flg. tabel 8 bygger på dr. Skrubbeltrang, *Landbosamfund*, s. 59-61, 223-25 og 243-46.
64. S. Klestrup, *Betænkninger*, s. 18-26.
65. Jf. f.eks. Svend Dahl, *Torna och Bara* og K.-E. Frandsen, *Vang og tægt*, f.eks. kortene for Fyn s. 195 f. og 198.
66. F. Stendal Pedersen, *Fynsk landbrugs vilkår*, kap. 7-9, med kort og tabelmateriale især til kap. 8.

4. Herregårdens økonomi

Man vil med en ganske høj grad af berettigelse kunne hævde, at adelsvældets danske samfund var organiseret med herregårdene eller kronens ladegårde som centre. Fæstegodset fungerede som renteydere og arbejdsreserver, medens byernes købmænd aftog og videreforhandlede godsernes overskudsproduktion. Der er naturligvis tale om en aristokratisk og funktionel produktionsstruktur, som var produkt af en lang udviklingsproces, og som – med alle sine sociale uligheder – kodificeres i den grundlæggende Koldingsreces 1558. I denne mening kan man sige, at der ved midten af 1500-tallet etableres en overensstemmelse mellem landets faktiske produktionsstruktur og den formelle og reelle samfundsorden.

Reelt overlevede dette hierarkiske og principielt funktionsdelte standssamfund på mange måder enevældens indførelse ved at give nye samfundsgrupper – bl.a. købmænds- og den borgerlige embedsélite – adgang til at opnå adelig status og til at besidde gods med adelige privilegier. Og alligevel krydses disse linier i periodens løb af andre, først og fremmest karakteriseret ved aristokratisering af de i forvejen mest velbjegete samfundsgrupper, formentlig bl.a. på grund af den internationale, agrarprægede højkonjunktur ca. 1560-1645; det gælder højadelen – som yderligere favoriseres ved besættelsen af lensmandsposter – og købstædernes købmændspatriciat, ikke mindst Københavns. Hovedsagen er blot, at enevældens samfund næppe kan opfattes som mindre aristokratisk end adelsvældets.

Alle disse *forbehold* får tjene til advarsel om, at det ikke er et socialt og økonomisk egalitært godssystem, vi får med at gøre i 1600-tallet, men også andre *begrænsninger* i godstyper og materialetyper bør lige nævnes. For det første turde det være indlysende, at selv om et ganske godt materiale – rostjenestetaksationerne – giver os muligheder for at følge adelsgodsets fordeling på enkeltejere over en ganske lang periode (ca. 1570-1650),¹ er indkomstmulighederne ikke ligefremt proportionale med enkeltejerens godsbestand. Vi må på forhånd og i hvert fald indtil en vis grænse forvente, at store godsmængder har kunnet give ejeren bedre muligheder for at disponere og sælge end den lille proprietær.

For det andet må vi – uden at kunne konkretisere det – antage, at velarrunderede godser har været mere givtige end godskomplekser spredt over et større område endsige strøgods. Ved et velarronderet gods forstår man et gods, hvis fæstegods er placeret tættest muligt omkring hovedgården således, at afgiftsoppebørslen kunne lattes, og at ejeren blev i stand til at udnytte fæstegodsets arbejdsressourcer hensigtsmæssigt og til at udnytte godsets herlighedsressourcer – skove, græsning, fiskeri – mest effektivt. Arronderingen kunne endelig tjene til rationalisering og til begrænsning af den faste godsadministration og jurisdiktion i modsætning til strøgods, som kunne kræve særskilt administration og kontrol.

De enkelte godser kan dog heller ikke uden videre opfattes som komplekser, der blev bygget op eller bestod én gang for alle. Fideikommissarisk substitution fik aldrig som på kontinentet fodfæste i adelsvældens Danmark, og selv greve- og friherrepatentet 1671, som tillod oprettelse af stamhuse, på eksklusive betingelser, fik indtil 1720 kun begrænset succes, selvom der på dette sene tidspunkt havde fundet en betydelig grad af stabilisering sted på de privilegerede godser.² Ganske interessant er det derimod, at godsfattige adelsfrænder – Walckendorff'erne på Glorup i 1500-tallet og Seefeld'erne i Jylland i 1600-tallet – længst muligt har undgået opsplnitning af familiearven på minieheder, som næppe ville være rentable for nogen af parterne.³

Bortset fra, at landskabslovens skifteregler (broderlod = 2 x søsterlod) fremdeles gjaldt, fastslog en recesregel 1547 (§ 24), at »sædegårde blandt adelen, som til arv falder efter denne dag, (skal) blive på sværdssiden og hos brødrene, med ugedagsmænd og det næst omliggende gods, såvidt som godset og arven, som falden er, kan tåle, og brødrene skal gøre søstre og svogrene fyldest med andet jordegods og penge, efter samfrænders samtykke, og så skal holdes altid udi al arv, som falder blandt adelen, når de er alle lige nær«; endelig præciserede denne paragraf reglerne for arvedeling mellem søstre, når der ikke var brødre, og forholdet til mulige, udenforstående mandlige arvinger.⁴ Denne regel overtages af den normgivende Kolding-reces 1558 (§ 39), men med den ikke uvæsentlige præcisering, at pengeaffindelsen kun gælder godsets bygninger, for afslutningsvis i en sprogligt og juridisk klarere form at blive optaget i Danske Lov 1683.

I den udformning, regelen havde fået 1547, skal den givetvis som det er Arent Berntsens opfattelse, og som det omformuleres

1683 – forstås således, at *sædegårde* ved skifte skal bevare de fæstegodsressourcer, »som til avlen at drive fornøden gøres«, medens søstre kunne affindes ved »andet fraliggende og strøgods«. Men forskriften skal utvivlsomt tillige læses i sammenhæng med den samtidige regel om adelens ret til at nyttiggøre sig sit gods, fra driftsøkonomiske hensyn. Alligevel tyder undersøgelser på, at arvereglerne 1547, hvad sædegårde (men ikke ladegårde) angik, endnu kun har været en normativ idealforskrift og ikke kodifikation af bestående forhold.⁵

Thi medens ældre lighedsprincipper (uden nødvendigvis at tilgodese sædegårdskomplekset) endnu ved midten af 1500-tallet gik forud for rationalitetshensyn, tyder det materiale, som foreligger fra 1600-tallet, på konsekvent anvendelse af 1547-recessens arveregler. Det foreliggende skiftemateriale kompliceres ofte til uigennemskuelighed ved, at man sondrede mellem fædrende og mødrende arvegods samt købegods, uden at arvingerne til hver enkelt kategori nødvendigvis er identiske; og skifter kompliceres hyppigt tillige ved – ligelig eller asymmetrisk – fordeling af gældsbyrder, ved modregning af døtres medgift og bryllupsfestligheder, udlæg til fælles slægtnings begravelse osv. – ofte med vore øjne grotesk nøjeregående.

Af 1600-talsmaterialet fremgår det tydeligt, at sædegårde holdes samlet⁶ og opnåede da en ganske høj grad af stabilitet. Men selv om godskompleksernes integritet blev regelen i overensstemmelse med lovens ånd og bogstav, er hverken den stigende grad af arrondering og koncentration, som kan iagttages fra ca. 1570 (og især i 1600-tallet),⁷ eller den voksende overensstemmelse med skiftereglerne automatiske vidnesbyrd om en vordende storgodsdrift. De velarronderede og stabile godskomplekser kan lige så gerne blot være udtryk for systematiske bestræbelser for at opnå rationalitet og det optimale økonomiske udbytte.

Endnu må den bemærkning forudskikkes, at kun en beskedent brøkdel af en procent af det godsregnskabsmateriale, som må forudsættes at have eksisteret, overhovedet er bevaret, og at de regnskabsserier, som foreligger, har tydelig typologisk og social slagside.⁸ Bortset fra lange og værdifulde regnskabsserier, hvis drift overvejende, men ikke udelukkende baseredes på godsdrift,⁹ hidrører andre rækker fra »kongelige« godsejere. De blev givetvis drevet efter normale, adelige godsprincipper, men de var udsat for den dynamiske Christian IV.s bevågenhed, og de var underka-

stet Rentekammerets nøjeregnende – eller smålige – revision, som langt fra indskrænkede sig til talrevision.¹⁰

Andre regnskabsserier eller fragmenter er kun bevaret på grund af efterfølgende retssager eller lignende. Det gælder de mange godser i Kay Lykkes konfiskationsbo 1660-64, godser, som i kraft af deres størrelsesorden og beliggenhed gjorde det muligt at koordinere og specialisere driften mønstergyldigt. Et andet og mere kameralt farvet regnskabssammendrag beror på en langtrukket og indviklet skiftesag 1642-52.¹¹ Om den ofte citerede og velbevarede serie fra de rantzauske godser i Nørrejylland må det tilføjes, at vi kun har ringe muligheder for nu sikkert at bedømme, om driften – der blev dirigeret fra Breitenburg – har været influeret af holstenske junkerprincipper.¹² Kun i enkeltstående tilfælde kan proveniensen ikke direkte udredes.¹³

Selvom man ser bort fra disse typologiske muligheder for fejlkilder, er det stadig og fremfor alt uheldigt, at der ikke fra 1600-tallet synes at være bevaret regnskaber fra små – og enkeltstående – godser. Det bevarede materiale er altså både fragmentarisk og ensidigt. Om det alligevel kan være typologisk repræsentativt for adelsgodsets driftsprincipper, er det derfor også endnu vanskeligt at afgøre, ikke mindst fordi strukturelle forskelle mellem storgodsdrift og mindre adelsgodsets drift har kunnet konstateres andetsteds på kontinentet, specielt hvad angår rådigheden over arbejdskraftressourcer; i sådanne tilfælde har man for den sidste kategoris vedkommende måttet henholde sig til modelkonstruktioner.¹⁴ Dette væsentlige spørgsmål må vi vende tilbage til efter den tekniske analyse af det foreliggende godsregnskabsmateriale.

Den tekniske indholdsanalyse af et adeligt 'standard-godsregnskab' fremgår af tabelopstillingen (tabel 1), som hviler på det empiriske arbejde med det bevarede godsregnskabsmateriale.¹⁵ Uden undtagelse fremtræder disse regnskaber – som det så ofte er blevet påpeget – som blandinger af naturalie- og pengeregnskaber, de sammenblander, hvad vi ville opfatte som kapitalregnskab og driftsregnskab, og de optager uden videre drifts- og kapitaltilskud udefra, ligesåvel som kontantudbetalinger til ejeren eller til andre formål. Ethvert forsøg på – som dr. Fusing tilstræbte – at udskille et rensket driftsregnskab og en ren rentabilitetsberegning er derfor ikke blot håbløst, men i virkeligheden vildledende, fordi en sådan forhåndsantagelse miskender regnskabernes helt grundlæggende egenskaber og intensioner.

Tabelbilag 1: *Standardopstilling af adeligt godsregnskab i 1600-tallet*

		Pg.	Nat.
Saldo pr. 1. maj	1. overskud af sidste års regnskab	x	
	2. overskud af sidste års produktion		x
	3. besætning		x
	4. vareforråd (levnedsmidler, materialer)		x
INDTÆGTER:			
I. Kapitalindtægt	5. visse indtægter (jordebog)	x	x
	6. uvisse indt. af fæstegods	x	x
	7. tiender osv.	x	x
	8. renter af udlån, kapitalbetaling	x	
II. Kontantbet.	9. kapital- el. driftstilskud fra ejeren		x
III. Herlighedsindt.	10. oldengæld, kvæggræsning osv.	x	x
	11. ressource- el. tjenesteydelsesvalg	x	x
IV. Egenproduktion			
Direkte produktion	12. avl af vegetabiliske produkter		x
	13. tillæg af kvæg o.a. dyr		x
	14. mælk, uld, honning osv.		x
	15. træ og tømmer		x
Forædlingsproduk.	16. vegetabiliske		x
	17. animalske		x
Biprodukter	18. diverse		x
V. Indkøb til drift og husholdning			
Varer til drift	19. driftsressourcer		x
	20. materialer		x
	21. andre driftsmidler		x
Forbrugsvarer	22. levnedsmidler, beklædning osv.		x
VI. Varesalg	23. fæsteydelser, egenproduktion	x	x
VII. Diverse	24. andre indtægter	x	x
Summarum indtægt		x	x
UDGIFTER			
I. Driftsudgifter	25. løn til stab,	x	x
	26. håndværkere, arbejdere	x	x
	27. forbrug til bespisning		x
	28. indkøb af materialer	x	

	29. indkøb af kvæg osv.	x	
	30. indkøb af levnedsmidler	x	
	31. transport	x	x
II. Forbrug af naturalier	32. fodring		x
	33. udsæd		x
	34. forbrug til forædlings- produktion		x
	35. slagtet kvæg osv.		x
	36. produkter udgået ved varesalg		x
III. Ejendomsudgifter	37. skatter, rostjeneste, gejstl. udgifter		x
	38. retsudgifter	x	
	39. kapitaludlån, renter, amortisering		x
IV. Kontantudg.	40. udbetalinger til ejeren	x	
V. Diverse	41. andre udgifter	x	x
Summarum udgift		x	x
OVERSKUD PR. 30. APRIL			
	42. pengeoverskud	x	
	43. produktionsoverskud		x
	44. besætning		x
	45. varebeholdning (levnedsmidler, materialer)		x

Kommentarer:

Pg. = penge

Nat. = naturalier

1. Restancer, tilbagebetaling af lån til bønder under pkt. 24.
6. Indfæstning, sagefald, førlov, gæsteri, ofte arbejdspenge.
11. Salg til fremmede af græsning, fodring osv.
12. Korn, høslet, (fodringsafgrøder), frugt, nødder, humle, hør osv.
16. Gryn, mel, malt, øl, mjød, lærred osv.
17. Slagteprodukter, smør, ost, huder, skind, beklædning.
18. Kalk, mursten, ister, køkkenfedt osv. redskaber.
19. Ungkvæg, stude, sædekorn (indkøbt).
20. Metal o.a. råmaterialer, redskaber (indkøbt).
22. Især salt, fisk, krydderier, vin.
24. Omfatter også restancebetalinger, tilbagebetalinger (jf. pkt. 1).
36. Bogfører de kvanta, som er udgået ved salg.
41. Hertil medregnes udlån til bønder, restancer ('omdrag' af jordebog) Desuden sociale udgifter (almisser, forsorg) og kirkelige (offer, gratialer til præst og degn osv.).

En simpel indholdsanalyse af vort standardregnskab vil i første række måske virke forvirrende, fordi der i stor udstrækning er tale om dobbelte eller flerdobbelte indtægts- og udgiftsposteringer, som bedst lader sig belyse ved eksemplificering. Visse og uvisse oppebørsler af naturalier føres – jævnsides med herregårdens egenproduktion – til indtægt; på udgiftskontoen bogføres derefter de kvanta, som enten er medgået til godsets eget forbrug, eller som er blevet solgt for kontantbetaling; men denne kontantbetaling figurerer tillige som en post på regnskabets indtægtsside. Endnu tydeligere fremgår de grundlæggende principper derved, at f.eks. mælk fra gårdens egen besætning føres til indtægt *in natura*. Forbruget på gården fradrages påny på udgiftssiden, men det samme gælder de kvanta, der er medgået til fremstilling af forædlingsprodukter, som i dette tilfælde smør og ost. De således frembragte forædlingsprodukter føres derefter atter til indtægt *in natura* og i penge, men tillige til udgift i den udstrækning, de enten som naturalier er forbrugt til gårdens behov, eller er blevet solgt.

Nøjagtigt de samme principper anvendes over for andre ren- eller forædlingsprodukter: Fremstilling af mel, gryn til malt til produktionen af øl; forarbejdningen af honning til mjød; bearbejdelsen af huder fra slagtekvæg eller selvdødt kvæg til rensede huder og skind, til sko eller møbelbetræk; udgravningen af ler til produktion mursten eller teglsten; bearbejdelsen af hør og uld til garn eller beklædningsgenstande osv. osv. Men endnu et træk er iøjnefaldende: Selv materialer fra nedrevne bygninger – tømmer, nagler, sten – bogføres omhyggeligt, ligesom »ister« (kødffald), »køkkenfedt« (fedtudskrab af ovne og skorstene; det kunne benyttes som vognsføre, i nødsfald – om vi tør tro vore egne øjne – til husholdningsformål) eller afskårne hestehaler og manker, som blev anvendt til fremstilling af koste og reb. Og vel at mærke: undladelsessynder undgik ikke revisionens årvågenhed.

Vender vi os til godsregnskabernes udgiftskonti, er to træk særligt iøjnefaldende. Før det første, at lønudgifter ikke blot er begrænsede, men især at den 'faste stok' begrænses til det absolute minimum, som nødvendigvis måtte til for fast at forvalte gårdens drift, dvs. driftsforvaltningen – foged, (evt.) røgttere, »mælke-dejer« osv. – og opretholdelsen af den mest elementære husholdning. Håndværkerudgifter optræder kun i det omfang, der kunne være tale om absolut kvalificeret specialarbejde, glarmestre, »se-

jerværksmestre« (urmagere) eller lignende. For det andet er det påfaldende, at posten materialeindkøb helt overvejende kun omfatter råmaterialer eller forbrugsvarer, som godset af gode grunde ikke kunne fremstille selv: metal og metalvarer – undertiden også redskaber som kedler osv. – salt, vin eller andre fornødenheder. Egentlige arbejdsudgifter til driften optræder – f.eks. røgttere eller tærskere – men helt underordnet.

Det fremgår af standardregnskabsopstillingen, at herregårdens drift var beregnet på ikke blot at skulle hvile i sig selv. Regnskaberne fremtræder som en symbiose af renteindtægter og indtægter af egenbedriften, men det helt grundlæggende træk i dette kildemateriale er, at godsregnskaberne har karakter af en redegørelse for, hvorledes og i hvilken udstrækning man har været i stand til at omsætte det driftspotentiale, som på forhånd var tilstede og under de givne, aktuelle vilkår, fra råprodukter eller ressourcemuligheder via bevidst tilrettelæggelse eller via forædlingsprocesser til produkter, som lod sig afsætte formedelst penge. De beskriver med andre ord ganske simpelt den proces, som gennem ofte flere led forvandlede potentielle ressourcemuligheder til klingende mønt.

Kun ét element savnes konsekvent i regnskabsopgørelserne: De elementære omkostninger til driften af hovedgården, til markarbejde, høslet, ofte røgtning af kreaturer, skovning, transport af varer, elementært håndværks- eller håndlangerarbejde: Her lå ressourcemulighederne i den gratis arbejdskraft og de redskabsressourcer, de hoveripligtige bønder skulle præstere. Regelen synes ganske vist at have været, at hovbønderne modtog ét eller flere måltider på godsets regnskab; at der har været normer for 'udspisning' fremgår af Arent Berntsens omhyggelige redegørelser; men de omfatter kun den faste godsstab, ikke længere hovbønderne, hvis bespisning synes at have været en stadig kilde til irritation og smålighed fra revisionsinstansernes side indtil ca. 1620.¹⁶

Danske adelsgodser adskiller sig i denne henseende ikke principielt fra det materiale, vi på forhånd kender fra Østersøområdet, Preussen, Polen, de baltiske områder. Overalt består driftsresultatet, anskuet fra godsejerens side, i, om eller i hvilken udstrækning det blev muligt at omsætte driftspotentialet *in natura* til det optimale eller endda maksimale, kontante driftsudbytte af ressourcerne for ejeren. Arbejdsomkostninger forekommer afhængigt af godstypologi, men for de større godsets vedkommende ofte slet

ikke. Alligevel må materialet mane til forsigtighed på forhånd, fordi godsstrukturerne netop var så forskellige i de mere eller mindre storgodsprægede, østelbiske områder i sammenligning med den meget beherskede hovedgårdsdrift, vi må konstatere i Danmark. Spørgsmålet kræver mere nærgående analyse, men det implicerer samtidig, at vi ikke *a priori* kan forvente, at østelbiske storbedrifter nødvendigvis har reageret på samme måde over for interne organisatoriske og ydre, konjunkturbestemte impulser som det danske, adelige gods kompleks.

Hvis man vil fastholde, at både renter og arbejde var bestanddele af den tribut, bonden skyldte godsejeren, indgår den arbejdsindsats skjult i den konsekvente forædlings- eller forvandlingsproces, som godsregnskabet afspejler, og som ikke kan sammenstilles med moderne lønarbejde. Ræsonnementet medfører tillige, at der er tale om en type naturalieøkonomi, hvis formål er at forvandle både tribut og herregårdens egenproduktion til kontantindtægt for ejeren, om man vil: om resourceoverførsler i en vis udstrækning fra fæstegods og herregård til indehaveren. Og ræsonnementet gør det tillige tvivlsomt, om hovbøndernes arbejde kan sammenstilles med eller endda omsættes til beløb efter moderne markedslønsnormer.

Moderne polske og baltiske undersøgelser har da også dokumenteret, at om man alligevel foretager en sådan regneoperation, vil de meget store overskud, som figurerer i de egentlige storgodssers regnskaber, straks forvandles til betydelige underskud, som ville have gjort bedrifter absolut urentable på moderne 'kapitalistiske' vilkår.¹⁷ Sådanne strukturer kan tjene til at forklare, at der ikke var incitamentet tilstede til investering eller driftsforbedring; anvendt på ekstensiv storgodsdrift af østelbisk støbning med store jordressourcer til rådighed lå problemet overvejende i at tilvejebringe den nødvendige 'servile' arbejdskraft, som – med meget små egenhusholdninger (ca. 8,5 ha.) – måtte hellige sig pligtarbejdet på godset.

Disse resultater gælder imidlertid først og fremmest de helt store polske og livlandsk-estniske bedrifter, som kunne udnytte Weichsel-systemet, Düna-floden eller den korte afstand til kystbyerne til transport og eksporthandel i rationel skala, de samme områder, hvor hoveriet på de større godser fik sin mest ekstreme udvikling. Men det er vanskeligt at generalisere, fordi andre studier tyder på, at mindre adelige bedrifter i Polen (med et samlet mid-

deltilliggende af ca. 130 ha., hvoraf hovedgården 50-60 ha.) ikke rådede over tilstrækkelige arbejdsressourcer, men måtte købe arbejdskraft til markedspris; godscomplexet kunne dække måske ca. 60 % af hovedgårdens arbejdsbehov, og der måtte – udover sæsonarbejde – ansættes en stab på 6-8 personer.¹⁸

Også andre strukturelle forskelle har en principiel interesse for sammenhængen. Først den, at man på de mindre bedrifter kan antage, at 94 % af godsejerens indtægt hidrørte fra hovedgården mod 70 % på de store bedrifter, men at udvidelser af hovedgårdsarealet alligevel ville fungere efter »det faldende udbyttes lov«. For det andet havde mindre godsejere – især i de indre egne af Polen – ingen muligheder for selv at kunne deltage i den transportvirksomhed og eksporthandel til Gdansk, som især de store godsejere langs Weichelflodsystemet kunne profitere af, og som kunne indbringe disse kornpriser, der lå 30-35 % højere end de, den lokale godsejer kunne betinge sig på de indre markeder.

Endnu et par træk er værd at bemærke. Selvom Polen under normale omstændigheder – og trods sin primære betydning for Vest- og Sydvesteuropas forsyning med brødkorn – kun eksporterede 5-7 % af sin samlede kornproduktion, medførte produktionsstrukturen, at de meget store vareoverskud, i hvert fald de store godser kunne markedsføre, blev mere elastiske end produktionen i sig selv betingede, og at markedspriserne derfor »overreagerede«: Overflodssituationer med faldende priser kunne lettest imødegås ved at falbyde større mængder korn, medens misvækst kun delvis lod sig kompensere ved selv ekstremt høje priser.¹⁹ På den anden side medførte de specielle polske strukturer og resourceoverførslen fra bønder til godser også en fremadskridende forarmelse af det polske bondesamfund og tilsyneladende faldende produktivitet, fordi eksport- og importhandel foregik udenom de polske byer, og fordi fordelingen af *den* kapital, som trods alt kom til landet, var så iøjnefaldende skæv.

Desværre skorter det endnu på kompetente undersøgelser af godsstrukturer og godsøkonomi i vore nærmeste naboområder, ikke mindst Holsten og Slesvig. Mest væsentligt synes det på nuværende tidspunkt at være at undgå geografisk eller typologisk generalisering. Selv i østelske områder, som traditionelt og entydigt anses for behersket af storgodsdrift og »refeudalisering«,²⁰ forekommer »rentegodser«, som i 15- og 1600-tallet tilstræber ar-

rondering, og hvor rente- og arbejdsydelse indbyrdes optræder i meget vekslende omfang. Godstyper af denne art finder vi også i Østlesvig, som ellers hærages af den fremtrængende, holstenske storgodsdrift.²¹

Omvendt forekommer storgodsbedrifter – *Gutswirtschaft* eller *Gutsherrschaft* – også uden for de østelske egne og Holsten. Men selvom sådanne områder – Magdeburg stift, Weserområdet – præges af blandingsformer med vekslende vægt på hovedgårdsdrift og fæsterenter i penge eller arbejde, synes flere nye træk at være bemærkelsesværdige. Hyppigt forekommer nemlig for det første en tidligt fremadskridende afløsning af varerenter ('produktrente') og arbejdsydelser til pengeafgifter, som dels forudsætter en høj grad af markedsøkonomi hos både godsejere og bønder og stigende anvendelse af lønnet arbejdskraft; flere årsager kan udpeges, at den lønnede (husmands- eller daglejer) arbejdskraft har været billigere og mere effektiv, eller at bønderne/landsbysamfundenes modstand mod hoveriet kan have spillet en rolle. For det andet er det åbenbart – ligesom i Polen – karakteristisk, at det tvungne hoveri langt fra altid kunne dække hovedgårdens behov, og at det måtte suppleres med betalt arbejdskraft, fordi hoveribylden enten ikke lod sig forøge eller fordi fæstegodsressourcerne var utilstrækkelige.²²

Ejendommeligt nok bliver vi vidner til en forvandringsproces af den førstnævnte type i Vestslesvig i første halvdel af 1600-tallet; mindre ejendommeligt, at den foregik på Rantzau'ernes Trøjborg,²³ hvor netop bøndernes modstand mod vilkårlige hoveriforøgelser gav anledning til Rettertingets omfortolkning af recesparagrafen 1547, der havde tilladt godsejerne at nyttiggøre sig sit gods. Allerede ved århundredskiftet var fæstebøndernes landgildeydelse i vid udstrækning afløst i penge, hvorimod hoveriet – selvom godset ikke var absolut velarronderet – fremdeles blev ydet *in corpore*; at det må have stillet store krav fremgår af den enkle kendsgerning, at Trøjborgs hovedgårdsareal omfattede ikke mindre end 362 ha. agerareal og 269 ha. engarealer.²⁴

Hovedresultatet af regnskabet 1603 blev, at ca. 80 % af godsets samlede indkomst hidrørte fra fæstegodsindtægter, og at regnskabet balancerede med en indtægt på ca. 2.400 dr. mod en udgift på 450 dr., heraf 87 dr. til godsets personale og tyende; overskuddet blev derefter ca. 1.950 dr. Beregner man med senere hoverikon-

trakters takster arbejdsydelsen pr. helgård til 8 dr. – eller 3,1 dr. pr. ha. hovedgårdsjord – kan fæsternes arbejdsydelse ansættes til 1.956 dr. – dvs. præcist det overskud, Rantzau kunne disponere over ifølge regnskabet. Beregningen er blot usikker, fordi hovedgårdens varesalg ifølge regnskabet ikke står i noget rimeligt forhold til arbejdsindsatsen, uden at vi kender grunden.

Går man frem til det efterfølgende regnskab 1663, viser det, at også hoveriet nu er blevet afløst ved pengeafgifter, svarende til en fjerdedel af godsets samlede indkomst. Der havde samtidig foregået en forskydning i udnyttelsen af hovedgårdsjorden til gunst for engarealerne, men varesalget – helt overvejende korn – androg dog 9 % af godsets indtægt på ca. 5670 dr.; 89 % hidrørte fra afløsning af landgilde og hoveri og fra forpagtningsindtægter. De samlede udgifter beregnes til ca. 1.220 dr. og overskuddet altså til 4.440 dr. Selvom udgifterne ikke kan specificeres, er de altså dog tredoblet siden 1603, formodningsvis fordi man har måttet benytte betalt arbejdskraft.²⁵ Men transformationsprocessen havde alligevel mere end fordoblet godsejerens – nu en Ahlefeldts – økonomiske udbytte af et stort set uforandret gods. Ligesom i Magdeburg stift og Weser-området vidner materialet om en høj grad af markedsøkonomi – men også om, at såvel godsejer som bønder kunne se deres materielle fordele i disse ændringer. Forbeholdet må ligge i, at vi endnu ikke kan vide, hvor typisk denne forvandlelingsproces kan have været.

Den foregående redegørelse for omverdenens forhold er naturligvis ikke udtømmende, fordi den bevidst og alene hæfter sig ved de strukturelle træk, som har interesse for komparationen med den danske godsorganisation, de elementer, som giver os muligheder at bedømme hovedtræk og særtræk i de danske herregårdes økonomiske opbygning. Af de mest umiddelbare iagttagelser må det fremhæves, at danske hovedgårde kun undtagelsesvis når dimensioner, som tåler sammenligning med vore geografiske naboer, og at hovedparten af de danske fæstegårde omvendt er større end de normer, man kender både øst og vest for Elben. Disse simple kendsgerninger må atter medføre, at storgodsbegrebet relativiseres (om ikke endda forflygtiges). Det må forudsætte en funktionel definition fremfor en mekanisk; noget væsentligt bliver åbenbart den vægt, egenbedriften og dens organisation tillægges i forhold til hele godskomplekset, snarere end hovedgårdens størrelse i sig selv.²⁶

Tabel 1. *Eksempler på fordelingen af landgildekorn og hovedgårdsavl på danske herregårde.*

	landg.	hgd.	tiender	hgd.-htk.
Svanholm 1546	66 %	34 %	–	40
Herlufsholm 1585/86	58 %	32 %	10 %	?
Herlufsholm 1624/25	63 %	32 %	5 %	? ^b
Ulriksholm 1616/17 ^a	42 %	52 %	–	ca. 20
Ulriksholm 1639/40	55 %	22 %	23 %	50
Selsø 1633/34	43 %	52 %	5 %	96
Gisselfeld 1657/58	(57 %)	(43 %)	?	160

a) Herudover 6 % fra høsten af to ødegårde

b) 1688 ansættes hovedgården til 97 td.htk. (H. Pedersen, *De danske Landbrug*, s. 33).

De faste landgildeindtægter i penge og naturalier må i princippet opfattes som en stabil størrelse; den forandres nominelt ikke, selvom prisfastsættelsen for produkterne og spekulationsalg gav en ofte betydelig profitmargin – i hvert fald under gunstige konjunkturforskel – men på den anden side heller ingen impulser til reinvestering eller forbedring. Forholdet mellem fæsteindtægter og hovedgårdsindtægter lader sig af bogholderitekniske grunde vanskeligt fastslå, men denne sondring bliver også af mindre betydning, for så vidt godsregnskabet tolkes som den samlede redegørelse for udnyttelsen af gods-kompleksets samlede ressourcepotentiale. Og betalt arbejdskraft – som på tyske *Grundherrschaften* eller mindre, østelbiske *Gutsherrschaften* – forekommer normalt kun i så begrænset omfang, at der på dette punkt kan ligge en typologisk forskel, som man bør være opmærksom på.

Et blik på herregårdsregnskabernes pengeposteringer vil hurtigt overbevise læseren om, at langt den tungestvejende var godsets salg af varer, landgildeindkomsten og hovedgårdens produktion af råvarer eller forædlingsprodukter; normalt androg denne konto 85-95 % af den samlede pengeindtægt, hvorimod landgildepenge og uvisse pengeindkomster – stadig som norm – indbragte forholdsvis lidt. Godserne producerede i udpræget grad med salg for øje; naturalierressourcerne betragtes som driftsmidler, der indgik i den proces, som endelig gav sig udslag i pengeoverskuddet, medens omvendt pengeudgifter under normale om-

stændigheder blev reduceret til det absolut nødvendige minimum.²⁷

Men selv salgsproceduren er ikke nogen entydig affære. Ofte synes især pengelandgilden at være blevet benyttet til regulering af landgilderestancer, dvs. at godsledelsen enten har afkortet pengelandgilden eller har konverteret naturalieafgifter til penge.²⁸ Men ligeså hyppigt sker det, at regnskaberne meddeler, at man har »solgt til bønderne af jordebogen« bestemte varekvanta; i realiteten altså en landgildekonvertering til lidt eller noget mindre end markedsprisen (tabet kunne vel indvindes ved, at man da undgik opmåling, transport osv.). På den anden side ved vi også, at hårdhudede godsejere har kunnet misbruge bøndernes svigtende betalingsdygtighed i krisesituationer. Som et måske ekstremt eksempel kan det nævnes, at Peder Christiensen Dyre til Hjelmsø, som bestyrede Tange gods (Fyn), under krisen 1556/59 'undte' fæsterne at afløse dele af deres skyld i penge – til den da højst opnåelige markedspris.²⁹

Selv på et så forholdsvis beskedent gods – ca. 200 td. fæstegods – har man altså ikke tabt udbyttmaksimeringen af syne. Vil man operere med en adelig 'godsejerkapitalisme', må den præciseres derhen, at hovedparten af varesalget foregik overordentligt markedsbevidst, at ejeren eller fogeden efter ejerens anvisninger udnyttede sæson- eller konjunkturprissvingninger i spekulationsøjemed, og at ejeren varetog sine dispositioner suverænt for at opnå det maksimale eller optimale udbytte. Sæsonprissvingninger, fordi kornpriser normalt lå lavest i høstmånederne og højest i vintermånederne; konjunkturudsving, fordi 1500- og 1600-tallet hærges af hyppige og voldsomme kriser. Gevinsten opnåede godsejeren og købmanden ved oplagring af korn indtil det prismæssigt gunstigste salgstidspunkt.

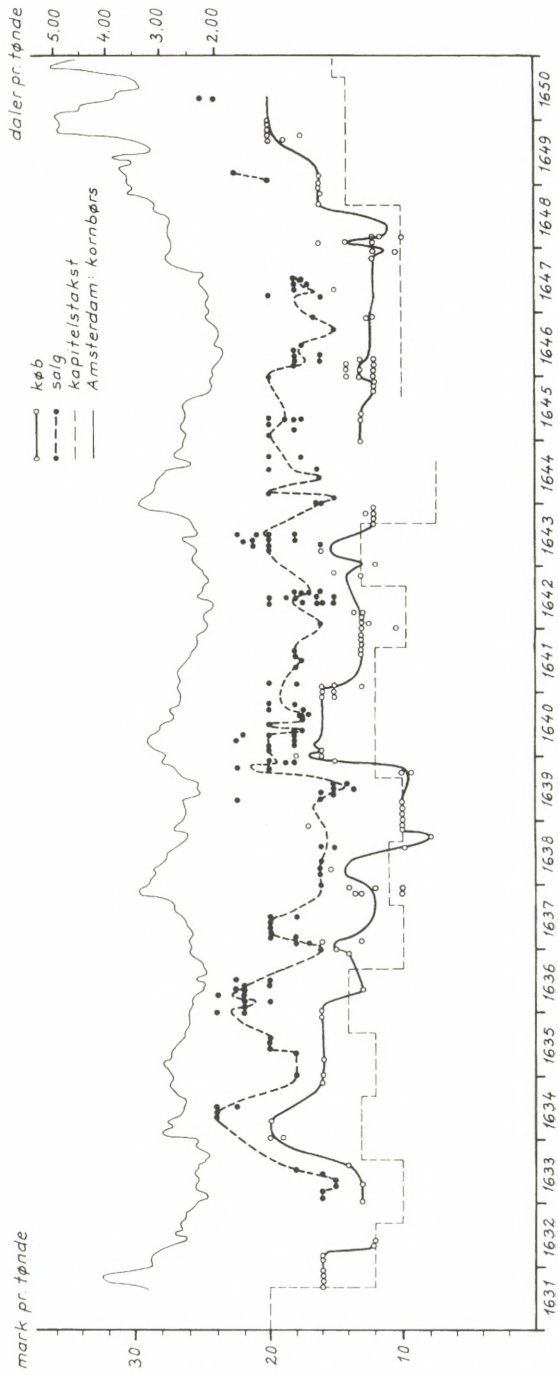
Herregårds- og lensregnskaber tidsfæster langt fra altid salgene, men når det sker, synes det hyppigst at have fundet sted i vintermånederne.³⁰ Langt værre er det, at prismaterialets omfang og vidneværdi til formålet endnu er meget ufuldstændigt. Men et vigtigt symptom er det, at kapitelstaksterne, som vi kender (eller kan rekonstruere fra ca. 1600), efter alt at dømme repræsenterer engrospriser, som stiftsøvrigheden fastsatte i vintermånederne. Det er sandsynligt, at disse takster kan have ligget nær det reelle markedsniveau, og at de kan have haft en tendens til at udjævne de hårdeste konjunkturudsving.³¹ Men afgørende er

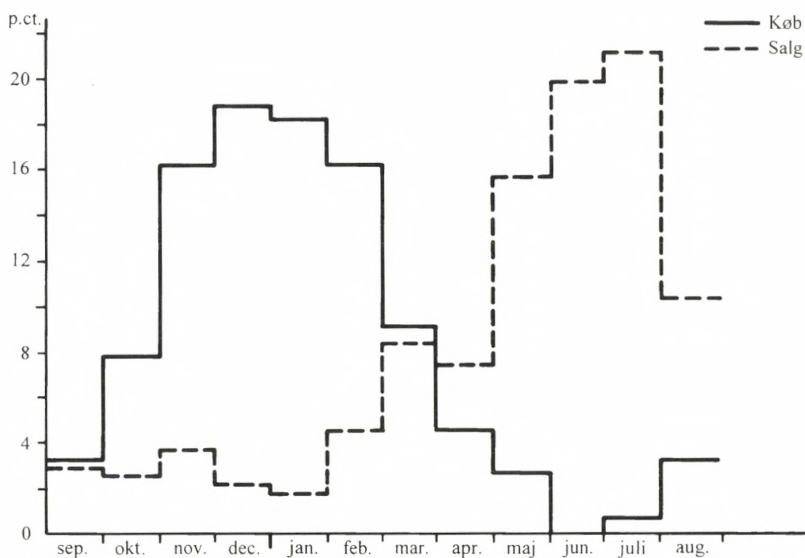
det, at kronen – landets største godsejer – efter alt at dømme forlangte kapitelstaksten respekteret ved salg af korn fra lenene. Som eksempler blandt utallige kan det anføres, at revisionsantegnelserne for Herlufsholm 1646/47 kritiserer, at korn af alle sorter var blevet solgt under kapitelskøb; regnskabsførerens undskyldning, at han havde »solgt efter den højeste landkøb, der gjaldt i Næstved om Mortensdagstid« (hvorved han også havde sparet transport), fik ikke lov at passere; han måtte erstatte differencen.³²

Ganske illustrerende er det også, at kancelliet i 1640 kun accepterede den da afdøde Steen Basses salg af kirkekorn på Møn under kapitelstaksten, fordi han havde kongens tilladelse til at sælge det for, hvad »han selv solgte sit korn for, og som kornkøbet var«.³³ Formodentlig kan kapitelstaksten antages at have været normgivende, selvom adelige godsejere – og da specielt de største producenter – kan have opnået højere priser med afsmitende virkning. Atter blot som et eksempel af mange kan det nævnes, at arvingerne efter Otte Steensen Brahe til Næsbyholm og Tersløse (d. 1651) i 1657/58 beordrede fogeden på Tersløsegårds fynske strøgods til at sælge kornet »af jordebogens indkomst« til borgmester Niels Christensen i Odense, som »skal betale som rigens marsk (Anders Bille) og hr. Jørgen Brahe sælger deres korn der i landet«.³⁴

At disse mekanismer forplantede sig videre i omsætningssystemet bestyrkes ved en analyse af Ribe-købmanden Hans Friis' regnskabsbøger 1631-50.³⁵ Prisdigrammet for rug (figur 1) underbygger kun antagelsen af, at kapitelstaksten konsekvent lå under de priser, en engroskøbmand som Hans Friis kunne tilbyde sine kunder, og at hans avance ved videresalget ikke har været helt ubetydelig. En egentlig beregning af hans fortjeneste vil være usikker eller meningsløs; den procentvise fordeling på året af Hans Friis' køb og salg af rug 1631-50 (figur 2) viser, at han har foretaget sine opkøb i efterårs- og vintermånederne, men hovedparten af sine salg i sommersæsonen; det sene salg beror næppe blot på transporthindringer om vinteren, men sikkert i ligeså høj grad på profitmulighederne.

Figur 1. Hans Friis (Ribe): køb og salg af rug

Figur 2. *Købmand Hans Friis' (Ribe) kornkøb og -salg 1631-50*

Spekulationsmomenterne hører således givetvis med til de strukturelle træk i herregårdenes drift, men de forstærkes af de stadigt tilbagevendende kriser, både når der var tale om overflodsproduktion og i misvækstår. Oplagring af korn i håb om bedring af prisniveauet kan vi iagttage f.eks. i forbindelse med afsætningskriser omkring 1620 og påny i midten af 1650'erne.³⁶ Men særligt iøjnefaldende bliver disse manipulationer i misvækstår, som bød ganske særlige chancer for prisgevinst udover den normale udnyttelse af sæsonprissvingninger. Da regeringen i maj 1546 – efter en fejlslagen høst – udstedte eksportforbud, hedder det da også, at adelen skal have omfattende lagre »liggende usolgt«, åbenbart med senere, større fortjeneste for øje – og også selvom der i hvert fald i Jylland rådede så stor knaphed og dyrtid.³⁷ Man kan antage, at sådanne transaktioner har forstærket inflationen.

Både normale og ekstraordinære transaktioner af denne type registreres regelmæssigt i adelige dagbøger (f.eks. Eske Brok (d. 1625) og Jørgen Brahe (d. 1661)) og i fogedkorrespondance. Generelt instruerede f.eks. Christoffer Gøye til Gunderslevholm og Avnsbjerg sin foged om ikke at sælge, »førend Du kan tænke, at man kan få sit værd for det«. Efter en fejlslagen høst – især i Syd-

europa – 1586 præges det internationale marked af vedvarende prisstigninger indtil den følgende sommer, og også i Danmark klages der over knaphed på brødkorn og såsæd. I oktober 1586 afviste fogeden på Gunderslevholm (Sjælland) en Husum-købmand, og endnu i juli det følgende år henlå store partier kom usolgte både her og på Avnsbjerg i Jylland (her ca. 85 %), og først da priserne på dette tidspunkt tegnede til at toppe, solgte fogeden til priser, der – »med Guds hjælp« – lå 50-60 % over det foregående efterårs københavnske korntakster.³⁸

Alle disse træk er utvivlsomt typologisk karakteristiske for i hvert fald de større danske herregårde i 15- og 1600-tallet; ved transaktioner af denne art – oplagring af korn, undertiden også overstalding af stude fra et år til det næste – opnåede man det optimale eller endda maksimale udbytte af godset. Men ligeså karakteristisk er det, at varesalget tilsyneladende hyppigt går helt uden om godsregnskabet, som blot registrerer, at man efter ejerens ordre har leveret nærmere angivne varekvanta til en købmand, hvorimod betalingen formentlig er gået direkte til ejeren (eller afregnet over hans købmandskonto). På Selsø (Horns h., Sjæll.) opgøres det lokale varesalg 1633/34 til ca. 132 rd., hvorimod korn og øksne til en samlet værdi af ca. 4300 rd. efter ejerens, Ernst Normands ordre var leveret til sjællandske og jyske købmænd (uden værdiagivelse);³⁹ og på Tersløsegård leverede man 1657/58 435 td. byg til Jens Lassen i København, hvor »pengene endnu [...] reterer«.⁴⁰

Som helhed kaster alle disse elementer et klart og entydigt lys over godsejerens driftsøkonomiske ret til at gøre sig sit gods så nyttigt, som han kunne; og de understreger tillige, at det først og fremmest er godsregnskabernes pengekonti og pengebalance – produktet af den ressourceudnyttelse, som regnskabet redegør for – der påkalder sig interesse. Alligevel vil det være forbundet med store vanskeligheder og betydelig usikkerhed, hvis vi ville forsøge at beregne tal for det adelige gods' afkastning eller forrentning, både af driftstekniske og økonomiske grunde.

De driftstekniske begrænsninger gælder først og fremmest de større adelsgodskomplekser. Det er som nævnt muligt, at de store adelsgodser – f.eks. netop Jørgen Brahes og Anders Billes godser på Fyn og i Jylland – kan have været normgivende for andre af egnens større eller mindre godser, men vi har ingen sikkerhed for at der har bestået en profitmæssig proportionalitet mellem store og (de oftest helt anonyme) små godser, forstået således, at en tønde

hartkorn privilegeret fæstegods overalt har givet samme udbytte; men selv på store godskomplekser kan man ikke udelukke virkningerne af 'det optimale udbyttes lov'. Endelig må man være opmærksom på, at det enkelte gods i en storgodsejers samlede godskompleks næppe bør isoleres fra de øvrige. Det har været både muligt og gennemførligt i praksis at overføre penge- og driftsressourcer fra den ene godsenhed til en anden. Dette gælder således den stenrige Kay Lykkes godser i alle landsdele; det gjorde både specialisering og en vis luksusproduktion (hesteopdræt) mulig.⁴¹

Fra økonomiske synspunkter vil det givetvis være uheldigt uden videre at beregne en forrentning som procent af godsets aktuelle kapitalværdi, fordi vi ikke kender den virkelige investering ved dets køb og ikke på den måde tager hensyn til nyinvesteringer eller reinvesteringer i produktionsapparatet.⁴² Ikke desto mindre var det netop denne meget primitive fremgangsmåde, samtiden selv betjente sig af både ved kamerale beregninger – f.eks. i forbindelse med skifter eller ved behandlingen af et konfiskationsbo som netop Kay Lykkes – eller i forbindelse med kalkulationer over, hvorvidt det bedre kunne svare sig at investere den potentielle salgskapital i udlån til fast forrentning.

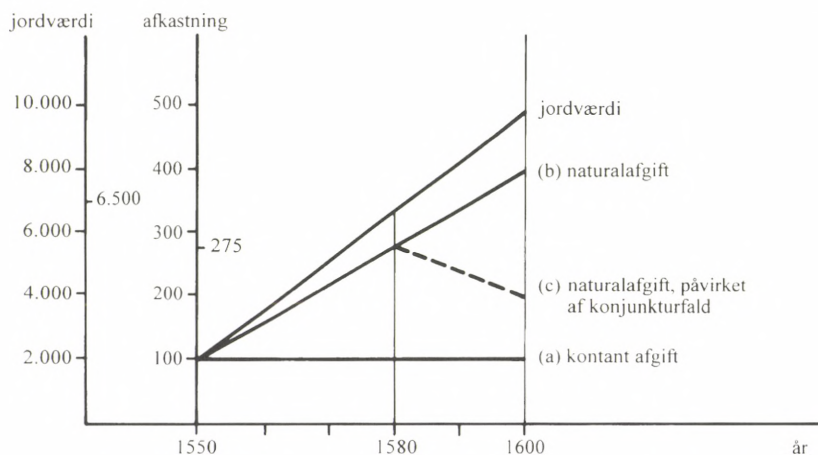
Dette var, hvad Christian Rantzau til Breitenburg gjorde, da han i 1640'erne overvejede at sælge to af sine jyske godser, Demstrup og Sødriugholm. Men selvom godskontoret på Breitenburg faktisk nåede til det nedslående resultat, at salgsprovenuet ville indbringe Rantzau mere, om det blev »udsat på rente«, end godserne selv kunne afkaste (henholdsvis 6 % og 5 %), valgte han at beholde dem.⁴³ De udslagsgivende faktorer har utvivlsomt ikke blot ligget i, at samtiden selv accepterede en lavere forrentning, fordi den langsigtede investering i fast ejendom ansås for sikrere end pengeanbringelser på kapitalmarkedet, et internationalt fænomen; men ligeså meget betød givetvis den prestige, storgodsbesiddelsen forlenede sin indehaver med. Chr. Rantzaus fire godser i Østjylland – Gjessingholm, Demstrup, Sødriugholm og Skovgård – gjorde ham trods alt god for ca. 2.300 td.htk.

Ikke mindre afgørende er det, at syd- og vesteuropæiske historikere ofte har fremhævet virkningerne af den 'refeudalisering', som fandt sted fra sidste halvdel af 1500-tallet af en række forskellige grunde.⁴⁴ Dels fordi inflationen da havde udhulet de adelige godsejeres faste pengeindtægter, dels fordi adelige efter det foreløbige ophør af de internationale krige omkring 1560 ikke længe-

re kunne finde militær beskæftigelse, dels på grund af voksende behov for luksus ('conspicuous consumption', statuskonsumption), men også af en række andre grunde; og særligt akut blev sådanne kriseforhold, da højkonjunktureren i begyndelsen af 1600-tallet ebbede ud. Truslen om – eller den håndgribelige – forarmelse fristede naturligvis mange godsejere til en mere hårdhændet udnyttelse af sine seigneuriale rettigheder med produktivitet nedgang og udpining af fæstegodset som konsekvens. I forhold til investeringen i fast ejendom blev den potentielle salgsværdi således forringet, men forstærkede også tilbøjeligheden til yderligere, håndfast udnyttelse af fæstere.

Ræsonnementet har givetvis sin berettigelse i Syd- og Vesteuropa, men også den begrænsning, at stabil godsbesiddelse og ringe omsætning af fast ejendom (f.eks. hvor generationsskifte foregår ved arv) teoretisk vil kunne give den modsatte effekt af den netop beskrevne: Procentvis stigende afkastning i forhold til den oprindelige investering (også i forhold til reinvesteringer) og muligvis også hastigere stigninger end den potentielle eller reelle jordværdi kunne betinge (jf. figur 3, der forsøger at illustrere modellen). Det interessante ligger med andre ord ikke blot i refeudaliseringen, men også i grænserne mellem stabil og ustabil godsbesiddelse og i de faktorer – økonomiske konjunkturer eller deres følgevirkninger – som kan formodes at have udløst sådanne ændringer.

Figur 3.

Kilde: Knud J. V. Jespersen, udg., *Rigsråd, adel og administration*, s. 133.

jord- værdi	afkastning (a)			afkastning (b)			afkastning (c)		
	nom.	2.	3.	nom.	2.	3.	nom.	2.	3.
1550 2.000	100	5.0 %	5.0 %	100	5.0 %	5.0 %	100	5.0 %	5.0 %
1580 6.500	100	1.5 %	5.0 %	275	4.2 %	13.7 %	275	4.2 %	13.7 %
1600 10.000	100	1.0 %	5.0 %	400	4.0 %	20.0 %	200	2.0 %	10.0 %

nom. = nominel afkastning

2. = forrentning i forhold til aktuelt prisniveau

3. = forrentning i forhold til oprindeligt investeret kapital

Uden at det her er nødvendigt at gå i enkeltheder, lod det adelige dilemma sig løse ad forskellige veje. Godsejere kunne forsøge at skaffe sig supplerende eller alternative indtægtskilder, indtægtsgivende embeder, hofsinecurer, erhvervsindtægter, korruptionsindtægter eller som sidste udvej: gældsstiftelse i håb om, at udviklingen kunne vende.

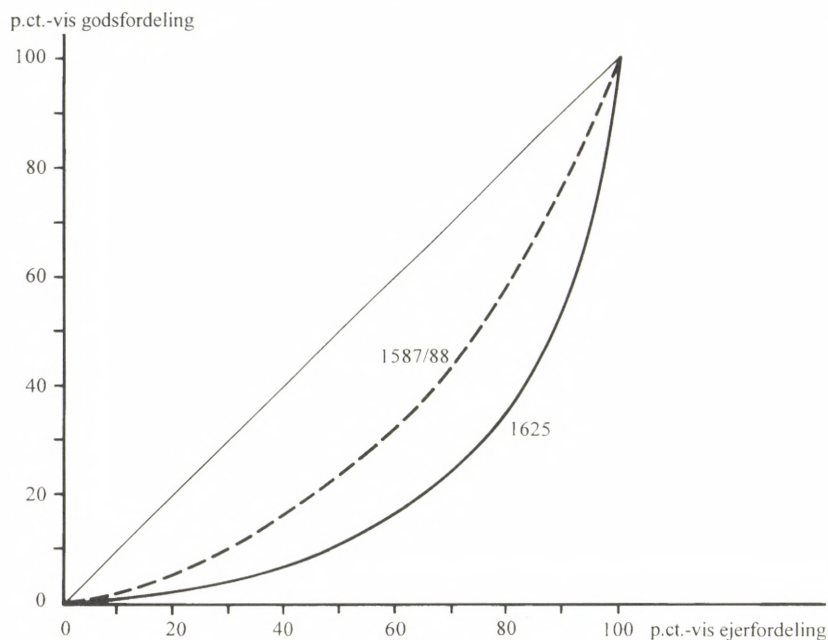
For Danmarks vedkommende spiller erhvervsindtægter ingen somhelst rolle, og parasitiske elementer – hof- eller andre sinecurer – får næppe nogen afgørende betydning før enevælden. Alligevel er det fejlagtigt, at ældre forskning har villet hævde, at den danske adel »strandede i virkeligheden« på sin bristende evne til at omstille sig fra middelalderlig militærkaste til rationel godsejeradel og embedsadel.⁴⁵

Ligeså afgørende er det (som vi senere vender tilbage til), at prisrevolutionen ikke længere kan opfattes som den ubrudte 'gyldne tidsalder', som man så ofte har antaget.⁴⁶ Konjunkturforløbet præges tværtimod af stadigt tilbagevendende produktions- eller afsætningskriser, som i den givne sammenhæng fremfor alt kræver strukturelle overvejelser, selvom både det mangelfulde kildemateriale og manglende udforskning endnu udelukker sikre resultater. Sandsynligt er det kun, at forholdene begunstigede den godsrige (og embedsbesiddende) adel, som rådede over kapital- og driftsressourcer tilstrækkelige til at kunne betjene sig af de spekulationsmekanismer, forholdene gav muligheder for.

Det ville af samme grund være nærliggende at antage en sammenhæng mellem den bølge af adelig gældsstiftelse, som tilsyneladende startede omkring 1570, og det meget vekslende konjunkturvejr. Det betyder blot ikke, at gældsstiftelsen begrænses til den godsfattige eller lavtættede adel (oftest uden adgang til embe-

der), men at store dele af adelen som helhed kastede sig ud i ofte udviklede og sindrige gældsspekulationer, hvis formål synes at have været godserhvervelse. Selvom den adelige godsbesiddelse allerede i 1500-tallet præges af en ganske høj grad af gods-koncentration, er det netop karakteristisk, at perioden ca. 1580-1625 kendetegnes ved ekstrem polarisering og aristokratisering af den adelige godsbesiddelse til gunst for et snævert oligarki af højtættede adelslægter (jf. fig. 4).⁴⁷

Figur 4. Godsfordelingen inden for adelen 1587/88-1625

Det for de strukturelle sammenhænge mest afgørende træk er, at jordværdien – ligesom i andre, dynamiske agrarområder i Nordvesteuropa – ikke blot steg væsentligt, men også uforholdsmæssigt stærkt i sammenligning med priserne for storlandbrugets hovedprodukter; til gengæld reagerede jordværdien efter alt at dømme med omtrentligt samme styrke i nedgangsperioden efter 1650 (da også privilegierne delvis faldt bort ved enevældens indførelse og skatterne blev en værdiforringende prioritet). Endelig bør det nok bemærkes, at det ville være halsløs gerning at forsøge at reg-

ne gennemsnitlige jordværdier ud i perioden 1560-1620, som kendetegnes ved godsspekulation og abnorm spredning i det foreliggende prismateriale.

Tabel 2. *Jordværdi og varepriser 1461-1680.*

	Pris pr. td.htk.	Index	rug	slagteøksne
1461-1500	8,2 rh.g.
1501-1520	8,1 rh.g.	100	100	100
1521-1540	8,7 rh.g.			
1541-1560	27,6 dr.	328	124	154

1621-1630	56,9 dr.	679	243	306
1631-1640	55,0 dr.	656	245	304
1641-1650	56,2 dr.	669	228	261
1651-1660	52,6 dr.	627	243	261
1661-1670	47,4 dr.	565	216	223
1671-1680	41,4 dr.	494	197	198

I modsætning til England og Sverige – vistnok også Holsten – blev jordværdiberegningen i Danmark allerede ved midten af 1500-tallet frigjort fra middelalderens kapitaliseringsnormer, dvs. udregning af værdien ved kapitalisering af den årlige afkastning i forhold til det gældende pengereniveau. Prisen fastsættes fra da som frie markedspriser beregnet med hartkornstønden som basisenhed.⁴⁸ Både den frie prisfastsættelse for privilegeret gods og de optimistiske forventninger, som den hastige jordværdistigning afspejler, må altså snarest netop tolkes som udslag af den stærkt markedsrettede produktion på danske godser – ‘godsejerkapitalisme’, om man vil – indtil midten af 1600-tallet. Men selvom godsjerne fremdeles oppebar hovedparten af deres profit ved tilrettelæggelsen af produktion og varesalg, er det ikke ensbetydende med, at ‘jordrenten’ også steg konsekvent i overensstemmelse med vor model (diagram 3).

Med en meget utilfredsstillende målestok har man udregnet, at 2-4 % af landets hovedgårde 1540-99 omsættes ved egentlige salg (foruden et begrænset antal tvangssalg ved konkurs) mod ca. 15 % i første halvdel af 1600-tallet.⁴⁹ Noget mere sikre resultater kan vi opnå ved sammenstilling af adelige godsejeres hartkornsbesid-

dels på forskellige tidspunkter, men også denne beregningsmetode tyder på, at omsætningen af privilegeret hartkorn har været begrænset i 1500-tallet, men tog større fart efter 1600 for at kulminere i begyndelsen af 1620'erne med en årlig omsætning af 3-5 % af det privilegerede hartkorn.⁵⁰ Den hastige omsætning var – ligesom godskoncentrationen – utvivlsomt et udslag af disse årtiers kritiske forhold og af godsspekulationen.

Først ved regeringens sanering og modernisering af gældslovgivningen ved forordninger 1623 og 1632 lykkedes det at bremse godsspekulationen og at afvende det gældskaos, som havde truet i 1620'erne. Navnlig må det fremhæves – også som noget temmelig enestående i europæisk sammenhæng – at forordningen 1632, som muliggjorde konsolidering af gæld ved underpant i fast ejendom, tog et første skridt mod moderne hypoteklånsformer og muliggjorde kanalisering af borgerlig kapital ud i det adelige godssystem, en ordening som yderligere blev lettet ved at fortidens kategoriske forbud mod 'vanbyrdiges' besiddelse af privilegeret gods i 1641 i praksis blev forvandlet til årlig tinglysningsspligt.⁵¹

Meget kunne tyde på en ganske høj grad af stabilitet på det privilegerede godsmarked i 1500-tallet, hvor det meget begrænsede materiale af skøder i forhold til mageskiftedokumenter kunne tyde på, at selv den begyndende godsarrondering i betydelig udstrækning kan være kanaliseret netop ved hjælp af mageskifter. På tilsvarende måde spiller arv – dvs. vedlagsfri godsovertagelse – utvivlsomt en væsentlig og stabiliserende rolle, selvom rationalitetshensyn tilsyneladende fik voksende betydning ved fordeling af hovedgårde og fæstegods på arveparter. Derimod kan der ikke gerne være nogen tvivl om, at den langt hastigere omsætning af gods ved frit eller tvungent salg i 1600-tallet må have modvirket den kumulative afkastningseffekt, som teoretisk var tilstede i vor model.

Vender vi tilbage til det grundlæggende spørgsmål om adelsgodsets forrentning i 1600-tallet, må det fastholdes, at hovedinteressen efter godsregnskaberne natur ligger i den pengeomsætning og det pengeoverskud, de registrerer. Henholder man sig til samtidens egne normer, synes adelen i 1600-tallet at have ansat en standardnorm på 1,50 rd. indtægt pr. td.htk. fast rente. Da den i februar 1627 bevilgede en indkomstskat af sin »vise landgilde« og sine hovedgårde, ansattes indtægten netop til 1,50 speciedaler, og selvom adelen ved senere skattebevillinger foretrak – eller gik

med til – i stedet at lægge den aktuelle og oftest højere kapiteltakst til grund for hartkornsbeskatningen, forekommer taksten 1.50 dr. oftere i det samtidige kildemateriale, således at man kan formode, at denne sats på dette tidspunkt blev regnet for en art fast standardindkomst af hver tønne jordebogshartkorn.⁵²

I forhold til en jordværdi af 50-60 rd. pr. td.htk. ville denne sats give en afkastning på 2,5-3,0 % årligt, eller – om man medregner de uvisse indtægter med ca. 25 % – 3,1-3,8 %. Disse tal kan imidlertid i det allerhøjeste kun repræsentere driftsudbyttet i allersnævraste forstand, fordi de ser helt bort fra konjunktur- og spekulationsgevinster og væsentlige dele af godsernes varesalg, specielt investeringen i studeopkøb og salget af staldøksne. Heller ikke investeringer eller reinvesteringer behøver nødvendigvis at være omfattet af sådanne tal.

Ud fra de teoretiske overvejelser, som har kunnet anstilles, er det først og fremmest godsernes pengeomsætning, der fra gods ejersynspunkter påkalder sig interesse. Naturalieforbruget og visse, små pengeindtægter må efter samtidens egne normer henregnes til drifts- og produktionsomkostninger, der har skullet hvile i sig selv eller udnyttes så effektivt som muligt. Indtægterne af varesalget plus fogedernes udbetalinger til ejeren samt ejerens forbrug giver derimod et tilnærmelsesvist mål for, hvad godset har kunnet afkaste. Herfra må naturligvis fradrages ejerens investeringer, især til opkøb af stude samt den forrentning af disse beløb, som samtiden selv tog hensyn til. Den således normaliserede regnskabsopstilling må derimod – når der ikke er tale om investeringer i produktionsapparatet (f.eks. stalde) – se bort fra ekstraordinære omkostninger, selvom også de kan have påvirket driftsregnskabet.⁵³

Som et eksempel opstiller tabel 3 en normaliseret opstilling af Skinnerups (Ulriksholm ved Kerteminde) regnskab 1638/39. For sammenhængen har kun dets egentlige indtægt på 2.010 rd. og de ordinære driftsudgifter på 926 rd. interesse. Differencen mellem disse to poster – 1.084 rd. – opgør således det angivelige driftsoverskud, og da godset på dette tidspunkt havde i alt ca. 435 td.htk., kan overskuddet beregnes til meget nært 2,50 rd. pr. td.htk. Anvender vi endelig med alle de nødvendige reservationer godsets potentielle salgsværdi af 50-60 rd. pr. td.htk., har det altså kunnet give et driftsoverskud på 4,2-5,0 % årligt. Dette tal angiver naturligvis ikke med nogen nødvendighed en absolut norm.

Tabel 3. *Normaliseret opstilling af Skinnerups regnskab 1638/39.*

Indtægter		Udgifter	
Landgildepenge	32,18 rd.	Øksnekøb	534,25 rd.
Uvisse indtægter	88,27 rd.	Lønninger	187,26 rd.
Varesalg	1.794,96 rd.	Transportudgifter	41,43 rd.
Diverse	94,78 rd.	Afkortning af jordebog	6,75 rd.
		Rostjeneste, skatter	108,32 rd.
Tilsammen	2.010,19 rd.	Diverse	48,43 rd.
Pengebeholdning	2.940,05 rd.		
Renteindtægt	72,00 rd.	Ordinære udgifter	926,44 rd.
Tilskud	245,00 rd.	Godskøb	337,50 rd.
		Byggeudgifter	181,69 rd.
		Bygningshåndværkere	168,19 rd.
		Samlet udgift	1.613,22 rd.
		Regnskabetets overskud	3.653,42 rd.
Samlet indtægt	5.267,24 rd.	Balance	5.267,24 rd.

Driftsresultaterne varierer stærkt fra år til år, og de afviger atter stærkt fra de udbytter, der på tilsvarende vis kan beregnes for andre godser, afhængigt af deres organisation og effektivitet, af konjunkturforhold og meget andet.

Da kronen efter at have overtaget godset (på dette tidspunkt med ca. 250 td.htk.), antog den et forpagtningstilbud på 500 rd. årligt, men bortforpagtede 1620 godset for 752 kurantdaler (dvs. 626 $\frac{2}{3}$ rd.). Beregningen synes at forudsætte, at man har kalkuleret med 5 % afkastning af dets kapitalværdi, men sammenholder vi dette tal med de aktuelle regnskaber 1616/17 og 1618/19-19/20, vil man kunne nå 'forrentningsprocenter' på henholdsvis 2,5 %, 2,1 % og 3,2 %. At man det første år måtte opkøbe sædekorn kan hænge sammen med ejerskiftet; ved regnskabsårets afslutning resterede der kun ubetydelige mængder af korn, men allerede det følgende år nåede kornlageret en størrelse, der svarede til lidt over en tredjedel af et helt års produktion og i april 1620 et omfang, der svarede til et helt års produktion.⁵⁴

Efter betydelige godskøb og udvidelse af hovedgården i 1630'erne varierede det kalkulerede udbytte 1636-42 mellem 3 og 5 %. Konfronterer vi disse tal med tilsvarende beregninger over regnskaberne fra Selsø (Horns h., Sjælland) 1633/34 og Vallø-Lellinge (v. Køge) 1637/38 når man til driftsresultater på henholds-

vis 5,3 % og 5,6 %.⁵⁵ På Rønningesøgård på Fyn med i alt vel 700 td. fynsk og skånsk hartkorn nåede man ved en kameral beregning derimod kun 2,4 % i årene 1642-48, og selv på Ulriksholm nåede udbyttet 1642-47 ned på 2,8 %.⁵⁶

Udover de mange usikkerhedsfaktorer, som hæfter ved selve beregningsmetoden, spiller en række andre faktorer åbenbart en væsentlig rolle, økonomiske, organisatoriske og andre. De meget beskedne udbytter på Skinnerup 1616-20 kan bero på, at godset endnu ikke kan betegnes som velarronderet, men ganske sikkert også på, at landet netop 1618-21 blev ramt af en alvorlig afsætningskrise, hvis symptomer vi også kender fra andre kilder. Mellemkrigsårene 1629-43 præges derimod af en ganske kraftig højkonjunktur, især på grund af krigen på kontinentet; sporene synes at afspejle sig i de forbedrede driftsresultater. Endelig præges årene efter 1645 af det begyndende konjunkturomslag, men også og især af de kontributionsbyrder, som føjes til den regelmæssige hæftelse i godset, rostjenesten.

Selve konjunkturforløbet må vi senere vende tilbage til for at kunne undersøge de specielle strukturelle træk, som knytter sig til ekstremerne, produktionskrisen (misvækst- eller mangelsituationen) og afsætningskrisen (overflodssituationen), men med det udtrykkelige notabene, at mangelsituationerne – også på grund af det europæiske kornmarkeds regionaliserede karakter – optræder hyppigst, ofte endda i ganske tæt rækkefølge, medens overproduktionsituationer synes at have indtruffet sjældnere, i hvert fald indtil sidste halvdel af 1600-tallet. Endelig taler meget for, at korneksporten var marginal i den forstand, at langt den overvejende del af produktionen blev forbrugt på hjemmemarkedet.

Man har på tilsvarende vis beregnet, at Polens søværts eksport af korn kun androg 4-5 % af landets samlede produktion, men at den i overflodssituationer kunne nå op på 10 %. Mest karakteristisk for det 'polske feudale system' (i meget forenklet form) er, at overproduktion og misvækst fungerer med meget forskellige former for mekanismer. Overflod tillod godsejerne at kaste så meget des større mængder af på markedet til lavere priser uden at lide tab og også bønderne at sælge for at skaffe sig nødvendighedsartikler som redskaber, klæde og salt. Egentlige kriser opstod for begge parter og især for de store producenter under misvækst, da selv høje priser ikke længere kunne kompensere for mængdetabet.⁵⁷

Parallele beregninger lader sig endnu ikke anstille for Danmarks vedkommende. Et rimeligt skøn anslår kornproduktionen omkring 1735 til 4-4,5 mill.td., hvoraf ca. 262.300 td. årligt medgik til eksport, dvs. 6-6,5 %, ⁵⁸ i betragtning af, at der sandsynligvis ikke har fundet nogen produktivitetsstigning sted, men at skånske landskaber var gået tabt 1658-60, kunne man fristes til et skøn på 5,5-6,0 mill.td. årligt i 1600-tallet. Efter en anden metode ansløgte Arent Berntsen et arbejdende menneskes kornforbrug til ca. 4,5 td. årligt (brød, gryn og øl), og Rentekammeret nåede 1672 til noget lignende gennemsnitlige skøn, omend fattige personer på 3,5 td. og en befolkning på 825.000, når vi op på en samlet konsumtion af ca. 3 mill. td. korn, hvortil må føjes ukendte mængder til fodring af dyr, oplagring til udsæd osv. Alt taget i betragtning er en samlet produktion på 6,0-6,5 mill. td. altså ikke urealistisk.

Heraf medgik dog 1611-13 kun ca. 281.000 td. til eksport, 1640/41 ca. 230.000 td. ⁵⁹ Hertil kom en ikke uvæsentlig (toldfri) udførsel til Norge, men anslår vi skønsvist den samlede eksport til 300-350.000 td. ved midten af 1600-tallet, vil det stadig kun svare til 5,0-5,5 % af landets produktion, og kun en del af disse mængder kan stamme fra kronens og adelens godser. Men i sammenligning med de mængder korn, Polen kunne eksportere – omkring 1615 1.0-1.5 mill. td. – var Danmarks eksport altså marginal og ikke under normale forhold i sig selv i stand til at øve væsentlig indflydelse på den internationale prisdannelse.

Indtil midten af 1600-tallet forblev den europæiske efterspørgsel dog så stærk, at der under normale forhold ikke synes at have været vanskeligheder ved at afsætte kornet eller at opnå »europæiske« priser. Og selvom hyppige eksportforbud i knaphedssituationer, som vi har set, kunne gribe forstyrrende ind i adelige godsejeres markedstransaktioner, er der næppe nogen grund til at antage, at de ikke har kunnet opnå betydelige spekulationsgevinster, som i ekstreme tilfælde endda kunne antage karakter af profitinflation, dvs. indkassering af marginal gevinst uden forøget investering. ⁶⁰

På dette punkt kan vi altså formode en vis overensstemmelse mellem krisemekanismerne i polsk og dansk storlandbrug, hvori mod krisevirkningerne i overflodssituationer synes at have fungeret modsat. I forhold til de allerede citerede udførselstal fra Gdansk omkring 1615 steg eksporten 1618 til ca. 2,8 mill. td. og 1619 til 2,5 mill. tønder. ⁶¹ Det efterfølgende prisfald i Gdansk blev

dog forholdsvis behersket, og det afspejles også nogenlunde proportionalt i Amsterdam-børsens noteringer (tabel 4). Langt stærkere reagerede derimod den sjællandske kapitelstakst (normalt landets højeste), medens udslagene faldt noget anderledes ud i danske provinsbyer.

Tabel 4. *Prisindeks for rug på årsbasis 1611-21.*

	1611-17	1618	1619	1620	1621
Gdansk	100	91	75	72	69
Lübeck	100	92	84	78	65
Amsterdam	100	98	78	72	73
Sjælland	100	96	60	63	83
Odense (1611-16)	100	70	70	70	84
Ribe	100	72	94	68	72

Resultatet blev da også i denne situation, at kronens len – ligesom tilfældet var på Skinnerup – i 1619 lå inde med altfor store lagre. På 20 af de ca. 60 hovedlen rådede man over 19.100 td. korn (heraf 85 % byg), måske svarende til en tredjedel af kronens samlede overskudsproduktion, der 1651 opgøres til ca. 59.250 td.⁶² Det er muligt, at andre omstændigheder – spansk embargo mod den nederlandske søhandel og møntkaos i Polen – kan have skærpet krisen, men helt overvejende synes det centrale at ligge i den polske overskudsproduktion og deraf svigtende efterspørgsel på det danske marked, hvor der endda ikke synes at have været tale om mere end normale høstudbytter på kronens ladegårde. Afsætningskriser af denne type – og de gentog sig – fik altså formentlig et typologisk andet forløb på danske godser, end de gjorde i Polen.

Trods ubenægtelige paralleller består der således også væsentlige strukturelle forskelle mellem det polske og det danske godssystem, som må fremhæves. Vender vi sluttelig tilbage til hoveriproblemet, rejser det på nuværende tidspunkt næsten uløselige problemer, både sagligt og komparativt. Som på de polske (og andre) godser var hoveriet jo også i Danmark en vederlagsfri ressourcekilde, som blot er potentielt og reelt tilstede, men som sjældent registreres eller specificeres, og som derfor også yderst vanskeligt lader sig vurdere konkret.

Vi vender senere tilbage til hoveriforholdene, men antager vi teoretisk, at hver af Skinnerups (Ulriksholms) 22 indensogns uge-

dagsbønder bogstaveligt har skullet yde én til halvanden ugentlig hoveddagsarbejde på hovedgården (ca. 50 td.htk.), og at daglønnen kan ansættes til 8-12 skill. dagligt (den betaling, 'graverkarle' oppebar), vil det årlige arbejde med en ugedags pligt kunne anslås til 95-143 rd., ved halvanden dags arbejde til 143-214 rd. Sammenlignet med driftsresultatet 1638-39 syner denne omkostning beskeden, men dog vel følelig for en nøjeregnende godsejer.

Vi har blot endnu ingen vished for, at godsejeren lod sig nøje med sine indensognske ugedagsbønder. Dette var derimod tilfældet på Selsø, hvis 40 fæstegårde alle lå inden for sognets grænser, og hvis nettooverskud 1633/34 kan opgøres til ca. 2.900 rd. En ugentlig arbejdsdag på hovedgården (96 td.htk.) ville have kostet Ernst Normand 173-260 rd. årligt, halvanden dags arbejde 260-390 rd.⁶³ Selvom de fleste godser enten selv lønnede faste røgttere og tærskere eller betjente sig af betalt sæsonarbejde, og selvom lønniveauet fra 1630'erne synes at have været stigende (også for uprofessionel arbejdskraft),⁶⁴ kan hoveriarbejdskraften anskuet fra godsejerens side nok betragtes som en værdifuld ressourcekilde; men den ville – om den havde skullet købes til markedspris – dog efter al sandsynlighed ikke have været så belastende, at den ville have medført følelige driftsunderskud. Dette gælder i hvert fald endnu første halvdel af 1600-tallet; at situationen ændrede sig under enevælden, kommer vi senere tilbage til.⁶⁵ Men den afgørende forskel mellem de polske storgodser og det danske gods-system ligger givetvis i, at det sidste – uanset alle ændringer – i høj grad bevarede sin karakter af rentegods: Uanset hovedgårdens størrelse bevarede man altid et kompleks af, efter europæiske normer, ganske store fæstegårde, hvis ydelser ikke som i Polen overvejende eller udelukkende bestod i arbejdspligten, men som også vedblivende svarede skyld og landgilde i penge eller naturalier. Det udelukker naturligvis ikke, at hoveriarbejdet kunne tære på danske fæstegårde, men blot at systemet strukturelt ikke uden videre lader sig sidestille med polske storgodsvilkår.

Noter: 4. Herregårdens økonomi

1. Især K.J.V. Jespersen, *Rostjenestetaksation og adelsgods*.
2. *Landbohist. tidsskr.* 2. r. IV, s. 33 f.; Sv. Aa. Hansen, *Adelsvældens grundlag*, s. 32-34, 207-11.

3. O. Fenger & E. Ladewig Petersen, *Adel forpligter*, s. 230 f. med note 14.
4. J.L.A. Kolderup-Rosenvinge, *GDL* IV, s. 228 f.; *CCD* I, s. 31f.; *DL* 5-2-29 og 5-2-63-64 (Sechers udg., s. 690 og 704 f.); jf. Arent Berntsen, *Danmarkis oc Norgis fructbar Herlighed* III, s. 366-72; Chr. Osterssøn Veylle, *Glossarium Juridicum*, s. 48f., 676. Domspraksis synes nøje at følge disse regler.
5. J. Villiam Jensen, *Skifteprincipper og skiftepraksis*, s. 333-50 (især s. 346-48) med udgangspunkt i Erik Ulsigs og C.A. Christensens studier.
6. Når ikke kreditorer – ofte konkurrerende – havde gældskrav, som i givet fald kunne splitte et gods; jf. *DL* 5-2-64; jf. note 4.
7. Jf. til J. Villiam Jensens studier.
8. *Hilsen til Hæstrup*, s. 91 f.
9. Det gælder Herlufsholm og Sorø akademi.
10. Her Skinnerup (Ulriksholm) og Kjerstrupgård (Valdemarslot) samt Vallø-Lellinge på Sjælland. I det første tilfælde giver materialet dog muligheder for at følge ekspansionen fra et smågods til en storbedrift.
11. Rønningesøgård på Fyn; jf. *Festskrift til Troels Dahlerup*, s. 231-42.
12. Jf. H.H. Fusing *Giessingholm*, s. 60, 237 f.
13. Selsø 1633/34 og Tersløsegård 1656/57, begge på Sjælland. Herudover foreligger den lange regnskabsserie fra Torup 1648-84, oprindeligt i Corfitz Ulfelds eje; om den skånske adel, jf. iøvnr. K. Fabricius, *Skånes Overgang fra Danmark til Sverige* II. Kbh. 1906/1972, s. 55-60. Meget uudnyttet materiale synes at foreligge i Lund.
14. A. Wyzanski, *En Pologne*, s. 81-87.
15. Bogholderiteknisk er godsregnskaberne beslægtet med lensregnskaberne; de lader sig ikke sammenstille med hovedlenenes ('administrationslenenes') regnskaber, men står de små godslens nærmere; der savnes dog regnskabstekniske undersøgelser; jf. Merete Dahlerup i *KHLNM* XI. Kbh. 1966, s. 113-15; O. Damkjær i *Landbohist. tidsskr.* 2. r. IV, s. 11-16; *Hilsen til Hæstrup*, s. 93-95.
16. Jf. C. Rise Hansen, *Hoveriet på Ringsted kloster*, passim; det samme fremgår af revisionsantegnelser til diverse godsregnskaber (f.eks. Herlufsholms 1621-24; Herlufsholms arkiv).
17. W. Kula, *The Feudal System*, s. 28-44; A. Soom, *Der Herrenhof in Estland*, s. 344-79; E. Dunsdorfs, *The Livonian Estates*, passim.
18. A Wyczanski, *En Pologne*, s. 84-86.
19. W. Kula, *The Feudal System*, passim; jf. også A. Maćzak, *Penge og samfund*, 1976.
20. Her forstået som reduktion af fæstegodset og udnyttelse af dets produktions- og arbejdsressourcer til et sådant niveau, som kun tillod bønderne mekanisk reproduktion.
21. Bedst er stadig J. Jessen, *Gutswirtschaft*, kap. III-IV. Primitiv og uanvendelig er derimod V. von Arnim, *Krisen und Konjunkturen*.
22. Gode undersøgelser foreligger i I. Richarz, *Herrschafliche Haushalte* H. *Harnisch*, *Bauern-Feudaladel-Städteburgertum*; jf. også W. Abel, *Landwirtschaft*, s. 208-25.
23. H. Schultz Hansen, *Hovedgårdsdrift eller jordrente?*, s. 1-43.
24. Det er på denne baggrund ikke let at forklare, at godsets varesalg 1603 kun indbragte 252 dr. (heraf 6 dr. for korn). Beror det på »dårlige tider« eller er – især – kornsalg ført udenom regnskabet?
25. Jf. sst., s. 37, 39-41.

26. Jf. ndfr. specielt om driftspotentialer og hoveri, samt tabel I, som kun giver tilfældige, eksempler.
27. For dette og det flg. *Hilsen til Hæstrup*, s. 96-103.
28. Jf. B. Fritzbøger, *Hovedgårdsdrift og godsøkonomi på Skinnerup*, s. 175 f., 196.
29. K. Hornbeck & H. Land Hansen, *Tanggård* s. 58-61, 67, 72-74.
30. Iøvrigt giver tidsfæstelsen ikke holdepunkter for at afgøre, om der er tale om salgs- eller leveringstidspunkt.
31. Jf. J. Holmgaard i *Kornprisstigningen 1740*, s. 336; T. Dahlerup, *Om tienden*, s. 7ff. – Der savnes dog (inden 1700-tallet) systematiske undersøgelser af kapitalstakster, landkøb og priser; de flg. bemærkninger bygger på mit upublicerede ms. *Adel, gods og embede 1560-1660*, 1976, s. 589-96. (Ms. på Odense Universitetsbibliotek).
32. RA. Div. lens- og godsregnsk. før 1660: Herlufsholms rgsk. 1646/47, antegnelser, nr. 10; jf. nr. 42 og M. Mackeprang, *Sorø I*, s. 370 ff.; K.J.V. Jespersen o.a., *De fede år*, s. 285-89.
33. *Kanc. Brevb.* 1640-41, s. 344.
34. RA. Top. Saml. på papir. Merløse h., Tersløse s. Tersløsegårds rgsk. 1657/58.
35. Diagrammerne bygger på Ole Degn, *Rig og fattig i Ribe*, II, tabelbilag 24-25 og 76.1; jf. I, s. 127 f., 137 f.
36. Sst. I, s. 433f.; T. Ringsmose, *Rantzausholm*, s. 27 og 40.
37. *Da. Mag.* 4.r.I. Kjbh. 1864, s. 196; Wm. Scharling, *Pengenes synkende Værdi*, s. 241-43.
38. *Hilsen til Hæstrup*, s. 99f.; K.J.V. Jespersen, *Rigsråd, adel og administration*, s. 152-54; jf. også *HT* 12. r. III. 1968, s. 29 f.
39. RA. Top. Saml. på papir. Horns h., Selsø s.: Selsøes rgsk 1633/34.
40. RA. Top. Saml. på papir. Merløse h., Tersløse s. Tersløsegårds rgsk. 1657/58.
41. *Hilsen til Hæstrup*, s. 98; T. Ringsmose, *Rantzausholm*.
42. Dette påpeges af Stein Tveite, *Godsdriften i Norden* s. 88.
43. H.H. Fussing, *Demstrup og Sødringholm*, s. 73f, 86; jf. *Skovgård* 5. r. II, s. 21f. og *Hilsen til Hæstrup* s. 106f.
44. For dette og det flg. K.J.V. Jespersen, red., *Rigsråd, adel og administration*, s. 132-34 med henvisningerne.
45. J.A. Fridericia, *Studier over adelsvældens historie*, s. 483 f., jf. *Dansk socialhistorie* III, s. 261-77.
46. Således f.eks. Alb. Olsen i *Dänische Wirtschaftsgeschichte*, s. 125 ff.
47. Jf. især K.J.V. Jespersen, *Rostjenestetaksation og adelsgods*, kap. VI-VII; samme (red.), *Rigsråd, adel og administration*, s. 129 ff., 135-45.
48. *Landbohist. tidsskr.* 2. r. IV, s. 50-60; jf. s. 45 ff. – Jordværdien beregnes 1461-1540 i rhinske gylden, derefter i daler; der foretages ingen omregning, da de to møntsorter ækvivalerer. Jordværdierne 1661-80 omfatter kun Sjælland. Rugpriser og slagteoksepriser fra henholdsvis Utrecht og Hamburg (1631-80 dog Lübeck).
49. Desværre lader jordværdien sig endnu ikke forfølge udover 1680, fordi matrikuleringen og hartkornsboniteringen gennemsnitligt reducerede fæstehartkornet med ca. 20 %; jf. dog Falbe-Hansen, *Stavnbaandsløsningen og Landboreformerne* I, s. 2 ff., 98-101; Sv. Aa. Hansen, *Adelsvældens grundlag*, s. 159-61.
50. Sv. Aa. Hansen, *Adelsvældens grundlag*, s. 40, 90, 142 ff.; jf. s. 38. Beregningen er utilfredsstillende, fordi den ligestiller uensartede enhver og ser bort fra salg af fæstegods uden hovedgårde.

51. K.J.V. Jespersen, *Rostjenestetaksation og adelsgods*, s. 120 f., 125 f., 235 note 13; Fenger & Ladewig Petersen, *Adel forpligter*, s. 227-29, 342.
52. Sst., s. 65 ff., 121 ff., 142, 261-72. Sondringen mellem prioriteringen af hæftelser i fast ejendom udvikles derimod først under enevælden.
53. *Hilsen til Hæstrup* s. 94 f. – I andre tilfælde har man anvendt rent kamerale 'renteritakster'. Dette synes også at gælde beregningerne i 'overslagene over rigens indtægt og udgift', hvorved lenenes faste jordebogsindtægter snarest undervurderes. 1608 kalkuleres jordebogsindtægter således (med undtagelse af Lolland-Falster, der var henlagt som livgeding) til i alt ca. 230.000 dr., dvs. 1,00 dr. pr. td.htk. Hertil kommer 'uvisse indtægter' på 44.000 dr. Da kronen har oppebåret måske 4/5 af de uvisse indtægter, kan disse altså i alt anslås til ca. 55.000 dr., dvs. ca. 25 % af jordebogsindkomsten.
54. Sst., s. 104 f. Om ombygningen af Skinnerups hovedbygning Jytte Jensen, *Byggeriet på Ulriksholm*, kap. 3-4; jf. regnskabsopstillingerne s. 82-87; B. Fritzbøger, *Hovedgårdsdrift og godsøkonomi på Skinnerup*, s. 185-93 og jf. nedr. om effekten af hovedgårdsekspansionen.
55. FN XXII, s. 466; jf. B. Fritzbøger, *Hovedgårdsdrift og godsøkonomi på Skinnerup*, s. 166 f.
56. FN XXII, s. 468 f.
57. *Festskrift til Troels Dahlerup*, s. 234-37.
58. L. Zytkowich, *Trends of agrarian economy*, s. 65 f. på grundlag af undersøgelser af Andrzej Wyczanski; andetsteds anfører J. Topolski 5-6 %.
59. W. Kula, *The feudal System*, kap. III, især s. 96ff.
60. V.A. Falbe-Hansen, *Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne I*, s. 13 og 17.
61. Arent Berntsen, *Danmarkis oc: Norgis fructbar Herlighed IV*, s. 587 ff.; RA. Rtk. 14.4. Diverse til kontorefterretning og oplysning 1660-1848: Diverse befolkningsstatistik 9: Danske Købstæder 1672; jf. P. Riismøller: *Sultegrænsen*, s. 79, hvis skøn fra 1700-tallet er en smule lavere. – Som en normalforbrugsstandard i Europa plejer man at regne med 250 l. korn årligt; 3,5-4,5 td. vil derimod give ca. 485-625 l., men den højere konsumtion kan bero på ølforbruget.
62. Sv. Ellehøj, *Christian IV.s tidsalder*, s. 331 f. – Gunnar Olsens tal for 1611/13 må korrigeres; jf. HT 10. r. VI, s. 452.
63. M. Bogucka, *Handel*, s. 38 note 32.
64. RA. D. kanc. B. 243 Diverse til oplysning og regnskabsrevision; RA. D. Kanc. B. 215 (Overslag 1651); jf. Gunnar Olsen i HT 10. r. VI, s. 459 f.
65. Jf. B. Fritzbøger, *Hovedgårdsdrift og godsøkonomi på Skinnerup* s. 179-81, jf. ovfr. tabel 3.

5. Skatter og offentlig tyngde

Når moderne forskning har beskæftiget sig med 'skattestatens' dramatiske ekspansion efter ca. 1630, har den ofte noget ensidigt hæftet sig ved antallet og vægten af de landeskatter, som siden da blev udskrevet med foruroligende hyppighed, indtil skattesærprivilegierne faldt bort, og den danske kronens domæneindtægter blev afløst af – som vi skal se – endnu mere tyngende og fremfor alt nu permanente hartkornsskatter, som med undtagelse af 'komplette hovedgårde' gjaldt alt hartkorn.¹ I virkeligheden skylder man nok nu en række forbehold og modifikationer til nuancering af vurderingen af den spirende magtstats forhold til sit ressourcegrundlag, her først og fremmest agrarsamfundet, og af samfundets reaktioner.

For det første indskrænker magtstatens krav til præstationer sig langtfra til de rigsomfattende landeskatter i penge eller naturallier; de omfatter tillige en lang række materielle eller immaterielle ydelser, som for os kan være mindre håndgribelige og vanskeligere at kvantificere, men ikke derfor mindre belastende. Og de omfatter frodige tilskud af nye direkte eller indirekte afgifter eller konvertering af ældre byrder til pengeskatter.² For det andet er det vigtigt, at det administrative apparat, statsmagten rådede over, endnu under den tidlige enevælde (1660-1700) meget langtfra var tilstrækkeligt til at varetage påligningen, oppebørslen og kontrolleringen af de mange skatter; der bestod over hele den lange periode et åbenlyst misforhold mellem statens finansielle behov og dens praktiske muligheder.³ Endelig har det betydning, at statsmagten længe – efter franske eller svenske mønstre – havde behov for militær proviantering og indkvartering på naturaliepræstationer (til ca. 1730), og at soldaterudskrivningen alene hvilede på landbefolkningen (indtil indførelsen af den almindelige værnepligt 1849).⁴

Vender vi et øjeblik tilbage til de teoretiske overvejelser, er det naturligvis i princippet muligt, at en kongemagt eller en statsmagt har været istand til at udfylde sine funktioner inden for rammerne af en subsistensøkonomi og med de ressourcer, den kunne råde over. Dette gælder – for at fremhæve at kontrasten er funktionel og ikke et nødvendigt produkt af fremskridt – f.eks. Karo-

lingerriget og i en vis udstrækning det karolinske Sverige (især fra 1680). Selvom man ofte nok har hæftet sig ved, at arten og omfanget af et lands produktion sætter grænser for statsmagtens muligheder for udfoldelse, og at agrarsamfund kun giver begrænset råderum på grund af det begrænsede skattepotentiale, bør denne grundantagelse nok revideres noget, men det er alligevel vigtigt at fremhæve, at vi i 1600-tallet befinder os i et afgørende spændingsfelt mellem skattepotentiale og statsfinansielle behov.⁵

Mulighederne for finanssociologiske reaktionsfænomener er allerede tidligere diskuteret, men de er absolut ikke ensidige; statsmagtens voksende behov for magtudfoldelse konfronterede den med samfundsformer – små dyrkningsenheder og lidet åben økonomi – som ikke uden videre var i stand til at imødekomme dens fornødenheder, og som især måtte se sin interesse i af sociale eller økonomiske grunde at begrænse statens indflydelse på sine affærer. Alt dette er almeneuropæiske (og dermed også danske) fænomener, som ikke mindst i kardinalernes og Ludvig XIV.s absolutistiske Frankrig krævede repressionsmuligheder over for potentielle eller (talrige) reelle revolter.

Modstandsmulighederne bestod i Danmark indtil enevældens overtagelse af voldsmonopolet og forvandlede den privilegerede beskatningsret til almen skattepligt. Men selvom den danske enevælde forfatningsmæssigt var Europas mest autoritære, bestod mulighederne for protest stadig; og navnlig må man være opmærksom på, at enevælden ikke ændrede produktionsstrukturen. Trods beskatningsmonopolet bestod trekantsforholdet statsmagt-godsejer-bondesamfund stadig og med indtil videre teoretiske muligheder for, at godsejere uden statsindblanding kunne forsøge at skabe sig compensation i ændringer af godsstrukturens (f.eks. ved hoverikrævende godsdrift i højere grad end tidligere).

Som det er blevet påpeget, opererer forordningen om fæste 1523 med begreberne ægt, inde og arbejde, medens samtidens private terminologi kun kender arbejde, dagsværk eller gerning. Fæsteforholdets dobbelte – offentligretlige og privat-kontraktmæssige – oprindelse kunne begrunde en forskel mellem offentlig ægt og inde (offentlige transport- og arbejdspræstationer) og privat arbejde for godsejeren, avlingshoveriet, men samtidig stadig med fremhævelse af godsejerens krav på husbondret og arbejde.⁶ Recesserne 1551 (§§ 9-10) og 1558 (§§ 42-43) gentog begrænsningerne af reglerne for udvisning af fæstebønder, men be-

mærkelsesværdigt nok er specificationen af arbejdsforpligtelserne faldet bort.⁷

Recesparagrafferne indskærper alene fæsterens pligt til at være sin husbond eller – i dennes fravær – hans foged 'lydig og hørig'; de understreger husbondretten og begrænser pligten til forbud mod udvisning, når bonden opfylder sine (kontraktlige, snarere end vilkårligt fastsatte) forpligtelser. Rådspørger man juristen Christen Osterssøn Weylle, vil man endnu lede forgæves efter retningslinier for fæstebondens arbejdspligter; kun konstaterer han påfaldende neutralt, at »inde kaldes den udgift, som bonden årligen er pligtig at udgive, det være sig landgilde, skat og al anden redsel og udgift, som påkommer«. ⁸ Definitionen var endnu ved midten af 1600-tallet iøjnefaldende almen og i praksis elastisk, men den sondrer fremfor alt ikke mellem offentlig og privat forpligtelse.

Det er sandsynligt, at man fremdeles har haft mere eller mindre dunkle forestillinger om middelalderens offentligretlige forpligtelser – ægt og inde – så meget mere som landskabslovene stadig havde grundlæggende gyldighed, omend i nok så tilpasset eller ajourført fortolkning. Tværtimod synes der fremdeles at have eksisteret erindring om, at kronen kunne gøre krav på en offentlig, men ikke nærmere specificeret dispositionsret, som uartikuleret eller udtrykkeligt lod sig aktualisere i spændingsfeltet mellem den vordende magtstat og det traditionelle samfund. Og rådighedsretten kunne omfatte mange arter af udskrivning, vigtigst naturligvis forpligtelser til at tage del i militære anlægsarbejder, men også anlæg og vedligeholdelse af veje og broer, transport og meget andet. Fællesnævneren ligger i, at der bliver tale om et (voksende) behov for at varetage en *publica utilitas*, en 'rigens nødtørft', og at vi altså også ad den vej nærmer os spørgsmålet om 'organiseret vold' og 'beskyttelsesrente'.

Den offentlige dispositionsret forvandles ligesom hartkornsskatter og kontributioner under enevælden til offentlige prioriteter over for både landbefolkningen og den jord, den dyrkede. Selv her er der i virkeligheden tale om en meget lang og ligeså sej omformningsproces, som først fyldbyrdes meget sent (og under ændrede vilkår). ⁹ Men fremfor alt kan der være grund til at understrege, at sådanne offentlige forpligtelser kan være mere eller mindre håndgribelige og slet ikke mulige for os at kvantificere på samme måde som skatter og kontributioner; disse former for –

om man vil – ‘statshoveri’ er blot ikke nødvendigvis mindre belastende.

En af grundene til, at de normgivende recesarbejder i Christian III.s regeringstid ikke længere behøvede at gøre rede for fæstebondens offentlige eller private arbejdsforpligtelser, kan have været, at det privilegerede gods 1483-1558 omgærdedes af en bemærkelsesværdig høj grad af immunitet. Offentlige arbejder af den type, der her er tale om, og som aktualiseres brutalt af den vorde magtstat, kan vel normalt ikke omfattes af håndfæstningernes skattebevillingsregler; men problemet er alligevel så fundamentalt, at håndfæstningerne 1523-1648 dækkede det ind ved regler om, at kongen og hans embedsmænd ikke måtte befatte sig med forholdene på adelsgodset, »uden hvis Vi kunne med, adelens, som godset og tjenerne tilhører, gode vilje og samtykke«, de klassiske fadeburstransporter dog stadig ene undtaget.¹⁰

Adelsbønders delagtiggørelse i offentlige arbejder forudsatte derfor individuel eller kollektiv overenskomst med den eller de implicerede godsejere (husbønder), uden at vi endnu er istand til at fastslå, i hvilken udstrækning eller hvor langt ned i tiden denne begrænsning er blevet respekteret. Lovgivningen omtaler ikke befæstningsarbejder, men recesserne 1547 (§ 40) og 1558 (§ 58) fremhæver udtrykkeligt lensmandens ret til at rekvirere »menige herredsmænd« til vedligeholdelsesarbejder på alfarvej og broer, utvivlsomt med genklang af landskabslovens forskrifter og ofte i praksis netop under påberåbelse af almenvellet (som påfaldende sjældent angik købstæderne); alligevel er det mere end uklart, om eller i hvilken udstrækning adelens fæstebønder blev inddraget.¹¹

Det er rigtigt, at recesforskriften 1558 om veje og broer forblev normgivende indtil enevælden (fdg. 1665), men utvivlsomt heller ikke uden betydning, at en forordning 1622 (som blev optaget i den store reces 1643) gav lensmændene langt mere vidtgående sanktionsbeføjelser over for forsømmelige herredsmænd. Recesen havde – åbenbart uden hensyn til arbejdets omfang, men med en middelalderreminiscens – foreskrevet en offentlig bøde på 3 mr. og en tønne øl til de bønder, som måtte lægge ryg til den udeblevnes forsømmelse. Men en tønne øl kunne måske være en messe værd; i hvert fald besværer Rentekammeret sig jævnlige oververipligtige bønders ølforbrug – når det foregik for lenets regning.

En sammenligning af forordningen 1622 og rigsrådets forudgående betænkning er ikke uden interesse.¹² Den godtager lens-

mændenes klager over, at adelens tjenere »ikke dertil ville hjælpe, såvidt dennem med rette bør«, og den foreslår, at forsømmelige kron- og adelsbønder »såvidt enhver tilkommer« skal kunne drages til partansvar. Den endelige forordningstekst forbigår konsekvent rådets forbehold; den gentager blot recessens almene vedligeholdelsespligt, men føjer dertil nu lensmændenes ret til reparation af omkostningerne over for forsømmelige bønder. Man veg altså endnu tilbage fra en løsning af den principielle konflikt.

Meget kunne tyde på, at regeringens lejlighedsvis kraftanstrengelser for at bringe vejene i blot tåleligt farbar stand – f.eks. på Fyn 1594 og 1635 – har været udslag af en øjeblikkelig raptus, bestemt af det kongelige rejseselskabs irritation og majestætens korte tålmod. Alligevel er det sikkert symptomatisk, at de fynske lensmænd i 1639 bemyndigedes til en indsats for vejenes vedligeholdelse. Initiativet udgik vistnok fra Odenselensmanden Henning Walckendorff, som havde en militær karriere bag sig, men som på sin vis også repræsenterer prototypen for den statslige embedsmand.¹³

Walckendorff synes at have sat hårdt mod hårdt for at gennemføre et vigtigt broudbedringsarbejde. En afløsning på 2-3 skilling dagligt forsløg ikke længere, og han foretog reparation af både materiale- og arbejdsomkostninger på de implicerede bønder. Det er stadig uklart, om han kunne inddrage adelens bønder; brydningerne er symptomatiske, men først forordningen 1665 undtog ingen bønder under påberåbelse af privilegier, blot uden at man endnu formåede at gennemføre en konsekvent centralisering. På tilsvarende måde foretog man oftere udskrivning af lokale skatter til offentlige arbejder af denne art – vejarbejde, brobygning, udgravning af åløb osv. – ligesåvel som Rentekammeret i stigende omfang foretog forudbetaling, som siden skulle refunderes ved lokale skattepålæg.

Alligevel tåler arbejder af denne art ikke sammenligning med de byrder, som så betydningfulde offentlige opgaver som befæstningsarbejderne fra Christian IV.s tid belastede landbefolkningen med; det begrundes her blot ikke længere med almenvellet, men med 'rigens nødtørft'. Det gjaldt ikke mindst de skånske provinser og Københavns og Malmøs befæstninger, men byrderne blev under 'den kolde krig' med Sverige – efter 1629 – og landets ændrede sikkerhedspolitiske situation – et landsomfattende problem, således som vi i det følgende vender mere indgående tilbage til.

Vi ved med sikkerhed, at Christian IV straks efter sin regeringstiltrædelse satte alle sejl til for at modernisere grænsefæstningerne i Skåne, Halland og Norge, lidt senere også til udbygning af Øresundsfæstningerne.¹⁴ En opgørelse 1622 over omkostningerne til grænsefæstningerne (her med udeladelse af Akershus og Båhus) siden 1596 opgør de samlede udgifter på de fem fæstninger til ca. 480.000 dr., hvoraf kronens og adelens tjenere lokalt – men meget ujævnt – havde dækket ca. 46.000 dr. ved skattebetalinger; de manglende beløb blev delvis dækket ved rigsomfattendes pengeskatter 1603 og 1617, dvs. ved generel reparation på land og by af majestætens forskud.¹⁵

Der hæfter blot den helt afgørende mangel ved dette regnskab, at det kun registrerer udgifter til ingeniører, faglært arbejdskraft og materialer, hvorimod den 'gemene' og gratis arbejdskraft naturligvis glimrer ved sit absolute fravær. Og det ville uden dybtgående undersøgelser i lensregnskabsmaterialet, hvor det foreligger og er fyldestgørende, være halsløs gerning at kaste sig ud i en vurdering af omfanget af den arbejdsindsats, de østensundske bønder har måttet lægge ryg til uden vederlag; det gælder også adelens bønder efter lokale bevillinger, selvom vort kendskab også her er meget mangelfuldt. Kun én ting må være sikker: at uden bøndernes gratis arbejdskraft havde et så omfattende fæstningsprogram givetvis været finansielt urealistisk, udenfor rækkevidde.

Vi ved på nuværende tidspunkt kun, at udskrivningen af lokale skatter til befæstningsformål stadig foregik efter de sædvanlige, kamerale enheder: beskatning efter kategori og gårdstørrelse. Og vi ved fremdeles, at lønningerne for den professionelle arbejdskraft, som måtte betales kontant, bl.a. takket være periodens skillemøntsforringelse, steg væsentligt, og at kun de færreste af de bønder, som blev udskrevet, var istand til at betale sig fra deres andel i det grove arbejde efter de satser, der blev tilbudt dem til afløsning.¹⁶ Nøjagtigt samme fremgangsmåde anvendte man ved befæstningsanlæggene i København 1607-08 og på Christianshavn.

Kun enkelte gange omtales det – i forbindelse med fæstningsarbejderne i København 1606-07 – at bønderne på Sjælland og Lolland-Falster skulle arbejde 6 søgnedage årligt på egen kost og tæring eller »erlægge så mange penge, at man i deres sted kan leje daglønnere og pligtsfolk.«¹⁷ En sådan 'pligtkarl' – eller 'graverkarl' – kunne omkring 1600 i København, Odense og Varberg betinge 6-10 skill., omkring 1620 12-18 skill., således at lønnen

(trods skillemøntforringelsen) kunne beløbe sig til omtrentlig en daler – foruden den daler, fæstebønderne lokalt måtte svare i befæstningsskat. Der kunne altså være tale om en ganske tung byrde; den er formentlig oftere uberegnelig endnu, og den var med sikkerhed geografisk meget ulige fordelt. Også her vil vi efter Kejserkrigen kunne iagttage omformningsprocesser, der tenderede både i retning af større regelmæssighed og varighed og mod en højere, men langt fra fuldkommen grad af konkretisering. Men under alle omstændigheder godtgør alle disse overvejelser, at penge- og naturalieskatter langt fra udtømmer bøndernes offentlige forpligtelser, og at man bør forbeholde en ganske bred margen for mere u håndgribelige krav.

Noter: 5. Skatter og offentlig tyng

1. Således også *Dansk socialhistorie* III, s. 317-401.
2. Som eksempler kan nævnes omformningen af de traditionelle, standsbestemte luksusforbud til luksusafgifter eller 'giftskatter' fra 1630'erne eller (af mindre interesse her) parykskatter og karosseskatter. Langt vigtigere er konsumptionsafgifter og stempelafgifter fra 1650'erne. – Konvertering fandt f.eks. sted 1635 ved afløsning af bådsmandsholdet med en pengeskat.
3. Og det er vigtigt fra finansielle synspunkter at fastholde, at det er statsmagtens udgiftsbehov, som er den ubetinget drivende kraft. Indtægtsregulering i møderne forstand forekommer ikke eller indskrænker sig til merkantilistisk erhvervsregulering med økonomisk (især kommerciel eller industriel) vækst for øje – til gunst for statsmagten.
4. Men her med en slags repræsentativ soldaterudskrivning.
5. For dette og det flg. G. Ardant, *Financial Policy and Economic Infrastructure of Modern States and Nations. The Formation of National States*, s. 164-242.
6. E. Ulsig, *Danske adelsgodser*, s. 352; jf. iøv. C. Christensen (Hørsholm), *Agrarhistoriske studier*, s. 196 f., 254-63. – Fdg. 1523 14/5 i *Frederik den Førstes danske Registranter*, s. 4.
7. J.L.A. Kolderup-Rosenvinge, *GDL* IV, s. 241 f.; V.A. Secher, *CCD* I, s. 33 f.
8. C. Osterssøn Weylle, *Glossarium Juridicum*, s. 411. – Weylle har ingen artikler om arbejde, dagsværk og hoveri; jf. dog s. 47 og 194.
9. Et meget oplagt tilfælde er, at enevældens tidlige forordninger (fra 1665) om bønderes pligt til anlæg og vedligeholdelse af veje kun fortsætter den hidtidige og lidet effektive tradition. Først ved midten af 1700-tallet opfattes vejanlæg som en statsopgave, som staten kan organisere, men fremdeles finansieret ved afgifter eller ved passageafgifter.
10. C.F. Wegener, *Håndfæstninger*, s. 72, 84, 96, 104, 112 f.
11. Kolderup-Rosenvinge, *GDL* IV, s. 234 f.; *CCD* I, s. 39f.: A. Wittendorff, *Alvej og kongevej*, kap. V; jf. også K.J.V. Jespersen o.a., *De fede år*, s. 31 ff.

12. *CCD* IV, nr. 29; jf. Kr. Erslev, *Aktstykker* I, s. 338 og 334. Den kgl. proposition var mundtlig, men gjaldt kun vejes og broers vedligeholdelse.
13. H.H. Fussing (Thiset) i *DBL* (2) XXV 1943, s. 70 f.
14. Kan den halvskattepraksis, som anvendes i Halland og Blekinge (udover fattigdom) have en sammenhæng med traditionsbestemte fæstningsforpligtelser? Jf. H. Bennike Madsen, *Det danske Skattevæsen*, s. 206 f.
15. RA. Reg. 108 B. Overslag over fæstningsomkostninger 1596-1622; jf. *ScjH* VII. 1982, s. 284-87, 290 f. – Akershus (hvor skattebetalingerne var langt mere effektivt organiseret) er behandlet af Ø. Rian, *Jens Juels stattholderskap*, s. 65, 78, 80, 159 ff.
16. Sv. A. Nilsson. *Halmstads historia* I, s. 275 f.; A. Sandklef, *Varbergs historia*, s. 269, 271, 275, 281 f., 284, 322 f.
17. *Kanc.Brevb.* 1603-08, s. 498 f., 510f.; G.F. Lassen, *Kiøbenhavns Befæstnings Historie*, s. 23 f., 113-15.

6. Skattestatens gennembrud

Selvom skattestaten er terminologisk mindre tilfredsstillende og omfattende end magtstatsbegrebet, vil vi i denne forbindelse kunne anvende det som analyseramme til kortlægning af de samlede og beregnelige, offentlige byrder, som blev pålagt bondesamfundet, og anskuet fra dets side (men ikke primært statsfinansielt). Fremstillingen må her tillige omfatte sporene af den meget lange forvandlingsfase, som markerer den danske magtstats opbygning og konsolidering ca. 1630-1700; men det vil stadig være mest formålstjenligt at lægge et skel ved 1660, da de adelige beskatningsfriheder bortfaldt; da beskatningsretten forvandles til skattepligt; da beskatningen af landbefolkningen 'territorialiseres' i den forstand, at de gamle kamerale beskatningsenheder (helgården, halvgården osv.) principielt opgives til fordel for arealbeskatning som enhed; og da den hidtil lejlighedsbestemte beskatning erstattes af en permanent.

En meget summarisk opgørelse af antallet og fordelingen af penge- og naturalieskatten præsenteres i tabel 1;¹ den er blot under mistanke for langt fra at være udtømmende, specielt hvad angår de præstationskrav, kronen stillede til sine fæstere, og som uden videre lod sig arrangere ved et kancellireskript.

Tabel 1. *Penge- og naturalieskatter 1561-1660*

	Alm. pengeskatter	Alm. naturalieskatter	Andre pålæg	Lokale kontrib.	I alt
1561-80	34	52	25	15	126
1581-1620	21	3	–	14	38
1621-60	52	29	61	113	255
Tilsammen	107	84	86	142	419

Flere træk af interesse for den aktuelle sammenhæng kan iagttages i denne opstilling. Den høje skattefrekvens 1561-80 beror naturligvis på Syvårskrigen 1563-70 og dens afvikling, men den største reduktion af skattehyppigheden i den følgende generation gælder først og fremmest de almindelige naturalieskatter og 'andre pålæg' (som i øvrigt kan være vanskelige at klassificere), hvor-

imod antallet af lokale ydelser ikke begrænses tilsvarende. Formentlig afspejler disse tendenser, at kronen efter lensreformerne og under fredelige forhold har nået en sådan grad af organisation, at den normalt har været i stand til at 'leve af' sine egne ressourcer.² Så meget mere påfaldende er det, at antallet af naturalieskatter, andre pålæg og lokale kontributioner påny vokser langt hastigere end mængden af pengeskatter i den urolige periode 1621-60.

Omsætter man den summariske antalsberegning til pengebeløb i daler pr. kameral enhed (dvs. hel fæstegård), får vi naturligvis et mere nuanceret indtryk af skatternes vægt. Først naturalieskatterne.³ Af tabel 2 fremgår det helt klart, at naturalieskatterne fik fornyet betydning i 1620'erne, men at byrden pr. enkeltskat formindskes, men langt fra til førkrigniveau, for derefter atter konsekvent at stige betragteligt. Man kan med andre ord få en mistanke om, at andre faktorer end direkte krigsførelse kan have bidraget og øvet en mere langvarig indflydelse.

Tabel 2. *Naturalieskatter 1571-1660 omregnet til daler.*

	Antal	pr. pr.skat	fæster pr. år	pr. td.htk. pr. år
1571-80	6	2,37	14,21	0,23
81-90	2	1,69	3,38	0,05
91-00	0	–	–	0,00
1601-10	1	1,32	1,32	0,02
11-20	0	–	–	0,00
21-30	8	4,72	3,78	0,06
31-40	6	3,96	2,38	0,04
41-50	8	9,43	7,55	0,12
1651-60	6	11,25	6,75	0,11

Udsondrer man videre 'andre pålæg' og lokale kontributioner (her uden at kunne omregne) i de fire krigsperioder, er det påfaldende, at Kalmarkrigen 1611-13 kun krævede fire lokale udskrivninger af penge til vagtmandskabet ved de skånske grænser,⁴ medens allerede Kejserkrigen 1625-29 krævede ni mere almene kontributioner til indkvartering, soldaterløn, rytterhold og proviant, hvortil kom to 'graverskatter', arbejde ved fæstningsanlæggene. Torstenssonsfejden 1643-45 bragte 22 kontributioner til soldater-

løn og proviantering og svenskekrigene 1657-60 tilsvarende 37.⁵ Selv med forbehold for at de tre seneste krige i langt mere katastrofalt omfang end Kalmarkrigen blev udkæmpet på dansk grund, iagttager vi på én gang det stigende behov for lokale eller almene kontributioner i penge og især i naturalier eller arbejdsydelser til akutte, militære formål. Den yderste konsekvens var den forstærkede nødvendighed af improvisation, som især Karl-Gustavkrigene forudsatte, at centrale myndigheder og lensmændene måtte handle efter konduite for at fyldestgøre de militære behov.

I modsætning til Sverige kan man hæfte sig ved det tilsyneladende fravær af organisation af periodens 'militarisering' og af rationel opbygning af den uundgåelige krigsfinansiering og logistik (dvs. her forberedelse af proviantering, transportlinier osv.).⁶ Tværtimod præges situationen indtil enevælden af nødvendigheden af i stigende omfang at krydse sig frem centralt eller decentralt ved hjælp af penge- og især naturalie- og arbejdskraftudskrivning af landbefolkningen, indtil man under Karl-Gustavkrigene nåede det absolutte kaos. Uden at gå ind i finanshistoriske diskussioner, som ikke hører hjemme her, må vi nøje os med at konstatere, at der i det rådsaristokratiske forfatningssystem lå en begrænsning af mulighederne for systematiseringen af militariseringen som i Sverige, selv om både rådet og kongen fuldt ud var på det rene med rigets sikkerhedspolitiske dilemma.

Svensk militær planøkonomi eller dansk organisatorisk improvisation; opgørelserne viser blot, at selvom den danske domænestat i gunstige fredstider har kunnet hvile i sig selv, blev den eksplosivt voksende 'skattestat' efter 1630 ikke blot et spørgsmål om hastigt stigende pengeskattebyrder. Den krævede tillige i høj grad mobilisering af landbefolkningens naturalieressourcer og tillige et vist mål af systematisering, uden at man endnu nåede frem til den permanente organisation, som den ændrede sikkerhedspolitiske situation måtte kræve. Krig var ikke længere – som under Syvårskrigen og Kalmarkrigen – engangsforetagender, som man kunne magte ved en kraftanstrengelse, men en latent overhængende trussel.

Det vil igen være udelukket at forsøge at beregne byrderne på bondesamfundet, som kom væltende i mere eller mindre kaotisk form – men som blot ikke blev dets eneste belastning. Altsammen udelukkede det nemlig ikke, at man jævnsides med den mere el-

generelt at stille en karl i fire måneder pr. 200 td.htk. årligt; ugedagsbønderne nævnes ikke. Ordningen blev først gennemført (og nu permanent) 1647 således, at denne karls arbejde, nu i tre måneder, kunne afløses ved en 'graverskat' på én rigsdaler ugentligt af lægdet.⁹

Tre punkter er afgørende. For det første opgav adelen 1645 sine bevillingsforbehold efter rådets fremstilling; for det andet forvandlede de lokale og kamerale byrder nu til en almen, og endelig blev graverskatten ligesom adelskontributionerne (siden 1627) en slags offentlig prioritet, som hvilede på hartkornet. Men karakteristisk for denne overgangsfase er det både, at adelen 1632 havde betinget sig egen ligning og kommissarieoppebørsel af pengene under hensyntagen til »den meget trange og besværlige bondens tilstand«, og at den skånske adel udtrykkeligt foreslog ligning efter traditionelle principper (kameralt graduering og udligning efter bøndernes velstand) og henstillede, at landet i de tre år, 1632-ordningen skulle gælde, blev forskånet for yderligere landeskatter. Kommissarieprincippet bevares 1645-47, men den kamerale ligning opgives.

Regner man på datidig militær manér en måned til 32 dage (eller fire uger), bliver byrden således 12 rd. årligt pr. 200 td.htk.; og regner man – som regeringen lejlighedsvis gjorde – 32 gårde på et sådant lægd, bliver der altså tale om en tynde på 0,06 rd. årligt eller ca. 0,37 rd. årligt pr. gennemsnitlig fæstegård.¹⁰ 1632-ordningen havde derimod regnet med 1 rd. pr. helgård; den tilsyneladende væsentlige lettelse gælder imidlertid reelt kun de gårde, der havde været impliceret i de regionale ordninger; det afgørende ligger i, at ordningerne 1645-47 fordelte byrden på alle bønder (undtagen de adelige ugedagsbønder?) således, at pointen ligger i udligning og jævner, territorielle påligningsprincipper. Endelig kan man bemærke sig de forholdsvis moderate takster på et tidspunkt, da en 'pligtskarl' nu kunne betinge sig 18-20 skill. dagligt, i hvert fald i fæstningsbyerne.

Et andet incitament til ordningen kan have ligget i, at landeskatterne netop 1646-48 nåede et absolut højdepunkt eller overskred skattetærskelen. Men endelig kan det have været en ligeså tungtvejende grund, at man 1646 gennemførte sognerytter- og soldaterholdsordninger på såvel kronens som adelens gods. Allerede under krigen havde man indført soldaterlønnen på Sjælland med en byrde, der kameralt svarede til 2,67 rd. på årsbasis for

en helgård, 1645 nedsat til 2 rd. Først i december 1646 gennemførtes varige ordninger, som blot nu hvilede på hartkornsligning. Rytterholdet skulle svares med 4,5 rd. månedligt (dvs. 54 rd. årligt) af lægd på 400 td.htk.;¹¹ den årlige byrde bliver således 0,13 rd. pr. td.htk. eller – mere usikkert – 0,81-1,08 rd. pr. helgård. Soldaterlønningerne er vanskeligere at beregne, men de fikseres 1653 til 11 mr. 4 skill. pr. lægd af fem helgårde eller 36 skill. (o. 37 rd.) pr. fæstegårdsenhed (dvs. ca. 0,05-0,06 rd. pr. td.htk.).

Selvom det ikke er vort hovedanliggende, har de finans- og politisk-historiske aspekter af disse udviklingslinier også her en vis interesse. For det første bliver det klart, i hvor høj grad kronen selv under ordinære forhold var afhængig af naturalie- og arbejdspræstationer, og at de meget ubestemte korporlige eller materielle ydelser under pres af kriseforhold ekspanderede og systematiseredes endnu i den sidste generation af adelsvældet, omend meget langt fra så konsekvent som i Sverige. For det andet viser undersøgelserne, at de militære ydelser (udover rostjenesten), som ifølge den første militsordning 1614 kun havde påhvilet kron- og selvejergods, fra 1621 tillige gejstligt gods,¹² efter 1630 med rigsrådets og adelens samtykke kom til at omfatte adelsgodset, og at regeringen under 1640'ernes trængsler måtte gå over til territorial påligning på samme måde, som rostjeneste og adelskontributioner kom til at hvile på adelsgodset som en offentlig prioritet, formentlig for at opnå en vis udjævning af en hidtil meget ulige og utålelig byrdefordeling. Der blev på denne måde tale om en vis parallel beskatning af samme objekt, landbrugsjorden, men under forskellige synspunkter: Adelen som rentenyder – og producent, og bonden som primær producent, et problem, vi senere må vende tilbage til. Endelig er det bemærkelsesværdigt, at disse beskatningsreformer ikke følges af nogen tilsvarende omformning af – de vedblivende ekstraordinære – pengeskatter til hartkornsbasis.

Den hidtil måske noget ensidige betoning af naturalieskatter og arbejds-/tjenesteydelser af militært tilsnit betyder på ingen måde, at man skal undervurdere vægten af pengebeskatningen, kun at vi ikke længere alene kan hæfte os ved disses himmelflugt.¹³

Pengeskatterne er ofte behandlet, og de indgår i den efterfølgende, sammenfattende vurdering; men helt generelt må vi her – uden at gentage velkendte detaljer – nøje os med, at forløbet følger de almene baner: At de situationsbestemte udskrivninger dels

føjer sig ind i traditionelle mønstre (f.eks. ved udskrivning af kronings- eller brudeskatter), dels bestemmes af akutte krigssituationer, som krævede opbydelse af alle kræfter til betaling af hvervede, professionelle tropper (suppleret ved adgang til kontantlån eller kommerciel kredit).

Et delvis nyt træk var det, at Christian IV indtil et vist punkt var istand til at finansiere sine vovelige foretagender ved hjælp af privat kapitalophobning, og at han *post festum* ved politisk afpresning kunne forvandle dem til 'rigens anliggender', der måtte finansieres ved efterbevilling af skatter (det gælder f.eks. befæstningsanlæggene). Det afgørende er, at majestætens anliggender efter 1630 i allerhøjeste og nærværende grad virkelig blev rigens anliggender, og at den militære oprustning – den stående hær fra 1637, flåden og fæstningerne – måtte finansieres også ved en variabel flodbølge af ekstraordinære pengeskatter. De blev principielt aldrig permanente, men blev alligevel på det nærmeste en stormflod, som nåede sin foreløbige kulmination i sidste halvdel af 1640'erne på det værst tænkelige tidspunkt efter den første militære katastrofe.

Enhver form for vurdering af de samlede, men ekspanderende byrder, som kom til at påhvile landbosamfundet, må være en kompliceret og måske dumdrstig sag, men alligevel nok en messe værd. Den må nødvendigvis blive normativ indtil videre, og den må blive for generel, både fordi enkelte grupper – ugedagsbønderne – er helt eller delvis skattefritagne, fordi de skatteydende bønder falder i så mange kategorier med ulige eller graderet beskatning, fordi så mange materielle og korporlige ydelser på én gang var geografisk og socialt ulige fordelt, og fordi disse byrder ikke med absolut sikkerhed lader sig omsætte til faste beløbsstørrelser. Den efterfølgende oversigt (tabel 4) vælger bevidst en standard-kronfæster som udgangspunkt, fordi en sådan repræsenterer maksimalydelsen, og fordi hans vilkår bedst lader sig sammenligne med de betingelser, enevælden bød bondesamfundet.

Sammenstillingen må efter sagens natur blive noget af en konstruktion, og sammentællingerne i den sidste kolonne er endda misvisende, eftersom offentlige arbejder og tjenesteydelser ikke lader sig kvantificere eller omsætte til pengebeløb.¹⁴ Enkelte træk kan endda ikke længere overraske. Specielt naturalieydelseernes svindende betydning i sidste tredjedel af 1500-tallet og deres fornyede, relative vækst i den sidste generation inden enevælden. Li-

Tabel 4. *Anslået skattebyrde pr. td.htk. kronfæstegods.*

	Pengesk. pr. td.htk.	Naturalie- skat. pr. td.	fæstnings- skat	solda- terløn	rytter- hold	tilsam- men
1591-80	0,14	0,23		–	–	(0,37)
1581-90	0,06	0,05		–	–	(0,11)
1591-00	0,05	0,00		–	–	(0,05)
1600-10	0,07	0,02		–	–	(0,09)
1611-20	0,21	0,00		–	–	(0,21)
1621-30	0,31	0,06		–	–	(0,37)
1631-40	0,28	0,04	0,16	–	–	0,48
1641-50	0,47	0,12	0,11	0,06	0,13	0,89
1651-56	0,20	0,11	0,06	0,06	0,13	0,56

geså lidt overraskende kan den eksplosionsagtige vækst siden ca. 1630 være; men vigtigt er det, at den blev varig og et symptom på magtstatens uafvendelige vækst, betinget af interne og især ydre vilkår.

Mere interessant er fordelingen af byrdernes form, selvom både penge- og naturalieskatter også primært tjente militære formål (tabel 5). Trods den enorme stigning i pengeskatterne, som foreløbig kulminerede under og efter Torstenssonsfejden, stiger også naturalieydelseerne, men især de direkte militære byrder (sogne-ryttere og soldaterhold), i 1650'erne endda så meget at de blev relativt dominerede i den samlede offentlige byrde. Vægten af det militære imperativ i magtstatens tilblivelsesproces samles ganske enkelt i en nøddeskal.

Tabel 5. *Relativ fordeling af pengeskatter, naturalieskatter og militære ydelser.*

	penge	naturalier	militær
1631-40	58 %	8 %	33 %
1641-50	53 %	13 %	34 %
1651-56	36 %	20 %	45 %

Alle disse overvejelser kan efter sagens natur kun have normativ rækkevidde. De begrænses både ved de forbehold, som er nødvendige på grund af skattetrykkets vækst og af den simple kendsgerning, at skattebyrderne indtil enevælden trods alle fordelings-

manøvrer forblev højst ulige fordelt på mange forskellige beskatningskategorier. De reelle og meget komplicerede forhold må vi senere vende tilbage til, men tre væsentlige omstændigheder står alligevel tilbage, alle af komparativ art.

For det første indeholdt beskatningssystemet, så længe privilegeringen bestod, muligheder for unddragelser, hvadenten der foreløbig kunne være tale om fæstebøndernes reaktioner selv eller om godsejere, der »fik ondt i skatten« på egne eller på deres fæstebønder vegne; det må vi vende tilbage til, når vi kommer til beskatningens finanssociologiske virkninger. For det andet har vi konstateret, at den normative skatteudskrivning af landbosamfundet indeholdt en slags dobbeltbeskatning, fordi adelen og bondebruget blev belastet som producenter, adelen derimod tillige i sin egenskab af privilegerede rente- eller tributnydere. En primitiv mandejævning tjener ikke noget som helst rimeligt formål, og den er vel af saglige grunde i sig selv udelukket; men en sammenligning kan have fortolkningsmæssig interesse, fordi skatteprivilegierne faldt bort 1660-62. Hvormed også hele grundlaget for konfrontation af producentrente og tributrente ('feudalrente') fortoner sig i nutidige abstraktioner.

Ligelighedsprincippet er ikke enevældens opfindelse. Det rækker – uden at det endnu er ordentligt undersøgt – tilbage til 1640'erne og 1650'erne og den socialt ambitiøse, borgerlige propaganda mod skatteprivilegeringen.¹⁵ Med den endnu uafklarede og ufuldbyrdede, statsfinansielle organisation *in mente* synes det i de mest ansvarsbevidste rigsrådskredse i vintermånederne 1656-57 – med rigsråd Christen Skeels formulering – at have været et både magtpåliggende og uløseligt dilemma at skabe »lighed mellem stænderne«, da man stod over for den endnu overhængende katastrofemulighed. Men det samme princip lagde regeringens program op til efter krigen i efteråret 1660, da man – ligesom på sin vis Sverige – stod overfor at skulle afvikle krig, katastrofe og statsgæld. Programmet strandede efter alt at dømme på statskreditorernes ultimatum, da valget stod mellem skattestat og domænestat, men ikke helt som i Sverige, kontributioner eller godskonfiskation. Det sidste af den ganske simple grund, at godsinddragelser var udelukket.

Fikserer vi først sammenligningen med Sverige, må den omfatte det funktionelle forbehold, at Sverige siden 1558 befandt sig i næsten permanent og offensiv krig, som krævede en finansiel og

social tilpasningsproces, men som naturligvis ikke udelukkede afsmitningseffekter. Reelt indebar den permanente krigsførelse, at allerede de tidlige lag af beskatning af kronbønder og skattebønder hurtigt blev permanente og blev indrangeret under bøndernes faste afgifter, inden en ny beskatningsbølge indtraf i forbindelse med Sveriges kontinentale krigsengagement 1625-30. Men situationen kompliceres ved, at krigsengagementet – især under Gustav Adolf og han efterfølgere – tvang regeringen til omfattende godsafhændelser. Begge processer indebærer, at godsejere ved køb eller donation kunne »inddrage« kronens skattepålæg som privat gevinstmulighed, og at kronens domæneskattegrundlag principielt blev reduceret eftertrykkeligt.¹⁶

Trods den mulige ideologiske afsmitningseffekt er ingen af disse svenske betingelser tilstede i samtidens Danmark. Med alle forbehold blev de krigsbetingede skatteudskrivninger aldrig principielt varige; det udelukkede forfatningssystemet, og der foreligger intetsomhelst vidnesbyrd om, at adelige godsejere har forsøgt at tilegne sig de nye skatter, som stadig ikke principielt blev noget varigt fænomen. I nøjagtig samme retning virkede det, at godsafhændelser ikke forekom som i Sverige. Ganske vist afhændede kronen – efter rigsrådssamtykke – 1649-51 krongods til en værdi af ca. 1 mill. rd. i et desperat forsøg på at komme statsgælden til livs; men i betragtning af, at krongodset omfattede værdier af 11-13 mill. rd., er en sammenligning på forhånd udelukket ligesom delvis – men også kun det – alternativerne 'kontribution eller reduktion' som i Sverige. *Crossfertilisation* over grænserne kan trods alle forskelle ikke udelukkes.

Selvom den danske regering forud for den tilstandende krig 1657 – om vi tør tro Christen Skeels optegnelser – gjorde et seriøst forsøg på at gennemføre en ligelig og retfærdig byrdefordeling mellem landsdelenes stænder,¹⁷ bliver en komparation vanskelig, fordi der i generationen inden enevældens indførelse var tale om en art dobbeltbeskatning af landbrugsjorden af væsensforskellig karakter, primær jordbrugerbeskatning og principielt privilegiebeskyttet renteyderbeskatning. Alligevel kan den i forhold til Sverige og til den efterfølgende metamorfose gøre krav på en vis interesse, også selvom den ekstraordinære beskatning af adelen er vanskelig at have med at gøre.¹⁸

For det første omfatter adelsbeskatningen efter sagens natur kun de kontributioner, adelens repræsentanter bevilliger kollek-

tivt og landsdelsvis, men ikke individuelle og frivillige kontributioner i penge eller naturalier; dernæst skjuler tiårsgennemsnittene, at skatterne koncentrerer sig om krigsperioderne og de perioder, da oprustningen stillede særligt store krav, især 1638-42 og 1652-54.¹⁹ Og endelig omfatter opgørelsen ikke den faste rostjeneste af adelsgodset, som 1625 var blevet fastsat til en rytter pr. 312 td.htk., og som 1638 blev suppleret ved bevilling af to karle af hver 300 td.htk. og 1645 med yderligere en rytter af hver 400 td.htk.²⁰ Regnes omkostningerne til rytterhold og karlehold – som det synes normalt – til henholdsvis 120 rd. og 60 rd., må vi altså til de ekstraordinære kontributioner lægge denne 'permanente statsprioritet': dvs. i perioden 1625-38 0,32 rd. årligt, 1639-45 i alt 0,78 rd. årligt og 1646-57 1,08 rd. (tabel 6).

Tabel 6. *Beskatning af adelsgods 1626-57 (rd. pr. td.thk. og år).*

	Jylland		Fyn		Sjælland		Skåne		Fæstegods
	A	B	A	B	A	B	A	B	
1626-29	0,07	0,38	0,10	0,38	0,10	0,38	0,10	0,38	–
1630-39	0,04	0,42	0,04	0,42	0,04	0,42	0,04	0,42	–
1640-49	0,18	0,93	0,16	0,93	0,12	0,93	0,04	0,93	–
1650-57	0,13	1,08	0,13	1,08	0,13	1,08	0,13	1,08	–
	I alt		I alt		I alt		I alt		I alt
1626-29	0,45		0,48		0,48		0,48		0,37
1630-39	0,46		0,46		0,46		0,46		0,48
1640-49	1,11		1,09		1,05		0,97		0,89
1650-57	1,21		1,21		1,21		1,21		0,56

A: Ekstraordinære kontributioner

B: Militære byrder

Disse beskatningsfordelingsforhold dementerer i en vis udstrækning altså den både samtidige og senere diskussion om standsulighederne og den privilegerede adels uvillighed til at bære sin andel af de hastigt voksende byrder, selvom en egentlig mandejævning ligger helt uden for mulighedernes grænser og i øvrigt næppe ville være rimelig. Men den får en vis betydning, når vi senere kommer til enevældens skattebelastning. Ikke således, at den adelige rostjeneste blev afskaffet; trods adelsprivilegiernes løfte 1661 om ti års frihed blev rostjenesten genindført 1666, nu som en lægdsvis hart-

kornspåligning og – trods adelige protester – med udtrykkelige forbud mod reparationer på bønderne. Den omformes 1680 til en rostjenesteskot, men nok så interessant er det, at godsejernes byrder blev væsentligt mindre end forud for 1660, i perioden 1666-74 ca. 0,40 rd. pr. td.htk., 1674-80 0,33 rd. og fra 1680 0,17 rd.²¹

Netop godsejerprotesterne i Statskollegiet, især 1672-73, mod forbudet mod reparationer af byrderne på bønderne og deres krav om fritagelse for sædegårdene, rejser naturligvis spørgsmålet om, hvorvidt adelige godsejere forud for enevældens indførelse har udnyttet mulighederne for reparationer på fæstegodset af rostjenesten. Dette spørgsmål må vi vende tilbage til senere i forbindelse med en diskussion af den normative skattebyrdes forhold til den reelle; men uden at foregribe noget bør det allerede her konstateres, at rostjenesten og de øvrige byrder i det meget fragmentariske godsregnskabsmateriale altid posteres som en godskonto, og at der hverken her eller i andet kildemateriale forekommer tilfælde af denne art;²² tværtimod, men det udelukker blot ikke, at der kan have fundet mere indirekte reparationer sted, f.eks. ved forøgede hoverikrav.

Noter: 6. Skattestatens gennembrud

1. H. Bennike Madsen, *Det danske skattevæsen*, s. 233 f.
2. Jf. *SEHR* XXIII, s. 131-37. Virkningen forøges naturligvis ved de gunstige konjunkturer.
3. H. Bennike Madsen, *Det danske skattevæsen*, s. 240 f. – Skatterne 1571-1620, som Bennike Madsen forbigår, er her omregnet efter renteritaksten 1633 (J. Engberg, *Dansk finanshistorie*, s. 322-24), hvorved inflationseffekten mere eller mindre elimineres. Beregningen af belastningen pr. tønde hartkorn er medtaget til senere brug.
4. Hertil må dog føjes et skærpet vagtberedskab også i andre landsdele; der er her dog tale om et alment fænomen. Det optræder også i andre krisesituationer – f.eks. 1588 – da man frygtede fremmed overfald.
5. Opgørelserne bygger på H. Bennike Madsens registrant, *Det danske skattevæsen*, s. 365-95. Et særdeles konkret indtryk af centrale og lokale myndigheders anstrengelser og magtesløshed giver Aa. Fasmer Blomberg, *Fyns vilkår*.
6. Jf. især Sv. A. Nilsson i o.a., *Det kontinentale krigets økonomi*, s. 455-79; M. van Creveld, *Supplying War*, s. 5-17.
7. Og derudover også i hertugdømmerne.
8. Kr. Erslev, *Aktstykker* II, s. 317, 325 f., 352 f.; *Kanc. Brevb.* 1630-32, s. 740-44, 841 f. Befæstningsarbejderne i København finansieredes derimod af toldindtægter; Lassen, *Københavns Befæstning*, s. 51.

9. Kr. Erslev, *Aktstykker* III, s. 150, 182 f., 271 f. Der gennemførtes dog visse ændringer for Fyn og Skåne 1652-53. – Adelen bevilgede 1645 derudover endnu en hartkornskontribution og en forøgelse af rostjenesten. – Militærordningerne behandles af K.C. Rockstroh, *Den nationale Hær* I-II. Kbh. 1909-16, men desværre udelukkende traditionelt militærhistorisk, dvs. uden blik for deres finansielle og sociale virkninger.
10. Rigsråd Jørgen Brahe regner dog helgårde til 8 td.htk., hvorefter tallet bliver 0,48 rd. årligt pr. gård; jf. nedfr.
11. Kr. Erslev, *Aktstykker* III, s. 275 f., 283 f., 286; H. Bennike Madsen, *Det danske skattevæsen*, s. 376, 378 f., 381 f.; jf. også L.S. Vedel Simonsen, *Hr. Jørgen Brahes Levnetsbeskrivelse*, s. 86 f.
12. Om militærordningerne 1614 og 1621, se K.C. Rockstroh, *Den nationale Hær* I, s. 6-30; jf. *ScjH* VII, s. 291 f. – Det er uheldigt, at denne væsentlige byrde på krongodset aldrig er undersøgt, endskønt der både i kamerale kilder og lensregnskaberne foreligger materiale dertil.
13. Jf. *Dansk socialhistorie* III, s. 290 ff., 336 ff., 417 ff.
14. Beregningerne er foretaget på basis af en normalgård på 6.25 td.htk., og den beror igen bl.a. på mulighederne for sammenligning med den tidlige enevælde. – Det må bemærkes, at pengeskatterne ikke på samme måde som naturalieydelse lader sig deflatere, fordi vi endnu savner pålideligt prismateriale før 1600. Det medfører naturligvis, at pengeskattens vækst overdimensioneres uden at forvrænges.
15. *Dansk socialhistorie* III, s. 342 f., 380-84.
16. Sv.A. Nilsson, *Landbor og skattebönder*, s. 143-68; samme, *På väg mot reduktionen*, s. 86-123, 148-53; jf. også E. Österberg, *Kolonisation och kriser* s. 251-61.
17. *Da. Mag.* 3. r. IV. 1854, s. 295-303.
18. For det flg. H.J. Marker, *Beskatningen af adelen i første halvdel af 17. århundrede*. 1987 (utrykt ms.).
19. At Jylland og Skåne i den aktuelle periode 1626-57 kun svarede 14 skatter over for øernes 16 beror på de fjendtlige besættelser.
20. Kr. Erslev, *Aktstykker* II, s. 468, 479 f., 491 f., 552 f., 567 f., III, s. 150, 179 f., 235, 255 f., 271 f.
21. C.S. Christiansen, *Statshusholdning*, s. 339-41; II, s. 563 ff., 609 f.
22. Dette spørgsmål drøftes hverken af H.H. Fussing eller H. Bennike Madsen, anf.arb.

7. Misera contribuens plebs

Flere saglige forhold begrunder et skel ved enevældens indførelse i vinteren 1660/61. Først det, at den absolutte monark – som en del af sin uindskrænkede autoritet – også overtog eneadkomsten til udskrivning af skatter og dermed også til selv at fastsætte monopolprisen for det nye regimes udøvelse af ‘organiseret vold’ (og beskyttelse) uden forud at skulle indhente stændersanktion. Monopolretten nedfældes da også eftertrykkeligt – og militært begrundet – i den danske enevældes forfatning, Kongeloven 1665,¹ og den begrænses i praksis kun derved, at kongens rådgivende organer – Statskollegiet, geheimestatsrådet – på udtrykkelig forespørgsel kunne gøre indstilling til majestæten. For det andet er det afgørende vigtigt, at den hidtidige skatteprivilegering af adelsgodset stort set faldt bort, ugedagsfriheden helt og hovedgårdenes frihed fra 1682 definitivt betinget af, at godset var ‘komplet’ (dvs. ejede mindst 200 td. fæstehartkorn inden for en radius af to mil fra hovedgården). Endelig gik man 1662 konsekvent over til hartkornsbeskatning, som i princippet udelukkede de skatteunddragelser, den kamerale påligning havde muliggjort.

Helt grundlæggende var det endvidere, at statsgældens likvidering 1660 nødvendiggjorde en noget nær total omlægning af rigets statsfinansielle struktur. For at kunne tilfredsstille sine kreditorer afhændede kronen meget store godsmængder (omend på lidt vekslende betingelser, men konsekvent til tvangspriser). Medens kronen i 1650 havde siddet inde med ca. 46 % af landets jordbrug, nåede dens andel 1688 ned på ca. 15 %; værdien svarede til 30-35 % af landets samlede, faste værdier, som dermed blev overført fra ‘den offentlige sektor’ til den private. Uden at kunne gå i enkeltheder nødvendiggjorde denne overførsel af rentebærende kapital – 1661-80 i alt for ca. 8.6 mill. rd. – at kronen måtte erstatte sine godsindtægter og hidtil usikre skatteindtægter med faste skatter, som for landdistrikternes vedkommende overvejende kom til at hvile på det ‘kontribuable hartkorn’.²

Danmark blev således funktionelt forvandlet fra en ‘domænestat’ til en ‘skattestat’; den var ved statskuppet 1660 også blevet forvandlet til en ubetinget, monarkisk magtstat i den forstand, at kongen alene foretog prioriteringen af statens ‘offentlige formål’

– dvs. statsopgavernes art og omfang – og fastsættelsen af de indtægter, som var nødvendige for at balancere udgifterne, samt alene principielt rådede over sanktionsapparatet. På den anden side er det også væsentligt, at den unge enevælde i realiteten ikke rådede over noget embedsapparat til varetagelse af sine offentlige opgaver, derunder til opkrævning og kontrol af skatteoppebørslerne, men nok over visse sanktionsmuligheder, specielt den almindeligt forhadte militære eksekution, dvs. soldaterindkvartering for skatterestanters egen bekostning, indtil det skyldige beløb blev udredt.

En centralisering af udøvelsen af statsmyndigheden (før meget sent) var derfor på forhånd udelukket. Fraværet af et professionelt embeds- og kontrolapparat nødvendiggjorde decentralisering, dvs. at regeringen i København – blandt mange andre opgaver – ikke blot måtte pålægge godsejerne opkrævningsbyrderne, men også fra første færd gjorde godsejerne ansvarlig for det fulde pålignede skattebeløb.³ Man har derfor med rette talt om den »bortforpagtede statsmagt«; hovedgårdsfriheden 1682 kan derfor opfattes som godsejerens vederlag for sine administrative pligter og sit ansvar. Men ændringerne er tillige vigtige fra vort aktuelle landbosamfundssynspunkt; de indebar, at den offentlige begunstigeelse, som skatteprivilegier og ugedagsfriheden havde været under adelsvælden, blev 'privatiseret' – blev et internt godsøkonomisk anliggende – og at tværtimod de statslige prioriteter fik et ubetinget fortrin, som nu også kategorisk gjorde godsejerens oppebørsler af offentlige ydelser og private renter (eller arbejdsydelser) til et godsinternt anliggende; den potentielle mulighed for at de to former for 'tribut' blev alternative eller konkurrerende og for godsstrukturelle ændringer var således tilstede.

For at undgå en for ensidig betoning af den enevældige magtstats 'eksploitering' af bondesamfundet er enkelte modificerende, statsfinansielle træk nødvendige.⁴ Selvom hovedtendensen uomtvisteligt bærer fra domænestat til skattestat, må det nok lige *en passant* nævnes, at kronens jordebogsindtægter efter Den skånske Krig påny fik større vægt i det samlede budget, dels åbenbart takket være mere effektiv udnyttelse af kronens skovressourcer, dels ved at en kongelig revisionskommission 1680 tog fat på en gennemgribende og – som det viste sig – ganske givtig gennemgang af de tidligere statskreditorers krav på kronen (se tabel 1).

På den anden side kan tabellen give et noget usikkert billede af

Tabel 1. *Monarkiets indtægter 1661-99 (pct.-fordeling).*

	1661-70	1671-75	1676-79	1680-91	1692-99
Jordebogsindtægter	1 %	6 %	5 %	9 %	15 %
Alm. skatter	48 %	42 %	44 %	39 %	35 %
Ekstraord. skatter	5 %	5 %	17 %	8 %	2 %
Told, konsumption	33 %	34 %	19 %	29 %	31 %
Tilsammen	87 %	87 %	85 %	85 %	83 %
100 % (i mill.rd.)	1.78	1.76	4.05	3.03	3.00

forløbet, fordi krigen 1675-79 forvrænger proportionerne, men også fordi statsbudgettet efter 1680 aldrig nåede ned på førkrigsniveau; et noget mere afklaret indtryk af visse hovedtendenser får vi ved en indeksberegning af visse hovedkonti (tabel 2). Tabellen dokumenterer nok, at landbefolkningen og landbruget måtte trække det tunge læs, ikke mindst under krigen mod Sverige. Den stabilisering, som fandt sted efter 1680, beror dels på Christian V.s vilje til at tilgodese landbruget (vel at mærke, når kronen ikke selv led tab), dels den ledende minister Chr. S. von Plessens reform- og saneringsvirksomhed 1692-1700 og endelig i en vis udstrækning periodevis meget høje kornpriser. Men nok så vigtigt har det åbenbart været, at man i stigende omfang satsede på forbrugsafgifter som told og konsumption.

Tabel 2. *Hovedkonti af statens indtægter af kongeriget (indeks).*

	Alm. skatter	Land-distr.*	Ekstra-ord. skatter	Told, konsumption
1663-70	100	100		100
71-75	89	95		102
76-79	132	186	236	134
80-91	103	132	28	148
1692-99	103	130	11	156

* 1662-65: 100

* 66-70: 130

* 1671-75: 111

Som helhed valgte – eller måtte – den danske enevælde at følge den stik modsatte kurs af den, den karolinske enevælde foretrak især fra 1679/80: for at finansiere landets stående beredskab ved

hjælp af *inddelningsverket*, der som nævnt allokerede bestemte godsområder eller godsindtægter til det militære beredskab, men denne ordning (som bestod indtil 1901) forudsatte også en hårdhændet og kompromisløs inddragelse (*reduktion*) – i praksis konfiskation – af det gods og de indtægtsressourcer, kronen havde afhænet specielt under Tredivårskrigen. Reduktionen forøgede den svenske krones ‘ordinarie räntor’ (faste godsafgifter) med ca. 2 mill. rd., heraf dog kun ca. $\frac{1}{3}$ i Sverige-Finland, men den reducerede samtidig aristokratiets godsbestand i Sverige selv fra $\frac{2}{3}$ i 1654 til $\frac{1}{3}$ ved år 1700. Karl XI.s enevælde valgte således en ganske avanceret og rationel form for naturaliesystem, som tillod omgående mobilisering under krig, men frigjorde pengeindtægter – told osv. – til hvervning af tropper.⁵

Det er muligt, at begrænsede elementer af den svenske organisation er blevet kopieret i Danmark.⁶ En »svensk løsning« havde formentlig næppe været mulig eller hensigtsmæssig i Danmark, selvom det militære imperativ ikke var mindre akut end i Sverige. Allerede de første hartkornsskatter i sommeren 1662 begrundes med kongemagtens militære og civile øvrighedspligt, ligesom flertallet af de følgende årtiers stormflod af ordinære eller ekstraordinære skatter og byrder motiveredes af krig, rustninger eller overhængende fare for overfald i Ludvig XIV.s martrede tidsalder. Som helhed er det også rigtigt, at regeringens politik vidner om meget lidt forståelse for landbrugets trængsler og spændinger mellem professionelle militære myndigheder og det civile Skatkammerkollegium.⁷

Men i betragtning af, at formentlig den langt overvejende del af landets ‘nationalformue’ var bundet i fast ejendom (måske var den 1660 31 mill. rd., heraf landdistrikterne 25 mill. og købstæderne 6 mill.), at kapitalknapheden i den almindelige befolkning har været stor, og at der må have været snævre grænser for beskatning af det daglige forbrug og omsætningen, kan man tvivle om, at regeringen havde så mange alternativer, når kronens fornødenheder skulle betales fremfor noget andet. Den relative fordeling af beskatningen ændredes dog noget efter 1670 til gunst for landdistrikterne; medens disse fra 1640’erne til 1670 svarede ca. 85 % af den samlede beskatning, nåede man i Christian V.s regeringstid ned på ca. 70 %.⁸

Beregningen af de samlede beskatningsbyrder på det kontributionspligtige fæstehartkorn 1662-99 er ligesom under adelsvælden

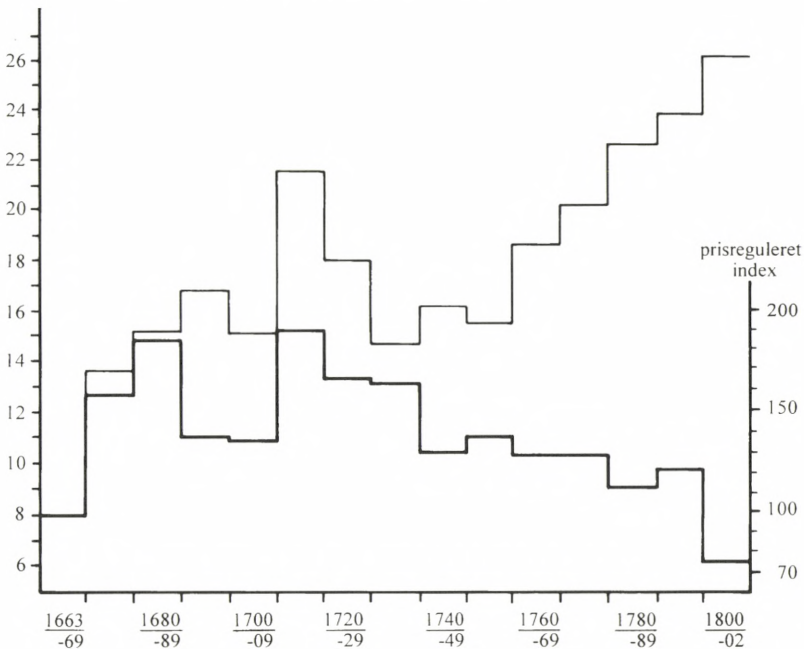
en yderst kompliceret og vovelig affære, som på nuværende tidspunkt kun kan besvares med en vis grad af tilnærmelse (tabel 3).⁹ Og opstillingen kræver også en række forbehold og nuanceringer, som her kun lader sig antyde i hovedtræk.

Tabel 3. *Skatter i rd. pr. td. fæsteharkorn årligt 1662-99*

	matrikelskat	andre	i alt
1662-70	0,91	0,78	1,69
1680-89	1,50	1,34	2,84
1692-99	1,87	0,47	2,34

For det første nødvendiggjorde de meget åbenlyse mangler i de første landgildematrikler 1662-64 en meget omfattende og boniteret nymatrikulering i 1680'erne (med gyldighed fra 1687/88), angiveligt for at opnå en egalisering af beskatningsgrundlaget; men fiskalt bestemte skrivebordsmanøvrer siden 1684 forplumrede de oprindelige hensigter.¹⁰ Selvom disse fiskale manøvrer sigte-

Figur 1. *Skattebyrde pr. fæstegård 1663-1802*

de mod at undgå indtægtstab – og i øvrigt var geografisk vilkårlige – reducerede den endelige matrikel det kontributionspligtige hartkorn med ca. 20 % i forhold til matriklen 1664.

Beskatningstillene burde således korrigeres for denne nedsættelse; men alligevel kan der være tvivl. At grundsatsen forhøjes fra de 1,50 rd. (inklusive soldaterhold), som var blevet fastsat i 1679, kan stå i forbindelse dermed. På den anden side må man også være opmærksom på, at en forordning 1692 – vist efter Plessens idé, men med kongens bifald – samlede en række af de specielle ydelser, som udover matrikelskatterne var blevet pålagt hartkornet.¹¹ Den samlede byrde blev fastsat til 11 mr. 4 skill. pr. tønde ager- og enghartkorn. Reformen medførte ikke blot en forenkling, men også at en del ældre byrder, der havde været blandinger af person-, naturalie- og hartkornsskatter, blev samlet til én hartkornssats, og at kolonnen 'andre' kunne reduceres.

Trods alle de reservationer, beregningerne endnu kræver, er hovedresultatet uomtvisteligt, om vi foreløbig holder os til det upriviligerede hartkorn. I løbet af det halve århundrede mellem 1630'erne og 1680'erne var de krav til offentlige præstationer, vi er istand til at indfange i form af penge- eller naturalieskatter, korporelige ydelser og militære byrder, blevet seksdoblet, i 1690'erne dog reduceret til omtrent en femdobling af udgangsniveauet (som i sig selv repræsenterer et spring i forhold til den foregående periode). De afgørende skel ligger i 1630'erne og endnu mere drastisk ved enevældens indførelse.¹²

Konsekvenserne kan vi vende tilbage til; først må enkelte andre træk af betydning fremhæves. For det første blev omvæltningerne naturligvis endnu mere drastiske ved skatteprivilegiernes bortfald; det gælder givetvis fremfor alt ugedagsfriheden. De adelige privilegier i juni 1661 omformer da også den klassiske håndfæstningsparagraf således, at kongen nu kun giver et alment løfte om, at hans »betjente« ikke skulle blande sig i godsernes interne anliggender inden for den materielle privilegiebegrænsning. Den interne godsstruktur og driftsform var (med enkelte begrænsninger) blevet et helt privat, økonomisk anliggende.

På den anden side hæftede godsejerne fra den første hartkornsskat 1662 for godsets samlede, normative skattebeløb, uanset restancer og indtil 1673 tillige uanset ødegårde. Skattebrevet foreskrev, at amtmændene på kronens godser skulle »ligne og proportionere«, men tillod private godsejere at ligne også andre

end brugere af fæstehartkorn til hjælp for bønderne, dvs. husmænd, inderster, tjenestkarle osv.¹³ Trods den principielle hartkornsligning gav regeringen altså stadig en margen for intern anvendelse af fortidens kamerale enheder og udligningsmaximer ('den rige hjælpe den fattige') og i praksis tillige godsejerne en udvej for at kompensere sig for skatterestancer eller ødegods – i den udstrækning det lod sig gøre. Tilsvarende klausuler forekommer også senere, hvorimod den private godsejerskatte hæftelse efter sagens natur ikke kunne have samme gyldighed for kronens gods.

For det andet er det iøjnefaldende, at kronen fremdeles ikke kunne undvære naturalieoppebørsler. Behovet blev ikke mindre ved krongodssalgene, men også aflønningen af soldater og ryttere, den militære proviantering og oprettelsen – efter franske mønstre – af varige magasiner af korn og andre levnedsmidler¹⁴ bidrog meget længe til at vedligeholde statens naturaliebehov til 'defensionen'. Allerede hartkornsskatten 1662 blev udskrevet halvt i penge, halvt i naturalier, men dertil kom i tidens løb en række andre væsentlige naturalieydelse, som nok delvis kunne afløses ved penge, men karakteristisk nok som regel til ufordelagtige takster for bonden. Først 1703 og påny 1721 – efter at Den store nordiske Krig havde nødvendiggjort fravigelser – fikses disse proviant-skatter i pengebeløb.

Den mest forhadte af alle bondens byrder blev soldater- og rytterholdet. 1663 genindførtes soldaterholdet, men i modsætning til den gamle ordning (1645), der jo havde forudset lægd af fem bønder, blev pligten nu pålagt hartkornet med én soldat af hver 60 td.htk.; man undtog indtil 1673 ødegods, men kompenserede nu ved at ændre lægdsgrænsen til 70 td.htk. Der blev ganske vist tale om en vis nedsættelse i forhold til de førenevældige ordninger, men selv det nye arrangement viste sig uhyre vanskeligt at administrere. Af lægdet skulle soldaten have 2 sletdr. pr. 60 td.htk. og tage tjeneste som karl hos én af lægdets bønder, som skulle give ham hest og løn, men endnu 1674 forlød det, at lægdene foruden naturalier måtte betale soldaten 24-30 rd. løn.¹⁵ Først 1679 fastsattes soldaterpengene til 32 skill. pr. td.htk.

Rytterholdet – sogneryttere – blev ligeledes genindført 1670 således, at et stort og et lille sogn skulle underholde en rytter. Ydelsen blev fastsat til 48 rd. årligt pr. 400 td.htk. i penge og naturalier, også her en lille ændring i forhold til den gamle ordning (ca. 10

%), men den blev efter en midlertidig nedsættelse 1680 påny forhøjet i 1684 til en skilling (og kort efter til 2 skill.) pr. td. hartkorn, plus naturalier, en byrde på tilsammen 50-100 rd. for lægdet årligt, udover naturalieydelseerne. At denne ydelse 1692 indgik i de øvrige matrikelsskatter med 24 skill. årligt pr. td.htk., fæstnede altså blot ordningen på højeste niveau. Og den faldt ikke bort, da regeringen 1701 i forbindelse med ophævelsen af vornedskabet på den sjællandske øgruppe 1702 gennemførtes den berygtede militsordning.

Ordningen forudsatte, at det kontributionspligtige hartkorn – med godsejerne som ansvarlige – blev opdelt i lægd på 20 td.htk., som hvert skulle stille én soldat til seks års tjeneste.¹⁶ Om tjenesten selv i fredstid har været så »såre lempelig«, som man har antaget, kan drages i tvivl; regner vi stadig med en gennemsnitsstørrelse af en fæstegård på 6,25 td.htk. og en husstand på ca. 5 personer, medfører ræsonnementet, at der af 16 personer skulle stilles én; der blev altså (selv i sammenligning med vore nabolande) tale om en ganske høj grad af 'militarisering', men fra vort synspunkt først og fremmest om en tung byrde, som ensidigt kom til at hvile på bondesamfundet og samtidig udsatte det for en højere grad af godsejervilkårlighed end tilfældet formentlig havde været tidligere.

Man kan – fra statsfinansielle synspunkter – uden videre konkludere, at kronens beskatningspolitik under den ældste enevælde præges af en højere grad af principløshed og improvisation end f.eks. i Sverige. Enevælden ophævede her den gamle sondring mellem kronens ordinære og ekstraordinære budget og forvandlede den gamle standsbeskatningsret til ubetinget og situationsbestemt beskatningspligt, og den savnede helt de faste retningslinier, som den karolinske enevælde i Sverige anlagde efter 1680, men begge steder blev det militære imperativ udslagsgivende, og fælles er det også, at byrderne ensidigt hvilede på landbosamfundet.

Konsekvenserne må vi vende tilbage til; foreløbig er det mest nødvendigt at fastslå visse hovedlinier i magtstatens opbygningsfase 1630-1700. For det første er det iøjnefaldende, at man tidligt forsøger at opgive den traditionelle, kamerale påligning af skatter på gårdenheder til fordel for hartkornsbeskatning. Dette gælder specielt de nye, militært farvede byrder fra 1640'erne, men efter enevældens indførelse i princippet også den generelle jordbeskat-

ning, selvom man ikke nåede fuld konsekvens. For det andet er det vigtigt, at kronen endnu omkring 1700 endnu ikke havde et administrativt apparat til forvaltning af sine krav. Mest markant ytrer det sig ved enevældens »bortforpagtede statsmagt« (som i øvrigt havde rødder i adelsvælden), men også derved at magtstaten endnu sent måtte operere med en ikke uvæsentlig naturalie-sektor; de ubestemte krav til naturalie- og arbejdspræstationer systematiseres i en vis udstrækning i Christian IV.s sidste år, men de bevares og udbygges under den ældre enevælde.

Og sidst, men ikke mindst afgørende: Både den hastige vækst i beskatningen af bondebefolkningen fra 1630'erne og den næsten eksplosionsagtige forøgelse ved enevældens indførelse indeholder naturligvis muligheder for finanssociologiske reaktionsfænomener af forskellig type, fra mulige skatteunddragelsesmanøvrer via strukturelle omformningsprocesser både af bondebruget selv og af godsernes organisationsform til veritable forarmelsesprocesser. Det springende punkt ligger imidlertid i, at enevældens indførelse eliminerede den mulige beskyttelse af godsdrift og bondebrug, som beskatningsprivilegierne muligt kan have rummet, og 'privatiserede' godsdriftens interne opbygning og økonomi. Godsdriften var ikke længere et statsbegünstiget anliggende, men et internt anliggende, som endda kompliceredes ved, at beskatningen også blev et godsinternt spørgsmål. Når Gud og kejseren havde fået, hvad der tilkom dem, blev det godsejerens opgave fremdeles at gøre sig sit gods så nyttigt, som han kunne; denne grundregel bevarede enevældens lovgivning nemlig.

Noter: 7. Misera contribuens plebs

1. A.D. Jørgensen. *Kongeloven*, s. 41; jf. G. Rystad, ed., *Europe and Scandinavia*, s. 45-49.
2. Jf. *Dansk socialhistorie* III, s. 343-47.
3. B. Løgstrup, *Den bortforpagtede statsmagt*, s. 21-58. – Godsejerens byrder omfattede også mange andre opgaver, retsvæsen, fattigforsorg, skolevæsen, soldaterudskrivning osv.
4. Beregningerne bygger på det meget ustrukturerede talmateriale i C.S. Christiansen, *Statshusholdningen I-II*.
5. Jf. stadig Sv.A Nilsson, *Den karolinska militärstaten*, s. 29-51. – En dyberegående komparation må vi her afstå fra, da det overvejende perspektiv ikke er statsfinansielt og militært.

6. Det gælder både den sognevisе eller hartkomsbestemte udskrivning af bondesoldater og sogneryttere (fra 1695), institutioner som genoprettes henholdsvis 1663 og 1670 og senere også ryttergodsorganisationen; jf. ndfr. og K.C. Rockstroh, *Den nationale Hær* I-II.
7. Jf. Aa. F. Blomberg, *Fyns vilkår*, især kap. 12 og HT 74. 1974, s. 440-48.
8. *Dansk socialhistorie* III, s. 345 f.; jf. iøvrigt C.S. Christiansens noget kaotiske og usikre bog: *Formuesforhold*.
9. Beregningerne bygger i det flg. på materialet i C.S. Christiansen, *Statshusholdning* I-II; en god skattetyologisk oversigt giver dog H. Nielsen & Th. Thalbitzer, *Skatter og Skatteforvaltning*, især s. 22-81. Desværre er dette afsnit skrevet inden fremkomsten af Claus Rafners afhandling: *Fæstegårdens skattebyrde*, s. 81-94. Afhandlingen dokumenterer på udmærket vis den relativt faldende skattebyrde efter 1730, hvorimod dette ikke kan have gyldighed for de foregående generationer og slet ikke i forhold til perioden 1630-60.
10. F. Stendal Pedersen, *Fynsk landbrugs vilkår* s. 116-46; jf. C.S. Christiansen, *Statshusholdning* II, s. 505 f.
11. Det gælder okse- og flæskeskatten (siden 1666), rytterhold (fra 1670) og kop-, kvæg- og ildstedsskat. De nye principper blev dog ikke konsekvent overholdt. Derimod bortfaldt de ekstraordinære skatter i C.S. Plessens tid med en enkelt undtagelse (1699).
12. I sammenligning med Sverige altså med et væsentligt 'timelag'; her ligger de afgørende etaper i generationen inden 1600 og under trediveårskrigen.
13. C.S. Christiansen, *Statshusholdning* I, s. 191-300; jf. F. Skrubbeltrang, *Husmand og inderste*, s. 94-100.
14. Jf. M. van Creveld, *Supplying War*, s. 17-39.
15. C.S. Christiansen, *Statshusholdning* I, s. 345 ff. – Hertil kom også indkvarteringsbyrder, der først sent overføres til købstæderne.
16. K.C. Rockstroh, *Den nationale Hær* II, s. 368 ff. Det samlede styrkemål blev fastsat til 15.000 mand (eller snarest omvendt). Dertil kom 17-1800 dragoner, som skulle udskrives af det gods, der under Christian V var blevet udlagt til ryttergods af kronens gods. Jf. også J. Holmgaard, *Eksercitsen bag kirken*, s. 44-64.

8. Fæstebønders hoveri

Som nævnt foreskrev forordningen 1523 »om udfæstning af bryder, som fæster gårde« kun, at 'tjenere' (dvs. fæstere) ikke lovligt kunne sættes ud, når de svarede skyld, landgilde og småredsler og tillige respekterede husbondretten. Den senere lovgivning gentog med visse ændringer disse hovedregler, men først og fremmest begrænsede håndfæstningerne kronens muligheder for at befatte sig med adelsgodsets interne forhold, så længe den gældende lovgivning blev overholdt.¹ Og det er ligeledes nævnt, at fæstebøndernes skyld og landgilde ikke i denne sammenhæng giver anledning til kommentarer; landgilden må opfattes som bondens rente for brugen af fæstegården, og den synes senest fra ca. 1600 at have ligget nogenlunde fast; domstolene anerkendte ikke vilkårlige forholdelser, og forsøg på at inkorporere ekstraordinære skatter blandt bondens afgifter forekom vistnok aldrig, fordi skatterne netop forblev ekstraordinære.

Fæstebøndernes arbejdsydelse må – som en bestanddel af husbondretten – opfattes som hørende til godsejerens herlighedsrettigheder, men samtiden kender ikke begrebet hoveri, men derimod nok andre betegnelser. Endnu topografen Arent Berntsen (o. 1650) benytter ikke dette udtryk, men bemærkelsesværdigt nok fremhæver han arbejdsressourcerne som en del af den 'belejlighed', som indgik i taksationer af privilegeret gods, jævnsides med andre faktorer, geografiske, arronderingsgrad, bonitet osv.²

Desværre ved vi endnu meget lidt om samtidens menneskevurdering og syn på 'nærestandens' arbejde; men påfaldende nok fremhæver Arent Berntsen flere gange de økonomiske fordele ved godsejerens fulde dispositionsret over sine fæstere arbejdsressourcer. Ægterne (pligtkørslerne) sparer adelen for »store pendinge«, hvad enten det gælder offentlige eller private gøremål. Arbejdspligten, som han nok specificerer (derunder avlshoveriet), er »en stor pligt«, men den omfatter også alle forefaldende opgaver på godset. Til gengæld behøver »en god mand« til godsets avl ingen fremmed arbejdskraft, ingen besætning og ingen arbejdsredskaber, »hvorpå, efterdi en meget stor omkostning ville medgå, om det med pending alene skulle tilvejebringes, sådan ar-

bejdsherlighed en med de største at være som jordegods følger, billigen er at holde for«. ³

Ligeså vigtigt er det, at Arent Berntsen ikke giver konkrete anvisninger om, hvorledes de hoveripligtige bønders arbejde kunne indregnes i et gods' belejlighed, men derimod nok om de arbejdspenge, hvormed ikke ugedagspligtige fæstere afløste det korporlige arbejde. Medens arbejdspenge – på lige fod med andre, visse pengeafgifter – ved skifte eller køb »enten aldeles intet regnes, eller kun mod halvt«, medregnes de ved pantsættelse »for fuldt værd og ligesom de udgives«. ⁴ Medregningen eller udeladelser ved salg beroede netop på belejlighed, og den fulde beregning ved pantsættelse begrundes naturligvis ved, at arbejdspenge indgik i forrentningen. Mest bemærkelsesværdigt er det, at det korporlige og gratis arbejde – ligesom redskaber og trækdyr – simpelthen indgik i herregårdens driftspotentiale og økonomi.

Takket være udførlige, moderne undersøgelser er vi forholdsvis velunderrettet om hoveriarbejdets art også i vor periode; foruden avlingshoveriet, pligtkørsler og meget andet fungerede den hovpligtige bonde nærmest som 'donkeyman'. ⁵ Fra historikerens synspunkt ligger ulykken ved samtidens driftspotentialeberegning netop i, at ingen kilder – i modsætning til f.eks. Polen, de østbaltiske områder eller Sverige – giver os indblik i hoveriets udbredelse, omfang og beskaffenhed før meget sent. En anden og ikke mindre væsentlig begrænsning i, at det ikke længere vil være forsvarligt at forudsætte en kontinuerlig og ekspansiv udvikling af hoveriet fra middelalderens afslutning og frem til landboreformernes tid.

Hoveripligten (men derimod nok arbejdspenge) indgår vistnok aldrig i kronens og adelens jordebøger og regnskaber og behøvede det netop ikke. ⁶ Såvidt vi er underrettet indgik hoveripligten i bøndernes fæsteaftale (selv sent specificeres den ikke) som en pligt efter husbondens anvisning, i modsætning til den nøje fastsatte skyld og landgilde. Men det betyder ikke, at hoveriet i 1600-tallet har været vilkårligt; efter den gældende og formentlig holdbare antagelse har det været reguleret som en samlet byrde i forhold til fæstegårdens størrelse, og indtil i hvert fald omkring 1600 tyder omstændighederne på, at domstolene – når de har fået hoverisager forelagt – har lagt sædvanen eller bevislige aftaler til grund for deres afgørelse. ⁷

Som allerede nævnt markerede den berygtede dom over hoveriet på Tørning len 1608 et afgørende brud i retspraksis ved at til-

lægge recesbestemmelsen 1547 gyldighed også for retsforholdet mellem herremænd og fæstebønder. For hoveriets vedkommende synes det at have inddebåret, at domstolene måtte give afkald på det såkaldte »arilds-kriterium«, dvs. dokumentationen for at den omstridte hoveripligt havde bestået »af arilds tid« i kraft af sædvaner eller aftaler. Om det, som man ofte har antaget, automatisk har banet vejen for en vækst – eller endda eksplosiv vækst – i hoveribyrdens, kan vi naturligvis ikke afgøre på dette grundlag, så meget mere som spørgsmålet kompliceres ved den beskatningsfrihed, der var knyttet til ugedagsbønderne (de bønder, som formelt er pålagt arbejdspligt), og ved 1600-tallets konjunkturforhold.

Men både ugedags- og skatteprivilegier bortfaldt jo 1661; og både hoveri og arbejdspenge blev med ét slag 'privatiseret'. Og den tidlige enevældes lovgivning sikrede ingen reguleret eller sædvanebestemt graduering af hoveriet, og den fastsatte slet ikke som lidt senere i Østeuropa nogen maksimalgrænse af fiskale eller kamerale grunde (som nok kunne have været nærliggende). Danske Lov 1683 foreskrev kun noget svævende, at herlighedsindehavere kun måtte besvære selvejerbønder i overensstemmelse med, hvad herligheden kunne betinge, »som eragtes at være den fjerde del imod en fæstebonde, som besidder en helgård«. ⁸ Fæstebønderes arbejdspligt og arbejdspenge er derimod lovgivningen uvedkommende, og Danske Lov kan derfor nøjes med at citere recesparagraffen 1547, men netop med præcisering af, at godsejeren kunne »gøre sig sit gods så nyttigt, som han kan, og sælge sine varer til, hvem han vil«; ⁹ man vendte tilbage til den driftsøkonomiske udlægning, som måtte være en konsekvens af enevældens indførelse.

Kuriøst nok overtog det privilegiebrev, den svenske adel modtog 1723 – efter det karolinske enevældes likvidering – regelen om, at »var adelsman har fritt, at göra sig sitt gods och egendom så nyttigt, han kan«. ¹⁰ Roskildefreden 1658 havde i meget svævende vendinger forbeholdt den skånske adel dens privilegier; og selv om hovedgårde og ugedagsgoods ikke som svenske *säterier* og *rör*-goods var fritaget for rostjeneste, havde ugedagsgodset i Skåne langt større omfang end det svenske *rå och rör* og følgelig også større fiskal betydning. ¹¹ Ugedagsfriheden i Skåne blev 1682 ganske vist begrænset til indensogns fæstegårde og 1690 reduceret til *status quo* 1658, men adelen kunne endnu meget sent i 1700-tallet begrunde sin ugedagsfrihed med rostjenestepligten og benytte

privilegieparagraffen 1723 (§ 25) som hjemmel til ensidig fastsættelse af fæstebøndernes hoveri.¹²

Selvom de danske adelsprivilegier var en torn i øjet på den svenske regering, og selvom den med held forsøgte at begrænse dem og at bringe dem på linie med den svenske adels, forblev ugedagsfriheden dog i Skåne et offentligretligt, fiskalt anliggende, og den begyndende reformtids bestræbelser for at regulere hoveriet blev besværliggjort af den citerede privilegieparagraf. Ugedagsfriheden i Danmark før 1660 krævede ingen anden offentlig regulering end den, omfortolkningen af recesbestemmelsen foretog, og enevældens 'privatisering' af hoveriet ændrede intet ved dette forhold fra et retligt synspunkt, men skattefrihedens bortfald 1661 forvandlede eftertrykkeligt hoveriet til godsejerens eget ansvar og et privat driftsøkonomisk anliggende, ikke længere et skatteanliggende. På sin vis fik skatterne – som vi har set – snarest prioritet fremfor godsets økonomiske tarv.

Det er – som det for nyligt er blevet påpeget – muligt, at enevældens landbolovgivning 1682-83 kan have tjent til stabilisering af det danske godssystem. Herregårdenes skattefrihed blev begrænset til 'komplette hovedgårde', dvs. til godser med mindst 200 td.htk. inden for en radius af to mil (ca. 15 km) fra hovedgården; det kunne medvirke til at skabe stabile godskomplekser, men samtidig forbød regeringen nedlæggelse af bøndergårde til udvidelse af hovedgårdsarealet. Forbuddet skyldes sikkert fiskale grunde (om det blev respekteret), men kunne i givet fald komme til at fungere som en hindring for udvikling af storgodsdrift i østeuropæisk forstand. Godsernes hovedproblem kom derved til at bestå i dels at opnå den økonomisk optimale ratio mellem hovedgårdens produktionsressourcer og fæstegodsets arbejdsressourcer og dels i at opnå den komplettering af fæstetilliggendet, som kunne sikre herregårdens egen skattefrihed.¹³

Hele denne lange udredning af de lovgivningsmæssige og retlige forudsætninger for hoveriet får tjene til understregning af, at en reel behandling af hoveriet fremdeles indeholder mange uløste – og måske uløselige – problemer. For det første må der skelnes skarpt mellem hoveriets geografiske udbredelse, dets formentlig foranderlige omfang og dets beskaffenhed, som ikke uden videre lader sig koble sammen. For det andet ændredes de retlige forhold for hoveriet set fra godsejerens synspunkter væsentligt i løbet af perioden, og vi kan ikke på forhånd udelukke, at

det kan have bidraget til væsentlige ændringer af arbejdspligtens udbredelse og omfang. Og endelig må vi også antage, at beskatningsmæssige forhold og økonomiske konjunkturer kan have medvirket til at komplicere forholdene på måder, som vi i virkeligheden endnu ved meget lidt om.

Noter: 8. Fæstebønders hoveri

1. For det flg. jf E. Ulsig, *Danske adelsgodser*, s. 351 f.
2. Om belejlighedsbegrebet især Sv. Gissel, *Om belejlighed*, s. 33-47.
3. Arent Berntsen, *Danmarks oc Norgis fructbar Herlighed II*, s. 155 f.
4. Sst. II, s. 162 f., 282 f., 343, 406.
5. Jf. især C. Rise Hansen, *Hoveriet på Ringsted kloster*. – Den bedste skitse af hoveriets udvikling giver F. Skrubbeltrang, *M.H. Løvenskiolds hoveridagbog*, indl.
6. Med mindre godset havde omkostninger – f.eks. til bespisning – ved hoveriarbejdet; centraladministrationen synes – jf. Rise Hansen – at have haft 'et godt øje til' eller at have fjernet den.
7. H.H. Fusing, *Herremand og fæstebonde*, s. 193-201, 209-12; jf. allerede C. Christensen (Hørsholm), *Agrarhistoriske Studier I*, s. 182 ff.; han kunne støtte sig til det domsmateriale, retshistorikeren J.L.A. Kolderup-Rosenvinge – med fin juridisk fornemmelse – havde fremdraget. Om 1700-tallet, jf. især F. Skrubbeltrang, *Landbosamfund* og Th. Kjærgaard, *Konjunkturer og afgifter*, s. 25 ff., 204, 207.
8. DL 3-12-4; Sechers udg., sp. 458. som ikke udpeger noget forlæg.
9. DL 3-13-25; Sechers udg., sp. 473 f.
10. W. Enblom, *Privilegiestriderne*. På andre punkter begrænsede privilegierne 1723 derimod udkastet fra 1719.
11. J. Rosén, *Skånska privilegie- och reduktionsfrågor*, s. 23-28, 69 ff., 90, 148-51; jf. C.G. Weibull, *Skånska jordbrukets historia*, s. 80 f.
12. S. Smedberg, *Frälsebonderörelsen*, s. 35-37. Det er – som Jerker Rosén mundtligt påpegede 1974 – muligt, at komparation vil muliggøre en bestemmelse af virkningerne af privilegieændringerne, f.eks. på Torup, hvis regnskaber er bevaret fra 1648-1682.
13. F. Stendal Pedersen, *Fynsk landbrugs vilkår*, kap. 9.3-4.

9. Kildekritisk opgør

Når vi med sikkerhed karakteriserer det danske godssystem i 1500-tallets begyndelse som 'rentegodser' med – ofte små – hovedgårde som forvaltningscentrum for afgiftsoppebørsler og administration, bør det tilføjes, at det med rimelig sikkerhed også har kunnet sandsynliggøres, at fæstebøndernes hoveri ved slutningen af middelalderen normalt ikke har været nogen udstrakt eller byrdefuld pligt. Resultatet kan kun underbygges ved formentlig repræsentativ eksemplificering og ved den kendsgerning, at hovedgårdsinventarer vidner om, at herregårdene selv har været i besiddelse af de trækdyr og redskaber, driften i sig selv forudsatte.¹

Der er heller ingen uenighed om, at hoveriet forud for landbo-reformerne var blevet endog særdeles byrdefuldt og langt mere alment udbredt. Trods ganske betragtelige geografiske og typologiske uligheder må man antage, at kun ca. 20 % af fæsterne i Jylland ved 1770 har været fuldt hoverifri, 56 % fuldt hoveriforpligtede. På øerne har de fuldt hoverigørende bønder snarest udgjort 75 %, medens kun en beskedent procentdel – måske 10 % – var fuldt hoverifri.² Hertil kom husmændenes arbejdspligter, undertiden også de fåtallige selvejerbønder (skønt det sidste begrænses allerede af Danske Lov 1683). Desværre har det derimod foreløbig vist sig umuligt at kortlægge hoveriets udbredelse i de tidlige danske, østensundske provinser; komparationen havde ellers nok kunnet give interessante holdepunkter, specielt fordi både økonomiske og beskatningsmæssige vilkår formede sig forskelligt efter 1660.

Man kan altså på forhånd antage, at den stærke vækst i hoveriets udbredelse hører tiden efter 1630 til, men denne banale konstatering blotlægger på ingen måde forløbets kronologi (end-sige dets årsager). Et hovedargument siden J.A. Fridericias grundlæggende undersøgelser i 1889-90 har været, at antallet af skattefri, adelige ugedagsbønder kunne give et mål for – eller endda stiltiende identificeres med – udbredelsen af hoveripligten, eftersom skattefriheden netop blev begrundet med bøndernes arbejdspligter over for hovedgården, og fordi lovgivningen *normalt* begrænsede ugedagsfriheden til fæstebønder i hoved-

gårdssognet, også selvom denne grænse langtfra altid blev respekteret.

Med dette udgangspunkt beregnede Fridericia antallet af adelige, hoveripligtige ugedagsbønder til 42 % af den adelige fæstegodsbestand eller 18 % af rigets i alt ca. 75.000 bondebrug.³ Endelig har man ment ved hjælp af konfrontation med tilsvarende opgivelser på tidligere tidspunkter at kunne fastslå en væsentlig vækst i antallet af indensognske, hoveripligtige ugedagsbønder i løbet af de foregående generationer, specielt fra ca. 1570, da parallelle opgørelser foreligger.⁴ Det er nu blot af flere grunde mere end tvivlsomt, om disse ræsonnementer kan holde for en nærmere prøvelse.

Ugedagsfriheden, der som bekendt fastslås i skattebreve tidligt i 1500-tallet, omfattede kun hoverigørende bønder, som var bosiddende i hovedgårdssognet, oprindeligt endda juridisk begrænset til kun at gælde de, »som af arilds tid« havde været pålagt arbejdspligt, men allerede fra 1526 kun med sognegrænsen som mekanisk demarkationslinie. Men fra 1603 defineredes skattefriheden som omfattende de tjenere, »som bo for deres (adelens) sædegårde, som de holder avl på og ligger udi sognet, deres sædegårde udi ligger, og de, som har været fri af arilds tid.⁵ Udvidelsen må givetvis ses i sammenhæng med den samtidige politiske krise i forholdet mellem Christian IV og rigsrådet om ekstraordinære skattebevillinger og kongens drøm om krig mod Sverige; men den geografiske begrænsning af ugedagsfriheden blev illusorisk, og selv sædegårdsbegrebet blev elastisk ved også at inddrage adelige ladegårde, blot de blev drevet for ejerens regning.

Tilsyneladende pradoksalt lovfæstes ugedagsprincippet først i håndfæstningen 1648: »Adelens ugedagstjenere derfor (dvs. for ekstraordinære skatter) forskånet, som arilds tid været haver«. ⁶ Reglen er på den ene side tilsyneladende ganske summarisk, men også kun på overfladen; sogne- og sædegårdskriterierne nævnes ikke længere. På den anden side kan formuleringen endda forekomme tvetydig: Gjaldt den de bønder, som havde været fri af »arilds tid«, eller gjaldt den selve retsregelens ælde? Lovfæstelsen af ugedagsfriheden *fiskale* konsekvenser er naturligvis væsentlige; ugedagsfriheden synes blot netop ikke at være indgået i den animerede diskussion mellem rigsrådet og adelen om håndfæstningen, hvorimod den privilegiestridige, ekstraordinære beskatning

havde været et hovedpunkt. Stundom blev den endda udlagt som lån til kronen mod revers, stundom fremhævede man de gyldne skattefri tider forud for Christian IV. For en stakket frist kan man da opfatte den elastisk formulerede ugedagsfrihed som det kompromis, der kunne stille den menige adel tilfreds, værne dens gods mod skatteplyndring.

Flere omstændigheder medfører dog, at en række forbehold er nødvendige over for Fridericias noget mekaniske bestemmelse af ugedagsbestandens og hoveriets udbredelse ved midten af 1600-tallet; vi må nøje os med her at fremdrage to forhold af betydning. For det første gjaldt den skattefrihed, det adelige ugedagsgods, nød, ikke konsekvent eller kun undtagelsesvis kronens ugedagstjenere; undertiden gik også de med tilsvarende begrundelse fra, undertiden svarede de halve skattesatser.⁷ Men i en kameral oversigt 1646 opgjorde rentemester Oluf Daa kronens ugedagsmænd til ca. 5.500 gårdbrug, dvs. 15 % af kronens fæstehoveripligt. Tilsammen må vi da tilsyneladende regne med en samlet ugedagsbestand på ca. 19.400 gårdbrug over hele riget eller 26 % af alle brug.⁸ I enkeltheder afslører disse tal blot tillige en række ejendommeligheder, som bør bemærkes udover den påfaldende ulighed mellem kronens og adelens gods.

Som det fremgår af den efterfølgende tabel 1, er forholdene mærkeligt uensartede og åbenbart uden konsekvens fra landsdel til landsdel, selvom der for kronens vedkommende er tale om en kameral beregning. Som helhed har adelens ugedagsbestand relativt været tre gange så høj som kronens, selvom kronens ladegårde (efter eliminering af enevældens bortsalg) 1682 kun omfattede 11 % af det samlede hovedgårdshartkorn (10 % af hovedgårdenes dyrkede areal). Medens kronens ugedagsgods i Blekinge og på Bornholm er uden betydning, er frekvensen i Skåne på det nærmeste en tredjedel, helt overvejende jordegne helgårde;⁹ der kan ikke give nogen bindende forklaring, men det er vel en nærliggende mulighed, at kronens behov for fæstningsarbejdskraft har været særligt akut i Skåne. Til gengæld er ugedagsfrekvensen på adelsgodset egentlig forbausende jævn, medens det samme kun gælder krongodset i Jylland, på Fyn og på Sjælland. At den er lavere på Lolland-Falster kan bero på, at kronen som bekendt var på det nærmeste enejejer af Falster.

Tabel 1. *Procentvis fordeling af ugedagsbønder omkring 1650.*

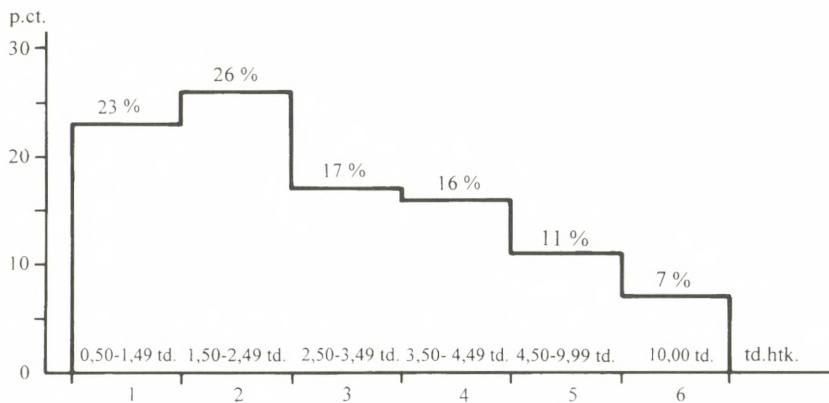
	Jyl- land	Fyn- Langel.	Sjæll.	Loll.F.	Skåne	Ble- kinge	Born- holm	I alt
Krongods	49 %	35 %	56 %	68 %	35 %	85 %	95 %	49 %
heraf uged.	14 %	14 %	13 %	8 %	33 %	2 %	–	15 %
adelsgoods	51 %	60 %	27 %	24 %	54 %	15 %	–	44 %
heraf uged.	43 %	41 %	42 %	43 %	40 %	–	–	42 %
uged. i alt	28 %	30 %	19 %	15 %	33 %	–	–	26 %

Tager man alligevel stadig sit udgangspunkt i Fridericias grundantagelse af, at ugedagsfrekvensen kan anvendes som et summarisk mål for hoveripligtens udbredelse på de adelige godser ved midten af 1600-tallet (eller for den sags skyld også i 1570 og 1600), beskæmmes forventningerne. En kontraprøve ved simple – men måske både lidt dumdristige og summariske – beregninger vil vise, at denne antagelse fører til helt absurde resultater. Allerede en kalkulation for nogle år siden over 52 af de 123 godser i Ribe stift røbede usikkerheden, når fæstegods- og ugedagsbestanden 1651 konfronteres med hovedgårdstilliggendet ifølge matrikelarbejderne 1682-83.¹⁰ Med de nødvendige forbehold for fiktive eller typologiske forskelle kunne det konstateres, at »opstillingen røber en tendens til omvendt proportionalitet mellem hovedgårdsstørrelse og fæstegodsbestand, men til gengæld om en meget direkte forbindelse mellem hovedgårdsstørrelse og ugedagsbestand og ugedagstjenerens byrder«. Det bør nok tilføjes, at vi her befinder os i et område med en ganske stærk animalsk produktion.

Beregningerne må efter sagens natur se bort fra mulige og reelle hovedgårdsudvidelser i generationen inden matrikuleringen, et forhold som kan medvirke til fortegning af billedet især på de større herregårde.¹¹ Resultaterne kan kun blive vejledende, men de stadfæster til fulde indtrykket fra Ribe stift. En samlet sammenstilling af 208 adelige godser på øerne (tabel 2) vil vise, at den gennemsnitlige byrde her endda ville blive væsentligt højere end i Vestjylland, 2.55 td.htk. pr. ugedagsgård mod 1.51 i Ribe stift og tilmed tungere på Sjælland og Lolland-Falster – voredskabets område – end på Fyn og Langeland.

Tabel 2. *Adelige ugedagstjenere omkring 1650.*

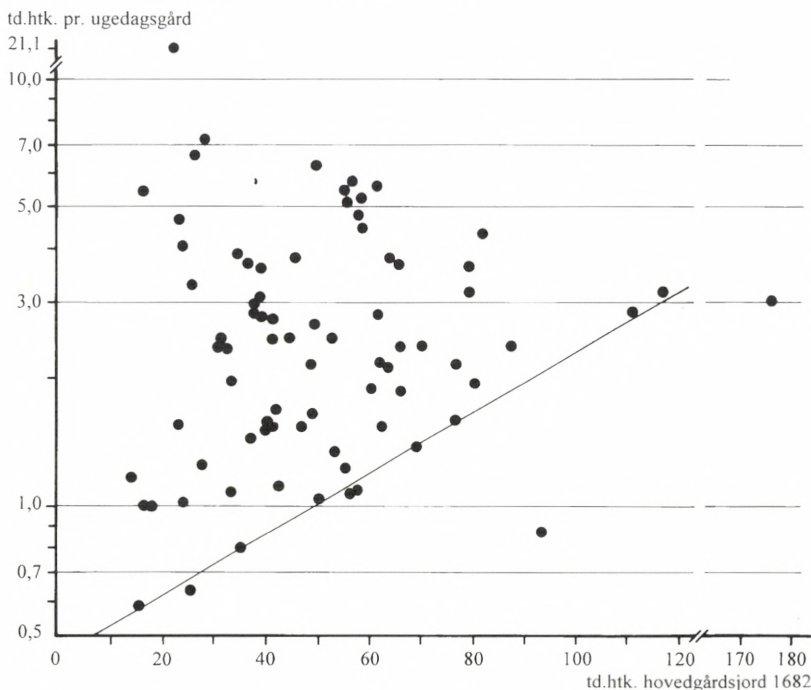
	Antal godser	Fæstegårde 1651/1662	Heraf i ho- vedgårdssogn	Hovedg.s htk.1682	Td.htk.pr. uged.gd.
Sjælland	68	4.405	2.304 = 52 %	6.327	2,77
Lolland-F.	26	1.285	490 = 38 %	1.443	2,94
Fyn-Langel.	114	3.803	2.009 = 53 %	4.416	2,20
Øerne i alt	208	9.491	4.803 = 51 %	12.231	2,55
Ribe stift	52	1.932	1.049 = 54 %	1.589	1,51

Figur 1. *Td.htk. hovedgårdsjord pr. ugedagsgård (188 godser på øerne)*

Fordeles hartkornsbyrderne efter størrelsesorden, falder vel omkring halvdelen på kategorierne 0,50-2,49 td.htk. pr. ugedagsbrug, men altfor stor procentdele når op i groteske talstørrelser (fig. 1). Det samme resultat kan aflæses ved en detailfordeling af 80 fynske godser (fig. 2), men undersøgelsen underbygger tillige resultatet fra Ribe stift: den omvendte proportionalitet mellem hovedgårdsstørrelse og ugedagsgodset.

En kontrolberegning over det forsøg, Christian IV gjorde 1623-24 på hoveriafløsning, efter hartkornstakster er mulig. Men forinden den præsenteres, vil det være metodisk heldigst at foretage en sammenstilling med krongodset på de samme tekniske præmisser, som blev anvendt på adelsgodset. Interessant nok anstillede rentemester Oluf Daa endnu i 1640'erne beregninger over kronens

Figur 2. 80 fynske godsers ugedagsbestand

ugedagsbehov og mulighederne for pengeafløsning. Af kronens 29.329 kamerale gårdenheder regnede han med, at hver af de 58 hovedlens »ladegårds avl at drive« kræver 100 bønder, i alt altså 5.800, en summarisk hoveriandel. på meget nært 20 %. Af de resterende ca. 23.530 gårdenheder kalkulerer han med en årlig hoveriafløsning på 2 rd. pr. enhed, i en marginalnote endda forhøjet til 3 rd.¹²

Rentemesteren har her opgivet den hartkornspåligning, der havde været påtænkt 1624, til fordel for kamerale enheder, som måske kunne være teknisk lettere at håndtere. Men navnlig var afløsningen stadig kun partiel og omfattede kun det egentlige avlingshoveri. Kronen måtte – ligesom i 1623-24 – fremdeles forbeholde sig ret til visse former for arbejdspræstationer, jagt, fiskeri, gærdsel og især offentlige transporter. De ville igen gøre afløsningen illusorisk, og yderligere reserverede Oluf Daa sig afslutningsvis kongens resolution ved »de ladegårde, som ko. Mt. selv lader bruge, der avle (og) høste til«.

En foreløbig – og stadig dristig – sammenstilling med de kongelige ladegårdes hartkornstal og det dyrkede areal 1682 kan kun understøtte ræsonnementet, ikke give statistisk gyldige resultater. For det første var de sjællandske ladegårde gennemgående større end de øvrige landsdeles, i øvrigt også større end de adelige bedrifter flest.¹³ På Sjælland andrager gennemsnittet 123 td.htk. (290 td. land), på Lolland-Falster 84 td.htk. (275 td. land), på Fyn-Langeland – hvor kun Odensegård og Dalum Kloster fra gammel tid skilte sig ud som storbedrifter – 67 td.htk. (280 td. land) og i Jylland 55 td.htk. (261 td. land).

Tabel 3. *Ugedagsfritagelser på Stiernholm len 1611-54.*

	1/1 gd.	1/2 gd.	i alt	pct.
1610-19	13	1	14	22 %
1620-29	3	–	3	5 %
1630-39	9	–	9	14 %
1640-49	25	7	32	51 %
1650-54	4	1	5	8 %
I alt	54	9	63	100 %

Omsættes disse tal til hartkorn og tønder land pr. ugedagsenhed (tabel 3), har oversigten stadig kun teoretisk interesse. Det er muligt, at tallene overdimensionerer hoveribyrdens på Sjælland,¹⁴ og givet, at de ikke kan tage hensyn til de reservationer, Oluf Daa havde taget. Det væsentligste resultat er dog, at disse byrdetal ligger væsentligt under, hvad vi ved tilsvarende regneoperationer nåede frem til for adelsgodsets vedkommende. Kan tallene holde, kunne man fristes til at antage en ideel hoveribyrd på 1 td. hartkorn pr. ugedagsenhed, men afhængig af, om der er tale om animalsk eller vegetabilsk produktion.

Det tjener ikke noget som helst rimeligt formål at uddybe disse beregninger, hvis resultatet kort kan sammefattes i to punkter. Sammenholdt med kronens ladegårde ville ræsonnementet for det første medføre, at de adelige ugedagsbønder skulle lægge ryg til to-tre gange større byrder. Og for det andet måtte vi konkludere, at de mindre hovedgårde skulle have haft en langt mere fordelagtig ratio mellem hovedgårdsressourcer og arbejdsressourcer end de større. Begge resultater er urimelige, og sognegrænserne giver med andre ord ikke nogen sikker målestok for

hoveriets udbredelse – kun for de adelige skattefritagelsers omfang.

Opgørelserne af herregårdenes geografiske fordeling af fæstegodset indensogns, i nabosogne eller på fjernereliggende strøgods giver os stadig muligheder for at fastslå arronderingsgraden – og dermed den driftsøkonomiske rationalisering – af godserne; og de undersøgelser, som nu foreligger for Lolland og Vendsyssel, synes på rimelig måde at underbygge antagelsen af, at denne meget vigtige koncentrationsproces har taget fart netop efter 1570;¹⁵ den kræver blot ikke automatisk storgodsdrift, men kunne give det velarronderede rentegods væsentlige driftsmæssige og økonomiske fordele.

Det er vel muligt, at »ugedagiseringsprocessen« – et monumentalt sprogligt monstrum – fortrinsvis og regionalt gjaldt indensognske bønder (på i forvejen forholdsvis velarronderede godser);¹⁶ men der må stadig bestå tvivl om, i hvilken udstrækning adelige godsejere har respekteret sognekriteriet, hvilken rolle »arilds«-kriteriet har spillet, om alle indensognske bønder – skønt skattefri – svarede hoveri, eller om hoveriet begrænses til regulære ugedagsbønder. Tallene egner sig på ingen måde til kvantificering af hoveriets udbredelse, endsi­ge dets omfang.

Noter: 9. Kildekritisk opgør

1. E. Ulsig, *Danske adelsgodser*, s. 244-49, 351-63; F. Skrubbeltrang, *Landbosamfund*, s. 22-24.
2. Sst., s. 359 ff. – Om Skåne, hvor »dagsverken« i modsætning til Mellemsverige ikke blev afløst i 1700-tallet, se S. Smedberg, *Frälshönderörelser*, s. 41-55.
3. J.A. Fridericia, *Studier over adelsvældens historie*, s. 62 f.
4. Således endnu *Dansk socialhistorie*, III, s. 352.
5. J.A. Fridericia, *Studier over adelsvældens historie*, s. 115 ff., især 220, 123, 127-31; H. Bennike Madsen, *Det danske skattevæsen*, s. 176-95.
6. C.F. Wegener, *Samling af Haandfæstninger*, s. 103 (§ 9).
7. H. Bennike Madsen, *Det danske skattevæsen*, s. 68 f., 196 f.
8. RA. D. Kanc. B186. Rentemester Oluf Daas tegnelsesbog 1635-50, fol. 43f-44r; HT 79. 1979, s. 141 med note 4. Tallene er korrigeret; i den efterfølgende tabel er antallet af gårdenheder taget fra J.A. Fridericia, *Studier over adelsvældens historie*, s. 62.
9. I det hele skulle der efter Oluf Daas opgørelse være 22 selvejere tilbage i Skåne, heraf 48 % hoveri­pligtige til enten kronen eller adelige, medens kun 10 % af kronens fæstegårde havde hoveri­pligt. Noget tilsvarende forekommer ikke i nogen anden landsdel.

10. *Fra Ribe amt XXII*: 2. Varde 1982, s. 367.
11. Det righoldige materiale af hovedgårdstakster i de adelige jordebøger 1660-64 (RA. Rkt. 311.1-66) kan ikke benyttes i denne forbindelse, da der er tale om kamerale enheder, som ofte omfatter mere end hovedgårdenes reelle produktionsapparat (tiender, mølleskyld).
12. RA. Oluf Daas tegningsbog, fol. 30v-31r. Beregningen omfatter heller ikke her Halland.
13. Dertil kommer givetvis, at væksten i antallet af husmandsbrug på den sjællandske øgruppe var væsentligt større, end i de øvrige landsdele.
14. Allerede Arent Berntsen regner Sjælland for det tungeste hoveriområde (og desuden plaget af vornedskabet); *Danmarkis oc Norgis fructbar Herlighed* I, s. 43-48, 106-10, 116-18.
15. J. Villiam Jensen, *Adelig godsstruktur*, især s. 116-22; *Adelsgodser*, især s. 266 f.; jf. samme, *Skifteprincipper og skiftepraksis*, s. 346-48.
16. H. Bennike Madsen, *Det danske skattevæsen*, s. 186 f., 339 f., sammenholdt med Fridericia, *Studier over adelsvældens historie*, s. 148 og 166.

10. Ødelæggelser, ødegårde og regeneration

Uden at begive os ud i omfattende – og lidet sikre – analyser af befolkningsudviklingen under enevælden kan nogle få demografiske hovedtræk ikke undgås. Det kan med rimelighed antages, at Danmark (bortset igen fra de skånske landskaber) ved 1645 har haft en befolkning på måske 608.000 og indtil da et fødselsoverskud på vel 0,5 % årligt; som i andre præindustrielle samfund tilhørte ca. 80 % landbosamfundet. I 1650'erne indtraf derimod en række katastrofer, som efter de bedste foreliggende skøn decimerede befolkningen med 20 % (dvs. til ca. 485.000 i 1660), epidemiske sygdomme, som hærgede landsdelene etapevis, og besættelsen, ledsaget af voldsomme ødelæggelser. Skønsvist regenererede befolkningen såvidt, at den ved århundredskiftet nåede op på 560.000 mennesker og ifølge den første folketælling 1789 på knapt 800.000.¹

Kun enkelte særtræk er det nødvendigt at fremdrage. For det første, at regenerationen indtil 1700 synes at være foregået langsommere end f.eks. i hertugdømmerne, og at Danmark først sent og relativt halede ind på de vækstrater, som kendes fra f.eks. Norge og England. For det andet er det nok vigtigt at fremhæve, at den vækst, som fandt sted, fordelte sig meget ujævn (tabel 1). Procentfordelingen mellem land og by ændredes ikke fundamentalt før 1770, men udviklingen præges af provinsstædernes stagnation – »tornerosesøvn« – og Københavns eksplosive vækst. Landbosamfundet mærkes ligeledes af stagnation indtil 1700, men derefter åbenbart af jævn vækst. Endelig udgjorde den egentlige adel (ikke at forveksle med godsbesiddere eller rangspersoner) 1670 ca. 0,3 % af befolkningen, i 1720 kun ca. 0,2 %.

Tabel 1. *Befolkningsudvikling 1670-1769 (indeks).*

	1670	1700	1769
København	100	155	220
Købstæderne	100	106	114
Landdistrikter	100	105	156

‘Metropoliseringsprocessen’ – hovedstadens voksende dominans – er bestemt ikke noget særdansk fænomen, men i almindelighed en følgevirkning af magtstatens vækst. Københavns magnetiske kraft vil vi kunne iagttage i de relativt større ændringer af godsbesiddelsen på Sjælland, og den spores undertiden også i centrale hof- og administrationskredse ved aversion mod at bosætte sig for langt fra magtens og nådens kilder, fra intriger og andre forlystelser. På den anden side har København været istand til at absorbere en vældig tilvandring trods restriktionerne – vornedskabet på den sjællandske øgruppe og fra 1733 stavnsbåndet – også fra landdistrikterne. Og både den skæve befolkningsvækst og vandringerne har givetvis hørt til ingredienserne i de arbejdskraftproblemer, godsejerne postulerede.

Foreløbig stod landet efter Københavnsfreden 1660 ikke blot over for den demografiske katastrofe, men først og fremmest over for et genopbygningsarbejde af vældige dimensioner, på den ene side ødelæggelsen af landets produktionsapparat og på den anden side den økonomiske belastning af det enevældige styres uforstående, men fiskalt betingede holdning til landbosamfundets trængsler. Det er her givetvis forhastet at trøste sig ved at konstatere, at jorden – den største værdi – kunne fjenderne ikke tage med sig, og at redskaber kun repræsenterede en beskedent investering.² Nyere undersøgelser kunne tværtimod tyde på, at katastrofens omfang har været langt alvorligere end hidtil antaget, at produktionsapparatet var langt mere varigt ødelagt, og at regeringens begrænsede forståelse for landbosamfundets nødssituation snarere har virket retarderende for genopbygningsarbejdet.³

Fra 1660-64 foreligger et overordentlig omfattende jordebogsmateriale fra hele landet, optaget i forbindelse med soldaterindkvarteringer og udarbejdelsen af matriklerne 1662 og 1664. Men hverken dette materiale eller regeringsorganernes bearbejdelse er imidlertid uproblematiske kilder; de røber tværtimod de modstridende interesser, godsejernes forsøg på i de sortest mulige farver at værne om de ødelagte godser og regeringens fiskalt bestemte – omend nok så nødvendige – bestræbelser for at begrænse katastrofens omfang kameralt. Det indkomne jordebogsmateriale 1660-61 afslører et trøstesløst billede af tilstanden, men også bemærkelsesværdig uensartethed selv inden for samme egn. På den anden side er det også muligt, at regeringskontorenes kategorisering i ødegods, forarmet gods og gods ved magt ikke har været

tilstrækkeligt standardiserede – eller for elastiske – til at give ensartede besvarelser.

Allerede i december 1660 traf regeringen beslutning om matrikulering på basis af de jordebøger, der kort før var indsendt til Rentekammeret til fordeling af soldaterindkvarteringsbyrden.⁴ Men bearbejdelsen af dette materiale – her for Sjælland – vidner om meget tydelige skrivebordsmanipulationer. Tilsyneladende har man med en vis hensyntagen til de værst medtagne områder kun kunnet gå med til at acceptere en gennemsnitlig grænse for

Tabel 2. *Soldaterindkvartering på sjællandsk fæstegods 1660.*

Len	1.	2.	3.	4.	5.
Kronborg	86,5 %	–	–	–	–
Hørsholm	87,8 %	–	–	–	–
Frederiksborg	68,8 %	–	–	–	–
København	45,7 %	1	59,5 %	–	–
Roskilde	75,6 %	12	60,9 %	5	56,6 %
Abrahamstrup	55,6 %	–	–	–	–
Svendstrup	51,9 %	–	–	–	–
Ringsted	70,6 %	6	61,7 %	2	41,8 %
Sorø	74,7 %	–	–	–	–
Tryggevælde	82,9 %	20	73,4 %	12	52,3 %
Jungshoved	85,4 %	–	–	–	–
Vordingborg	47,9 %	–	51,7 %	8	42,2 %
Møn	17,8 %	–	–	–	–
Antvorskov	88,4 %	4	61,8 %	3	67,3 %
Korsør	54,3 %	12	55,2 %	2	51,9 %
Holbæk	34,0 %	16	57,2 %	7	42,7 %
Kalundborg	36,3 %	–	–	–	–
I alt	61,6 %	83	60,2 %	39	49,8 %
Td.htk. ved magt	40.337	19.438		6.717	
Td.htk. i alt	65.523		32.263		13.500

Kol. 1: Krongods ved magt

Kol. 2: Antal adelsgodser i alt

Kol. 3: Adelsgods ved magt

Kol. 4: Antal udvalgte godser

Kol. 5: Adelsgods ved magt if. adelige jordebøger

Kilder:

Kol. 1-3: Extract af seelandsche jordebøger udi hartkorn d. 4. dec. 1660, Kgl. B. NKS 786,4^o.

Kol. 4-5: RA. Rtk. 311.3-66 Jordebøger 1660-65.

fæstegods 'ved magt' på ca. 60 %, men har til gengæld reguleret hartkornskvoten pr. soldat. Samtidig fastholdt man både for det samlede fæstegods, de godkendte fradrag og fordelingen af indkvarteringsbyrden en meget nøjeregnende proportion på 1:2 mellem adelsgods og krongods (herunder gejstligt). Tabel 2 illustrerer disse forhold ved konfrontation med knapt halvdelen af de originale adelige jordebøger.

De reelle eller selvangivne forarmselsesprocenter måtte altså med forbehold for de værst hærgede egne vige for det militære imperativ. Bearbejdelsen af materialet i Rentekammeret giver ikke nødvendigvis noget troværdigt billede af tilstanden, men nok af regeringens prioritering. De samme træk gælder de jordebogs-sammendrag, generalkrigskommissær Otto Pogwisch udarbejdede for Fyn 1662 (tabel 3). Uoverensstemmelserne fremtræder her ligeså grelt, uden at det her er muligt at trænge frem til kalkuleringsprincipperne. Trods store egnsforskelle regnede den fynske adel i gennemsnit med 30 % ødegods, foruden en bred og mere usikker margen for forarmet gods. Pogwisch accepterede 10 %.

Tabel 3. *Otto Pogwischs matrikelsekstrakt for Fyn 1662 (td.htk.).*

Herred	adelige	ødegårde	fæstegods	heraf øde	adel.jdb.
Sallinge	23	1.575	7.951	259 = 3,3 %	36,5 %
Baag	11	546	4.328	884 = 20,4 %	38,2 %
Lunde	6	208	2.265	108 = 4,8 %	32,5 %
Skam	2	144	2.871	454 = 15,8 %	16,7 %
Skovby	9	604	3.427	560 = 16,3 %	22,9 %

Kilder:

RA. Rtk. 311.2 Jordebogsekstrakter. Otto Pogwischs matrikelsekstrakt for Fyn 1662 (kol. 1-5) RA. Rtk. 311.23-32 (kol. 6).

Modsat så lokale godsejere deres interesse i at varetage godset tarv og at afbøde virkningerne af de forventede indkvarteringer og skatter; det havde de med held kunnet gøre siden 1630, men opgaven blev særligt påtrængende nu ved privilegiebeskæringen og efter krigsødelæggelserne. På den anden side havde disse godsejere et lokalkendskab, som centralstyret i København ikke kunne have; det havde derimod overordnede hensigter, at fordele den nødvendige smerte. Men selv her tørnede civile og militære hensyn – duer og høge – straks sammen. Den ny rigsskatmester Han-

nibal Sehested indså det uholdbare i bøndernes skattebyrder og gjorde sig til talsmand for en forenkling af skattesystemet; men han mødte magtfulde modstandere i generalfeltmarskal Hans Schack og Otto Pogwisch, hvis opgave det var at forvalte de militære byrder, så brutalt de end gik til værks.⁵

Og på lokalt plan fortsatte konflikten, da de fynske landkommisærer Henning Pogwisch til Hollufgård (generalkrigskommisærens broder) og oberst Steen Bille – assisteret af Otto Pogwisch selv – allerede 1660 mødte massiv modstand fra den fynske adel, vist ledet af Henrik Gyldenstjerne til Skovsbo; uden at man efter bitre fejder nåede noget resultat; »intet kategorisk blev besluttet og formedelst, hvad én gang blev resolveret anden dagen blev contradiceret«. ⁶ Afgørelsen faldt blot ud til de militære instansers fordel, og resultatet kender vi fra Pogwischs jordebogsekstrakter 1662; hartkornsskatterne »til militiens konservering« skulle efter hans udtrykkelige ønske opkræves uden hensyntagen til øde og forarmet gods og om fornødent med militær eksekution.⁷ Har han alligevel anerkendt 10 % ødegods, har den militante herre strakt sig vidt.

Det er givet, at man i efteråret 1660 – som senere – har kunnet frygte det værste, selvom Rentekammerets ønsker om oplysninger om »slet øde« og »forarmet« gods og gods »nogenledes ved magt« kunne give et svagt håb om forskånsel. På den anden side er terminologien unægtelig noget svævende; den overlod tilsyneladende en margen for skøn for de enkelte godsejer, men den gør det også vanskeligt nu at trænge bagom kategorierne til mere almene realiteter. Specielt er ødegårdsbegrebet diffust, selvom regeringen med »slet øde« formentlig har haft gårde, som var ubesat og ude af drift, i tankerne.⁸

Enkelte steder i jordebogsmaterialet 1660-61 står det da også klart, at lokale godsejere må have forsøgt at omgå Rentekammerets forskrifter. På Vemmetofte (Sjælland) angives kun gods »nogenledes ved magt«, »formenendes, at forarmet gods ikke regnes«, og på Krastrup og Gundersted (Jylland) opgav Anne Skeel godsets hartkorn »med fradrag af øde«. På Tågerød (Sjælland) gik man så vidt, at man demonstrativt lod »ugedagstjenerne uberegnet«. ⁹ Usikkerhed, skøn og håb medførte da også, at godsejerne ofte lod sig nøje med at angive »øde og forarmet gods« *en bloc*. Tankevækkende nok var Hannibal Sehesteds opgørelse for Lundegård og Vejlegård (Fyn) den mest omhyggelige overhovedet

ved at sondre mellem $\frac{1}{4}$ -forarmede, $\frac{1}{2}$ -forarmede, $\frac{3}{4}$ -forarmede og 'slet øde'gårde.¹⁰

Det er klart, at det ville være betænkeligt blot at antage, at en mellemproportional ville komme sandheden nærmest. Det gennemgående og sikkert uanfægtelige tema i jordebøgernes besvarelser er ikke blot klagerne over hærgninger, afbrænding og nød, men måske nok så væsentligt påpegningen af den helt fundamentale brist på ressourcer til at genrejse produktionsapparatet og til at få produktionen igang igen, mangel på udsæd, besætninger, 'plovbæster' og redskaber, ødelagte bygninger og marker, som var spoleret ved flere års misrøgt. At der 1660 »i hele sogne avledes intet korn«, og at priserne steg til rekordniveau kan ikke undre, men for at gøre ondt værre nåede den internationale misvækst 1661-63 også vore breddegrader, således at regeringen 1661-62 måtte udstede kornudførselsforbud.¹¹

Hindringerne for driftens genoptagelse understreges samstemmende over hele landet. På Ølstedgård (Fyn) hed det, at en del af fæstegodset lå ved troppetransportvejen Middelfart-Assens, og at ingen bønder »har middel til udsæd i dette år« (1661).¹² På Skovsbo og Brøløkke (Fyn), at de bønder, som »hænger ved«, ikke kan svare landgilde; de har ingen eller kun ringe vintersæd og endnu mindre vårsæd (1660).¹³ På Grimstedgård (Lolland), at selv om 194 td.htk. (73 %) er »nogenledes ved magt«, kan gårdene ikke komme i drift eller give udbytte i nogle år, da de mangler heste og korn, og på Assendrup at gården på grund af mangel på heste og korn »ikke kan dyrkes nogle år frem i tiden«. ¹⁴ Kvægbesætninger og redskaber (vogne, plove) nævnes mere sporadisk, måske fordi man har villet have agerdriften nødtørftigt igang først (omend uden tilstrækkelig gødning).

Med forbehold for overdrivelser og for uklare grænser mellem de tre kategorier fæstegods, Rentekammeret havde udbedt sig efterretning om, taler omstændighederne for, at de adelige jordebøger 1660-61 giver et noget mere sandfærdigt billede af katastrofesituationen end centralstyrets bearbejdelse af materialet, selvom jordebøgerne veksler meget i kvalitet.¹⁵ Afgørende for herregårdene var jo, om fæstegårdene var helt eller delvis ude af normal drift. Grund[læggende] er [man ikke] i stand til at generalisere. Dertil var forskellene fra landsdel til landsdel og selv inden for samme egn for store og åbenbart af forskellige grunde. Dertil kom, at Jylland og Fyn – takket være de brandenburgske og polske

hjelpeetropper – led alvorlige befolkningstab som følge af epidemier.¹⁶ Vi har set, at et formentlig repræsentativt udsnit af den sjællandske adel mente, at kun halvdelen af deres fæstegods var ved magt, på Fyn noget mere, selv om 30 % endnu 1662 regnes for øde, for alle øens herreder endda 40 %.¹⁷ I Syd- og Sønderjylland synes pest og krigshandlinger at have bragt ødegårdsprocenterne endnu langt højere op.¹⁸

Talmaterialet demonstrerer altså udover enhver tvivl situationens håbløshed ikke blot for bøndergodset, men også for produktionsapparatet og godsdriften som helhed. Det har været langt mere kompliceret og følsomt end Knud Fabricius antog. Vistnok i 1660 indberettede Ove Juul fra Lundbæk og Pandumgård i Jylland om det 'besatte' gods, at »bønderne alene sidder ved gården, at de ikke skal afbrydes helt og blive ganske øde, indtil de med husbondens hjælp noget kan komme på fode igen«. ¹⁹ Med andre ord, bønderne måtte klynge sig til deres gårde i håb om godsejerens bistand, og både han og regeringen måtte have samme interesse. Afgørende bliver da, hvorledes og hvor hurtigt genrejningsarbejdet kunne finde sted.

Men også det punkt synes materialet og udviklingstendenserne ikke at være entydige – og meningene måske delte. Holder vi os foreløbig til situationen i 1660'erne, er det blevet sandsynliggjort, at krigsødelæggelserne i Syd- og Sønderjylland blev overvundet overraskende hurtigt, vist især takket være tilvandring af bønder eller bønderkarle fra Nord- og Vestjylland; men man har tillige påpeget, at disse vandringer også blot bidrog til at flytte ødegårdsproblemet og mangelen på fæstere nordpå, hvor problemet senere fik alvorlige dimensioner.²⁰ Til gengæld tyder sammenligninger af jordebogsmaterialet 1660 og 1662 på, at det samme ikke var tilfældet på øerne, selvom også disse egne – trods vor nedskabet på Sjælland – også modtog ganske store tilskud af tilvandrere fra Jylland (medens det modsatte sjældent var tilfældet) (tabel 4).²¹

I længere perspektiv giver matrikelarbejderne i 1680'erne muligheder for påny at måle ødegårdsfrekvensen og dermed (her i sammenligning med matriklen 1664) den regeneration som havde fundet sted siden svenskekrigene (tabel 5).²² Trods stadig meget betydelige regionale forskelle og områder, som tilsyneladende helt falder uden for de lokale mønstre, tyder talmaterialet på, at Fyn og i hvert fald dele af Jylland var nået vidt frem i overvindelse

Tabel 4. *Øde og forarmet fæstegods på udvalgte godser 1660-62 (td. htk.).*

fæste- gods	<u>1660</u>		<u>1661</u>		<u>1662</u>	
	ø	f	ø	f	ø	f
<i>Sjælland:</i>						
Hagestedgård	416	226	75	150	59	–
Lystrup	265	55	58	61	60	–
Næsbyholm	779	189	492	251	482	–
Ravnstrup	676	216	–	300	–	–
Vibygård	260	33	51	65	93	–
<i>Lolland:</i>						
Grimstedgård	266	72	–	–	64	65
<i>Fyn:</i>						
Boltinggård	444	199	241	–	122	–
Elvedgård	253	80	–	–	–	59
Hvedholm og Østrupgd.	1061	244	–	–	–	204
Nørskov	146	41	–	35	–	39
Rønningesøgård	210	68	–	–	–	54
Søholm og Lammehave	163	48	–	–	6	54
<i>Jylland:</i>						
Bjørnsholm	172	19	120	–	23	108
Engelsholm	517	403	–	–	–	265
Hvolgård	298	167	–	151	156	–
Juellingsholm	191	87	–	–	–	72
Krastrup og Gundersted	659	242	–	–	–	198
Lundbæk	379	272	–	–	–	272
Pandumgård	213	119	–	–	–	118

Kilde:

RA. Rtk. 311.3-66. Jordebøger 1660-65

ø = øde – f = forarmet

af krisen, hvorimod Sjælland og Lolland-Falster fremdeles kun havde fået bugt med en tredjedel af den ekstraordinære ødegårdsplage efter svenskekrigene.

En af de store vanskeligheder ligger – ligesom i 1660'ernes begyndelse – i definitionen af ødegårdsbegrebet.²³ Teoretisk kan en ødegård betegne (a) en ubesat gård, som er i drift, (b) en gård, som vel er besat, men ude af drift eller (3) begge dele: ubesat og ude af drift. I praksis var det Henrik Pedersens opfattelse, at type

Tabel 5. *Ødegårdsfrekvens i 1680'erne.*

	Ødegd.	i forhold til 1664
Sjælland	5,6 %	64 %
Lolland-Falster	6,0 %	68 %
Fyn-Langeland	3,4 %	34 %
Jylland	4,8 %	–
Riberhus amt	5,7 %	27 %
Hele landet	4,9 %	–

Kilde: Henr. Pedersen, *Ødegårde*, s. 196f, 203.

(b) ikke anvendtes ved matrikuleringsarbejderne, formentlig med det resultat, at ødegårdsfænomenet derved underdimensioneres. Kategori (a) kunne potentielt betragtes som midlertidig, hvorimod den sidste gruppe måtte være mere betænkelig. Som helhed anlægges der altså dog fremdeles fiskale synspunkter, og Henrik Pedersens vurdering synes at blive underbygget af en rentekammerinstruks 1685, som netop anlægger de kriterier, han havde iagttaget.

Til forklaring af de vitterlige, landsdelsmæssige forskelle fremfører Henrik Pedersen vornedskabet som en væsentlig grund til, at genrejsningsarbejdet ikke var nået længere på Sjælland og sydhavsøerne; og han iagttog samtidig, hvad angår de mere regionalt prægede enklaver med endda meget høj ødegårdshyppighed i 1680'erne, at disse områder ofte falder sammen med egne, hvor kronen havde afstået domæner til sine fordums kreditorer. Det gælder mest iøjnefaldende Nordvestsjælland, »det mest afrakkede strøg i hele landet«, hvor Henrik Müller og Gabriel Marselis huserede, men i mindre grad også Limfjordsegnene, hvor Alb. Baltzer Berns, Poul Klingenberg, Marselis o.a. havde fået udlæg.²⁴ I urbane vendinger er det Henrik Pedersens opfattelse, at »de rige og erfarne købmænds« fremfærd må bære skylden.

Det sidste punkt har mødt modsigelser, selvom det næppe kan siges at være absolut gendrevet. Det er blevet fremført, at forholdene ikke har været tilsvarende ondartede på andre domænegodser, at ødegårdsfrekvensen har været et regionalt – miljøbestemt – eller beskatningsmæssigt problem snarere end et godsmæssigt og (mindre vægtigt), at ondet snarest skyldes økonomiske konjunkturer.²⁵ Dertil kunne man føje, at kronen kan have set sin fordel

ved først at skille sig af med domæner – som f.eks. i Kalundborg len – der erfaringsmæssigt prægedes af fæstemæssig ustabilitet.²⁶

Vigtigere er derimod iagttagelsen af vornedskabets negative virkninger på den sjællandske øgruppe, men heller ikke det er noget helt ukompliceret fænomen. Forholdet er nemlig det, at der for det første bestod væsentlige bebyggelsesmæssige forskelle mellem øerne og Jylland; og for det andet at enevældens periode præges af bebyggelsesstrukturelle ændringer over hele landet, tilbagegang i antallet af gårde og en markant vækst i antallet af husmandsteder med eller uden jord. Og begge faktorer hænger nøje sammen med mulighederne for at komme ødegårdsplagen til livs.²⁷

Af tabel 6 fremgår det, at kun et meget lille antal af gårde på øerne har haft mere end én bruger (og da højst 2), hvorimod knapt en femtedel af samtlige brug i Jylland har haft flere brugere, undertiden endda mere end to. Dette gælder specielt det nordenfjordske Jylland, Himmerland og Vestjylland, hvor fænomenet kan konstateres fra midten af 1500-tallet, men åbenbart med stigende intensitet til et langt stykke frem i 1600-tallet.²⁸ Der kan være tale om midlertidige eller varige gårddelelser, at den ene bruger sad som – skatteteknisk ildeset – »indsidder«, eller at der har fundet nyopdyrkning af jord eller indtagelse af enge sted.

Tabel 6. *Antallet af gårde og gårdbrugere 1688.*

	gårde	gd. med mere end en bruger		overskud af brugere	
Sjælland-Møn	16.194	397	2,5 %	401	2,5 %
Lolland-Falster	4.815	100	2,1 %	101	2,1 %
Fyn-Langeland	8.024	126	1,6 %	129	1,6 %
Jylland	29.040	5.648	19,4 %	6.484	22,3 %

Kilde: F. Skrubbeltrang, *Gårdbrug*, s. 12.

Den indlysende konsekvens må være, at det trods vornedskab og en vis tilværelse måtte være langt vanskeligere for øernes gods- ejere at genbesætte øde eller ledige fæstebrug end i hvert fald i de egne af Jylland, som havde et overskud af brugere. Fradrager man 880 ødesteder på Sjælland i 1680'erne, har der endda været underskud af brugere, som der ikke kunne kompenseres for. På den

anden side står dog den kendsgerning tilbage, at regenerationen på Fyn lykkedes langt bedre og hurtigere end på Sjælland og Lolland-Falster, efter alt at dømme et symptom på, at vornedskabet alligevel må bære sin andel af skylden for det sendrægtige genopbygningstempo, et argument som strejfes i de langvarige diskussioner af vornedskabet inden dets ophævelse i 1702.

Til gengæld synes den tidligere vækst i antallet af – især mindre – ejendomme at have kulmineret ved midten af 1600-tallet; stedvis præges situationen af stagnation, andre steder af behersket vækst som i det store Børglum herred i Vendsyssel. På tilsvarende måde reduceres overskuddet af brugere i forhold til antallet af ejendomme meget naturligt i Syd- og Vestjylland, utvivlsomt en tilpasning til situationen efter svenskekrigene. Og i Vendsyssel – med undtagelse af Børglum herred – synes udligningen at have været svagere, men i disse egne kompliceredes forholdene ved de ødelæggelser, som sandflugten anrettede (tabel 7).²⁹

Tabel 7. *Ejendomme og brugerantal i Jylland 1599-1688.*

Dele af	1599			1688		
	ejend.	brugere	e/b	ejend.	brugere	e/b
Vendsyssel	2.643	3.050	1,15	2.661	3.053	1,15
uden Børglum. h.	1.971	2.248	1,14	1.846	2.047	1,10
Riberhus amt	1.433	2.095	1,46	1.412	1.966	1,39
Koldinghus a.	1.784	2.340	1,31	1.987	2.368	1,19
Lundenæs a.	1.926	2.779	1,44	2.049	2.540	1,23

Sammenligner man videre antallet af gårdbrug 1688 med situationen i 1805 (den første registrering), bærer den meget tydeligt vidnesbyrd om gårdmandsgruppens tilbagegang på Sjælland og på Lolland-Falster, medens situationen på Fyn præges af stabilitet, og Jylland kunne notere en vis fremgang, atter vist især af mindre brug (tabel 8).³⁰ Men også disse tal må ledsages af nogle kommentarer. For det første tyder dr. Skrubbeltrangs undersøgelser på, at nedgangen i gårdantallet på Sjælland mellem 1680'erne og 1700 allerede androg 12 %, hvorefter den altså må være fladet noget ud, men ikke ophørt i 18. århundrede. For det andet medførte landboreformerne en vis udparcellering og genoprettelse af gårde allerede inden 1805.

Tabel 8. *Antallet af gårde 1688-1805 (indeks).*

	1688	1774	1805
Sjælland	100	80	82
Lolland-Falster	100	–	78
Fyn-Langeland	100	96	98
Jylland	100	–	112

Tabel 9. *Gårde og husmandsbrug ifølge matriklen 1688.*

	gårde	huse m. jord	huse u.jord	i alt
Sjælland-Møn	16.156	1.601	3.123	20.880
Lolland-Falster	4.750	969	1.192	6.911
Fyn-Langeland	8.050	1.625	1.753	11.428
Jylland	29.218	12.990	9.175	51.383
Sjælland-Møn	77,4 %	7,7 %	18,9 %	100,0 %
Lolland-Falster	68,8 %	14,0 %	17,2 %	100,0 %
Fyn-Langeland	70,4 %	14,2 %	15,4 %	100,0 %
Jylland	56,9 %	25,2 %	17,9 %	100,0 %

Kilde: H. Pedersen, *De danske Landbrug*, s. 349-53.

Inddrager vi endelig husmandsgruppen, røber også den markante ændringer (tabel 9). Tallene for 1688 gengiver råt matriklens angivelser; de vidner påny om meget prægnante forskelle mellem Jylland og øerne. Medens huse med jord er meget fåtallige på Sjælland og på de øvrige øer androg omtrentligt en syvendedel af alle ejendomme, når de i Jylland op på ikke mindre end en fjerdedel. Grænserne mellem småbrug og egentlige gårde har her været mere flydende. På den anden side har dr. Skrubbeltrangs studier også demonstreret, at registreringen af jordløse huse på Sjælland har været meget mangelfuld, fordi denne kategori ikke havde samme beskatningsmæssige interesse. I virkeligheden udgjorde antallet af husmandsbrug med og uden jord 1682 ca. 29 % af samtlige ejendomme på Sjælland, i Ålholm amt (Lolland) 37 % og på Fyn snarest omkring 30 %.³¹ På dette felt giver matrikelarbejderne 1662 og 1664 et mere korrekt billede, fordi de i sidste instans hviler på de adelige jordebøger.

Talmaterialet dokumenterer til fulde, at husmandsgruppens vækst i 1680'erne ikke var noget nyt fænomen. Men medens man

– og det vil især sige godserne – under befolkningsvæksten og i landets velmagtsdage på øerne foretrak eller måske var nødt til at indordne det befolkningsoverskud, produktionsapparatet ikke kunne rumme som husmænd fremfor nyoprettelse af gårde, gik man i Jylland den modsatte vej: ved gårddeleliger eller nyrydning af jord at oprette nye, fortrinsvis mindre brug.

Sporene af denne udvikling lader sig imidlertid føre videre hinsides krisesituationen under den ældste enevælde (tabel 10). I 1805 er man nået så vidt, at gårdantallet på Sjælland kun udgjorde lidt over en tredjedel af samtlige landejendomme, på de øvrige øer knapt halvdelen. Antallet af husmandsbrug var også i Jylland steget langt stærkere end gårdantallet, men selv her nåede gårdantallet 1805 ned på kun lidt over majoriteten af samtlige brug. Som helhed kan man da med rette tale om en tilbagegang for gårdmandsstanden under enevælden – og det længe inden landboreformerne.

Tabel 10. *Gårde og husmandsbrug 1805.*

	gårde		huse		i alt
Sjælland-Møn	12.625	37 %	21.250	63 %	33.875
Lolland-Falster	3.675	49 %	3.850	51 %	7.525
Fyn-Langeland	7.500	44 %	9.500	56 %	17.000
Jylland	31.550	56 %	25.000	44 %	56.550

Kilde: F. Skrubbeltrang, *Husmand og inderste*, s. 68.

Forløbet lader sig blot ikke indordne under en enkel og simpel formel. På den ene side kan der ikke være tvivl om, at nedlæggelsen af bøndergårde, især under den ældste enevælde, ikke blot eller ensidigt var en bevidst proces til gavn for hovedgårdenes udvidelse. I mange tilfælde ved vi med sikkerhed, at godsejerne for overhovedet at få noget udbytte af ødejord har måttet lægge den under hovedgården, bortforpagte den eller fordele den på landsbyens øvrige gårde. I sådanne tilfælde synes gården ofte at kunne være blevet reduceret til husmandssted og gårdfæsteren til husmand.³² Ødegårdsfænomenet viste sig jo at være et sejlivet onde, som næppe blev overvundet før 1720, og selv efter dette tidspunkt vedblev det at være mange godsejeres mareridt.

På den anden side må 1700-tallets stærke vækst i antallet af husmandssteder, især jordløse, givetvis anskues i forbindelse med be-

folkningsvæksten. Med delvis undtagelse af Jylland rummede det bestående produktionsapparat ikke længere muligheder for nyoprettelse af gårde; mange steder – således på Fyn – synes den gamle godsorganisation og landsbyfællesskabet endda ved midten af 1700-tallet at have nået de strukturelle grænser for sin ydeevne. Befolkningsoverskuddet lod sig med andre ord kun absorbere ved oprettelse af jordløse husmandssteder – men skabte også problemer med husmænds græsningsrettigheder osv. og spændinger i forhold til gårdfæsterne.³³

Fra hertugdømmerne, som jo havde delt skæbne med i hvert fald Jylland under svenskekrigene, foreligger desværre ingen systematiske undersøgelser af ødegårdsforholdene på længere sigt. Det er som nævnt sandsynligt, at de mest akutte krisevirkninger blev overvundet relativt hurtigt, men ligeså klart er det, at forholdene endnu i 1680'erne langt fra har været idylliske, så meget mere som dette årti ligesom i kongeriget og i Skåne blev mærket af en række misvækstår. Fra begyndelsen af 1660'erne og endnu i 1680'erne udstedte kongen og hertugen frihedsbreve, som gav 3-5 års skatteforkænsel for at støtte genrejsningen eller afhjælpe armod.³⁴ Disse beløb figurerer år efter år i amtsregnskaberne som afkortninger, men de registrerer dermed også snarere en fiskal situation end det reelle ødegårdsdilemma.

Lignende forhold gælder også Skåne, som havde været krigsskueplads både 1657-60 og påny under Den skånske Krig 1675-79. De *ödemental*, som lensregnskaberne optager, registrerer ikke blot permanente afskrivninger, men også *skattevrak* og forskellige former for midlertidige afkortninger og restancer; også de er altså mere en kameral virkelighed end en målestok for virkelig ødegods.³⁵

Ikke uventet viser tiendeafkortningerne, at 15-20 % af Skånes jord 1683-85 henlå udyrket, mest i misvækståret 1684. De følgende år reduceres tallet til ca. 10 %; at tallene 1688-90 falder til 4-6 % beror derimod på, at man 1687 foretog en almen *förmedling*, dvs. varig nedsættelse af *hemmantalet* med 18-19 %, reelt en afskrivning af varigt ødegods.³⁶ En vurdering af tallene må tage i betragtning, at Skåne to gange havde været krigsskueplads – og navnlig Vestsåne havde lidt hårdt under den skånske krig – men alligevel har ødelæggelserne ved 1680 næppe kunnet stå helt mål med tabene i Danmark under svenskekrigene 1657-60. På den anden side synes der også her at have været tale om en ganske sej proces, som de fiskalt bestemte reformer 1687 og 1690 ikke afhjælp, men

delvis eliminerede kameralt. Og et ondt af i det mindste ligeså store dimensioner som i Danmark.

Man kan hævde, at vi er i den kildemæssigt heldige situation, at vi for Danmarks vedkommende er istand til at kvantificere ødegårdsproblemet og genrejsningen med to årtiers mellemrum, så problematiske kilderne end kan være. Sandsynligheden taler videre for, at ødegårdsbegrebet af fiskale grunde skal opfattes som gods, der længerevarigt var ude af drift. Men forsøger vi som kontraprøve til sammenligning med Skåne og hertugdømmerne at relatere ødegårdsfænomenet til restancer og afskrivninger, kan dette lade sig gøre for krongodsets vedkommende i 1600-tallets sidste fjerdedel, dvs. den periode, der dækker Den skånske Krig og dens afvikling samt C.S. Plessens 'regering'.

Ser man foreløbig bort fra ryttergodset (knap 30.000 td.htk.) opgør tabel 11 de kongelige amters tilliggende omtrentligt og de nettoindtægter, centralstyret på forskellige tidspunkter selv beregnede af krongodset.³⁷ Det ville, de ændrede vilkår taget i betragtning, være omsonst at beregne, hvad kronen burde have oppebåret i årligt afkast. Mere relevant er det, at man af bruttoindtægten måtte påregne fradrag på ca. 45 % til driftsomkostninger, hvortil kom meget vekslende nedskrivninger for restancer og afgang ved fritagelser for byrder osv., poster, som var meget store især ved Den skånske Krigs afslutning, og som kronen trods alle sanktionsregler måtte bevæge sig til at godtage.

Tabel 11. *Kronens amtshartkorn og godsindtægter.*

	td.htk.	indtægt (rd.)
1676	25.000	–
1685	55.000	1680/82: 16.000 1686/91: 51.600
1693	42.000	1692/18: 37.300

Kilde: Se note 38.

Af kronens regnskabsmateriale (tabel 12) fremgår det, at ryttergodsets afskrivninger konsekvent var mindre end amtsgodsets, muligvis fordi det har været bedre eller i hvert fald mere effektivt drevet. Men det er tillige klart, at restancer indtil Plessens regeringsperiode har været den tungestvejende post, selvom den virkelige nedgang omsider spores i netop denne periode. På den an-

Tabel 12. *Indtægter årligt af krongodset 1676-98 (rd., nærmeste 100).*

		restancer og afgang			restancer alene	
1676-79	brutto	60.900	14.900	24 %	–	–
	amtsgoods	42.300	12.300	29 %	–	–
	ryttergoods	18.600	2.700	14 %	2.700	14 %
1680-91	brutto	138.800	29.200	22 %	24.000	18 %
	amtsgoods	90.000	24.000	27 %	18.300	20 %
	ryttergoods	48.800	5.200	11 %	1.700	3 %
1692-99	brutto	251.300	26.200	10 %	3.400	1 %
	amtsgoods	98.00	18.400	19 %	2.600	7 %
	ryttergoods	152.800	2.300	5 %	800	5 %

Kilde: C.S. Christiansen, Statshusholdning II, s. 351-54.

den side måtte Rentekammeret efter krigen gøre en særlig indsats for at komme onderne til livs. Det anbefalede at bortfæste ødegods mod frihed for skatter og landgilde på åremål, afskrivning af forældede restancer efter syn og amtmandsinspektion af tilstanden på både kronens og proprietærernes godser; det sidste blev 1683 overdraget en kommission med medlemmer fra Skattekammerkollegiet. Endelig tillod man 1679 omregning af naturalieafgifter til kapitalstakst, der som regel var lavere end rentekammerstaksten.³⁸

På denne dystre baggrund bliver lovgivningen 1682 (bl.a. om hovedgårdenes beskatningsregler, forbud mod nedlæggelse af bøndergods) og beslutningen 1680-81 om nymatrikulering specielt indlysende.³⁹ Konfronteret med forholdene i Karl XI.s Skåne bliver det også klart, først at de kamerale beregninger heller ikke her egner sig som målestok for ødelæggelserne, men dernæst også, at den danske regering – med muligt undtagelse af ryttergodset – efter alt at dømme trods sit rigoristiske sanktionsapparat er gået fiskalt mindre drastisk til værks end den svenske regering. Afkortningerne for *ödemental* i Skåne 1683-87 svarede til ca. halvdelen af tiendelisternes opgivelser af ødejord, 1688-90 endda nærmere en tredjedel.

Sammenfatningsvis står det således klart, at statsmagtens og godsejernes interesser fra første færd tørnede sammen, da man 1660-62 stod overfor at gøre boet op efter svenskekrigenes ødelæggelser og at skabe rammerne for fordelingen af de aktuelle

indkvarterings- og beskatningsbyrder. Alle omstændigheder tyder på, at landets produktionssystem har været så eftertrykkeligt ødelagt, at en genrejsning selv uden økonomisk eller fiskale hindringer ville kræve en årrække. Fra statsmagtens side synes man konsekvent at have opretholdt en fiskal definition af ødegårdsbegrebet, jævnsides de mange sanktionsregler for beskatningen. Staten havde – bl.a. takket være sin udgiftsprioritering – »overordentligt svært ved at føre en finanspolitik, der virkningsfuldt bidrog til genrejsning af ødegårde« (Skrubbeltrang), og regenerationen kom da ikke blot til at strække sig over en meget lang periode, men fik også dybtgående konsekvenser for godssystemet.

Man har i ødegårdsproblemet villet se en strukturel krise af samme dimensioner som senmiddelalderens kriser eller i forlængelse af disse.⁴⁰ Sammenligningen lader sig næppe opretholde, fordi de senmiddelalderlige kriser – i modsætning også til tendenserne i 1600-tallet – medførte en fundamental, strukturel omlægning fra dominerende storgodsdrift til det klassiske fæstegodssystem, som bevaredes indtil landboreformen. Den tidlige enevældens krise, 1660-90, udløste ikke på samme måde strukturelle forandringer, men nok organisatoriske. Til gengæld bør man nok snarere hæfte sig ved, at genopbygningen af produktionsapparatet efter svenskekrigene må have været ganske overordentligt kapital- og ressourcekrævende, uden at vi er istand til at foretage nogen absolut kvantificering eller til at afgøre, i hvilken udstrækning godsejerne – som Ove Juul påpegede – har kunnet eller villet komme fæstebønderne til undsætning.

Storgodsdriftens vækst synes trods tilløb i kriseperioden at have været af begrænset omfang og delvis bestemt af bitter, økonomisk nødvendighed. Og gårdmandsgruppens tilbagegang og vel især husmandsgruppernes eksplosive vækst har formentlig været processer, der allerede tidligere havde været undervejs, men disse processer blev utvivlsomt forceret af magtstatens frembrud og af den akutte krise under enevælden. På den anden side kan der også være grund til at betone, at de ændringer – og de *varv*væsentlige – som fandt sted snarest må tolkes som godsejerreaktioner, gods ejerens anstrengelser for at tilrettelægge godssystemet og godsorganisationen så rationelt som muligt fra godsets synspunkt.⁴¹ Dette gælder både ødegårdene og indpasningen af husmændene i godssystemet, men formentlig også interne reguleringer på en række punkter.

Noter: 10. Ødelæggelser, ødegårde og regeneration

1. Jf. *Dansk socialhist.* III, s. 45-47, 73-82 og H. Chr. Johansen, sst. IV, s. 42-49, 55 f.; vigtig er A. Lassen, *Fald og fremgang. Træk af befolkningsudviklingen i Danmark 1645-1960*. Århus 1965, s. 27-187.
2. K. Fabricius, *Enevældens dæmring og den ældre enevælde*, s. 338.
3. Aa. F. Blomberg, anf.arb., kap. 12; T. Ringsmose, *Rantzauholm gods før og efter svenskekrigene 1657-60*. Odense 1676; jf. HT 74, s. 445-47. For Syd- og Sønderjylland, A. Lassen, *Skæbneåret 1659*. Århus 1958.
4. C.S. Christiansen, *Statshusholdn.* I, s. 283 f., 507.
5. C.O. Bøggild-Andersen, *Hannibal Sehested II*, s. 112 ff.
6. Aa. F. Blomberg, anf.arb., s. 41 f., 522-26; jf. s. 399, 401, 440 f.
7. C.S. Christiansen, *Statshusholdn.* I, s. 293 ff.; Bøggild-Andersen, *Hannibal Sehested II*, s. 114f.
8. A. Lassen, *Skæbneåret 1659*, s. 55, 57.
9. RA. Rtk. 311.17-18, 48.
10. RA. Rtk. 311.26.
11. Jf. Mansa, *Folkesygdommene*, s. 423, 425, 427 f.
12. RA. Rtk. 311.32; jf. 311.37 (Bjørnsholm, Jyll.)
13. Sst. 311.31.
14. Sst. 311.3 og 19.
15. Det er muligt, at sammenstillinger med tingsvidner punktvis kan underbygge og nuancere jordebøgernes udsagn. Men dels er tingsvidner ikke nødvendigvis uvildige kilder, dels kan og er de ofte optaget på herregårdenes initiativ.
16. A. Lassen, *Skæbneåret 1659*, især kap. II-IV og VII-IX.
17. Aa. F. Blomberg, anf.arb., s. 469 ff.
18. A. Lassen, *Skæbneåret 1659*, især kap. VI; jf. kortene s. 56b og 72d og N.J. Poulsen, *Randbøl sogns bebyggelse ca. 1570 til 1700*. *Landbohists. tidsskr.* 2.r.IV. 1982, s. 153-56, 165.
19. RA. Rtk. 311.49.
20. A. Lassen, *Skæbneåret 1659*, kap. X; jf. F. Skrubbeltrang, *Landbosamf.*, s. 100.
21. G. Bang, *Kirkebogsstudier*. Kbh. 1906/76, s. 13-22.
22. Henr. Pedersen, *Ødegaarde i 1680'erne*. HT 8.r.IV, tillægshfte, s. 188-205; om Fyn, jf. Stendal Pedersen, anf.arb., s. 263. – Skattebyrder, indkvarteringer osv. under krigen 1675-79 forøgede ødegårdsfrekvensen væsentligt; C.S. Christiansen, *Statshusholdn.* II, s. 305-07.
23. For det flg. Henr. Pedersen, anf.arb., s. 191; F. Skrubbeltrang, *Landbosamfund*, s. 98f.; F. Stendal Pedersen, anf.arb., s. 261 f.
24. Sst., s. 199-202.
25. F. Skrubbeltrang, *Landbosamf.*, s. 100; Joh. Jørgensen, *Rentemester Henrik Müller*, s. 129; F. Stendal Pedersen, *Fynsk landbrugs vilkår*, s. 268-70.
26. Jf. J.H. Andersen i HT 74. Kbh. 1974, s. 52 ff., 73 ff.
27. For dette og det flg. F. Skrubbeltrang, *Gårdbrug i det 17. århundrede*, HT 12.r.V. Kbh. 1971-72, s. 1-51; *Dansk socialhistorie III*, s. 58-61, 368-73.
28. Noget lignende gælder også visse egne af Skåne.
29. V. Hansen, *Landskab og bebyggelse i Vendsyssel*, s. 67 f., 70-77; F. Skrubbeltrang, *Gårdbrug*, s. 34 f.

30. F. Skrubbeltrang, *Husmand og inderste*, s. 67-69; E. Porsmose, *De fynske landsbyers historie*, s. 112 f., 142 f.
31. F. Skrubbeltrang, *Husmand og inderste*, 23 f.; P.N. Kristensen, *Bønder og bebyggelse*, s. 216; E. Porsmose, *Den regulerede landsby I*, s. 61-63, 244 f.
32. F. Skrubbeltrang, *Landbosamf.*, s. 101-05.
33. F. Skrubbeltrang, *Husmand og inderste*, passim; E. Porsmose, *De fynske landsbyer*, kap. VII-VIII; B. Løgstrup, Landsbyfællesskabet i det 18. århundrede. *Bol og By* 1986: 2, s. 34-74, især s. 60 ff.
34. H. Hjelholt i *Sønderjyllands Historie III*, s. 267-70.
35. J. Weibull, Ödejord och ödemantal i 1680-talets Skåne. *Scandia XXIV*. 1958, s. 258 f., 271 ff., 276 f., 287.
36. Sst. s. 263 med note 2 (s. 264 f.).
37. C.S. Christiansen, *Statshusholdn.* II, s. 304 f.; jf. I, s. 218 f. Stigningen i hartkornstallet 1685 beror dels på godsinddragelser (8.500 td.htk.) som følge af revisionskommissionens domme over statens kreditorer, dels på at enkedronning Sofie Amalies livgeding (21.700 td.htk.) vendte tilbage til kronen ved hendes død 1685.
38. Sst. II, s. 305 f.
39. Jf. Stendal Pedersen, anf.arb., s. 14, 87-93; *HT* 86. Kbh. 1986, s. 340-42.
40. F. Skrubbeltrang, *Husmand og inderste*, s. 15; jf. F. Stendal Pedersen, anf.arb., s. 262 f.
41. Jf. *Dansk socialhistorie III*, s. 112-27, 261 ff., 348-61, 365-76; E. Porsmose, *De fynske landsbyers historie*, kap. VI-VII.

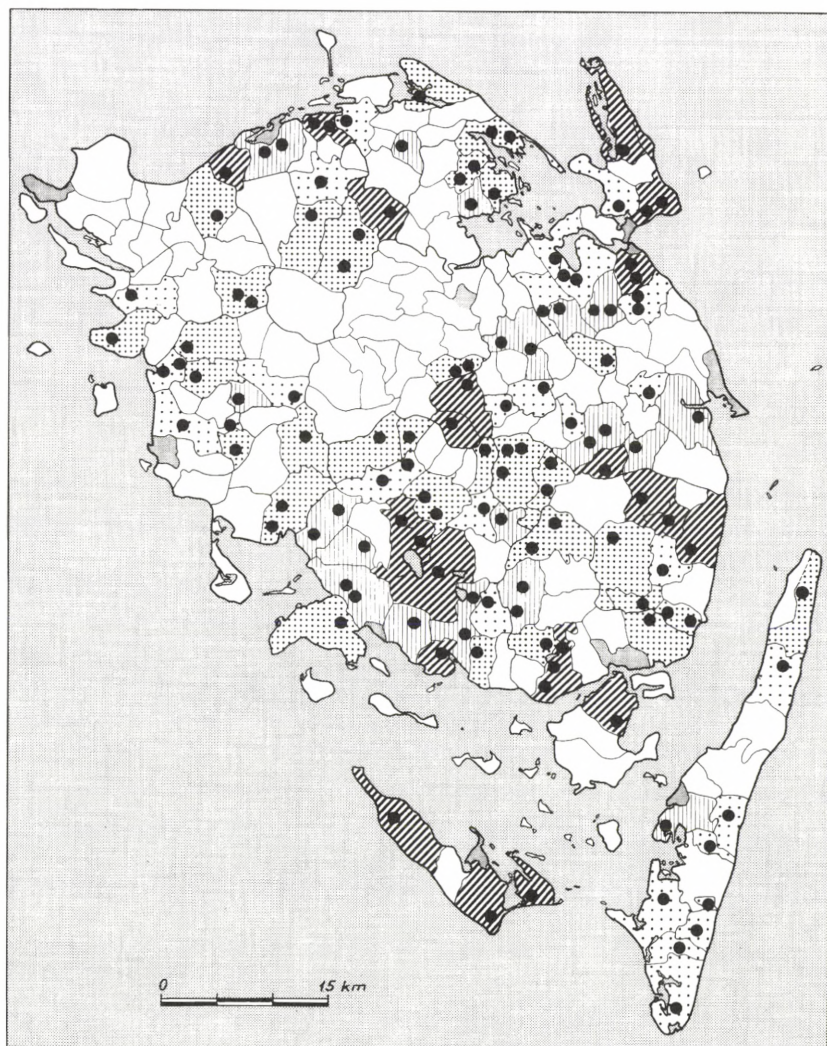
11. Storgodsdrift?

Det er allerede flere gange blevet fremhævet, at om man ved storgodsdrift vil forstå *latifundiæ*-drift af østelbiske dimensioner eller typer, vil det ikke have nogen mening at diskutere danske forhold inden for et sådant rammeapparat. Hvad angår hovedgårdenes størrelsesorden, er det sansynligt, at danske bedrifter kun undtagelsesvis, om overhovedet, kunne stå mål med de store østeuropæiske, og at man intetsteds har kunnet mønstre en tilsvarende abnorm ratio mellem hovedgårdsareal og tilhørende arbejdskraftressourcer; danske fæstere blev aldrig reduceret til arbejdspligtige husmænd. Typologisk, fordi et retligt livegenskab i østelbisk forstand ikke forekommer, men nok godsejerjurisdiktion. Og selvom hoveriet utvivlsomt ekspanderede, bevarede man strukturelt rentegodset, hovedgården med omgivende rente- og arbejdspligtige fæstegods indtil landboreformerne. Danmark forblev – ligesom Sverige – en art mellemstadium mellem Østeuropa og de friere, mere dynamiske forhold i Vesteuropa.

Vil man alligevel fastholde storgodsbegrebet, må man tillige huske på, at tendenserne i opbygningen af danske gods komplekser i det mindste siden 1600 – og snarest fra ca. 1570 – havde båret i retning af bevidst godsarrondering, koncentration af fæstegodset i hovedgårdens allernærmeste omegn af driftsøkonomiske og arbejdsressourcemæssige hensyn. Denne koncentration var ikke nogen helt entydig eller automatisk fremadskridende proces, men den var allerede ved enevældens indførelse nået ganske langt, og den synes yderligere og mere entydigt at være blevet forceret frem mod 1770, således som det vil fremgå af figur 1-3 over de fynske hovedgårdstilliggende.¹ Enevældens fiskale lovgivning tjente – som vi vender tilbage til – kun til at underbygge denne tendens, men foreløbig må det være vigtigt at understrege, at storgodsbegrebet her vil kræve en funktionel definition og afgrænsning.

Selvom der i de bedre, ældre godsmonografier – f.eks. om Gisselfeld, Bregentved og Vemmetofte, alle på Sjælland – foreligger eksempler på drøftelse af storgodsproblematikken,² blev diskussionen først systematisk taget op af Gunnar Olsen i 1957, et stadig værdifuldt pionérearbejde – også i den mening, at det har bidraget til at sætte forskning og diskussion igang. Gunnar Olsen afviste

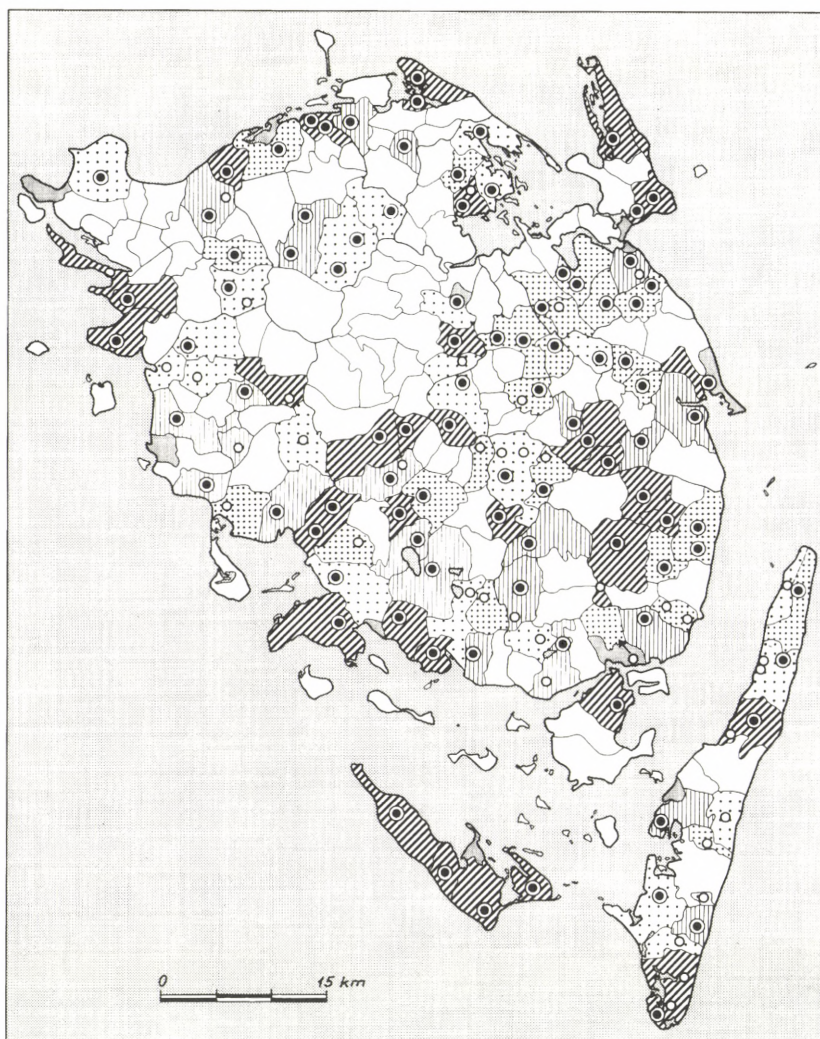
Figur 1.

Adelige hovedgårde ca. 1600 og deres indensogts bøndergårde
i procent af samtlige bøndergårde i sognet.

0-24%
 25-49%
 50-74%
 75-100%

Figur 2.

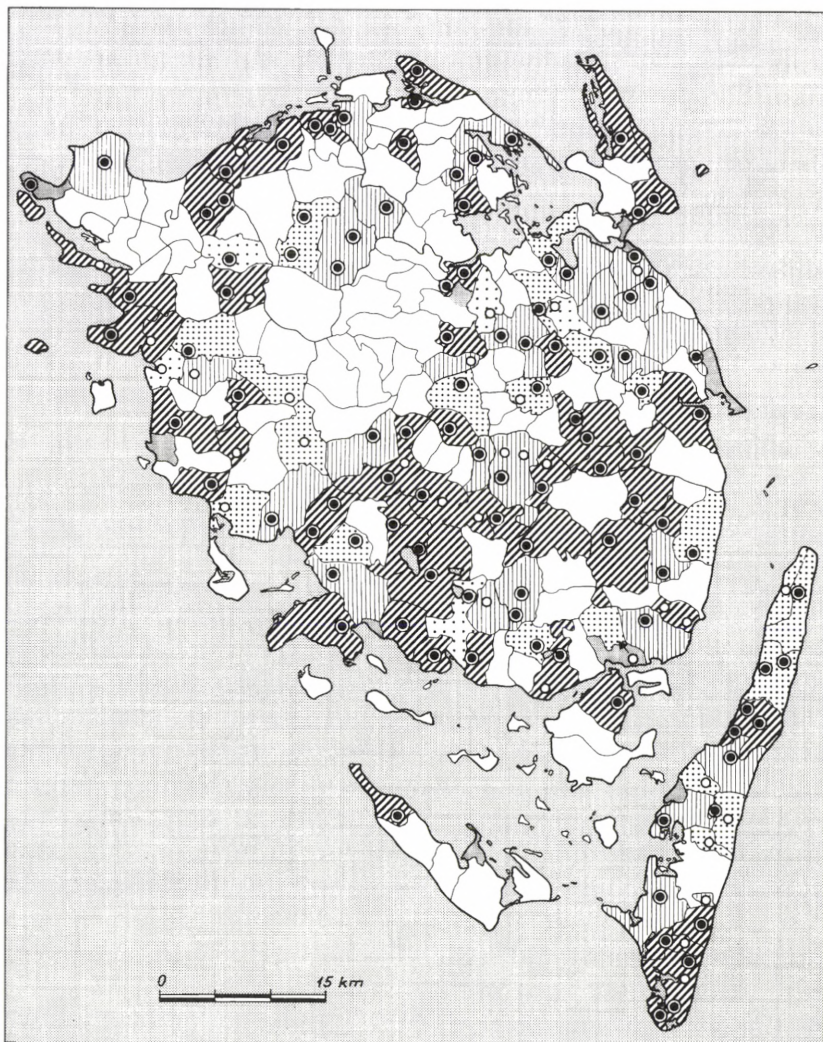
Adelige hovedgårde 1682 med tilhørende indensogns bøndergårde i procent af sognets samlede antal.

0-24%
 25-49%
 50-74%
 75-100%

Adelige hovedgårde: ○ op til 24,9 tønder hartkorn

● 25,0 tønder hartkorn og derover

Figur 3.

Adelige hovedgårde 1770 med tilhørende indensogns bøndergårde i procent af sognets samlede antal.

0-24%
 25-49%
 50-74%
 75-100%.

Adelige hovedgårde: ○ op til 24,9 tønder hartkorn

● 25,0 tønder hartkorn og derover

imidlertid driftsmæssige kriterier og valgte med forbehold for en flydende grænse 50 td. hartkorn ager og eng som skel.³ Han henviste til, at dette netop var den grænse, økonomen Gregers Begtrup omkr. 1800 satte for »hovedgårde af anden rang«, og at den grænse, økonomen Henrik Pedersen (1915) havde valgt ved middelstørrelsen af alle danske herregårde (43 td.htk.), ikke lå langt fra hans eget skel. Endelig fremhævede Gunnar Olsen som noget afgørende, at opbygningen af storgodsdriften beroede på nedlæggelse af bøndergårde eller landsbyer.

Der blev straks rejst berettigede indvendinger mod denne definition. Den var dels for mekanisk og vilkårlig; dels var samtidens forestillinger om en storbedrift ikke det samme i senmiddelalderen, i 1600-tallet eller i reformtiden, og dels ville denne definition give en geografisk meget ulige fordeling af storbedrifter og gårdnedlæggelser og uden bindende sammenfald i de enkelte landsdele.⁴ Dertil må vi føje, at netop også størrelsesforholdet mellem hovedgårdsareal og det omgivende, hoveriplitige fæstehartkorn (og dets organisation) må betragtes som noget afgørende. Konsekvensen er med andre ord den, at det mekaniske storgodskriterium må opgives til fordel for et strukturelt og funktionelt. Den udslaggivende faktor ligger i tilstedeværelsen af hoveriressourcerne, mere indirekte også andre elementer, driftstekniske, økonomiske og retlige.

Senest har Finn Stendal Pedersen netop fremhævet nødvendigheden af at diskutere forholdet mellem herregårdenes driftspotentialer og hoveriressourcer, men også vanskelighederne ved »at give grænser for, hvor meget hovedgårdsjord det var rentabelt at kræve dyrket, før der opstod økonomiske problemer for bønderne.«⁵ Og dermed for godset: ikke blot for at undgå udpining af fæstegodset, men først og fremmest fordi fæsteressourcernes omfang og organisation – uden tilkøb – satte en øvre grænse for, hvor store arealer godsejeren overhovedet kunne dyrke; endelig må det nævnes, at vegetabilsk og animalsk produktion på herregårdene ikke var lige arbejdskrævende. På grundlag af forarbejderne til Christian V.s matrikel har Stendal Pedersen da også været i stand til at fastslå talstørrelser for de fynske herregårdes driftspotentialer og til at anstille en række overvejelser over den »rimelige ratio« mellem hovedgårdspotentiale og fæstegodsressourcer.

Som nævnt flere gange omfortolkede en rettertingsdom 1608 »nyttiggørelsesparagrafen« i recessen 1547 (§ 22) med præjudicerende virkning, således at den derefter også fik gyldighed for retsforholdet mellem herremand og fæstebonde. Den ophævede ikke

de gældende forbud mod vilkårlig udvisning af fæstebønder, men hjemlede godsejeren ret til at udvise fæsteren og at 'afbryde' gården under henvisning til, at han selv ønskede 'at bruge' gårdens jord under hovedgården, under en avlsgård eller til nyoprettelse af en hoved- eller ladegård.⁶ Den eneste betingelse, domstolene stillede, var, at husbonden skulle tilbagebetale den udviste fæster hans indfæstning (stedsmål); men – uden her at gå ind i disse alvorlige, sociale forhold – synes godsejeren ofte at have anvist fæsteren et andet brug eller at lade ham forblive på stedet som husmand.

Her må vi samle opmærksomheden om de driftstekniske problemer, som er flersidige. For det første blev langt den overvejende del af landets fæstjord jo dyrket inden for rammerne af landsby- og markfællesskabet, bortset fra enkelte områder – især i visse egne af Jylland – hvor enkeltgårdsbebyggelse var fremherskende; det er altså klart, at 'afbrydelsen' af en enkelt eller flere gårde i en landsby kunne rejse tekniske problemer ved inddragelsen under allerede bestående hovedgårde, derimod ikke nødvendigvis ved nyoprettelse af avls- eller ladegårde. For det andet kompliceres proceduren ved, at en godsejer langtfra altid var enejer af en landsby trods arronderingsbestrebelse; og egentlige landsby-nedlæggelser kunne han naturligvis kun foretage, når han ejede hele landsbyen. Endelig kompliceres sagen ved spørgsmålet om, hvorvidt herregårdens marker selv befandt sig helt eller delvis inden for dyrkningsfællesskabet, eller om dens jord lå udenfor som samlede ager- og engarealer, 'enemærker' i tidens sprogbrug. Udviklingen af 'stordrift' hænger derfor nøje sammen med mulighederne for hovedgårdens udskillelse af fællesskabet.⁷

Som det vil fremgå af tabel 1 a-b, er situationen 1688, således som Henrik Pedersen har beskrevet den, langtfra uproblematisk. For det første synes materialet at tyde på, at der fra middelalderen har bestået hovedgårde, som fra deres oprindelse har været 'enemærk-gårde' (*ornum, særbrud*); om dette specielt gælder Jylland, har vi p.t. ikke midler til at afgøre; en kendsgerning er det kun, at 'særbruds'-gårdene i Jylland – trods regionale forskelle – kun i Nord- og Sydvestjylland gennemgående er mindre end i det sydøstlige Jylland og på øerne. På den anden side er det lidt af et paradoks, at udskiftningen på øerne og i Sydøstjylland – trods de større gennemsnitsbedrifter – er mindre, selvom tendenserne i retning og stordrift traditionelt opfattes som stærkest netop i disse egne. Der må være tale om tendenser, som krydser hinanden, evt. parres, fordi vi først kender situationen i 1680'erne.

Tabel 1a. *Hovedgårde i fællig og udskiftede 1688.*

	Helt el. delvis i fællig		Ude af fællig	
	antal	td.udsæd	antal	td.udsæd
Sjælland	42	7.300	86	21.500
Lolland-Falster	14	2.400	22	4.300
Fyn-Langeland	37	4.600	91	16.500
Øerne	93	14.300	201	42.300
SØ-Jylland	17	2.300	100	23.600
N-Jylland	4	600	143	26.100
SV-Jylland	9	1.300	119	19.600
Jylland	30	4.200	362	69.300
Hele landet	123	18.500	563	111.600

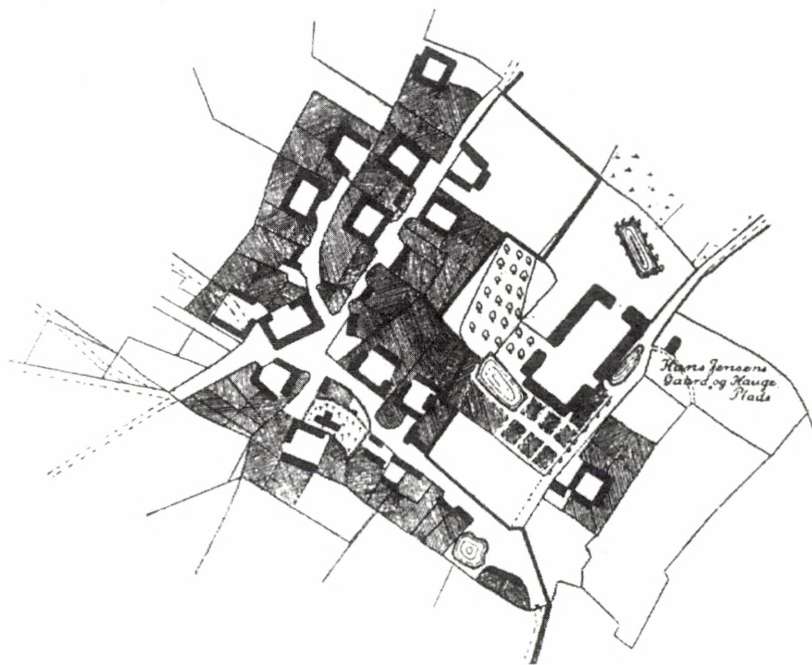
Tabel 1b. *Størrelsesorden og pct.-fordeling.*

	I fællig	udskiftet	Td. udsæd pr. gd.	
			fællig	udskiftet
Sjælland	33 %	67 %	173,8	250,0
Lolland-Falster	15 %	85 %	171,4	195,5
Fyn-Langeland	29 %	71 %	124,3	181,3
Øerne	32 %	68 %	153,8	210,4
SØ-Jylland	14 %	86 %	135,3	236,0
N-Jylland	3 %	97 %	150,0	182,5
SV-Jylland	8 %	92 %	144,4	164,7
Jylland	8 %	92 %	140,0	191,4
Hele landet	18 %	82 %	150,4	198,2

Af tabellerne fremgår det, at selvom langt den overvejende del af landets herregårde i 1680'erne var udskiftet af fællesskabet, lå problemerne – kendsgerningerne – for udviklingen af storgodsbedrift hovedsageligt på Sjælland, Fyn og Langeland: Et memento, når man konventionelt har konstateret, at nedlæggelsen af landbyer og bøndergårde 'hægede' øerne værst. Og i denne forbindelse bør det også fremhæves, at talmaterialet kun gælder

agerarealet (tønder udsæd), skønt den tilbagegang for kvæg-opdrættet, som fandt sted i 1600-tallet, netop ramte øerne hårdest.

Figur 4a. *Fuglebjerg by med Fuglebjerggård. (Efter kort i Kort- og Matrikelstyrelsen.)*

De to ekstremer illustreres af fig. 4-5, som begge er hentet fra samme herregårdsrige område, egnen omkring Tystrup-Bavelse-Søerne på Sydsjælland.⁸ Den første, Fuglebjerggård – som tilhørte en lavættet gren af slægten Walkendorff – havde middelalderlige aner, men var blevet genoprettet som hovedgård (af levebrødsgrunde?) 1602; dens størrelse – 17-18 td.htk. – svarede netop til de to bøndergårde, som var blevet nedlagt. Til gården hørte 1682 kun 6 af landsbyens 15 gårde, dens jorder henlå endnu i »strengt fællesskab«, og selvom den senere blev udskiftet, blev den aldrig nogen stor bedrift. Om den anden, Harredstedgård, ved vi, at den endnu 1662 takseres til ca. 34 td.htk., og at den ejede 35 af sognets 55 gårde, heraf 10 i landsbyen selv. Men 1682 hedder det, at ejeren, Holger Vind, otte år forinden havde »lagt landsbyen øde«; til-

Figur 4b. *Fuglebjerggårds markandele skraveret.*

bage var kun 4-5 husmænd, som havde fået deres 'fyreseddel', men hovedgården var blevet en storbedrift med 86 td.htk. Fælles for begge godser var det ikke destomindre, at de i 1702 var 'komplette' herregårde og dermed kunne nyde skattefrihed for hovedgårdsjorden.⁹

Det helt centrale problem – og dermed et hovedincitament til storgodsdrift – lå netop i skattefriheden, som adelen havde kunnet bruge og misbruge både for hovedgårdenes og ugedagsgod-

sets vedkommende. Den faldt bort med enevældens indførelse 1660, men vendte 1670 tilbage, antagelig som vederlag til godsejerne, fordi de på én gang hæftede for godsets samlede hartkornsskatter og fungerede som skatteopkrævere på den endnu magtesløse statsmagts vegne. Først 1682 nåede man dog frem til den varige hovedregel, at hovedgårde med 200 td.htk. fæstegods inden for en radius af 2 mil kunne nyde skattefrihed for hovedgården selv, og samtidig forbød regeringen af fiskale grunde nedlæggelse af bøndergårde.¹⁰

Hvilke overvejelser, der ligger bag denne regel, ved vi ikke; formentlig har godsejerens administrationsbyrder stadig været afgørende, men det kan heller ikke helt udelukkes, at regeringen har villet tilgodese – eller afgrænse – godsets behov for hoveripligtigt fæstegods. 1691 besværede borgmester Anders Jacobsen i København sig over, at Margård (Fyn), som kun havde 40 td. hovedgårdsjord, kunne drives med 100 td.htk. fæstegods, og at han ikke havde råd til at komplettere godset til 'skattegrænsen'. Rentekammeret vedgik det rimelige i en graduering af bøndergodset efter hovedgårdens størrelse, men den kommission, som blev nedsat, nåede 1694 kun frem til et udkast til en forestilling til kongen.¹¹ Uanset hvilke motiver man har haft, er resultatet altså, at man vendte tilbage til en begrænset skattebeholdning af landets større herregårde.

Virkningerne af den skiftende og lidet konsekvente skattepolitik – som også afspejler brydningerne mellem godsejer- og bureaukratiinteresser i regeringskredsen – kan vi senere vende tilbage til. Men selvom forbuddet mod nedlæggelse af bøndergårde med eller uden bevilling blev overtrådt og blev skærpet 1725, har skattelovgivningen 1682, som det er blevet fremhævet formentlig i almindelighed haft en stabiliserende effekt på langt sigt på det danske godssystem.¹² Det samme har til syvende og sidst vel også matrikuleringen, men på den anden side må man alligevel være opmærksom på to forhold af interesse.

For det første var borgmester Anders Jacobsen langt fra den eneste godsejer, som skattelovgivningen bragte i knibe; og selvom regeringen gav meget elastiske bevillinger til komplettering af hovedgårdskomplekser, og selvom den i begrænset omfang også tildelte ikke-adelige godsejere ret til at besidde deres gods med adelige friheder. En opgørelse 1764-70 viste, at 103 af landets godser – dvs. ca. 12-13 % og heraf 79 i Jylland – endnu var ukomplette mod

omtrent 150 ved 1682. Efter Gunnar Olsens opgørelse har skattediskriminationen tidligt tvunget 43 godsejere til at opgive deres hovedgårdsrettigheder, sandsynligvis overvejende små gårde.¹³ For det andet medførte den nye matrikulering i 1680'erne, at det kontributionspligtige hartkorn blev reduceret med 21 %, trods alle fiskale skrivebordsmanipulationer i Rentekammeret.¹⁴

Et desværre hverken geografisk eller fordelingsmæssigt repræsentativ jordebogsmateriale 1682/83 kan dog give visse holdpunkter til belysning af de aktuelle problemer; materialet omfatter især lollandske herregårde, men også enkelte fynsk-langelandske, sjællandske og jyske.¹⁵ En første opgørelse af dette jordebogsmateriale, omfattende 51 godser (tabel 2) viser, at 20 godser straks falder under den nye skatteforordnings spærregrænse, at knapt halvdelen af disse var små herregårde, og at disse godser under ét havde en mindre fordelagtig ratio mellem hovedgårdsareal og fæstegods end de, som nåede over spærregrænsen på 200 td.htk. fæstegods, i øvrigt en uforholdsmæssig stor andel af denne kategori. Men selv store hovedgårde som Søllestedgård (Lolland), Steensgård (Langeland) og Lengsholm (Jylland) kom både under faregrænsen og havde en u hensigtsmæssig lav ratio mellem hovedgård og fæstegods (1.2-1.6) (tabel 3).

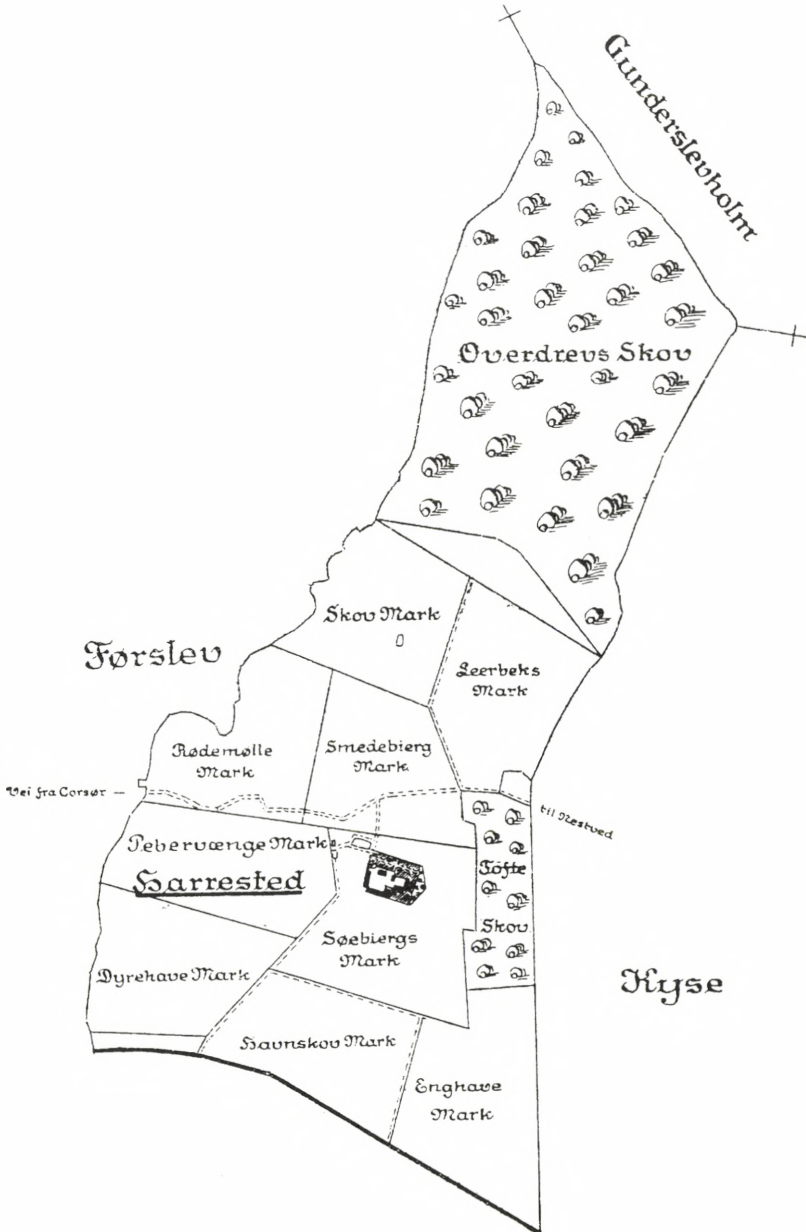
Tabel 2. *Hovedgårde og hovedgård/fæstegods-ratio 1682.*

hovedg.	200 td.htk.-fæsteg.		-200 td.htk.-fæsteg.	
	antal	ratio	antal	ratio
-30 td.htk	5	14,2	9	3,9
30-60 td.htk	11	7,3	8	1,8
60- td.htk	15	4,7	3	1,7
I alt	31	5,9	20	2,4

Tabel 3. *Hovedgård/fæstegods-ratio 1682.*

hovedg./ratio	-2.0	-4.0	-8.0	8.1-	i alt	antal
-30 td.htk	5	1	1	7	7,7	14
30-60 td.htk	4	4	7	4	4,9	19
60- td.htk	4	7	5	2	4,2	18
I alt	13	12	13	13	4,8	51

Figur 5. Harrestedgård. (Efter kort i Kort- og Matrikelstyrelsen)

Tabel 4. *Fæstegodsets fordeling på størrelsesklasser 1682 (td.htk.).*

hovedg.	-150	150-250	250-500	500-
-30 td.htk	7	6	3	–
30-60 td.htk	5	6	6	–
60- td.htk	1	6	9	2
I alt	13	18	18	2

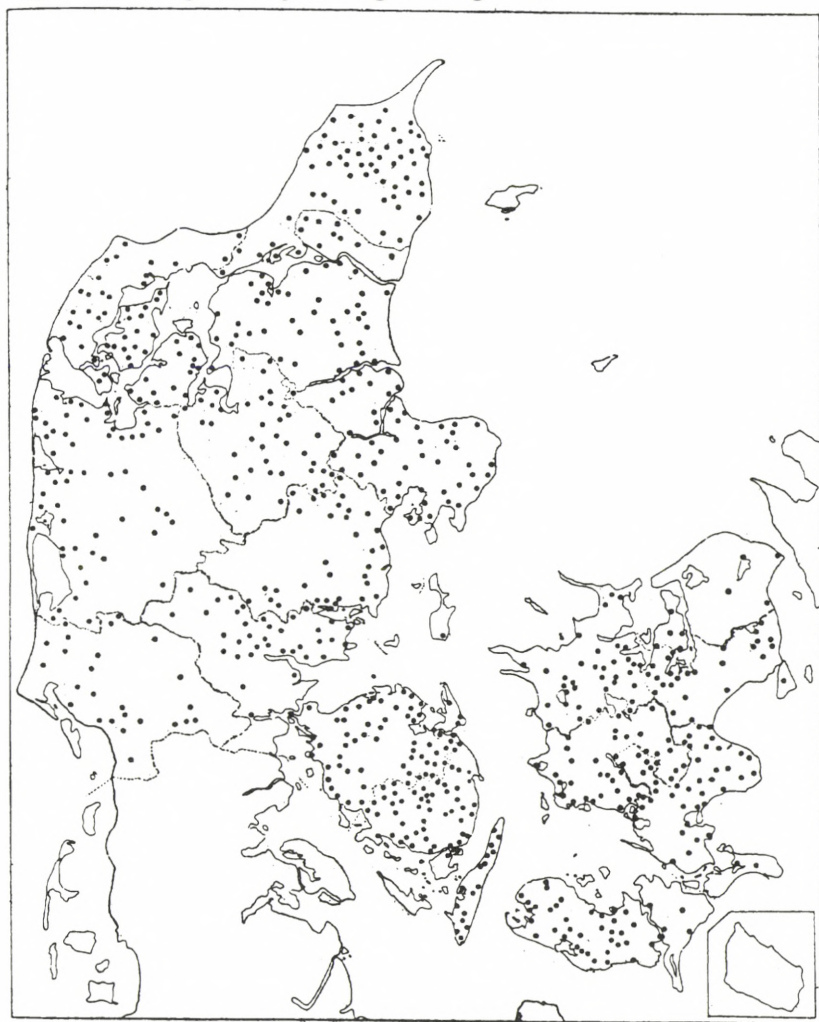
Foretager vi endelig det eksperiment, at skattehartkornsreduktionen 1688 generelt har andraget ca. 20 % i forhold til matriklen 1664 (tabel 4) – dvs. sætter et skel ved 250 td.htk. fæstegods – bliver det klart, at billedet er præcist omvendt: 31 af godserne blev på denne måde bragt i farezonen, hvad angik deres komplettering, og atter er det de mindre herregårde med forholdsvis små fæstgodstillinger, der blev tale om. Mod alle odds synes dog alle disse 51 godser at have overlevet skærene, uden at deres hovedgårdsstatus gik tabt; ingen gik ved en sammenligning med situationen i 1770 til grunde (så tidligt), og flertallet nåede kompletteringen.

Endelig må vi også regne med, at de aristokratiske træk i beskattningen (sammen med andre faktorer) udover den allerede nævnte, stabiliserende tendens også kan have haft andre tilsigtede eller ubevidste virkninger: At fjerne eksistensgrundlaget for de helt små adelsgodser, som jo endnu 1650 og 1661-64 optræder i så stort antal over hele landet, ofte – men langtfra altid – i hænderne på rester af den fordums lavættede adel. Fra alle disse synspunkter er det en meget stor ulempe, at vi endnu er helt ude af stand til at følge ejendomsfordelingen og omsætningen af privilegeret gods i landet 1660-1730. Axel Linvalds klassiske undersøgelse 1914 egner sig ikke til dette formål, dens kvantitative såvelsom dens sociale aspekter.

Beskatningsforholdene må således tillægges en afgørende vægt ved vurderingen af de tilløb til stordrift, som vi kan iagttage; indtil enevældens indførelse er linjen forholdsvis entydig, medens der efter godsdriftens skattemæssige privatisering 1662-82 må være tale om modstridende tendenser og således vel også efter indførelsen af reglerne 1682 med begrænset og diskriminerende, men antagelig også stabiliserende indflydelse. Alt dette betyder ikke, at andre incitamentter ikke har eller har kunnet spille en rol-

le, godsdriftens rentabilitet og effektivitet, konjunkturmæssige impulser, tilstedeværelsen af uproduktive ødegårde, som godsejeren økonomisk og skattemæssigt hæftede for. Men inden disse årsagsforklaringer og driftsudvidelsernes kronologi drøftes nærmere, kan der være grund til at standse op netop ved situationen ved matrikuleringen i 1680'erne. Det er som nævnt uheldigt, at opmålings- og beregningsarbejderne 1682-84 ikke – undtagen netop

Figur 6. *Hovedgårdenes fordeling omkring 1682.*

Kilde: H. Pedersen i HT 8. r. VI. s. 15.

på Fyn¹⁶ – kan lægges til grund, og at vi må lade os nøje med den endelige matrikel 1688, trods alle dens fiskalt bestemte vilkårligheder.

Kortet (figur 6) viser os hovedgårdenes fordeling omkring 1682. At der forekommer godsrige og godsfattige områder har historiske grunde; hovedparten af godserne har middelalderlige aner, andre er blevet oprettet siden reformationen; og hvad angår de 'godstomme' egne af landet, beror situationen ligeledes enten på, at kronen (og klostrene) siden middelalderen har haft store godskoncentrationer (f.eks. Nordvestfyn og Falster), eller på at kronen ved mageskiftepolitikken fra anden halvdel af 1500-tallet har erhvervet og »slaget« adelsgodser, således at der blev skabt store sammenhængende krondomæner. Dette gælder f.eks. Nordsjælland og Koldinghus len.¹⁷ På den anden side er opbygningen af tæt beliggende adelsgodskomplekser i eng- eller skovrige områder med muligheder for animalsk produktion heller ikke tilfældig (Vendsyssel, Himmerland, Salling, Sydøstfyn og Midtsjælland).¹⁸

Kortet giver derimod ikke noget indtryk af bedrifternes størrelse. Af tabellerne (5a-b) fremgår det dog, at langt den overvejende del i 1682 har haft en hartkornsstørrelse af 20-60 td.htk., omtrentligt tre femtedele og uden større gennemsnitlig afvigelse fra landsdel til landsdel. Derimod er det iøjnefaldende, at antallet af større bedrifter (over 60 td.htk.) i 1682 har været væsentligt større på øerne end i Jylland, og at omvendt småbedrifter fortrinsvis hørte hjemme i Jylland, men gennemsnitstallene skjuler her store geografiske forskelle. Mere afgørende er det, at herregårde på Sjælland og Lolland-Falster i 1682 havde en størrelse, der svarede til gennemsnitligt 10 bøndergårde. Der er her tale om de størrelsesordener, som kan konstateres i 1680'erne, medens man normalt antager, at senmiddelalderens hovedgårde kunne svare til 2-4 bøndergårde, selvom også langt større brug allerede da eksisterede.¹⁹

Medens situationen i 1680'erne lader sig klarlægge med fuld sikkerhed, er sammenligninger over tid straks vanskelige. Mindst vanskeligheder og usikkerhed volder komparationen med forholdene ved 1770.²⁰ Tabel 6 redegør for nedlæggelserne af bøndergårde ved oprettelse eller udvidelse af hovedgårde, den følgende tabel 7 for antallet af nyoprettede, udvidede og nedlagte herre- og ladegårde. I alt kan det efter optællingerne antages, at

Tabel 5a.-b. *Hovedgaardenes Fordeling efter Størrelse.*
 5a. *Absolutte Tal.*

Hovedgaardens Størrelse	Øerne Hartkorn			Jylland Hartkorn			Hele Landet Hartkorn		
	Antal Ho- ved- gaarde	Gsntl. pr. i alt Tdr.	Antal Ho- ved- gdr.	Antal i alt Tdr.	Gsntl. pr. Gaard Tdr.	Antal Ho- ved- gdr.	Gsntl. pr. Gaard Tdr.		
100 Tdr. Hrtk. og over	28	4141	148	6	685	114	34	4826	142
60-100 Tdr. Hrtk.	60	4653	76	47	3432	73	107	8085	76
20-60 Tdr. Hrtk.	200	7740	39	242	8369	34	442	16109	37
und. 20 Tdr. Hrtk.	36	568	16	112	1616	14	148	2184	15
Tils.	324	17102	53	407	14102	35	731	31204	43

5b. *Forholdstal.*

Hovedgaardens Størrelse	Øerne		Jylland		Hele Landet	
	Gaar- dene	Hart- kornet	Gaar- dene	Hart- kornet	Gaar- dene	Hart- kornet
	pct.	pct.	pct.	pct.	pct.	pct.
-100 Tdr. Hrtk. og over	8,7	24,2	1,5	4,9	4,6	15,5
60-100 Tdr. Hrtk.	18,5	27,2	11,5	24,3	14,6	25,9
20- 60 Tdr. Hrtk.	61,7	45,2	59,6	59,3	60,5	51,6
und. 20 Tdr. Hrtk.	11,1	3,4	27,4	11,5	20,3	7,0
Tils.	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Kilde: H. Pedersen i HT 8. r. VI. s. 18-19.

der 1682-1774 er blevet nedlagt omtrentligt 960 bønderbrug, men også at tendensen har været hårdest indtil 1700 for derefter at dæmpes noget. Modregner vi de 86 nedlagte hovedgårde – hver efter Gunnar Olsens egen norm ansat til en størrelse af to bøndergårde – udgør nettotabet ca. 790 bøndergårde; og sætter vi stadig gennemsnitsgården til 6,25 td.htk. bliver nettotabet ca. 4.925 td.htk., dvs. 1,4 % af det skatskyldige hartkorn. Under hovedgårdene lå i 1688 ca. 8,7 % af landets hartkorn og i 1774 – om beregningen kan holde – 10,0 %. Tilsammen andrager ekspansionen 1682-1774 ca. 16 %, heraf allerede omkring 5 % inden udgangen af 1600-tallet.

Tabel 6. *Bøndergårde nedlagt 1682-1774.*

	Ved hovedgårds			pr. år ved		
	oprettelse	udvidelse	i alt	opr.	udv.	i alt
1682-99	ca. 75	ca. 285	ca. 360	4,2	15,8	20,0
1700-49	137	279	416	2,7	5,6	8,3
1750-74	113	74	187	4,5	3,0	7,5
I alt	ca. 325	ca. 638	ca. 963	3,5	6,8	10,3

Tabel 7. *Oprettelse, udvidelse og nedlæggelse af hovedgårde 1682-1774.*

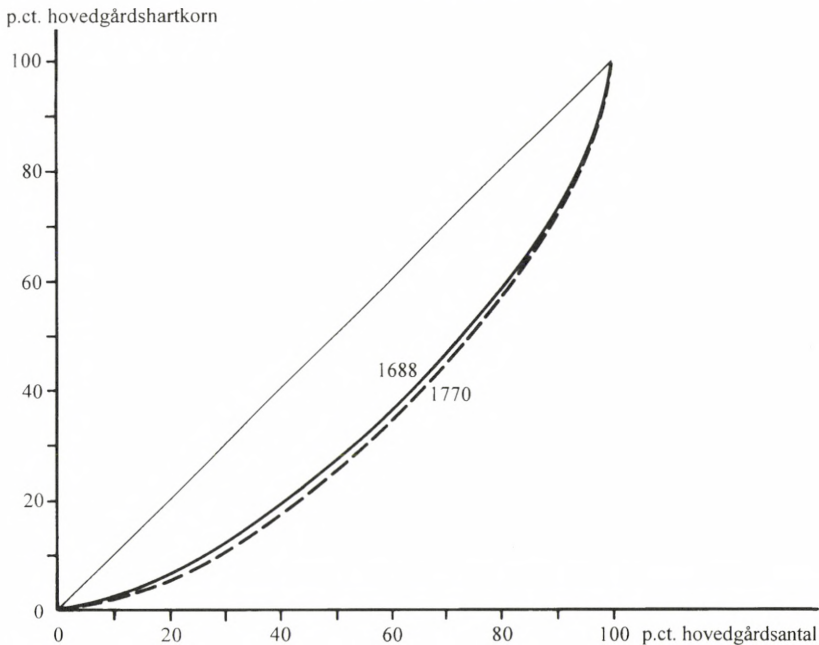
	pr. år						bøndergårde pr.	
	opr.	udv.	nedl.	opr.	udv.	nedl.	opr.	udv.
1682-99	21	103	54	1,2	5,7	3,0	3,5	2,8
1700-49	33	122	22	0,7	2,4	0,4	4,2	2,3
1750-74	45	60	10	1,8	2,4	0,4	2,5	1,2
I alt	99	285	86	1,1	3,1	0,9	3,3	2,2

På den anden side synes nyoprettelserne indtil midten af 1700-tallet at have slugt 3,5-4,2 bøndergårde i hvert enkelt tilfælde, altså nye herregårde af noget under middelstørrelse. Hovedgårdsudvidelserne, som atter nåede et højdepunkt 1682-99, krævede i gennemsnit 2,3-2,8 gårde, men stilnede ligeledes betydeligt af efter 1750. Hvad endelig nedlæggelserne angår, kulminerede også de inden 1700. Den egentlige brydningsperiode falder således inden Christian V.s død 1699 og stabiliseringen efter 1700, men således, at billedet gradvis ændrer karakter under og efter landbrugskriserne.

Et tab på 1,4 % af antallet af landets bøndergårde efter 1688 må derfor alligevel være en advarsel mod at overdimensionere det kvantitative omfang af storgodsdriftens ekspansion. Det samme resultat vil vi kunne nå ad anden vej, ved sammenligning af matriklen 1688 og »fortegnelsen over samtlige frie hovedgårde i Danmark tillige med de ufrie, som de var i 1774«. ²¹ Diagrammet i figur 7 over hovedgårdens størrelsesfordeling røber kun en svag koncentrationsproces; den maksimale udjævningskoefficient for hele landet var 1688 23,5 %, i 1774 26,0 %. Mindst var stigningen på øerne, hvor koncentrationen af større gårde jo allerede 1688 var

videst fremskredet (fra 27 % til 28 %), men størst i Jylland (fra 21,0 % til 24,5 %). Og her lå væksten helt overvejende i, at kategorien af mellemstore gårde (20-60 td.htk.) var vokset noget på bekostning af de helt små. En endelig vurdering og periodisering bør afvente mere indgående studier af materialet fra det 18. århundrede; men hovedresultatet lader sig næppe anfægte: Det indeholder atter et memento mod at overdrive storgodsudviklingens kronologi, elasticitet og omfang og en antydning af, at forklaringen på hoveriets ekspansion kun i begrænset omfang kan søges i hovedgårdsarealernes ekspansion.

Fig. 7. Hovedgårdenes størrelsesfordeling 1688 og 1770.

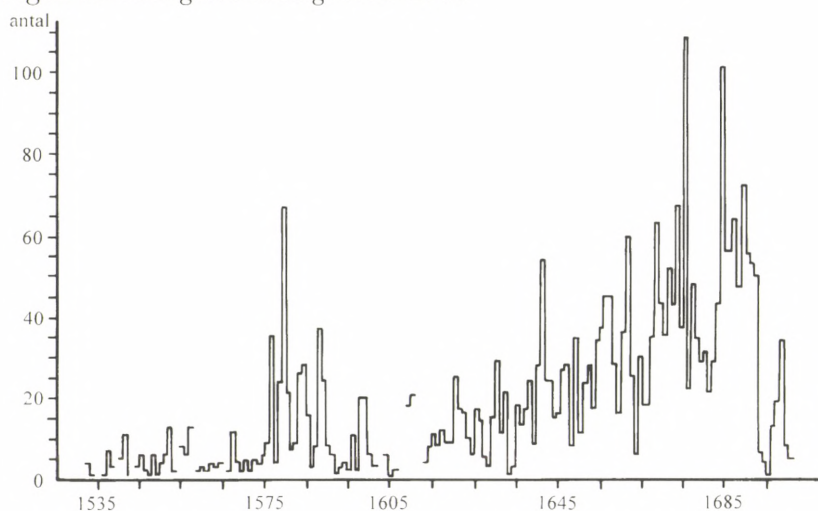

Medens vi altså med rimelig statistisk sikkerhed kan fastslå udviklingsforløbet 1688-1774 i hovedtræk, rejser de foregående perioder helt anderledes kildemæssige, metodiske og statistiske vanskeligheder. Det må på forhånd stå klart, at Gunnar Olsens hovedsigte var »stordriftens udvikling i Danmark« 1525-1774. Hans materiale bestod overvejende i centrale eller lokale kamerale kilder, som skulle tillade ham med den størst opnåelige nøjagtighed at kort-

lægge nedlæggelsen af landsbyer eller gårde og inddragelse af jord til hovedgårdsformål, de grundlæggende facts, han havde brug for til sit sigte.²² Han gjorde sig selv helt klart, at efterretningerne om hovedgårdsoprettelser, -udvidelser eller -nedlæggelser, respektive nedlæggelser af landsbyer eller gårde ikke kunne blive udtømmende, at der kunne være geografiske forskelle i kildematerialets kvalitet, og at det først under enevælden blev muligt »at tegne hovedtrækkene nogenlunde klart«. Alligevel mente han, at materialet var i stand til at fastlægge hovedlinjerne i stordriftens udvikling.

Hans formål var ikke bebyggelsehistorisk, selvom han nødvendigvis måtte gøre et forsøg på at fastslå det kvantitative omfang af begge typer af forandring, hovedgårdsekspansion og gårdnedlæggelser. Det er med rette blevet indvendt, at hans overvejelser over kildematerialets repræsentativitet ikke var helt tilstrækkelige, og hans registrering ikke egner sig til bebyggelsehistoriske formål, fordi bebyggelser opstod eller forsvandt også af andre grunde end hovedgårdenes ekspansion. Til dette formål egner decimant- og andre kamerale opgørelser på forskellige tidspunkter sig bedre.²³

Figur 8. Antal gårde nedlagt 1535-1700

Kilde:

Jørgen B. Andersen, *Storlandbrugets udvikling* (utrykt afløsningsopgave, Odense Universitet, sommeren 1986).

Forf., som bygger på Gunnar Olsens materiale, har foretaget en kronologisk udjævning af nedlæggelser, der ikke lader sig datere præcist.

Tabel 8. *Oprettelser, udvidelser og nedlæggelser af hovedgårde 1540-1719.*

	Oprettelser		-20td.		-40td.		-60td.		60-td.		forsvundne hdg.		
	antal	htk.	ant.	htk.	ant.	htk.	ant.	htk.	ant.	htk.	ant.ned-	ud-	
											lagt	videt	
1540-59	36	1.126	8	97	12	337	8	417	3	275	5	64	20
1560-99	88	2.032	18	266	31	917	13	640	4	209	22	90	48
1600-29	28	876	10	123	10	287	3	160	2	306	3	48	48
1630-59	76	1.366	34	436	17	481	3	158	4	291	18	48	109
1660-89	69	2.032	13	175	27	801	11	547	5	509	13	74	211
1540-1689	297	7.432	83	1.097	97	2.823	38	1.922	18	1.590	61	324	436
1690-1719	19	>600	5	83	5	153	+	55	3	309	5 ^a	32	80
1540-1719	316	>8.032	88	1.180	102	2.976	39	1.977	21	1.899	-	356	516

% (antal)	-20td.	-40td.	-60td.	60-td.	forsv.	i alt	hovedgårde	
							nedlagt	udvidet
1540-69	10	12	21	17	8	12	20	5
70-99	22	32	34	22	36	30	28	11
1600-29	12	10	8	11	5	9	15	11
30-59	41	18	8	22	30	26	15	25
1660-89	15	28	29	28	21	23	22	48
1540-1689	100	100	100	100	100	100	100	100

% (fordeling)

1540-69	22	33	22	9	14	100
70-99	21	37	11	5	26	100
1600-29	36	36	11	6	11	100
30-59	45	22	4	5	24	100
1660-89	19	39	16	7	19	100
1540-1689	28	33	12	6	21	100

Kilde: Gunnar Olsen, anf.arb.

Anm.: Hartkornklassifikationen er foretaget if. matriklen 1688; den kan ikke tage hensyn til, at nyoprettede gårde også kan være udvidet inden 1688.

Note a: 5 gårdes størrelse kan ikke bestemmes.

Selv med disse forbehold må det være teknisk klart, at Gunnar Olsens registreringsarbejde i princippet bygger en kasuistik op, hvis homogenitet i kronologisk og geografisk henseende ikke er sikret på forhånd. Hvad hovedgårdsoprettelser og -nedlæggelser angår, havde 'statusopgørelser' over hovedgårdsbestanden netop på grundlag af ensartet, kameralt materiale utvivlsomt kunne have støttet hans argumentation – måske bidraget til at eliminere manglerne ved den konkrete indsamling af enkeltdata med systematisk overblik.

Tabel 9. *De udvidede hovedgårdes hartkorn ifølge matriklen 1688.*

	-20 td. htk.		21-60 td. htk.		60-100 td. htk.		100- td. htk.		Antal uvis- se
	Td. htk.		Td. htk.		Td. htk.		Td. htk.		
	Antal	igsn.	Antal	igsn.	Antal	igsn.	Antal	igsn.	
1525-1549	–	–	7	31,25	–	–	2	234,72	2
1550-1599	6	15,72	19	42,93	13	74,46	4	178,25	9
1600-1649	3	19,45	61	42,46	23	75,56	14	152,82	8
1650-1699	18	16,80	125	38,82	39	71,78	14	143,72	31
I alt	27	16,85	212	39,99	75	73,40	34	157,30	50

Tabel 4 og 5 kan ikke tage hensyn til, at en del nyoprettede hovedgårde tillige er blevet udvidet før 1688, og til, at en del hovedgårde er blevet udvidet flere gange ved nedlæggelse af bøndergårde.

Tabel 10. *Bøndergårde nedlagt ved hovedgårdsoprettelser eller -udvidelser 1525-1699.*

	Bøndergårde nedlagt ved oprettelse af hovedgårde				Bøndergårde nedlagt ved udvidelse af hovedgårde				Nedlagte bøndergårde i alt			
	Øer- ne		Jyll. i alt		Øer- ne		Jyll. i alt		Øer- ne		Jyll. i alt	
		%		%		%		%		%		%
1525-1549	4	10	14	2,2	18	4	22	1,7	22	14	36	1,8
1550-1599	52	121	173	26,9	118	63	181	14,2	170	184	354	18,3
1600-1649	90	35	125	19,4	325	94	419	33,0	415	129	544	28,3
1650-1699	214	117	331	51,5	447	202	649	51,1	661	319	980	51,6
I alt	360	283	643	100,0	908	363	1.271	100,0	1.268	646	1.914	100,0
% af gårdtal ^a	56,0	44,0	100,0	–	71,4	28,6	100,0	–	66,2	33,8	100,0	–
	1,2	0,9	1,1	–	3,2	1,2	2,2	–	4,4	2,1	3,3	–

a Gårdtallene (samlet antal gårdbrug) var ifølge matriklen 1688: på øerne 28.956, i Jylland 29.218.

Tabel 11. *Antal bøndergårde nedlagt pr. hovedgårdsoprettelse eller -udvidelse 1525-1699.*

	Bøndergårde nedlagt pr. hovedgårdsoprettelse			Bøndergårde nedlagt pr. hovedgårdsudvidelse		
	Øerne	Jylland	I alt	Øerne	Jylland	I alt
1525-1549	0,8	0,0	0,9	3,0	1,0	2,2
1550-1599	1,1	1,7	1,5	3,4	2,2	2,8
1600-1649	2,9	0,8	1,7	4,0	2,1	3,3
1650-1699	3,4	2,4	3,0	2,9	1,9	2,5

En anden indvending er, at selvom Gunnar Olsen omhyggeligt og indgående diskuterer »årsagerne til stordriftens udvikling«,²⁴ lægger han sig ikke på forhånd fast på en entydig (omend nokså facetteret) arbejdshypotese som 'operationel strategi'; han fremhæver – og eksemplificerer – tværtimod mangfoldigheden i årsagskomplekset. Afvejningen af de enkelte komponenter indbyrdes kommer derfor også i meget høj grad til at afhænge af periodiseringen (og omvendt). Og selvom Gunnar Olsen lejlighedsvis går ind i en finopdeling af sit materiale til belysning af den force-rede hovedgårdsdrift i 1600-tallet, forekommer hans opdeling af materialet på halve århundreder ikke blot for grovmasket og mekanisk til efterprøvelse af de teorier, som meget generelt anlægges; den er også mærkeligt uhensigtsmæssig, fordi incitamenterne kunne være periodevis forskelligt sammensatte, og fordi de enkelte fasers egenart og kvantitative omfang snarest forflygtiges af en mekanisk kronologi.

I stedet vælges her med udgangspunkt i de fiskale, økonomiske og andre kriterier, som er diskuteret, en generationsopdeling; som bedre kan benyttes til efterprøvelse af teorierne; mest afgørende bliver her skellene ved 1630 (skattestatens frembrud), 1660 (enevældens indførelse), 1690 (konsolideringen efter matrikuleringen) og 1720. Hovedvægten ligger altså på de fiskale aspekter, men periodiseringen udelukker ikke omgrupperinger under speciel hensyntagen til økonomiske konjunkturer (især skellene ved 1645 og 1735) eller til andre aspekter, retlige, personlige eller socialt statusmæssige.

At der består en sammenhæng mellem hovedgårdsekspansion og nedlæggelse af fæstegods er kun at konstatere en banalitet; hovedgårdsoprettelser eller -udvidelser kunne normalt kun foregå

på bekostning af fæstejord.²⁵ Vi må altså kunne reducere problemstillingen til at betragte inddragelsen af bondejord som en funktion af hovedgårdsekspansionen, uden at dette blot i sig selv blotlægger motiverne. Men selvom vi begrænser os til at anskue tingene fra godsdriftens side – og uden bebyggelseshistoriske sidemål – ligger det mest vedkommende problem stadig i, om eller i hvilken udstrækning Gunnar Olsens empiriske kasuistik er kronologisk og geografisk homogen og repræsentativ.

Der kan efter de senere års diskussion ikke være nogen tvivl om, at grundmaterialet er svagest for 1500-tallet.²⁶ Vi ved med sikkerhed, at det ikke nært opfanger nedlæggelsen af den store bestand af hovedgårde, som bestod endnu ved middelalderens udgang; selvom en del senere blev genoprettet, antager Aksel E. Christensen, at hovedgårdsbestanden mellem 1525 og 1682 blev reduceret med 57-66 %, medens Erland Porsmose for Fyns vedkommende fremhæver fluktuationerne, indtil situationen stabiliseres i 1600-tallet.²⁷ På den anden side har netop Erland Porsmoses bebyggelseshistoriske undersøgelser af det fynske område kunnet godtgøre, at antallet af landsbynedlæggelser i – det empirisk kildefattigere – 1500-tal har været betydeligt større end Gunnar Olsens studier efter deres anlæg kunne indfange. Hans hovedresultat er, at gårdnedlæggelserne på Fyn som helhed 1525-1774 har andraget 6-7 %, snarere end Gunnar Olsens 4-5 %; modregnes de nedlagte hovedgårde, reduceres tallet med måske én %, hvortil også kommer, at nedlæggelserne især ramte de herregårdsrige kyst- og skovzoner på øen, medens slettebygderne kunne notere en vis bebyggelsesfremgang.²⁸

Anlægger vi som her for det første godsstrukturelle og ikke bebyggelseshistoriske synspunkter, er det på forhånd højst sandsynligt, at nedlæggelse af landsbyer og gårde eller mere ukontrollabel inddragelse af marker ikke i alle tilfælde skyldes herregårdernes eller krongodsernes hæringer, men kan bero på lokale bebyggelsesmæssige eller dyrkningsmæssige forhold. Som det mest nærliggende eksempel kan nævnes de skader, som stormfloder anrettede i Vestslesvig, og som fra 1500-tallet blev resultatet af sandflugt i Vendsyssel, Vestjylland og Nordsjælland.²⁹ For det andet må det også fastholdes, at Erland Porsmoses anvendelse af systematisk metodik fremfor Gunnar Olsens empiriske medfører, at vurderingen af udviklingen i 1500-tallet må være forbundet med en betydelig usikkerhedsmargin.

For det tredje rejser den gode, intensive kortlægning af forholdene på Fyn spørgsmålet, om resultaterne uden videre lader sig ekstrapolere til hele landet, fordi betingelserne i andre landsdele kan have været anderledes; det kan først tilsvarende regionalundersøgelser andetsteds fastslå.³⁰ Går vi ud fra Porsmoses materiale – ca. 600 nedlagte gårde 1525-1774 – har de fynske herregårde i 1682 rådet over 9,7 % af dens hartkorn, og hovedgårdene må i så fald være ekspanderet med maksimalt to tredjedele fra middelalderens udgang til 1630, med 23 % det følgende halve århundrede og 19 % i årene 1682-1774 (jf. tabel 12), alt sammen mål i omtrentlige tal.³¹

Tabel 12. *Fynske hovedgårdsekspansion 1525-1774.*

	gårde nedlagt	pr. år	hovedgårds- ekspansion	pr. år
1525-1630	ca. 275	2,6	66 %	0,4 %
1630-1682	ca. 165	3,2	23 %	0,4 %
1682-1774	ca. 160	1,7	19 %	0,2 %

Kan der således være tvivl om fuldstændigheden af Gunnar Olsens basismateriale, er usikkerheden over for kronologien mindre. Det fynske talmateriale tyder på, at de gennemgående små herregårde ved middelalderens afslutning har fået mere moderne dimensioner i løbet af 1500-tallet, og at den ekspansion mod storgodsdrift, som kan konstateres, sætter ind fra ca. 1630, indtil man under den tidlige enevælde nåede den stabilisering af forholdene, som der synes at være almindelig enighed om; kan kalkulationen holde, har de fynske herregårde ved 1630 beslaglagt ca. 7,5 % af øens hartkorn. Men selv med disse nødvendige forbehold over for generalisering, kan der næppe være nogen tvivl om, at kronologien i de øvrige landsdele har været tilsvarende.

Kan materialet (tabel 9-11) bære – og antallet af oprettelser og udvidelser af hovedgårde må efter sagens natur være det mindst usikre efter 1560 – har oprettelserne helt overvejende været mindre hovedgårde; generelt nåede kun et fåtal op i de helt store størrelser. I sidste generation af 1500-tallet opvejes oprettelserne endda nogenlunde af nedlæggelserne, hvorimod bevægelsen tager fart efter 1630; først under enevælden afbalancerer de modsatte tendenser på ny hinanden. Hvad udvidelser af herregår-

de angår – en tendens som påny forceres efter 1630 – kom først og fremmest de større eller helt store gårde tilgode. Under alle omstændigheder kunne materialet tyde på, at højdepunkterne har ligget i sidste halvdel af 1500-tallet og i det halve århundrede fra 1630 til 1682.

Hvad angår antallet af nedlagte gårde 1535-1700 (tabel 10 og fig. 8), må det ubetinget fastholdes, at manglerne i materialet i 1500-tallet er så alvorlige, at vi ikke uden videre kan fæste lid til det 'boom', der aftegner sig fra ca. 1570-1600, men nok til, at intensiteten afdæmpes omkring 1600. Derimod taler sandsynligheden for, at materialets kvalitet efterhånden bliver sådan, at den meget dramatiske bølge, som aftegner sig ca. 1625-90, afspejler realiteter. I det sidste tilfælde kan vi altså konkludere, at sammenfaldet mellem hovedgårdsekspansion og fæstegårdsnedlæggelse 1630-80'erne underbygger antagelsen af, at denne periode virkelig repræsenterer en hovedfase, indtil bevægelsen bremses i 1680'erne; har der været en udvikling undervejs mod egentlig storgodsdrift, er den blevet standset af enevældens lovgivning. Endelig kan vi med alle forbehold formode, at sidste halvdel af 1500-tallet repræsenterer en ekspansions- eller – om man vil – moderniseringsfase i herregårdsstrukturen.

Denne periodisering indebærer også, at vi vanskeligt kan udpege entydige eller generelle motiver, måske med undtagelse af ganske enkelte faktorer. Blandt disse kan vi – som det allerede er strejft – pege på, at den statusmæssige forsørgelse af adelsenker eller ugifte adelsjomfruer gennemløbende kan give os en forklaring på en del – ofte endda midlertidige – beskedne sædegårdsoprettelser. Helt tydeligt bliver dette forhold f.eks. ved Lykkesborg (Skovby h.), som må være blevet oprettet i 1640'erne af fru Anne Brahe, hvis ægtefælle Ejler Qvitzow (d. 1640) have lidt så eftertrykkeligt økonomisk skibbrud, at hovedparten af hans gods – især Lykkesholm – havde måttet afhændes til likvidation af hans gæld. Anne Brahe døde forarmet i Bogense 1663, men allerede forinden var Lykkesborg (med knapt 10 td.htk.) blevet udlagt til to bøndergårde, hvortil hørte 42 td.htk. I 1680'erne tilhørte godset endnu en sønnedatter, Anne Krabbe Qvitzow, der 1708 døde som husholderske på herregården Kørup, hvorefter det gik over til kronen.³² I nabosognet Vigerslev residerede 1661 Margrethe Straale, enke efter den ligeledes fallerede Niels Gyldenstjerne (d. 1640) med tre fæstegårde (16-17 td.htk.), hvoraf hun og datteren

beboede en, gods som var blevet »foræret (dem) af vore venner«; ved hendes død 1676 blev de tre gårde øjeblikkeligt opslugt af nabogodset Margård.³³ Et andet generelt hensyn kan have ligget i, at yngre adelssønner – eller fædre til sådanne – uden udsigt til at arve en sædegård selv har oprettet gårde.

Det mest oplagte eksempel – blandt ikke så få – er Jørgen Ottesen Rosenkrantz (1523-96), som efter en succesfuld karriere som hofmand og diplomat i 1551 oprettede hovedgården Skaføgård (S. Hald h.) af to bøndergårde i en egn, hvor han havde arvet strøgods; han satte med egne ord »bo på min gård Skaby, som tilforn var to gårde og boede bønder udi«, men det blev stærkt udvidet ved fæstegodsforøgelser. Samtidig med sit ægteskab 1559 oprettede han tillige hovedgården Rosenholm af en ældre gård, som han havde erhvervet af kronen. Både på Skaføgård (1583-69) og på Rosenholm (1574-82) opførtes nye hovedbygninger. Hans ældste søn Otte Rosenkrantz blev født 1560 (men døde 1582), men da den anden søn Holger Rosenkrantz (d. lærde; d. 1642) kom til verden 1574, påbegyndte Jørgen Rosenkrantz tillige en så omfattende godssamling, at han 1587/88 i alt var god for ca. 1200 td.htk.³⁴

Statushensyn og – når godssamlingen tages i betragtning – hensynet til dets arrondering og til hoveriarbejdskraftens tilstrækkelighed har i disse tilfælde været udslagsgivende. Uden mere nærgående undersøgelser af hvert enkelt tilfælde er det vel vanskeligt at generalisere, men det er bemærkelsesværdigt, at disse processer falder nøje sammen med den sociale aristokratisering og den godsophobning, vi på forhånd har kunnet iagttage i danske højadelskredse efter ca. 1560. Mest tydeligt kan vi følge en højadelsmands bestræbelser for at give sine børn den bedst mulige og statusfarvede udgangsposition i rigsråd Christen Skeels godsdispositioner i 1650'erne. Han ejede 8-9 godser, men sørgede for rationel hovedgårdsdrift, for arrondering med fæstegods i nabosogne, »hvilket de (børnene) ikke uden deres skade kunne miste« og køb af fæstegods, eftersom bøndeme »ikke vel kunne drive den store avl« til hovedgårdene (her Vallø og Gl. Køgegård).³⁵

I egenskab af landets største godsejer kunne man på forhånd forvente, at kronens godspolitik kunne give holdepunkter for en vurdering af de gennemgående træk, selvom udviklingen her naturligvis krydses af statsfinansielle hensyn og af den rationalisering af lensforvaltningen, som blev indledt i 1540'erne. I praksis møder vi blot en række tilsyneladende modstridende tendenser (tabel 13).³⁶

Tabel 13. *Kronens oprettelse og udvidelse af hovedgårde 1540-1719.*

	Udvidelser i alt kronen		Oprettelser i alt kronen	
1540-69	36	2 = 6 %	20	3 = 15 %
1570-99	48	18 = 37 %	88	" = 0 %
1600-29	48	14 = 29 %	28	4 = 14 %
1630-59	109	11 = 10 %	76	" = 0 %
1660-89	69	3 = 4 %	211	7 = 3 %
1690-19	80	4 = 5 %	19	2 = 10 %

Kronens oprettelse eller udvidelse af ladegårde i sidste halvdel af 1500-tallet gjaldt tilsyneladende hensyn. De fandt hyppigt sted på »fadeburslenene«, hvor hoffet jævnlige opholdt sig, således at både hensyn til hoffets naturalieforsyning og til det kongelige jagtterræn kan have spillet en rolle. På den anden side tilslører denne talrække, at mange mindre godslen, sækulariserede kirkelige godser eller omvendt adelige godser, som kronen erhvervede ved mageskifter, blev udlagt til bøndergods og bortfæstet. De samme hensyn kan her have spillet en rolle, ikke mindst i Nordsjælland, som stort set blev ryddet for adelsgods, og herrederne omkring Koldinghus, hvor ikke mindre end 20 små adelsgodser blev 'slaget' 1574-80. Men det er dog sandsynligt, at driftsmæssige rationalitetshensyn også har spillet ind.

Gennemgående udmærker kronens ladegårde sig – især på øerne – ved deres meget store størrelse; bag de store tal ligger både middelalderlige forudsætninger og den kendsgerning, at en række af bispestolenes og klostrenes hovedgårde havde været af betydeligt format. Og når materialet – som her er noget mere konsistent end ellers – begrundet ladegårdsudvidelser, er driftshensyn og kronens økonomiske tarv altid afgørende. Som et muligt generelt motiv kan vi altså ikke udelukke, at kronens storstilede ladegårdsdrift – som adelige lensmænd jo forestod – kan have øvet en afsmittende effekt.

Enkelte større krongårde (Ibstrup, det senere Jægersborg) før 1610 og Lystager på Vestsjælland 1623 gjaldt endnu 'rekreative' formål, men netop 1620'erne præges tydeligvis af majestæten nye impulser i retning af decideret storgodsdrift. 1620 oprettes den store ladegård uden for København af mindst 15 fæstegårde (som udstyres med et større tilliggende) og året efter den lille la-

degård ved Faurholm (tæt ved Frederiksborg), begge tænkt som mønsterbrug, jævnsides med at Faurholm blev udvidet 1620-21 og 1630.³⁷

Det mest iøjnefaldende træk ved disse eksperimenter er blot, at de viste sig økonomisk uhensigtsmæssige. 1645 blev den store ladegård bortforpagtet og 1651 helt nedlagt; i det hele taget var det en almindelig tendens, at kronen i 1640'erne bortforpagtede sine ladegårde.³⁸ Talmaterialet i tabel 13 vidner da også tydeligt om, at kronen efter 1630 snarest afvikler sine forsøg på storgodsdrift. De gårde, som oprettes under den tidlige enevælde (f.eks. Dronninggård og Frederiksdal ved Furesøen) havde vel også snarest karakter af lystgårde for kongerne og dronningerne.

Selvom kronens mageskiftepolitik under Frederik II og Christian IV meget vel kan have befordret både dens egen og adelige til løb til storgodsdrift, bør den nok snarest placeres – som katalysator – i den arronderings- og rationaliseringsproces, som begge parter udfoldede.³⁹ Langt vigtigere er krongodsudlæggene fra 1660 til kronens kreditorer og den tidlige enevældes etablering af et helt nyt embedsmands- og hofklientel af borgerlige (undertiden adlede) og fremmede eller naturaliserede adelige. Honette ambitioner og – med samtidens normer – social prestige har givetvis været udslagsgivende.⁴⁰

Tabel 14. *Fremmede adeliges og borgerliges hovedgårdsoprettelser.*

	Opr. i alt	Fr. adel og borg.
1660-1689	69	39 = 57 %
1690-1719	19	13 = 68 %
I alt	88	52 = 59 %

Opgørelsen (tabel 14) røber med al ønskelig tydelighed, hvilken betydning dette element af *homines novi* har haft for oprettelsen af nye hovedgårde af sociale eller andre grunde under den unge enevælde – også selvom borgerlige godsejere aldrig kom til at spille den rolle, man kunne have forventet i betragtning af kronens gæld i 1660.⁴¹ Ligeså påfaldende er det, at 17 af de 29 nyoprettelser, som fandt sted inden 1682, falder i de 'skattefri' 1670'ere; men også at rentemester Henrik Müller (adlet 1674), kronens største indenlandske kreditor, som i 1664 fik definitivt udlagt ca.

11.200 td.htk. i Nordvestsjælland, på forhånd betingede sig adelige friheder og ret til at oprette så mange hovedgårde, som han ville, fordi han anså kronens vilkår for ufordelagtige. Foruden sine bestående ladegårde nåede han 1661-85 at oprette ni – gennemgående ret store – hovedgårde.⁴² At han har stilet mod godsdrift af format, kan der ikke være tvivl om, og det samme vidner hans hårdhændede behandling af fæstebønderne om. På den anden side har hans forretningsmandstalent 1660 fejlet; han måtte – i hvert fald efter sine egne beregninger – sande, at skatter og slet økonomisk vejrlig gjorde investeringen ufordelagtig, båndlagde værdifuld erhvervs kapital.

Etikken 'udvikling af stordrift' er altså langtfra entydig, endsiges kontinuerlig. Som Gunnar Olsens undersøgelse foreligger, omfatter den – trods den mekaniske definition og den lidet hensigtsmæssige periodisering – også oprettelse af »aflæggergårde«, avlsgårde, ladegårde og mindre, socialt betingede sædegårde, som periodevis eller generelt kan have været af ganske stor betydning. På den anden side må vi også stadig fastholde, at etableringen af en stor hovedgård af både økonomiske og tekniske grunde kunne være og ofte var en særdeles kompliceret affære. Teknisk, fordi virkeliggørelsen nødvendigvis måtte involvere herregårdens frigørelse af fællesskabet, som lettest lod sig gennemføre, når godsbesidderen tålmodigt havde kunnet gøre sig til eneejer af landsbyen. Økonomisk, fordi processen måtte implicere overvejelser over, om ekspansionen ville være rentabel. Endelig kunne tilstedeværelsen af ødegårde i landsbyen – især i 1600-tallet – indeholde et tvangsmoment, som ganske simpelt gjorde inddragelsen nødvendig.

Alle disse tendenser forløber naturligvis parallelt og lader sig ikke adskille. Men vender vi os til de økonomiske impulser, kunne man på forhånd fristes til at stille spørgsmålet, om ikke et velarrenderet gods med tilstrækkelige rente- og arbejdsressourcer inden for passende rækkevidde ikke var ligeså profitabelt som et større hovedgårdskompleks. Spørgsmålet er imidlertid nok forkert stillet; mere præcist kunne det formuleres derhen, at det er godsejerens overvejelser over, om avling og driftsresultater kunne forbedres ved udvidelse – forudsat at udskiftningsforholdene var bragt i orden, og at der selv efter en udvidelse ville være tilstrækkelige hoveriressourcer tilstede til at magte den forøgede avling.⁴³ Endelig bør man også nok tage i betragtning, at herremændene

dårligt kan have været uvidende om, at de mere ekstensivt drevne hovedgårde sandsynligvis har givet et ringere foldudbytte end bøndergårdenes, og at han måtte regne med en uvillig og mindre effektiv hoveriarbejdskraft.

Uden adgang til et mere omfattende godsregnskabsmateriale end det foreliggende – eller det, som er blevet bearbejdet – er det for os for det første meget vanskeligt at afgøre, hvorvidt økonomiske konjunkturer eller rentabilitetsovervejelser kan have været en tilskyndelse. For det andet måtte man af materialet få det umiddelbare indtryk, at både 1500-tallets højkonjunktur og depressionen efter midten af 1600-tallet har animeret til stordrift. I det første tilfælde, fordi markedsrettet produktion og udsigten til forøget profit kunne friste godsejeren; i det sidste tilfælde, fordi de mindst følelige tab på grund af dårlige priser, svigtende efterspørgsel eller godsets usle tilstand – med restancer og ødegårde – kunne opnås ved egendrift under hovedgården.

Det er det samme dilemma, som har beskæftiget østeuropæisk forsknings forsøg på at tolke den ekspanderende hovedgårdsdrift og 'the second serfdom' fra senmiddelalderens kriseperioder via 1500-tallets *boom* til forfaldsperiodens depression og produktivtetsnedgang.⁴⁴ Under alle omstændigheder kan vi dog nu konstatere, at der ikke består nogensomhelst påviselig korrelation på langt sigt mellem bondegårdsnedlæggelsernes omfang og højkonjunktureren i 1500-tallet (målt ved hjælp af kornpriser)⁴⁵ Det udelukker naturligvis ikke – som vi skal se – at driftsøkonomiske overvejelser kan have haft en afgørende vægt for godsejeren i hans kalkulationer af fremtidens muligheder. Den anden betragtning kan umiddelbart have større sandsynlighed for sig, fordi det danske godssystem, som vi har set, var mere sårbart end det polske; men i så fald forvandles udviklingen mod storgodsdrift snarere til en nødforanstaltning fra godsejerens side.

Sidst må vi stadig også huske, at udvidelse af hovedgårde inden enevældens indførelse sikkert oftest foregik på bekostning af allerede eksisterende ugedagsgods. Med mindre godsejeren ved køb eller mageskifte eller ved hjælp af ulovlige manipulationer kunne eller måtte udvide sit ugedagsgods, opnåede han ingen skattegevinst og kronen – undtagen i det sidste led – ingen tab, eftersom både hovedgård og ugedagsgods var skattefrit; her kan økonomiske drivkræfter komme på tale.⁴⁶ En langt mere håndgribelig gevinst lå i nyoprettelsen af hoved-, avls- eller ladegårde med nyetab-

leret ugedagsbestand; for godsejeren bragte det en øjeblikkelig gevinst, medens det for bønderne medførte, at landeskatterne blev erstattet af hoveri. Taberen blev kronen indtil 'privatiseringen' af hovedgårdsdrift og hoveri ved enevældens indførelse.

Sagligt lader de enkelte elementer i godsdriftens udvikling sig ikke skille ad. Men navnlig må der lægges afgørende vægt på i perioden fra sidste halvdel eller tredjedel af 1500-tallet til ca. 1630, at godsarrondering og -rationalisering, kronens og adelens mageskifter og godsudvidelser (ligesom nedlæggelser) hører sammen i en organisk helhed. Selvom nedlæggelserne af landsbyer eller gårde synes at være blevet bremset omkring 1600, var hovedgårdene med sandsynlighed ekspanderet med måske to tredjedele siden middelalderens afslutning, og de havde i 1630 opnået en højere grad af hensigtsmæssig struktur. De var kort sagt blevet forvandlet til moderne godser, men uden at man som andre steder lagde fortidens rentegodsnormer bag sig.

I denne lange proces kan der ikke være tvivl om, at økonomiske rationalitets- eller gevinsthensyn har spillet en ligeså væsentlig rolle for det som 1500-tals markedsrettede godsøkonomi. På den anden side har der ikke været talet om, at holstenske godsnormer blot har bredt sig nordover, men nok om en mere sporadisk afsmitningseffekt, uden at vi tør tillægge hverken kronen eller højadelen rollen som foregangsmænd; man kunne pege på en skikkelse som den sachsisk fødte kancelliebedsmand Andreas von Barby (d. 1559), som omformede det middelalderlige Faurholm (v. Hillerød) til en moderne storbedrift, arronderede fæstegodset og egaliserede dets afgifter 1547-54.⁴⁷ Men han adskilte sig ikke fra en dynamisk, dansk godsejer som rigshofmester Peder Oxe, som omskabte Gisselfeld på Sydsjælland til en moderne storbedrift eller en Jacob Ulfeld, som ved tålmodige transaktioner lagde grunden til storgodsbedriften Kogsbøl (nu Holckenhavn ved Nyborg) 1579-85.⁴⁸

For at tillægge kronens virksomhed en ansprende effekt taler ikke blot den enkle kendsgerning, at dens ladegårde og avlsgårde som nævnt var langt større i gennemsnit end adelens, især på Sjælland, selvom først matriklen 1688 giver en sikker målestok (tabel 15). Men som det fremgår af tabel 13, havde den også i forhold til antallet af sine ladegårde en uforholdsmæssig stor andel i antallet af hovedgårdsudvidelser (især på fadeburslenene) 1570-1629 og ligeledes i Christian IV.s første tid en væsentlig andel i nyoprettel-

ser af ladegårde. I betragtning af, at kirkegodssækulariseringen og prisstigningerne og den rationaliseringsgevinst, man opnåede ved lensreformerne, har kronen mellem 1560 og 1608 sandsynligvis seksdoblet sine domæneindtægter.⁴⁹ En proces, som adelen og især lensmændene ikke har kunnet undgå at iagttage; som de faktisk selv var meddelagtige i både politisk og administrativt.

Tabel 15. *Kronens gårde og samtl. hovedgårde 1688 (td.htk.).*

	kronen	i alt
Sjælland-Møn	117.4	62.5
Lolland-Falster	79.3	55.7
Fyn-Langeland	65.5	40.5
Jylland	55.9	34.6

Særligt hårdhændet synes den mecklenburgsk fødte enkedronning Sofie at have faret frem på sit livgeding Lolland-Falster. Straks efter at være blevet enke 1588 tog hun ihærdigt fat på ekspansionen af Halsted Kloster og Ålholm; i det første tilfælde klagede hun 1589 over, at avlen var ringe og »Vi gerne den noget større ville have, hvilket ikke letteligt kan ske, uden at Vi ødelægger en by ved klostret«, hvilket hun gjorde uden skrupler, vistnok også på Ålholm og sine falsterske ladegårde, ligesom hun straks helligede sig øksneopdræt og vist også mejeridrift. Den husholderiske enkedronnings meget begrænsede tjenestehold på gårdene krævede først og fremmest fra første færd ikke blot, at hoveriet blev helt vilkårligt (»efter anvisning«), men også at hun uden videre inddrog bønderne i nabosogne, »eftersom andetsteds har udi riget for kronens gårde og slotte er sædvanligt«; bøndernes klager blev kort affærdiget med: »ist abgeschlagen«. Om den tyskfarvede hovedgårdsdrift har givet et større udbytte lader sig ikke bedømme; men her – om nogetsteds – har det afgørende været enkedronningens bedømmelse, men mærkeligt nok synes hverken hendes eller den lollandske adels hårde fremfærd at have påvirket øernes bebyggelsesekspansion.⁵⁰

At sønnen Christian IV i 1620'erne fandt, at det stod »sælsomt« til med udnyttelsen af kronens ladegårde og forsøgte sig med en storstilet ladegårdspolitik er allerede nævnt.⁵¹ Både erhvervspolitiske og finansielle motiver kan have spillet en rolle, men allerede i 1630'erne synes han at have indset, at udbyttet ikke stod mål med

hans finansielle forventninger; 1634 indså han, at »der er nok, som vil forpagte avlen til husene, om de må dertil bruge bønderne, hvoraf bønderne liden skånsel og han liden fordel i længden vil have«. Kronen og muligt en del adelige valgte derfor – især i 1640'erne – bortforpagtningen af hoved- og ladegårde fremfor egen drift.

Den bortforpagtning af »kronens og adelens ladegårde med avl og øksneopstalding eller også køer«, som ifølge juristen Christen Osterssøn Weylle (1652) »nu omstunder udi brug er«, kender vi med sikkerhed, selvom emnet ikke er nærmere undersøgt.⁵² Det kan dog som eksempel anføres, at Caspar Pedersen Due 1642-48 forpagtede Rønningesøgård (Fyn) for 400 rd. årligt; da hovedgården var ansat til 72 td.htk., har han altså betinget sig en indtægt af ikke mindre end 5.6 rd. pr. td.htk. hovedgårdstakst, medens det øvrige fæstegods ved kamerale beregninger skulle afkaste 1,67 rd.; finessen har utvivlsomt ligget i udnyttelsen af hoveriet, og i at antallet af hoveripengepligtige, udensognske bønder fordobles.⁵³

Lignende betragtninger har formentlig ligget bag den massive opbygning af Ulriksholm i 1630'erne og bag den stærke hovedgårdsekspansion; også her ledsages ekspansionen af hoveriforøgelser, men blot uden at driftsresultaterne blev påviseligt bedre; snarest beror udsvingene fra år til år på konjunkturforhold og godsets markedsrelationer.⁵⁴ Under alle omstændigheder må det fastholdes, at et gods' ekspansionsmuligheder begrænses snævert af hoveriressourcerne og vel også af risikoen for forarmelse af fæstegodset (og restancer), som forekom i stigende omfang på både Ulriksholm og Rønningesøgård i 1640'erne.

Mulighederne for hovedgårdsekspansion havde altså strukturelt betingede grænser. Af mange grunde – økonomiske, personlige og krigsødelæggelserne 1657-60 – viste det sig da også umuligt at opretholde stordriften på Ulriksholm; først for en senere ejer lykkedes – fra 1680'erne – forsøget på at skabe et komplet storgodskompleks, selvom også godset blev delt i to ved skifte i 1730.⁵⁵ Selv på Gisselfeld – landets største, adelige hovedgård, som endnu havde udnyttet 1670'ernes skattefrihed til udvidelser – måtte ejeren i slutningen af 1680'erne sande, at man havde overskredet stordriftens grænser, restancer hobede sig op, og ødegårde blev et problem: Fra hovedgården måtte en ladegård udskilles.⁵⁶ Det sidste synes ikke at have været noget helt ualmindeligt fænomen – bl.a. til indretning af mejeribedrifter – det påvirker ikke udviklingen i retning af territorial stordrift, men muligt nok hoverikravene.

Godsejerens forventninger om økonomisk udbytte af storgodsdrift kan altså sandsynligvis have spillet en væsentlig rolle som incitament, i det mindste indtil ca. 1630 – også selvom det for os er vanskeligt at fastslå, om deres forventninger er blevet indfriet. For den sidste generation af adelsvælden – eller endda frem til 1680'erne – er forholdene ulige mere besværlige at bedømme, fordi så mange linjer, samvirkende eller modstridende, krydser hinanden. At både udvidelsen af bestående hovedgårde og oprettelsen af nye sædegårde og ladegårde tager en næsten dramatisk fart, ved vi allerede (jf. tabel 8), også at trenden modsvares af en ikke mindre dramatisk stigning i antallet af nedlagte bønderbrug (tabel 10 og figur 8), indtil stabiliseringen i 1680'erne.

Men bedømmelsen af udviklingen kompliceres af flere forhold. For det første har vi allerede kunnet konstatere, at skattestatens eruptive frembrud i 1630'erne gav adelen anledning til åbenlyse misbrug af sine skatteprivilegier for at værne sine godser, og at en lignende proces gentog sig 1670-82, da hovedgårdene atter blev skattefri. Skattetekniske manøvrer, som bar i retning af virkelig storgodsdrift, kan altså slet ikke udelukkes. For det andet præges mellemkrigsårene 1629-43 af en profitinflationspræget højkonjunktur, betinget af krigssituationen på kontinentet; årene efter 1645 præges nok af økonomisk afmatning og depression i Tyskland efter krigen, men de markerede også indledningen til langvarig tilbagegang, som med afbrydelser varede indtil 1730'erne.⁵⁷ Og endelig blev forarmelse af fæstebønderne og ødegårde et alvorligt problem allerede inden Svenskekrigenes ødelæggelser. At genopbygningen af produktionsapparatet tog flere årtier, beror ikke blot på økonomisk depression, men også på enevældens nådesløse beskatning.

At skattetekniske grunde 1630-60 har spillet en rolle siges undertiden uden omsvøb. 1632 forvandlede Ingeborg Parsberg Auumgård (Hjerm h., Jylland) til sædegård, »fordi hun ville holde sine bønder der i sognet skattefri«; og andre tilsvarende eksempler forekommer. Her kan vi nøje os med at nævne, at Corfitz Rosenkrantz 1648 gjorde en bondegård Flenstofte (Båg h.) til sædegård, hvorved fire bønder i sognet fik ugedagsstatus. 1653 opkøbte rigsmarsk Anders Bille godset, og da han i forvejen ejede 14 gårde i sognet, fik Flenstofte nu pludselig en overflod af skattefri ugedagsbønder, langt flere end nødvendigt til at drive det lille Flenstofte på ca. 18 td.htk.⁵⁸ 'Glistrup-effekten' er her hævet over enhver tvivl.

I det hele taget er forholdene i de tre vestfynske herreder Skovby, Vends og Båge vist ikke helt ukarakteristisk. Området havde omkring 1590 31 hovedgårde, i 1660 kun 29; men tallene dækker over, at en række smågårde var blevet nedlagt eller indlemmet under større gårde, Højsgård således under Løgismose; omvendt blev der alene i 1640'erne og 1650'erne oprettet seks nye hovedgårde. Lykkesborg – Anna Brahes enkesæde – er allerede omtalt, en anden, Holsøgaard (oprettet af Anne Friis 1645), gled hurtigt over under Kjærsgård, hvor den driftige Steen Eriksen Bille residerede. Men både Billesbølle og Bubelgård, som samme Steen Bille oprettede 1647 og 1652, er overflødige hovedgårde i den forstand, at begge i forvejen besad hovedgårde og ejede store gods-komplekser. Disse tilfælde kan – ligesom Anders Billes manipulationer – faktisk kun forklares som skjulte skatteunddragelser.⁵⁹

Foretager vi et måske lidt dumdrigt forsøg på at korrellere nyoprettelserne af hovedgårde med ejernes godsbestand i tønder hartkorn, må vi først tage det forbehold, at det forholdsvis store antal tilfælde, hvor ejerforhold og/eller hartkorn er uoplyst, efterlader en usikkerhedsmargen (tabel 16). Men materialet er tilstrækkeligt til at sandsynliggøre, at nyoprettelserne for i hvert fald halvdelens vedkommende skyldes storgodsejere (med mere end 500 td.htk.). At oprettelsen af syv store bedrifter hører hjemme i dette lag kan ikke undre os; mest iøjnefaldene er det, at næsten to tredjedele af samtlige hovedgårdoprettelser gælder små eller mindre gårde, og at større godsejere også var delagtige heri. Hovedgårdsudvidelsernes sociale fordeling lader sig ikke måle på samme vis, men iagttagelserne underbygger antagelsen af, at skatte-tekniske grunde har været en afgørende drivkraft i perioden 1630-59.

Tabel 16. *Hovedgårdsoprettelser 1630-59.*

htk. skala	ejernes hartkorn	antal i alt	de nyoprettede gårdes antal og hartkorn 1688							uoplyst
			-20 td.htk.	-40 td.htk.	-60 td.htk.	60- td.htk.				
-150	480	7	5	70,1	1	21,3	-	-	-	2
-500	4.025	13	8	111,5	5	131,8	-	-	-	-
-1.000	10.768	14	7	88,3	2	43,3	1	55,6	-	4
1.000-	47.620	22	5	53,3	6	205,0	2	102,1	4	292,7
uoplyst*	»	20	10	113,0	3	79,3	-	-	-	7
I alt	»	76	34	436,1	17	480,7	3	157,2	4	292,7

*Ejerforhold og/eller hartkorn uoplyst.

På den anden side er der ingen grund til at gøre adelens motiver mere odiøse, end de var, selvom dens reaktioner foregik på grænsen af eller udover det lovlige grundlag og det moralsk forsvarelige, således som jo allerede den borgerlige opposition havde påpeget i slutningen af 1630'erne; trods det også med samtidens øjne angribelige i adelens forholdsregler havde den en indlysende interesse i at værne sit gods og sine bønder mod mulig udmarvning. Om faren for forarmelse af bønder har været akut i 1630'erne er nok tvivlsomt; 'Glistrupeffekten' træder jo ikke nødvendigvis først i funktion, når beskatningstærsklen overskrides; det blev den formentlig først efter Torstenssonsfejden, da også andre færemomenter eller konsekvenser viste sig: Konjunkturuomslaget (hvis rækkevidde og varighed ingen kunne forudse) og ødegårdshyppigheden.

Det er Gunnar Olsens opfattelse, at ødegårde ikke spillede nogen væsentlig rolle som årsag til gårdnedlæggelser forud for 1640, men at det blev et problem af væsentlige dimensioner mellem 1640 og 1700; kulminationen lå i de tredive år, som fulgte Svenskekrigenes ødelæggelser.⁶⁰ Selvom ødegårdsbegrebet ikke er entydigt, giver hans sammentællinger for hele det lange tidsspand 1525-1774 i alt 253 gårde og et uangivet antal, tilsammen ca. 10 % af de gårdnedlæggelser, han overhovedet har konstateret. Hans periodisering af fænomenet er utvivlsomt korrekt, hvorimod der – trods hans egen antagelse – snarest er tale om minimumstal af flere grunde. De 253 (og et antal uoplyste) ødegårdsafbrydelser fordeles sig meget naturligt med færrest (mindst 68) ved nyoprettelse af hovedgårde, flest (mindst 185) på hovedgårdsudvidelser, heraf mindst henholdsvis 69 % og 58 % i årene 1660-90. Før enevældens indførelse anføres gårdenes tilstand ved nedlæggelsen ikke konsekvent, og da der efter sagens natur oftest ville være tale om gårde i hovedgårdens nabolag eller i dens eget ejerlav, krævede inddragelsen heller ikke nogen nærmere begrundelse her i modsætning til enevældens tid.⁶¹ For det andet kan vi ikke se bort fra, at kildematerialet af fiskale grunde opnår en højere grad af kvalitet under enevælden.

Som det er nævnt tidligere, forlangte regeringen fra 1662 i princippet, at godsejeren hæftede også for hartkornsskatterne af ødegods, selvom den indrømmede ham en vis ret til reparering på husmænd og tjenestefolk. Og da hovedgårdene indtil 1670 selv svarede hartkornsskatter, kunne inddragelsen af ødegods uden

tab for statsmagten være en nødløsning for godsejeren; og selv da hovedgårdene 1670-82 påny fik skattefrihed, ændrede det næppe mulighederne for inddragelse af fæstegods. Udlæggelsen af ryttergods og hovedgårdsfriheden 1670 reducerede det skattepligte hartkorn fra 460.000 td. til 370.000 td.; de følgende fem år reduceres det yderligere med 0,6 % årligt, utvivlsomt netop på grund af gårdnedlæggelser.⁶² Fra den definitive ordning 1682 afhang mulighederne for nedlæggelse derimod bl.a. af godsernes komplettering.

Det er sandsynligt, at allerede det begyndende ødegårdsfænomen fra 1640'erne kan have haft en sammenhæng med skattebelastningen og konjunkturomslaget, men der kan derimod ikke være nogensomhelst tvivl om, at den enevældige statsmagts hårdhændede beskatningspolitik bærer en væsentlig del af ansvaret for periodens mange gårdnedlæggelser, derunder også af ødegårde. Selvom regeringen først 1685 definerede ødegods som gårde, hvis jord permanent måtte betragtes som helt ude af drift, tyder alt på, at man også før har anlagt en ligeså hårdhændet linje.⁶³ Godsejerenes økonomiske interesser i at holde godset vedlige og hans skatteansvar kunne således ganske enkelt blive det tvangsmoment, som nødvendiggjorde gårdnedlæggelse, måske endda videregående forholdsregler som udskiftning af hovedgården.

At en ødegård forringede fæstegodssets driftspotentiale er naturligvis indlysende; ofte vil vi i godsregnskabet kunne finde eksempler på, at hovedgården selv som en midlertidig foranstaltning har ladet øde gårdbrug dyrke, omend som det synes oftest med kummerlige foldudbytter. Så tidligt som i 1655 solgte den falderede Jørgen Marsvin Avnsbjerg gods i Jylland til rigsmarsk Anders Bille; hovedgårdsjorden takseredes til 80 rd. pr. td.htk., fæstegodset til 55-60 rd., men øde eller misligholdt gods til 50 rd. pr. td.htk.⁶⁴

Der er – som vi vender tilbage til – intet overraskende i, at privilegiebortfaldet 1660-61 (og de slette konjunkturer) medførte så bemærkelsesværdige fald i jordværdien, at regeringen allerede 1664 fandt det nødvendigt at forordne minimalpriser. Skattepligtig hovedgårdsjord og fæstegods 'ved magt' ansættes til 40 rd. pr. td.htk., 'øde og ubesat' fæstegods til 25 rd., dvs. 62 %.⁶⁵ En forordning 1691 foreskriver en minimumspris på 50 rd. pr. td.htk. for komplette hovedgårdes jord og stadig 40 rd. for godt fæstegods; ødegårde, hvis jord var under drift, ansættes til 20 rd. og

ødegods helt ude af drift til 10 rd.⁶⁶ Den sidste forordning afspejler naturligvis arrangementet 1682, men den røber også brutalt, hvor katastrofale konsekvenserne af ødegårde kunne blive for godsejeren: Lå ødegården inden for den nærmeste rækkevidde, var nedlæggelse den mest nærliggende løsning, medens ødegårde på fjernere afstand kunne ophøjes til ladegårde.

Sammenfattende kan der altså være grund til først og fremmest at advare mod at overdrive den danske storgodsdrifts dimensioner og udvikling; den var og forblev beskeden i sammenligning med forholdene i Holsten eller de østelbiske områder. Det vil endnu være betænkeligt at generalisere ud fra de kvalitativt bedste undersøgelser på Fyn, som tyder på en nedlæggelse af bøndergårde fra middelalderens udgang til landboreformerne på 6-7 %, men på den anden side turde det også være rimeligt at antage, at Gunnar Olsens beregning – 4-5 % – absolut ligger i underkanten af det sandsynlige.

Uden at ville fornægte tilløbene til storgodsdrift synes vi også at kunne udsondre to eller tre hovedfaser i udviklingsforløbet. Den første og sandsynligvis relativt største falder i 1500-tallet, hvor det karakteristiske ved udviklingen snarest ligger i, at den senmiddelalderlige rentegodstype med normalt små hovedgårde forvandles til mere moderne hovedgårdskomplekser med ofte større arealer. Hovedsagen synes i hvert fald fra ca. 1560-70 at have ligget i opbygningen af velarrunderede og rationelle godskomplekser, rentegodsstrukturen gik ikke tabt, men de mere koncentrerede godser muliggjorde også større hovedgårde med tilstrækkelige arbejdsressourcer. Ligesom på kronens godser har mulighederne for at opnå den optimale gevinst under gunstige konjunkturf forhold sikkert været en væsentlig drivkraft.

Storgodsudviklingens anden hovedfase indledes omkring 1630; og selvom krigskonjunkturerne på kontinentet kan have været medvirkende indtil 1640'erne, er der al mulig grund til at antage, at den hastigt voksende beskatningsbyrde og godsejernes forsøg på at værne godset har været det afgørende incitament til hovedgårdsudvidelser eller oprettelse af »aflæggergårde«, som kunne drage fordel af skatteprivilegeringen eller misbruge den. Men på den anden side taler omstændighederne også for, at beskatningen indeholdt en selvforstærkende effekt ved den begyndende forarmelse af bønderne, som afspejles i restancer og ødegårde og ved konjunkturuomslaget – den svigtende efterspørgsel og faldende

priser – som satte ind omkring 1645, og som med enkelte afbrydelser varede ved til 1735.

Under de vilkår, som var for hånden i sidste generation af adelsvældet, havde betingelserne været tilstede for, at udviklingen i Danmark kunne have båret i retning af storgodsdrift af østeuropæiske dimensioner, og den ledsages efter alt at dømme allerede da af hoveriforøgelse. Enevældens 'privatisering' af godsdrift og hoveri standsede i de første årtier ikke udviklingen i retning af storgodsdrift, fordi den skånselsløse beskatning selv efter krigsødelæggelserne snarest har nødvendiggjort hovedgårdseksponering. Derimod kan der være grund til at antage, at lovgivningen 1682 har virket så stabiliserende, at hovedgårdseksponeringen indtil 1774 kun fik så beskedne dimensioner, som tilfældet blev.

Selvom der som nævnt er grund til at antage, at der allerede fra ca. 1630 har fundet forøgelse sted af hoveriet, må den egentlige ekspansionsfase efter alt at dømme have ligget under enevælden. Det enevældige regime blandede sig ikke før reformtiden i regulering af fæstebøndernes hoveri; det var blevet et privat godsejeranliggende, som kun var omfattet af Danske Lovs forskrifter 1683 og af disses fortolkning. Men denne konstatering medfører på den anden side også den konsekvens, at den forøgelse af hoveriet, som vitterligt fandt sted under enevælden, ikke ensidigt eller udtømmende lader sig forklare ved udvikling af storgodsdrift.

Noter: 11. Storgodsdrift?

1. Kortene er hentet fra E. Porsmose, *Den regulerede landsby* I, s. 115, 307 og 322; samme, *De fynske landsbyers historie*, s. 129, 133 og 140.
2. O.F.C. Rasmussen, *Optegnelser om Gisselfeld*; Chr. H. Brasch, *Gamle Eiere af Bregentved*; samme *Vemmetofte*. Hertil kan naturligvis føjes H.H. Fussings allerede citerede undersøgelser over de rantzauske godser i Jylland, som blot ikke med sikkerhed er typiske. Flertallet af godsmonografier er mere ejerhistorie end godshistorie.
3. G. Olsen, *Hovedgård og bondegård*, her s. 176 f.; jf. s. 25 f.
4. Aksel E. Christensen i *SEHR* VIII. 1958, s. 181f.; jf. også E. Ulsig, *Danske adelsgodser*, s. 345 med note 62.
5. F. Stendal Pedersen, *Fynsk landbrugs vilkår*, kap. 9.4; jf. *HT* 86, s. 346 f. og 349. – Se også E. Porsmose, *Den regulerede landsby* I, s. 291 ff. og 440 ff.
6. H.H. Fussing, *Herremand og fæstebonde*, s. 314-21; G. Olsen, *Hovedgård og bondegård*, kap. XIV og især s. 199 f.

7. Sst., s. 76-84; jf. for det flg. især H. Pedersen, *Hovedgaardsbedrift*, s. 22-44; tabel 1 herfra s. 43.
8. H. Pedersen, *Hovedgaardsbedrift*, s. 27 f., 35-38; jf. J.A. Fridericia, *Studier over adelsældens historie*, s. 145). Til Fuglebjerg lå i 1661-62 ca. 191 td.htk. (RA. Rtk. 311.3), i 1702 209 td.htk. (RA. Rtk. 2215.235) Til Harrestedgård hørte 1662 406 td.htk. (hovedgården 34 1/2 td.) + 134 td. tiendehartkorn; 1702 sættes hovedgården til 86 td.htk. og godset ligeledes til 209 td.htk. Begge godser er således – uanset deres type – ‘komplette’ herregårde. Jf. G. Olsen, anf.arb., s. 112, 124, 129, 132, 203, 297, 333, 364.
9. Tilbage bliver dermed spørgsmålet om herregårdens indflydelse på landsbyfællesskabet, som vi her må forbigå; jf. P. Meyer, *Danske Bylag*, s. 82-89; B. Løgstруп, *Landsbyfællesskabet*, s. 34-74.
10. G. Olsen, *Hovedgård og bondegård*, s. 109-35.
11. C.S. Christiansen, *Statshusholdning II*, s. 518. Margård havde if. matriklen 1688 ca. 36 td.htk.; H. Pedersen, *De danske landbrug*, s. 85.
12. F. Stendal Pedersen, *Fynsk landbrugs vilkår*, s. 272 ff.
13. G. Olsen, *Hovedgård og bondegård* s. 115 f.; jf. C. Christensen (Hørsholm), *Agrarhistoriske Studier II*. 14., tillæg s. LVIII.
14. C.S. Christiansen, *Statshusholdning II*, s. 505 f.; jf. s. 498 f. og 501.
15. RA. Rtk. 2215.231-35. Specifikation på sædegårde med summariske hartkorns-jordebøger 1682-1771; jordb. indsendt i henhold til missive 1682 16/2.
16. Der tænkes her især på Erland Porsmoses, Finn Stendal Pedersens og Karl-Erik Frandsens studier.
17. Henrik Pedersen, *Hovedgaardsbedriften*, s. 14-17.
18. Viggo Hansen, *Landskab og bebyggelse i Vendsyssel*, s. 79-88; *Fra Ribe amt XXII:2*, s. 362-68; E. Porsmose, *Den regulerede landsby I*, s. 96-116, 120-23, 301-10, 332 ff.
19. Henrik Pedersen, *Hovedgaardsbedrift*, s. 18-22; E. Ulsig, *Danske adelsgodser*, s. 344-51.
20. De flg. tabeller bygger på Gunnar Olsen, *Hovedgård og bondegård*, kap. XI og tabelbilagene. Hans tal for nedlagte gårde 1688-1774 (s. 175; i alt ca. 700) kan næppe være korrekt.
21. Listerne er ikke helt komplet; her benyttes uddraget i C. Christensen (Hørsholm), *Agrarhistoriske Studier II*, tillæg s. L VII. I denne forbindelse spiller 1688-matriklens skævheder mindre rolle, fordi der begge steder er tale om samme måleenhed.
22. G. Olsen, *Hovedgård og bondegård*, især s. 13-15 og 28-52; jf. for det flg. E. Porsmoses kritik i *Landsbynedlæggelser og hovedgårdseksponering* s. 439ff.
23. Selvom sådanne heller ikke kan registrere midlertidige oprettelser eller nedlæggelse af hovedgårde og bøndergårde. Allerede ved disputatsforsvaret (december 1957) påpegede både Aksel E. Christensen og Svend Gissel vanskelighederne ved at fastslå tidlige hovedgårdsnedlæggelser og senere genoprettelse af middelalderlige hovedgårde, et arbejde Erland Porsmose senere (1981) har kunnet gennemføre langt mere systematisk.
24. G. Olsen, *Hovedgård og bondegård*, kap. III-VII; jf. konklusionen s. 239 f.
25. Der forekommer lejlighedsvis eksempler på hovedgårdsudvidelser ved nyrødning af jord.
26. Mulighederne for geografiske skævheder i materialet blev allerede ved dispu-

- tatsforsvaret påpeget af Aksel E. Christensen og dr. Svend Gissel. – Det er meget beklageligt, at Skåne ikke har kunnet inddrages.
27. Aksel E. Christensen, *Udvalgte afhandlinger*, s. 234-40; jf. E. Porsmose, *Den regulerede landsby I*, s. 329-32 og II, s. 397-403.
 28. E. Porsmose *Landsbynedlæggelser og hovedgårdsekspansion*, s. 446-48; *Den regulerede landsby I*, s. 334-36; jf. også *Dansk socialhistorie III*, s. 55-60.
 29. Jf. Viggo Hansen, *Landskab og bebyggelse*, kap. 5.
 30. Jf. P.N. Kristensen *Bønder og bebyggelse*, kap. 8 om Lolland og Viggo Hansen, anf. arb., s. 57 ff. om Vendsyssel.
 31. Jf. F. Stendal Pedersen, *Fynsk landbrugs vilkår*, s. 273f.; *HT* 86, s. 348.
 32. RA. Rtk. 311.27. Jordebøger 1660-65; O. Fenger & E. Ladewig Petersen, *Adel forpligter*, s. 215-18; J. Holmgaard i J.P. Trap, *Danmark V*: 1, s. 383.
 33. RA. Rtk. 311.27. Jordebøger 1660-65; J. Holmgaard i *Trap V.1*, s. 396.
 34. *Da. Mag.* IV. 1750, s. 193-207; A. Heise, *Familien Rosenkrantz's Historie* s. 491, 495-99; J. Estrup, *Skaføgaard*. 1920, s. 9 ff.; K.J.V. Jespersen o.a., *Skaføgårds jordebøger*. – Et andet oplagt eksempel er Frederik Qvitzows oprettelse – som yngre søn – af Qvitzowholm 1588, medens broderen Ejler Qvitzow erhvervede Lykesholm; G. Olsen, *Hovedgård og bondegård*, s. 295 f.; jf. O. Fenger & E. Ladewig Petersen, *Adel forpligter*, s. 190 f.
 35. RA. Privatarkiver nr. 6340. Christen Albertsen Skeel; jf. G. Olsen, anf. arb., s. 320, 325, 362.
 36. For det flg. G. Olsen, *Hovedgård og bondegård*, kap. 4.
 37. Tidsmæssigt altså samtidig med forsøgene på hoveri- og vornedskabsafløsning.
 38. Jf. Kanc. Brevb. 1644-45, s. 169, 206, 477; RA. D. Kanc. B. 110. Lensmændenes besvarelser ang. ladegårdenes avl 1644-46; C. Christensen (Hørsholm), *Agrarhistoriske studier I*, tillæg s. LV – L XV.
 39. Jf. G. Olsen, *Hovedgård og bondegård*, s. 101-04.
 40. Sst., s. 104-07. Udvidelsen af hovedgårde i forbindelse med krongodsudlæg spiller en underordnet rolle, hvorimod ekspatrierede skånske adeliges (Mogens Friis, Otto Krabbe, Gunde Rosenkrantz) erstatningsoprettelser af hovedgårde (11 i alt) i 1660'erne er væsentligere.
 41. *Dansk socialhistorie III*, s. 399-401.
 42. Johs. Jørgensen, *Rentemester Henrik Müller*, s. 105 ff., 110-30 og 249 f.
 43. Jf. Aksel E. Christensen i *SEHR VIII*, s. 184 f.
 44. B.H. Slicher van Bath i *The Camb. Econ. Hist. of Europe V*, s. 118-23.
 45. Beregnet af stud.mag. Jørgen B. Andersen i den anførte afhandling.
 46. Teoretisk betyder dette, at godsejeren i sine overvejelser kunne tage den gevinst i betragtning, som lå i fæstegårdens produktion (og arbejde) udover hartkornsgrænsen; jf. kap. 2-3.
 47. *Personalthist. Tidsskr.* 1962, s. 182-91.
 48. O.F.C. Rasmussen, *Optegnelser om Gisselfeld*, s. 55-61, 313, 338-40; G. Olsen, *Hovedgård og bondegård*, s. 78 f., 104, 314-16; Sv. Gissel, udg., *Jacob Ulfelds jordebog*, indledn.
 49. *Festskrift til Kristof Glamann*, s. 295f.; Jf. *SEHR XXIII*, s. 129-34.
 50. M. Mackeprang, *Dronning Sofie og livgedinget*, især s. 534-42, 546-48 og 554 f.; jf. *Dansk socialhistorie III*, s. 56. – At enkedronningen opbyggede en millionformue er velkendt; i sin yderste konsekvens overføres jordrenten her til finansielle transaktioner med politiske formål.

51. C. Christensen (Hørsholm), *Agrarhistoriske Studier I*, s. 171 f. og tillæg s. LXV.
52. Jf. C. Osterson Weylle, *Glossarium Juridicum*, s. 284f.
53. *Festskrift til Troels Dahlerup*, s. 234-36.
54. B. Fritzbøger, *Hovedgårdsdrift og godsøkonomi*, s. 173 f., 179-84, 198 f.; E. Ladewig Petersen, *Adel, gods og embede*, s. 487 f.
55. E. Porsmose, *Stordrift og fællesdrift*, s. 103-06; *Den regulerede landsby I*, s. 260, 267, 303 f.
56. G. Olsen, *Hovedgård og bondegård*, s. 112, 220; jf. O.F.C. Rasmussen, *Optegnelser om Gisselfeld*, passim.
57. Jf. ndfr. kap. 13-14.
58. G. Olsen, *Hovedgård og bondegård*, s. 63 f., 109 f.
59. Opgørelsen bygger på Gunnar Olsens og Erland Porsmoses materiale. For bebyggelsesudviklingen som helhed synes hverken disse hovedgårdsoprettelser eller tre hovedgårdsudvidelser (med mindst 8 fæstegårde) at have fået nogen betydning; jf. E. Porsmose, *Den regulerede landsby*, s. 250, 257, 261 f.
60. Gunnar Olsen, *Hovedgård og bondegård*, s. 84-87. Om definitionerne af ødegårde, se F. Skrubbeltrang, *Landbosamfund*, s. 67-69, 98-105, 117 f.; F. Stendal Pedersen, *Fynsk landbrugs vilkår*, s. 261-70. – Ødegårde kunne omfatte gårde, som var ubesatte og/eller helt eller delvis ude af drift, midlertidigt eller varigt.
61. Det er sandsynligt, at en systematisk bearbejdelse af skattemandtallene vil kunne kaste mere lys over sagen; jf. i øvrigt G. Olsen, *Hovedgård og bondegård*, s. 323 om forholdene på Lolland omkr. 1640.
62. C.S. Christensen, *Statshusholdning I*, s. 319; G. Olsen, *Hovedgård og bondegård*, s. 84, 110-12.
63. RA. Håndskriftsaml. V. F4 Rentekammerreskript 1685 18/7; F. Stendal Pedersen, *Fynsk landbrugs vilkår*, s. 262.
64. P. Rasmussen, udg., *Viborg Landstings skøde- og pantebøger 1653-1657*, s. 145 f.; selv bosatte Jørgen Marsvin sig 1661 på en bondegård, som fik sædegårdsstatus; G. Olsen, *Hovedgård og bondegård*, s. 304.
65. J. Lindbæk, udg., *Aktstykker I*, s. 182 f.
66. G. Olsen, *Hovedgård og bondegård*, s. 84; jf. V.A. Falbe-Hansen, *Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne I*, s. 2 f. og 99-101. Regeringen greb sidste gang ind 1731.

12. Økonomiske konjunkturer

Hensigten med dette kapitel er ikke at behandle Danmarks – eller nabolandenes – økonomiske historie som helhed, men at fremdrage de træk, som inden for helheden kan have betydning for den aktuelle vurdering af tilrettelæggelsen af godsdrift og godsorganisation.¹ Eftersom der næppe har været tale om teknologiske eller andre innovationer, men højst om driftsrationaliseringer, må det centrale blive at fastslå virkningerne af de autonome konjunkturer, som udefra påvirkede – begunstigede eller hæmmede – det danske landbosamfund. På den anden side er det også indlysende vigtigt her at trække et skel mellem konjunkturforløbet selv og landbosamfundets – især godsejernes – reaktioner; men konjunkturerne må samtidig også først og fremmest behandles fra de synsvinkler, som kunne være relevante for producenterne.

Autonome konjunkturer kan i denne forbindelse bedst defineres som økonomiske og prismæssige impulser, som af ydre grunde kom til at øve indflydelse på det danske landbrug og dermed det danske samfund som helhed, befolkningsudvikling og efterspørgslen efter de helt elementære livsfornødenheder, brødkorn og kød. For at undgå misforståelser bør det på forhånd slås fast, at regeringens agrare erhvervs politik primært tog vare på storproducenternes tarv og eksportinteresser, men denne linje krydses af stadigt tilbagevendende hensyn til hjemmeforsyningen med brødkorn, i hvert fald indtil enevældens indførelse. På den anden side må man også være opmærksom på, at landet var så lille og transportafstandene så korte, at den 'regionalisering' og de hungertastrofer, der indtraf andre steder i Europa, næppe har været noget problem.

Der er ingensomhelst grund til at antage, at Christian IV.s eller hans efterfølgeres merkantilistiske eksperiment har grebet forstyrrende ind i landets grundlæggende erhvervsstrukturer. Så 'planøkonomiske' de end var, havde de på forhånd begrænsede chancer for succes, ikke – som det så ofte er blevet fremhævet – udelukkende på grund af kapitalmangel eller (i modsætning til Sverige) helt elementære mangel på industrielle råvarer, men sikkert i højere grad fordi den traditionelle opbygning af landets eksporthandel hvilede på et fast indarbejdet system af leverancer af her-

regårdenes og krongodsernes overskudsproduktion til købstædernes eksportkøbmænd; det hvilede på kredit gennem flere led, og det udelukkede på forhånd den øjeblikkelige mobilisering af kapital, som de merkantilistiske eksperimenter forudsatte.

De ældste foreliggende, kamerale oversiger over Danmarks udenrigshandel foreligger fra 1611/13 og 1649/41 (tabel 1).² Uanset den margin for underregistrering, der må påregnes på grund af smugleri, toldfri vareudveksling med Norge og toldfri adelig import, viser opgørelserne for det første, at landet indtil i hvert fald 1640'erne har haft et bemærkelsesværdigt stort eksportoverskud, selvom især korneksporten foregik på fremmed tonnage og fremmed regering (det sidste 81 % i 1640/41). For det andet bestod eksporten aldeles ensidigt – ca. 95 % – i landbrugsprodukter, korn og især kvæg, medens importen for en væsentlig dels vedkommende bestod i luksusprægede færdigvarer foruden overraskende små mængder af nødvendighedsartikler som salt og metal.³

Tabel 1. *Danmarks udenrigsomsætning 1611/13 og 1640/41 (mill.rd.)*

	1611/13		1640/41	
Eksport	1,55	86 %	1,40	78 %
Import	0,25	14 %	0,40	22 %
Omsætning	1,80	100 %	1,80	100 %

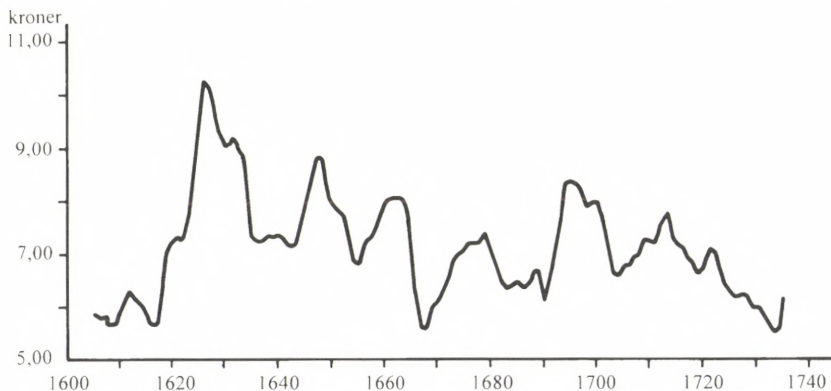
Konsekvensen må være den, at landet takket være den internationale efterspørgsel efter landbrugsprodukter ad den vej må have haft en højst gunstig handelsbalance og en ganske betragtelig kapitalimport. Den fordeltes naturligvis ikke socialt jævnt, men kan have været en medvirkende årsag til, at internationale prisstigninger – også i krisesituationer – forplantes til landet; og den har snarest bidraget til at uddybe de sociale afstande mellem velbjergede større godsejere og eksportkøbmænd – og ubemidlede; men den henfører også entydigt Danmark til den baltiske zone, som indtil midten af 1600-tallet har været kapitalimporterende i kraft af efterspørgslen på de internationale markeder efter levnedsmidler (og andre østersøprodukter).⁴

Bevæger vi os frem til 1730'erne og landbrugskriserne, foreligger der endnu ingen totalopgørelse af landets handelsbalance,

men en bearbejdelse af det centrale og lokale toldregnskabsmateriale godtgør med absolut sikkerhed, at der da må have været tale om et endda meget betydeligt handelsunderskud og tillige åbenbart om en endnu højere grad af økonomisk koncentration om København, end tilfældet havde været hundrede år før.⁵ Antagelsen underbygges ved, at det åbenbart i 1700-tallet har været vanskeligt at opretholde kurserne for dansk valuta – species, kroner og kurant – over for udlandet. Der foreligger ikke forsøg på misbrug af møntregalet – ved udsendelse af underlødige mønt – og møntemissionen synes bortset fra Den store nordiske Krig at have været nogenlunde jævn, formentlig takket være den sølvimport, Øresundstolden bragte til landet.⁶ Vanskelighederne ved at opretholde den danske valutakurs og den stigende opgæld (agio) kunne derfor tyde på, at der indtil regeringen omkring 1735 påbegyndte en landbrugsvenlig, økonomisk og fiskal sanering har været tale om ikke blot kapitalknaphed – som ofte fremhæves – men også om et reelt handelsbalanceunderskud.

Det er vigtigt at fastholde, at højkonjunkturperioden fra ca. 1560 til 1640'erne ikke (som så ofte påstået) præges af ubrudt eller stabil prisfremgang, ligeså lidt som den efterfølgende depressionsperiode indtil 1730'erne karakteriseres entydigt ved vedvarende prisfald. Hovedpræget i højkonjunkturperioden ligger snarest i de dramatiske prisstigninger, som næsten regelmæssige knaphedskriser skabte, kun afbrudt af en række forholdsvis kortvarige overflodssituationer; begge dele gjorde som nævnt det danske landbrug særligt sårbart, men bragte også producenter og eks-

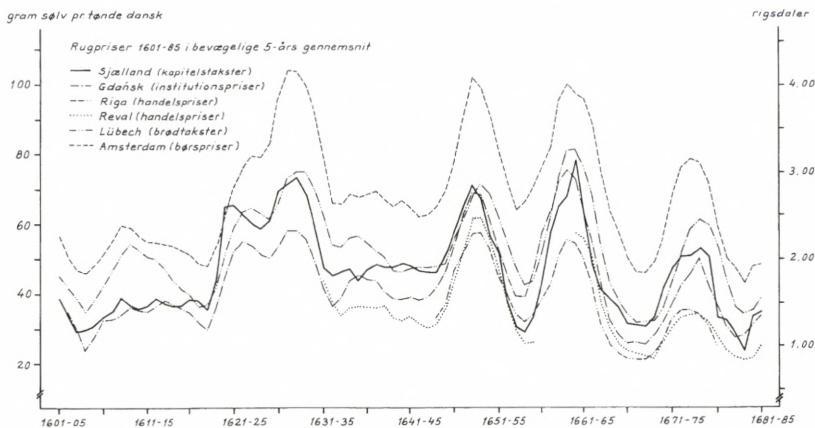
Figur 1. Rugpriser på Sjælland i løbende 11-års gennemsnit.

portører muligheder for marginale spekulationsgevinster. Situationen efter 1645 er snarest den modsatte, at langvarigt svigtende efterspørgsel afbrydes af knaphedsperioder, blot uden at vi endnu kender vilkårene under enevælden så indgående som forud (jf. figur 1).

At Danmark meget nøje fulgte det baltiske kornprismønster fremgår med fuldstændig tydelighed af en simpel beregning af priser i bevægelige gennemsnit, her gennemført for perioden 1600-1695 (figur 2). Landets strukturelle svaghed lå i, at den internationale kornprisnotering på børsen i Amsterdam blev afgjort af mødet mellem efterspørgsel og udbud i Gdansk, østersøområdets normgivende korneksporthavn. Selvom der indtil midten af 1600-tallet ikke under normale omstændigheder har været tale om afsætningsvanskeligheder, har Danmark formentlig selv under de gunstigste omstændigheder aldrig kunnet bidrage med mere end højst 10 % af østersøområdets korneksport, overvejende byg eller malt og sikkert også korn af ringe kvalitet.

Figur 2. Rugpriser 1601-85 i bevægelige 5-års gennemsnit

At krisesyntomerne, som nåede en foreløbig kulmination ca. 1650-80 og den absolutte 1720-40, ligger på efterspørgselsiden, kræver her ikke nogen nærmere diskussion;⁷ kun så meget får stå helt klart, at afsætningsvanskelighederne – som også i høj grad nåede Polen – i første række måtte ramme et sekundært produktionsområde som netop Danmark. En anden, men ikke mindre

væsentlig strukturel forandring lå i, at det baltiske marked i sidste halvdel af 1600-tallet forvandles gennemgribende ved, at metal (svensk jern og kobber), træ og *naval store* (fra de østbaltiske områder) i det krigshærgede og ekspanderende Europa fik en hastigt voksende betydning på bekostning af agrarprodukter, og at handelen i stigende grad, omend langt fra ensidigt kom til at bero på engelsk efterspørgsel. Meget forenklet udtrykt blev det svenske (og norske) og det russiske marked af langt større interesse som ressourceområde og investeringsobjekt for engelske og hollandske handelshuse end ensidigt agrare ressourceområder som netop Polen og Danmark.

De opgørelser, som foreligger over Danmarks korneksport 1611/13 og 1640/41, lader formode, at den har haft et omfang af henholdsvis ca. 280.000 og 230.000 td. årligt, heri utvivlsomt ikke medregnet den toldfri eksport til Norge (den havde ingen fiskal interesse). Netop kriserne i 1730'erne gav anledning til, at regeringen tog kornhandelsproblemet og kornhandelspolitikken op til overvejelse. Resultatet blev, at den samlede udførsel på ca. 230.000 td.korn gik til Norge, medens eksporten til tredjeland og importen af kvalitetskorn (ca. 24.000 td.) omtrentligt opvejede hinanden. Udførslen må ifølge Falbe-Hansens skøn således have udgjort ca. 5 % af den samlede produktion, altså stadig en marginal størrelse i forhold til hjemmeforbruget (tabel 2).⁸

Tabel 2. *Danmarks og hertugdømmernes korneksport 1730-84 (tønder).*

	Norge	Udland	Import	Netto udf.	Danmark
1730-35		24.000	23.600	202.200	"
1735-40	201.800 ^a	36.500	16.600	231.700	"
1763-71	"	"	"	335.500	268.000 (80 %)
1775-84	631.600 ^b	83.100	68.800	645.900	525.000 (81 %)

a) Alb. Olsen: 252.100 td., hvoraf 25 % til det nordenfjeldske Norge

b) Heraf if. Alb. Olsen 37 % til det nordenfjeldske Norge.

Situationen ændres først efter 1740. Omregnet ville eksporten (minus Norge) 1611/13 og 1640/41 have betinget en producentværdi af ca. 400.000 dr. og ca. 340.000 rd., men den eksklusivt norgesrettede udførsel i 1730'erne kun ca. 300.000 rd. Selvom stigning i indførslen af forbrugsvarer også spiller en rolle, er der altså givet, at den svigtende efterspørgsel og vigende priser på de euro-

pæiske markeder (især efter etableringen af *the Bounty*, eksportpræmiering i England 1673) har fået katastrofale følger; og noget lignende gælder kvægeksperten.

Fra økonomiske synspunkter forekommer det tvivlsomt, om importrestriktioner overhovedet kunne komme til at øve nogen indflydelse på handelsbalancen eller beskytte landbruget. Langt vigtigere er det fra danske regeringssynspunkter, at man ved at forbeholde det norske marked for danske korntilførsler 1733 (Kornmonopolet, som var blevet forberedt gennem begunstigelsesordninger søndenfjelds siden ca. 1670) tilvejebragte et kunstigt beskyttet marked for danske producenter, som i løbet af det følgende halve århundrede tredobles, medens eksporten til 'udlandet' nok steg, men aldrig tilnærmelsesvis nåede den størrelsesorden, Norge stod for.

At der sammenlagt var tale om et katastrofalt tilbageslag for omsætningen på de europæiske markeder mellem 1640 og 1735 kan der altså ikke herske tvivl om, i hvert fald prismæssigt mere end kvantitativt. Om det mængdemæssigt – men naturligvis ikke prismæssigt – kunne opvejes af større hjemmeforbrug eller reorientering mod ølproduktionen, kan vi ikke nu afgøre; men vigtigt – omend endnu langt fra udforsket – er det, at den danske udførsel til Norge senest fra begyndelsen af 1600-tallet har været voksende og konkurrencedygtig uden restriktioner (udover toldfriheden).⁹ De meget store tal, som på nuværende tidspunkt fore-

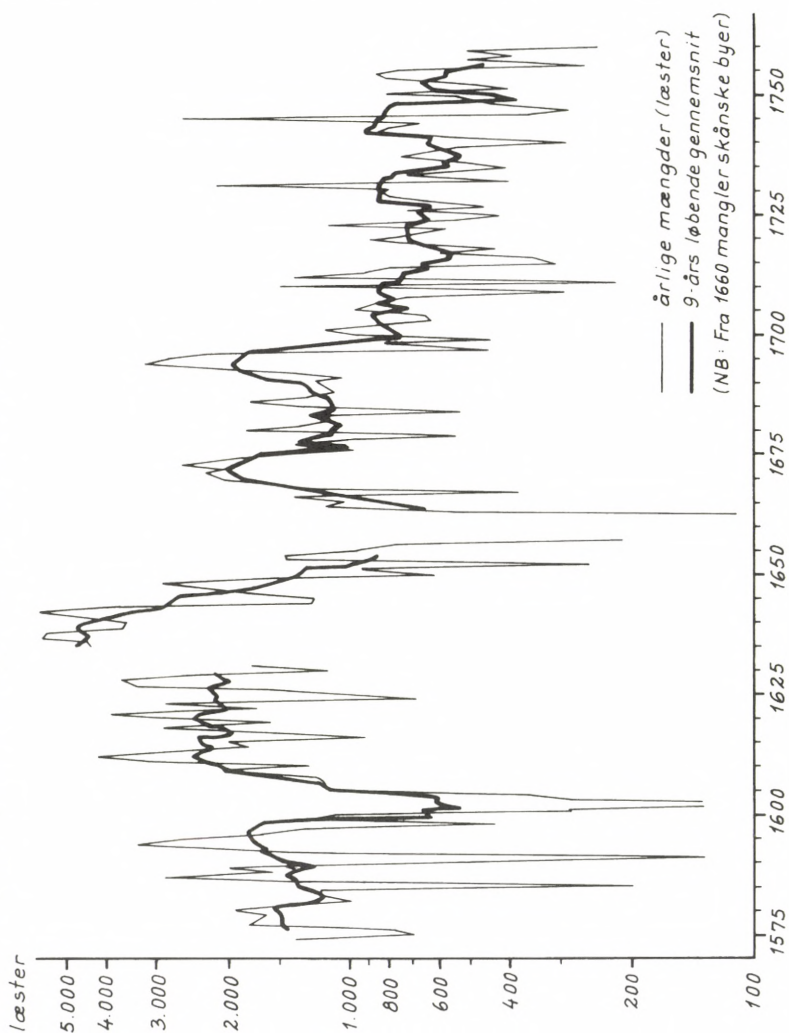
Tabel 3. *Enkelte danske byers kornudførsel (tønder)*.¹¹

		I alt	Udlandet	Heraf Holland	Norge
Malmø	1612/13	"	36.180	32.420 = 82,6 %	4.008
	1633/34	"	37.518	32.518 = 86,7 %	17.088
	1635/36	"	39.459	33.406 = 84,7 %	16.779
	1641/42	"	24.927	18.740 = 75,2 %	19.074
Landskrona	1633/34	"	7.399	"	6.545
	1637/38	"	20.826	"	3.902
Ålborg	1652	"	15.885	"	11.852
	1681-85	70.153	13.944	"	40.058
	1686-89	53.454	3.303	"	37.291
	1696-99	36.238	4.055	"	27.315
Århus	1655	32.156	"	7.005	21.011

ligger, tyder i hvert fald på, at omstillingsprocessen har været undervejs allerede i 1600-tallet. At den fra omkring 1670 befæstes ved begunstigelserordninger, som kulminerede med det absolutte kornmonopol 1733-88, er altså snarest et krisesyndrom (jf. tabel 3); og *det* norske materiale, som nu foreligger, synes kun at underbygge denne antagelse.¹⁰ Efterspørgsels- og priskrisen ramte altså efter alt at dømme først og fremmest den udenrigske omsætning.

Langtidstendenserne i den danske korneksport kan vi foreløbig

Figur 3. Udførsel af dansk korn gennem Øresund 1574-1760.

kun fastslå ved disse punktundersøgelser. Men drister man sig til at antage, at den del af eksporten, som øresundstoldregnskaberne registrerer fra danske havne, er repræsentativ,¹² må vi først og fremmest være opmærksomme på, at de skånske havne efter 1660 falder bort, og at registreringen kun kan omfatte den toldpligtige eksport fra danske havne syd for Helsingør (1611/13 og 1640/41 25-30 % af totaludførslen). Tør vi overhovedet fæste lid til denne opgørelse (figur 3), røber den naturligvis hastige årlige udsving, men synes også at afspejle afsætningskriserne straks efter 1600, omkring 1620 og igen ved midten af 1600-tallet. Højdepunktet synes ubetinget at falde i 1630'erne og 1640'erne, ligesom kriseperioden 1650-80 tilsyneladende afspejles. Den langsigtede og seje tilbagegang fremtræder navnlig markant i første halvdel af 1700-tallet. Med alle forbehold svarer trenden altså dog til den, vi ad andre veje kan fastslå.

I modsætning til korn må øksneeksporten karakteriseres som et kvalitetsprodukt, som det nordvesteuropæiske marked værdsatte, fordi kødet – trods landsdelsforskelle – egnede sig til konservering (saltning) både til lokalt forbrug og til proviantering af især den nederlandske handels- og orlogsflåde.¹³ Helt generelt kan vi videre nøjes med at fastslå, at produktionen af stude og øksne på europæisk plan foregik i kontinentets 'randområder' – her mest aktuelt Polen, Ukraine og Ungarn – som under vekslende faser konkurrerede om markedsandele i Centraleuropa og Nederlandene. I den her aktuelle fase af forløbet synes det dansk-opdrættede kvæg at have været dominerende på markederne i Holland og Nordvesttyskland.¹⁴

Det er endvidere strukturelt karakteristisk for denne forholdsvis velafgrænsede, nordeuropæiske produktions- og konsumptionsregion, at den i alle fremstillingsled præges af en vidtgående arbejdsdeling, i det mindste siden begyndelsen af 1500-tallet, og at denne funktionelle fordeling – ikke mindst i Danmark – understøttes af en lovgivning, som varetog producenterens interesser fremfor noget, her i landet fremfor alt kronens og adelens godser.

I meget grove hovedtræk bestod denne arbejdsdeling af produktionsprocessen i, at langt den overvejende del af studetillægget foregik på landets bøndergårde; kun en beskedent andel på herregårdene selv. 'Græsøksne' (stude på 3-4 år) opkøbte godserne i sensommer – eller efterårsmånederne hos egne eller andres bønder i den nærmeste omegn eller på lokale markeder til

staldfodring på ladegårdene eller hos fæstebønder, i hvis landgilde 'fodernøds hold' hyppigt indgik. Efter vinterens staldfodring (med hør eller ofte korn) solgte godserne om foråret disse 'staldøksne' i større partier til danske eller udenlandske købmænd, som solgte kvæget på 'Magermarkt' ved Elben til opkøbere, som varetog den endelige opfodring i marskområderne. Slutproduktet blev slagteøksne, som kunne afhændes til forbrugscentrene i Nordvesteuropas storbyer.

Den danske andel i produktionsprocessen bestod således i fremstilling af 'kvarter'- og 'halvfabrikata', som her typisk kan illustreres ved hjælp af regnskabsmaterialet fra Herlufsholm 1611-36. Går vi i dybden, bestod godsets opdræt 1615/16-16/17 af i alt 194 stude, hvoraf 80 % (156) blev opkøbt for kontant betaling fra bønder inden for en radius af 15 km, nogle lå på markeder (bl.a. i Slagelse). På Herlufsholm forekommer fæsternes pligt til 'fodernøds hold' ikke; godset rådede selv over tilstrækkelig eng- og græsningskapacitet og staldfaciliteter.¹⁵ Fra andre egne af landet ved vi derimod nu, at adelige godser med forkærlighed anbringes og organiseres med hovedvægt på eng- og græsningsressourcer, og at pligten til 'fodernøds hold' har spillet en væsentlig rolle til supplerende af godsernes staldkapacitet: de fynske kyst- og skovområder, Ringkøbing amt, Himmerland og Vendsyssel.¹⁶

Ældre forsknings indignation over produktionsregulering, periodevis forbud for upriviligeret opdræt, forbud siden 1521 mod eksport af græsøksne og saltet kød osv. til fordel for kronens og adelens produktion overflødiggøres helt eller delvis ved en sådan funktional betragtningsmåde.¹⁷ For bøndernes vedkommende indebar disse strukturelle forhold, at de – især i eng- og skovrige egne – om efteråret kunne sælge 1-2 (undertiden endda 4-6) stude for kontant betaling, sandsynligvis deres overskudsproduktion. De undgik selv en 'atomiseret' færdigproduktion, og endelig kan man med godsregnskabsmaterialet *in mente* ikke helt frigøre sig fra det indtryk, at sensommerens og efterårets studesalg i hvert fald i øksneopdrættets klassiske periode til en vis grad har været sælgers marked, især i egne, hvor de øksneproducerede hovedgårde lå tæt. Og indtrykket underbygges ved lovgivningens forbud fra 1536 mod godsejeres anvendelse af tvang ved opkøb af stude (og andre varer) hos egne eller andres 'tjenere'.

Når dette er sagt, må det givetvis også tilføjes, at lovgivningen favoriserede den privilegerede produktion, ikke blot – som Johs.

Steenstrup fremhævede – at godserne bedst kunne rationalisere opfedningen og kunne nyde stordriftens økonomiske fordele. Forbuddene mod eksport af græsøksne og saltet kød fra 1521 (omtrent permanent) sigtede ikke blot mod at unddrage de store konsumptionscentre som Lübeck og Hamburg økonomiske fordele, men også mod at forbeholde landet selv de fordele, som var forbundet med rationel fremstilling af et halvfabrikat, som sikrede landets producenter – og købmænd – den optimale gevinst, selvom opkøb af stude, staldfedning og salg på kreditvilkår krævede en regelmæssig, men forholdsvis kortsigtet kapitalinvestering fra godsernes eller godsejernes side.

På den anden side er der også den indre konsekvens i lovgivningen – og helt klare begunstigelse af den privilegerede produktion – at den i perioder med afsætningsvanskeligheder i begrænset omfang tillod eksport af især saltet kød og/eller pålagde 'ufri' producenter – bønder, præster, fogeder – strenge restriktioner til fordel for godserne. Dette gælder mest dramatisk den afsætningskrise, som opstod 1579 i forbindelse med den spanske modoffensiv mod de rebelske Nederlande, men omvendt begunstigede regeringen også den efterfølgende – og utvivlsomt meget kapitalkrævende og landsigtede – genopbygning af produktion og eksport ved liberalisering af transportvejen, som af fiskale grunde hidtil havde været bundet til hærvejsruten gennem Jylland, forbi de mange toldstationer ved kongeriget's grænser og i Slesvig.¹⁸

Fremfor andre europæiske lande har Danmark da den killemæssige fordel, at toldregnskaber (Todsted, Gottorp, Rendsborg) og enkelte – især vestjyske – byers toldregnskaber gør det muligt ikke blot at indfange den samlede eksport, men også at følge dens kortsigtede og langsigtede bevægelser over et helt usædvanligt langt tidsspann, stort set inden år 1500 (jf. figur 4). Uden at gå i enkeltheder fremgår det, at den samlede udførsel 1540-70 lå på et niveau af 35-45.000 dyr årligt, at den nåede sit absolutte højdepunkt 1610-20 (efter afsætningskrisen). Endnu 1639/40 ved vi med sikkerhed, at landet udførte 37.600 øksne; de følgende årtier præges af tilbagegang og under den ældre enevælde af endnu en vis fremgang, som ved århundredeskiftet forvandles til uafvendeligt fald indtil reformtiden.

For sammenhængen har det imidlertid mest interesse at diskutere enkelte strukturelle forhold og forandringsprocesser i 1600-tallet og begyndelsen af 1700-tallet. For det første gør toldregn-

skabsmaterialet det muligt også at lokalisere eksportkøbmændenes nationalitet og hjemsted og dermed også i en rimelig udstrækning at følge produktionens regionale fordeling. Nationalitetsspørgsmålet vender vi senere tilbage til; hvad angår den regionale fordeling er det mest iøjnefaldende træk i forløbet den forskydning af produktion og eksport til gunst for Jylland, som fandt sted senest fra omkring 1630 (tabel 4).¹⁹

Tabel 4. *Øksneeksportens fordeling på Jylland og Øerne 1570-1654.*

	1. Jylland	2. Øerne	3. 2 i % af 1
1570-74	16.500	10.000	61 %
1610-14	27.000	16.000	59 %
1630-34	13.400	8.800	66 %
1635-39	16.800	6.400	38 %
1640-44	15.900	7.100	45 %
1645-49	ca. 13.400	ca. 5.400	40 %
1650-54	ca. 21.000	ca. 6.900	33 %

Jylland: Toldstederne i Kolding og Ribe

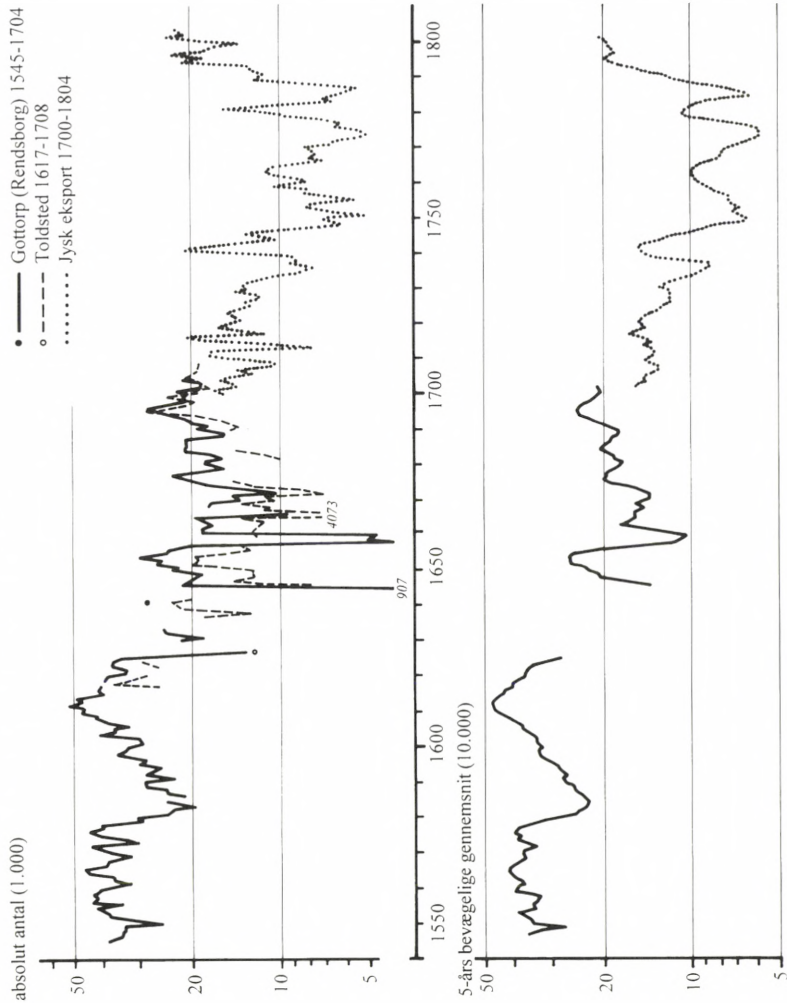
Øerne: Toldstederne i Assens, Middelfart og Rødby.

Hertil kommer naturligvis de vigtige skånske landskaber, som blev afstået til Sverige 1658/60. Ligesom i Jylland synes produktionen her at have været stabil. 1638/39 eksporterede de skånske havne ca. 2.600 dyr, 1655/56 3.700, 1663 (trods de katastrofale krige 1657-60) 4.900, og i perioden 1695-1709 producerede de skånske godser regelmæssigt 3.500-4.500 øksne årligt.²⁰

Skånelandenes hemmelighed – og forklaringen af stabiliteten – ligger utvivlsomt i, at deres produktion i væsentlig udstrækning tjente til forsyning af så betydelige konsumtionscentre som de vendiske hansestæder og Hamburg. Storstæder som Hamburg (60.000 indbyggere omkr. 1650) og Lübeck (31.000 indbyggere) forbrugte i 16- og 1700-tallet årligt 15-20.000 slagteøksne – og snarest mere – til stigende priser således, at eksportværdien alene for Skånes vedkommende må være steget fra skønsvist 44.000 rd. til 68.000 rd., dvs. ca. 55 %.²¹

Den tilbagegang, som kan konstateres fra midten af 1600-tallet, ramte altså meget ensidigt øernes eksport, og de tal, toldregnskabene registrerer 1660-1800, helt overvejende den jyske udførsel. Men de dokumenterer til gengæld, at det lykkedes at genopbygge eksporten efter Svenskekrigenes ødelæggelser; man indhentede

Figur 4. Antal øksne eksporteret 1545-1800

og overhalede faktisk førkrigsniveauet. Det absolutte højdepunkt blev nået 1695-96 med ca. 25.000 dyr, men nu efterfulgt af varig, omend ikke ubrudt tilbagefald indtil reformatiden bl.a. på grund af markedsvanskeligheder og toldkrig med Nederlandene.²²

Toldregnskabsmaterialet vidner imidlertid tillige om, at eksport af magre græsøksne (bl.a. fra hertugdømmerne) påny fik væsentlig betydning under den ældre enevælde, selvom forordninger 1661 og 1681 endnu rigoristisk havde opretholdt embargoen. Den konkrete udvikling slog først igennem, da regeringen 1701

ikke blot legaliserede eksporten af jyske græsøksne, men begunstigede den fiskalt i forhold til staldøksne, en direkte opfordring til opgivelse af staldfodringen på herregårdene.²³

Faldet i antallet af staldøksne 1695-1703 – fra ca. 25.000 til 12.000 – får tale for sig selv, men desværre er det endnu ikke muligt at følge fordelingen på de to typer efter 1701. Kun så meget står fast, at produktionen af staldøksne i Jylland fortsatte, og at Viborg blev centrum for eksporthandelen, der oplevede en fornyet, kortvarig glansperiode 1710-20, begunstiget af kvægsygdomme og toldlettelser i Nederlandene. Fra 1726 synes nedgangen derimod at være blevet uafvendelig, og den blev nu igen fremskyndet af prohibitive, nederlandske toldsatser og krydret af politiske konflikter.²⁴

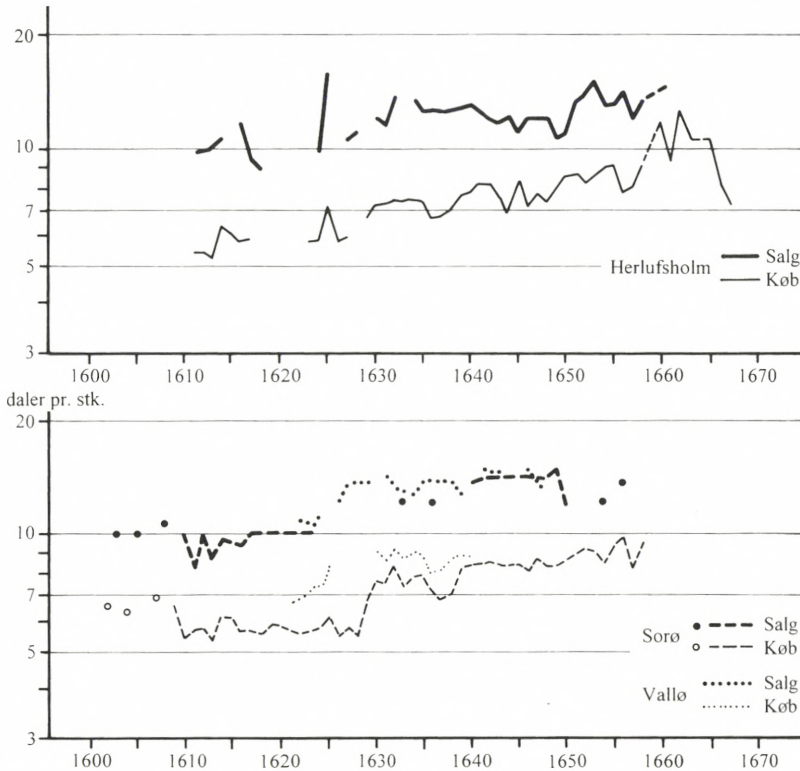
Forklaringen af disse regionale forskydninger, som jo især faldt ilde ud for øerne, ligger formodentlig på både produktionsmæssigt og salgsbetinget plan. Allerede samtiden fremhævede det jyske og det skånske kvæg som størst og kvalitativt bedst, medens sjællandsk og især fynsk kvæg blev regnet for ringere; den samme tankegang gav Christian IV udtryk for i en gemytlig stund. Han havde i februar 1636 inspiceret besætningen på Ulriksholm og fandt, at det var »helt godt fæ af fynsk fæ« at være, så godt at han kunne lade dem sælge til den københavnske storkøbmand Steffen Rode.²⁵ Kvalitets- og vægtforskellene (?) stadfæstes af de priser, Steffen Rode ifølge sin regnskabsbog 1637-50 betalte for sine opkøb.

Forskellene betinges, som Arent Berntsen fremhæver, af særligt gunstige eng- og græsningsressourcer i Skåne og i Jylland; interessant nok indberettede lensmanden på Ringsted Kloster Jørgen Seefeld 1645, at »formedelst øksnehandelen her i landet (dvs. Sjælland) nu en tidlang har aftaget, formedelst her ingen købmænd er, som nu med øksne handler, og de fremmede for færgestedernes skyld ikke gerne købe, har jeg måttet begive (dvs. opgive) med øksne at stalde og i det sted lade holde køer, som jeg har forpagtet til hollændere«. ²⁶ Kvalitetsforskelle, købmændenes tilbageholdenhed og den kostbare og besværlige transport havde altså tvunget Seefeld til mejeridrift. Andre alternativer lå i – som på Antvorskov Kloster samme år helt at standse opstaldningen eller (som en forordning for Sjælland 1649 tillod) at sælge staldstuedene til københavnske slagtere.²⁷ Denne udvej benyttede man sig af på Herlufsholm, man solgte til slagtere i Næstved – indtil godset

omkring 1671 helt opgav produktionen, ligesom Gråbrødre Kloster i Odense; som institutioner gik man tværtimod over til at købe oksekød i større mængder.

En anden side af forklaringen på de ændringer og den regionale tilbagegang ligger i prisudviklingen eller for at være helt præcis i ændringer i fordelingen af det udbytte, producenter og købmænd kunne opnå ved deres andel i fremstilling og omsætning. Der kan ikke være nogen tvivl om, at både de langvarige krige på kontinentet (og provianteringen af de stadigt voksende hære) og Nederlandenes hastige, oversøiske ekspansion (langsigtet skibsprovantering) har vedligeholdt eller skærpet efterspørgslen efter dansk kvæg; bristen lå i, at sælgers marked fristede producenterne til for høje priskrav, og fiskalt bestemte toldforhøjelser gjorde omsætningen urentabel.

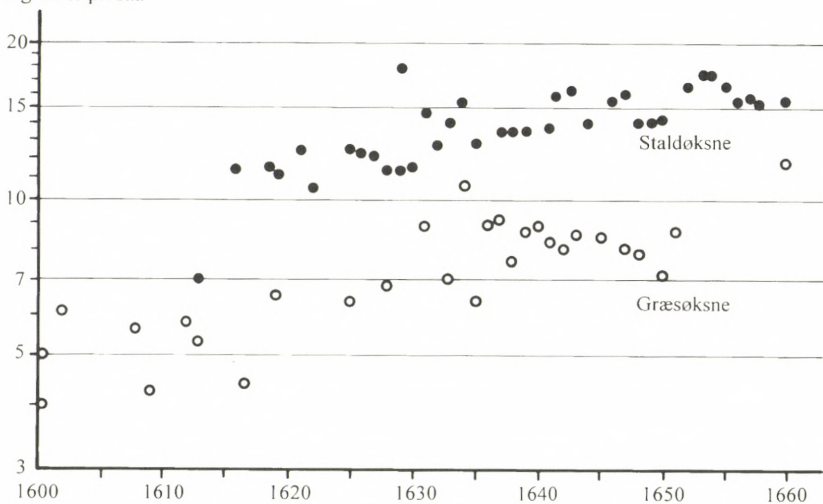
Figur 5. *Køb og salg af stude og øksne på Vallø, Herlufsholm og Sorø Akademi 1600-1650*

Beregning over prismaterialet kompliceres dels på grund af landsdelsmæssige og prismæssige forskelle, dels fordi de foreliggende prisserier ikke er helt så sammenhængende, som man kunne ønske, og endelig fordi materialet stort set tørrer ud (især for øerne) ved 1660.²⁸ Men holder vi os til materialet fra Sydsjælland og Århusegnen (fig. 5-6), er det tydeligt, at der i 1620'erne og 1630'erne indtræffer væsentlige stigninger for græsøksne (35-45 %), dvs. de magre stude, bønder kunne sælge til herregårdene. Priserne for staldøksne steg nogenlunde tilvarende. Symptomatisk er det endelig også, at den pris, herregårdene kunne betinge sig for opstaldning og fodring af fremmedes kvæg, steg tilsvarende. 1585/86 forlangte Herlufsholm 1,0 dr., tidligt i 1620'erne allerede 1,5 dr. og ved midten af 1600-tallet 2,6-3,0 dr.; i Jylland synes priserne at have været endnu højere, i begyndelsen af 1600-tallet 1,5 dr., i 1630'erne 2,0-2,5 dr. og omkring 1655 endda 4,0 dr.

Figur 6. *Kvægpriser: Århus-Randerseggen 1601-60*

rigsdaler pr. stk.

Kilde: H.J. Marker, *Priser, lønninger og skatter*, II, tabeller.

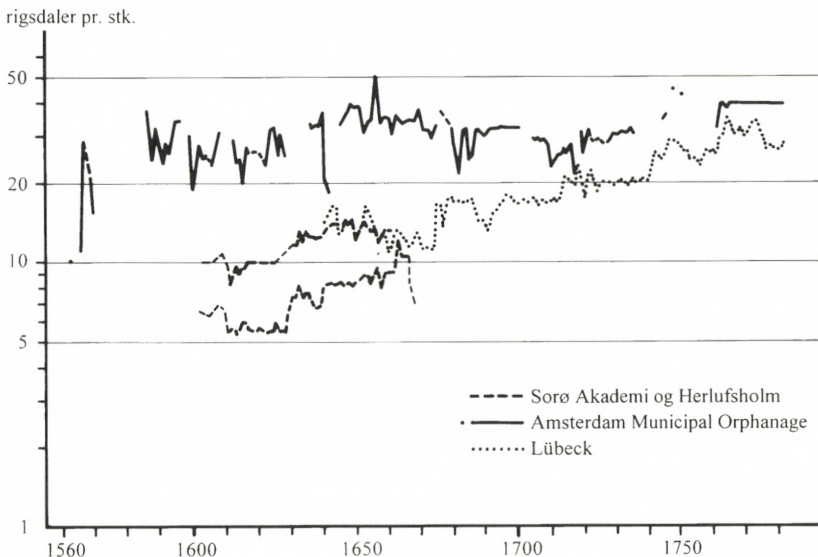
Stigningerne beror utvivlsomt på den internationale situation, men den løb efter alt at dømme forud for priserne på de kontinentale markeder. Det er vanskeligt at bedømme producenternes profit, fordi omkostningerne ved stalding og fodring ikke med sik-

kerhed lader sig fastslå (jf. dog ndfr.).²⁹ En fremkommelig vej ligger derimod at fordele den endelige pris for færdigproduktet på konsumptionsstedet – slagteoksen – på producent-, opfednings- og omsætningsled; og en sådan fremgangsmåde (fig. 8) afslører entydigt, at de danske producenter – bønder og herregårdse – andel i værdien af færdigproduktet steg dramatisk efter 1620'erne, medens eksportkøbmændenes og 'opfedernes' profitmargin. relativt skrumpede væsentligt ind.

Efterspørgslen i hvert fald i Nederlandene, som fremdeles aftog broderparten af det danske kvæg, synes ikke at være svundet ind; priserne i Amsterdam steg ligeledes indtil midten af 1600-tallet (og forblev derefter stabile), og det lübske marked præges af vedvarende stigninger, omend mere behersket i 18. århundrede (tabel 5). Men for Dammarks vedkommende medførte udviklingen, at eksporten blev urentabel – først for provinsbyerne, siden også for København – og at de gradvis blev fortrængt af nederlandske, tyske og slesvigske købmænd fra 1640'erne; Steffen Rode beregnede således sine tab 1637-50 til ca. 10 % af værdien af sin samlede omsætning.³⁰

Disse udviklingsforløb giver os en fuldt dækkende forklaring på, at øksneproduktionen på øerne fra midten af 1600-tallet ikke længere magtede konkurrencen – efterspørgslen svigtede på

Figur 7. Priser for staldøksne

Figur 8. *Staldøksne profit*

grund af omkostningerne, således som Jørgen Seefeld konstaterede 1645 – hvorimod producenterne i Skåne og i Jylland nød bedre betingelser. 1646 – og derefter regelmæssigt – mødte hollandske købmænd op på de jyske herregårde; godsejerne kunne 'sælge fra porten' til internationale priser, og for omsætningens vedkommende medførte denne udvikling, at man kunne springe et mellemhandlerled – de danske købmandshuse – over og sikre en rimeligere profit.

Fastholder vi da, at krisen fremfor alt ramte øernes kvægproduktion, fremgår det til gengæld af materialet, at græsøksneprikerne – selv efter frigivelsen af eksporten – nogenlunde stabilt fastholdt deres niveau i forhold til forbrugerpriseniveauet i Amsterdam og Lübeck, hvorimod staldøksnepriksen i samme perspektiv faldt i Amsterdam fra ca. 1600 og først (trods afsætningsbesvær) genvandt eller forbedrede sit niveau i 18. århundrede; for Lübecks vedkommende faldt relationen først lidt senere.³¹ Selvom disse tal ganske sikkert først og fremmest har gyldighed for Jylland, må krisen altså trods alt først og fremmest have været en krise for de staldøksneproducerende godser, også selvom den tilsyneladende blev overvundet.

Tabel 5. *Græs- og staldøksnepriser i pct. af slagtekvægspriser*

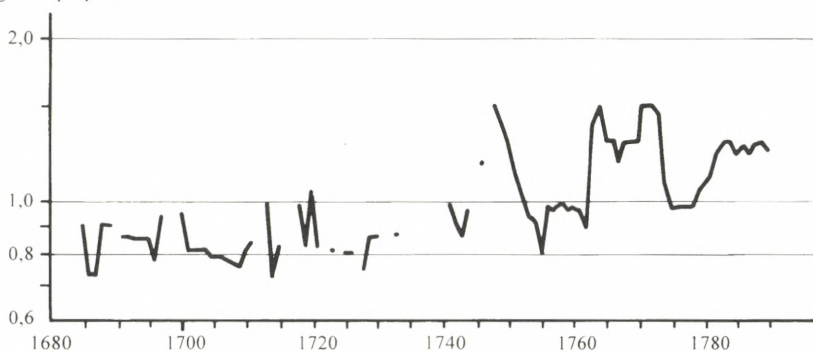
	Græsøksne i % af pris i		Staldøksne i % af pris i	
	Lübeck	Amsterdam	Lübeck	Amsterdam
1601-10	"	29 %	"	43 %
11-20	"	28 %	"	43 %
21-30	"	26 %	"	42 %
31-40	"	25 %	"	37 %
41-50	55 %	22 %	98 %	40 %
51-60	59 %	24 %	107 %	41 %
61-70	"	"	89 %	30 %
71-80	45 %	22 %	60 %	29 %
81-90	"	"	85 %	37 %
91-00	53 %	27 %	73 %	36 %
1701-10	"	"	65 %	42 %
11-20	"	"	68 %	48 %
21-30	"	"	74 %	49 %
31-40	51 %	26 %	69 %	45 %
41-50	"	"	81 %	53 %
51-60	50 %	"	61 %	"
1761-70	55 %	39 %	74 %	52 %

For øernes vedkommende – og især naturligvis Sjælland – kunne man tænke sig, at producenterne fremfor eksport i stedet kunne sigte på produktion for hjemmemarkedet. 1649 havde Københavns slagterlav jo fået tilladelse til at opkøbe øksne over hele øen, og hovedstadens 'voksevær' skabte givetvis et købedygtigt marked.³² Konsumtionen i København er imidlertid – som andetsteds – meget vanskelig at fastslå, fordi den ikke blot afhang af indbyggertal, men også af priser og konsumtionsvaner. Som helhed tyder helt moderne undersøgelser dog på, at Københavns forbrug af oksekød steg omtrentligt i takt med indbyggertallet fra 1730 til 1780 (6.700 dyr årligt, mod 10-11.000), men også på, at indførslen af køer steg både absolut og relativt.³³

Beklageligvis er kødprismaterialet endnu meget mangelfuldt, lidt homogent og vanskeligt at omregne til ensartede størrelser. Men det kildestof, som foreligger fra Odensegård, Gråbrødre Kloster i Odense, Sorø Akademi og Herlufsholm, tyder meget entydigt på et væsentligt prisfald op imod 50 % – fra midten af 1600-tallet til den ældre enevælde. Og ligeså entydigt viser de københavnske oksekødstakster, som er bevaret fra 1685, på højst stabile

Figur 9. *Københavnske oksekødstakster 1685-1790*

g. sølv pr. pund

priser indtil 1740'erne – stigningen beror atter på kvægepesten (fig. 9).³⁴ Udbuddet har været så stort, at priserne på øerne ikke har kunnet følge den noget stigende tendens i Lübeck og Amsterdam.

Forfølger vi videre forbruget af og prisudviklingen for flæsk, smør og ost, kan vi med udgangspunkt i Arent Berntsens udspisningstakster for forskellige kategorier – hofstaten, Bremerholm, landarbejdere, børnehusbørn – med forsigtighed regne med et gennemsnitligt forbrug årligt på ca. 88,7 kg, 21,1 kg og (mere usikkert) 22,3 kg;³⁵ usikkerheden mangedobles naturligvis ved multiplikation med landets indbyggertal i 1645 (ca. 825.000); men de størrelsesordener, vi opererer med, er dog tilstrækkelige til at godtgøre, at eksporten af disse varer 1611/13 og 1640/41 har været absolut minimal i forhold til hjemmeforbruget (tabel 6).

Tabel 6. *Forbrug og eksport af flæsk, smør og ost (tons).*

	Flæsk		Smør		Ost	
	F	E	F	E	F	E
1611/13	"	606	"	960	"	20
1640/41	73.400	189 ^a	17.400	341	18.400	"

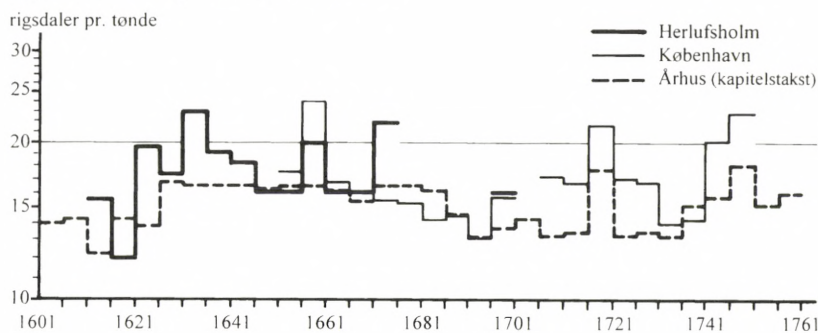
F = Forbrug; E = Eksport

a) 1640/41 eksporteredes tillige 3.000 fede og magre svin.

Ændringer i forbruget af disse varer lader sig næppe endnu fastslå, men forfølger vi som en indikator prisudviklingen for smør – her i København (og Herlufsholm) og Århus 1610-1760 (fig. 10),

bliver det klart, at der også her indtrådte ganske markante prisfald efter midten af 1600-tallet, et fald som i Jylland nåede et lavpunkt 1670-90, i København lidt senere. Til gengæld fulgte Jylland knapt nok det boom, som i hovedstaden fandt sted i krigsperioden 1700-1720, men derimod kan vi også her iagttage 1730'ernes kriser (i Jylland mindre mærkbart) og endelig virkningerne af 1740'ernes kvæggpest, som især i hovedstaden bragte priserne til at stige dramatisk.³⁶

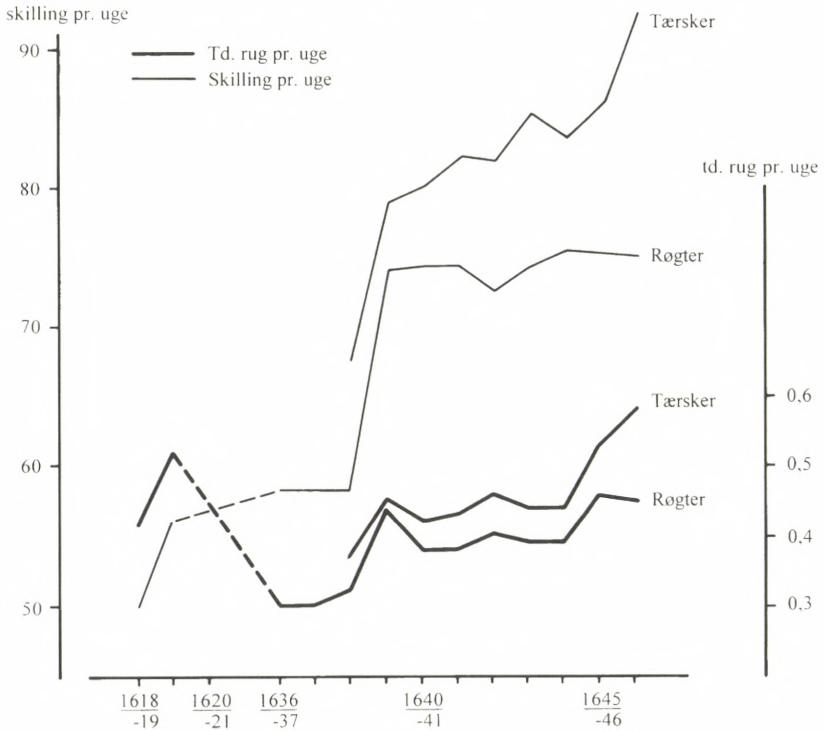
Figur 10. Smørpriser 1611-1760

Vender vi os endelig til spørgsmålet om lønninger især for tjenestefolk, må det straks fremhæves, at det givetvis har været af relativt mindre betydning, fremfor alt på herregårdene. For det første byggede landhusholdningerne endnu i det væsentligste på subsistensøkonomi; kun nødvendighedsartikler som jern og salt måtte købes ind. For det andet var det for herregårdene jo netop karakteristisk, at de helt overvejende var selvforsynende med vederlagsfri arbejdskraft; kun professionel arbejdskraft – især bygningshåndværkere – synes man at have foretrukket at hente udefra.

På den anden side er det sandsynligt, at hoveripligtige fæstegårde – når der ikke var hjemmeboende, arbejdsduelige børn – har måttet købe arbejdskraft i husmands- og i daglejergruppen (som vanskeligt lader sig differentiere, og som i det hele taget må betragtes som rekrutteringsbasis for tyende), som på Sjælland omkring 1700 måske har udgjort 17 % af landbefolkningen, i 1787 ifølge folketællingen 18,3 % (for hele landet dog 26,3 %).³⁷

Figur 11. Arbejdsløn på Ulriksholm 1618-47

Selvom man allerede tidligt (1541) fastsatte maksimaltakster for visse livsforbrødenheder og håndværkerlønninger, kunne det foreliggende materiale, som helt overvejende angår lønninger for faglært og ufaglært byarbejdskraft, tyde på, at Danmark ikke har fulgt det almindelige, europæiske mønster og reallønsfaldet; tværtimod synes lønningerne – navnlig i 1600-tallet – at være fulgt meget godt med prisudviklingen ikke mindst for faglært arbejdskraft.³⁸

Det er endnu langt vanskeligere at følge udviklingen for landarbejdere og tyende, endskønt materialet principielt er tilstede i regnskabsmaterialet fra enkelte større godsets faste stab eller sæsonarbejde. På Herlufsholm betalte man 1585/86 en studerøgter en vinterløn ca. 2 dr., 1611/12 både her og på Sorø Kloster den samme løn, i slutningen af 1620'erne $2\frac{1}{4}$ dr., i 1640'erne på 4-6 dr. og i 1660'erne endnu 6-7 dr.³⁹ Tilsvarende linjer kan vi føl-

ge på Ulriksholm, hvor udviklingen tilsyneladende satte ind med næsten eksplosiv kraft i 1630'erne (i de »fede år«; jf. fig. 11).

Går man til det normative forordningsmateriale, fandt regeringen det allerede 1606-08 nødvendigt at fastsætte *maksimal* løntariffer og at foreskrive landarbejdere at tage fast hel- eller halvårstjeneste fremfor at ernære sig ved dagløn, som må have været mere fordelagtig. 1619 måtte man modstræbende forhøje maksimalsatserne med 50 % i forhold til 1606 og i 1655 påny med ca. 70 % på øerne og den skånske slette, med omtrent det halve i Jylland og de skånske skovbygder til henholdsvis 15 og 12 sletdaler.⁴⁰ Endelig fastsatte en forordning 1701 – efter en geografisk mere differentieret skala – lønnen for en helårskarl på øerne til 20-22 sletdr., i Jylland til 12-18 sletdr.

Forordningsmaterialet hæfter sig naturligvis ved de »ublu« lønkrav, tjenestefolk stillede, og ved manglende solidaritet blandt arbejdsgivere, udslag af tidens lavtlønsdoktrin. Ikke mindre væsentligt er det, at forordningerne helt omsonst forbyder 'lønnesæd' (dvs. deludbetaling i sædkorn og adgang til smålodder jord), og at de fra 1619 – men skarpest 1655 – for første gang slår tjenestefolk i hartkorn med det omvarende proletariat, 'stoddere og tryglere'; efter ordlyden skulle tjenestefolk – når de ikke kunne opnå daglønsarbejde efter eget hoved – foretrække at begive sig ud på landevejen for at slå sig igennem som tiggere og betlere. Som tidligere nævnt taler de udførlige levnedsløb i Sørbymagle-Kirkerup sogne på Sjælland 1646-88 et andet sprog; mange unge husmandsskæbner og -børn forliste, fordi den omflakkende tilværelse som tjenestefolk ikke kunne skaffe dem udkommet. Og det har næppe altid været lønmæssigt mere tillokkende at sætte bo som husmand, snarere tværtimod.

På den anden side tyder de forordningsmæssige maksimaltariffer på vedvarende langtidsstigning (omend naturligvis afhængig af øjeblikkelige konjunkturforhold) i 1600-tallet; først efter 1700 synes man at have nået en vis stabilitet i overensstemmelse med forordningen 1701, i hvert fald indtil 1750; både i 1720'erne og 1740'erne androg en sjællandsk helårskarls løn regelmæssigt 15-20 sletdr. Forordningerne 1606 og 1619 må derimod nok tages med et gran salt, fordi besværingerne over ublu lønkrav og lønstigningen dels indtraf efter en af århundredets mest tragiske epidemier 1602-04 ('den hvide død', som i øvrigt faldt sammen med en afsætningskrise), dels fordi 'lønstigningen' 1606-19 meget nøje

svarer til eller kompenserer den dramatiske skillemønstforringelse, som fandt sted 1602-25.

Både den kendsgerning, at de ældste forordninger accepterer satser, som hindrede en reallønsnedgang, og de stigende maksimumssatser 1619-1701 vil under normale økonomiske omstændigheder kun kunne tydes som et symptom på, at det har været vanskeligt at tilfredsstille efterspørgslen efter arbejdskraft. Denne tolkning forlignes ikke vel med de mange omvandrede 'arbejdsføre løsgængere' (som nok er noget af en myte, hvad arbejdsueligheden angår); men tendensen er forståelig, så længe højkonjunkturerne varede ved (specielt i mellemkrigstiden 1629-80 og 1730-40. Befolkningstabene under Svenskekrigene og de ledsagende epidemier (måske 20 %) kan nok give en del af forklaringen, ligesom genopbygningen af landbruget kan have absorberet en del ledig arbejdskraft. Endelig kan vi heller ikke udelukke, at væksten i fæstebøndernes hoveribyrd under enevælden kan have vedligeholdt eller øget behovet for betalt arbejdskraft.

Tilbage står det kun at sammenfatte. Lejlighedsvis har adelen i 1600-tallet selv i sangvinske toner fastslået, at »købmandsskab med øksne at stalde hidtil har været med de bedste midler, hvormed adelen her udi riget penge til deres rostjeneste og andre udgifter kunne tilvejebringe« (1629), eller senere at øksneopdrættet var uundværligt, når kornhøsten slog fejl.⁴¹ Argumentationen forudsætter en vis vekselvirkning mellem de to hovedproduktionsfelter, som nu kan være vanskelig at bedømme. Man kan gøre opmærksom på, at en omlægning fra kvægopdræt til korndyrkning givetvis må have været mere smertefri og mindre arbejds- og omkostningskrævende end den modsatte proces; opbygning eller genopbygning – som i perioden 1590-1610 – af en øksneproduktion må have været både langsigtet og kapitalkrævende. I det konkrete tilfælde er forholdene næppe blevet bedre ved, at 1590'ernes kornknaphed (og rekordpriser) under den internationale detente fra 1598 afløses af tydelig afsætningskrise. Til gengæld understøttede regeringen 1601-21 effektivt det da hastige genopbygningsarbejde ved bl.a. liberalisering af produktions- og transportlovgivningen.

På tilsvarende måde kan vi iagttage under den efterfølgende afsætningskrise fra 1618, som i begyndelsen af 1620'erne ledsages af gældskriser, kapitalknaphed og ikke så få adelige konkurser, at regeringen 1623 tillod adelen at opstalde øksne for fremmede. Forordningen er imidlertid næppe endnu noget varsel om krise, eller

om at adelen reduceres til 'foderværter' for borgerlige og mere kapitalstærke øksneopdrættere. Tværtimod tyder forordningens ordlyd og de vidnesbyrd, som foreligger i godsregnskabsmateriale, på, at hensigten har været at give godsejerne muligheder for at udnytte deres staldkapacitet og fodringsressourcer effektivt (mod kontant betaling) i en situation, som præges af kapitalknaphed. Ordningerne afvikledes da også snarest muligt i 1630'erne.⁴²

Regeringsindgrebet til støtte for produktionen af øksne spiller altså en væsentlig rolle endnu, men den blev mindre fremtrædende, da øernes produktion fra 1640'erne blev mindre rentabel, og den fik fra 1701-47 snarest karakter af støtte til de jyske producenter. På tilsvarende vis har Gunnar Olsens undersøgelser dokumenteret, at regeringens kornhandelspolitik har måttet forlige hjemmemarkedets behovet med godsejerhensyn; ekstrem varetagelse af godsejertarv undgik man som regel, og flere omstændigheder kunne da også tyde på, at høje priser under slette høstforhold har kunnet kompensere godsejerne for mængdetabet. Normalt præges godsernes kornsalg da også af meget vidtgående og meget bevidst spekulation i oplagring og prismaksimering.

Den sidste og meget iøjnefaldende gyldne periode for det danske storlandbrug indtraf i mellemkrigsperioden 1629-43, utvivlsomt begunstiget af flere aktuelle omstændigheder, i hvert fald blev den inflationsforstærkende. For det første har den kontinentale krigsførelse – og den stadigt mere intensive krigsførelse – utvivlsomt skabt gunstige afsætningsmuligheder både til civilbefolkningens forsyning og hærenes og flådernes proviantering. For det andet – og endnu lidet påagt – kan der ikke være tvivl om, at de svenske restriktioner i østersøområdet og (1626-35) opkrævningen af fiskalt bestemte afgifter (*licenter*) i de preussiske havne – østersøområdets vigtigste – har forhøjet prisniveauet i Vesteuropa kunstigt. For danske godsejere betød de svenske forholdsregler, at man uden nogen indsats kunne betinge sig tilsvarende højere priser.⁴³

Det bevarede godsregnskabsmateriale tyder da også på en meget omfattende produktion og afsætning på de danske herregårde i denne korte *Indian summer*. Men kornmarkedet hvilede jo på profitinflation, og kvægproduktionen præges, som vi har set, af stigende producentpriser, så stærkt stigende, at danske købmænd gradvis blev trængt ud af øksnehandelen til fordel for nederlandske og tyske, og så stærkt tillige, at øernes produktion ikke længe-

re kunne være konkurrencedygtig. I Jylland kunne udenlandske købmænd vel betale internationale priser fra 1646, men markedet befandt sig under forvandling.

Mest indlysende synes det, at senkrigstidens og efterkrigstidens depression i Tyskland og det kortvarige ophør af de internationale konflikter 1648 bragte markedet til at svigte. Første halvdel af 1650'erne præges da også af afsætningsvanskeligheder og faldende priser, og den samme situation gentog sig i 1660'erne og 1670'erne. På den anden side præges østersøhandelen i anden halvdel af 1600-tallet af væsentlige strukturelle forandringer, men også af vigende efterspørgsel efter landbrugsprodukter til købers marked og følgelig af formindsket købmandsinteresse – eller af begge dele. Under alle omstændigheder forvandles markedet for danske landbrugsprodukter til købers marked og efterspørgslen af de efterkrigsdepressioner, som flere gange indtrådte efter de europæiske konfliktperioder, således allerede 1648-56, påny under enevælden og sidst, men mest eftertrykkeligt i 1730'erne efter afslutningen ikke blot af Den spanske Arvefølgekrig (1713), men også og især afslutningen af Den store nordiske Krig (1720-21).

På den anden side må man nok også være opmærksom på, at den negative handelsbalance, vi kan konstatere mest kritisk i 1730'erne (og på tærskelen til en ny og mere 'florissant' tid), ikke udelukkende beroede på landbrugets trængsler og svigtende afsætning. Korn- og øksneeksporten kan i 1640/41 ganske vist anslås til en værdi af ca. 335.000 rd. og 206.000 rd.⁴⁴ Mest katastrofal og reel var naturligvis øksneeksportens tilbagegang; for korneksportens vedkommende må vi huske, at den i forvejen var marginal i sammenligning med hjemmeforbruget, at tallene 1611/13 og 1640/41 ikke inkluderer udførslen til Norge, og – ifølge en noget skitse-mæssig beregning – at kvantitets- og prisændringer selv i den gunstigste periode 1635-44 vil kunne medføre værdiændringer inden for en ganske bred variationsmargen, maksimalt +65 % og minimalt ÷29 % i forhold til tallene 1640/41.

Til gengæld medførte den svigtende efterspørgsel efter landbrugsprodukter ikke nogen nedgang i import og forbrug af nødvendighedsartikler og færdige luksusvarer, herunder 'nye varer' som kaffe, the og tobak. I 1730'erne har indførslen af alene klæde, salt og sukker andraget ca. 565-615.000 rd., altså væsentligt mere end den *samlede* import 1640/41 (0,4 mill. rd.). Forklaringen ligger naturligvis i ændrede og mere raffinerede konsump-

tionsvaner, men også i Københavns voldsomme befolknings- og forbrugsvækst og i hovedstadens stadig mere dominerende positioner under det enevældige monarki. Overfor så stærke forbrugsstigninger er det uden videre indlysende, at den ensidige og traditionelle landbrugseksport under alle omstændigheder – og selv de gunstigste vilkår – ville have haft ondt ved at skulle følge med. Miséren og krisen i 1730'erne er således snarest flersidig.

Noter: 12. Økonomisk konjunkturer

1. Generelt henvises til *Dansk socialhistorie* III.
2. RA. D. Kanc. B 215 IV: Indtægt og udgift af told og accise A I. Overslag og fortegnelse på indtægt af told og accise for diverse species efter toldrullen 1611; RA. Reg. 108 B Overslag på ... hvad tolden kunne bedrage, dersom den havde verrit oppebåren efter den øresundske trykte toldrulle 1642; jf. *Dansk socialhistorie* III, s. 252-55. – Tallene 1611/13 er korrigeret, fordi Gunnar Olsens eksporttal (*HT* 10. r. VI, s. 452 f.) er for høje.
3. 1611/13 og 1640/41 registreres henholdsvis 20.000 og 28.000 td. salt; 1611/13 240-480 tons jern og 36 tons kobber; disse varer er toldfri 1640/41. Eksportoverskuddet underbygges i øvrigt ifølge overinspektør Jørgen Steen Jensen af møntfundene og deres sammensætning.
4. A. Attman, *The Russian and Polish Markets*; jf. *HT* 76, Kbh. 1976, s. 75-80.
5. Jf. Glamann & Oxenbøll, *Studier i dansk merkantilisme*, s. 12, 40, 67, 71 f., 84, 86, 94 f., 119 f., 130 f., 134-36, 138 f., 150 f. om regeringsovervejelserne i 1730'erne.
6. A. Nielsen, *Specier, Kroner, Kurant*, s. 5-18, 141-45, 148-51; K.E. Svendsen og Sv. Aa. Hansen, *Dansk pengehistorie* I, s. 13-31.
7. Jf. B.H. Slicher van Bath, *Agrarian History*, s. 206-20; J. de Vries, *The Economy of Europe*, s. 47, 58 f., 79-81.
8. V.A. Falbe-Hansen, *Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne* I, s. 13 f., 17, 33-35; Alb. Olsen, *Danmark-Norge*, s. 11 f.
9. Astrid Friis betoner, at væksten startede i 1500-tallet i konkurrence med hansestæderne; *HT* 10. r. VI, s. 539-42.
10. S. Dyrvik o.a., *Norges økonomiske historie* I, s. 68-70, 117 f. – Prisudviklingen i Norge må vi her afstå fra at bedømme.
12. Og her synes registreringen at være pålidelig; jf. Astrid Friis i *Scandia* VIII. Sthlm. 1935, s. 133 f.
13. Der henvises her generelt til H. Wiese & J. Böltz, *Rinderhandel*, s. 1-129 (med henvisninger til den ældre litteratur); *SEHR* XVIII. 1970, s. 69-85; E. Westermann, udg., *Internationaler Ochsenhandel*, s. 137-70, 255-59; P. Enemark, *Oksehandelens historie*, s. 9-87.
14. Jf. nu den perspektivrige oversigt: Ian Blanchard, *The Continental European Cattle Trade*, s. 427-60. – Centraleuropa og Nederlandene kan behandles som ét af flere afgrænsede, regionale systemer, Balkan, Italien-Østrig, Sverige og England, alle kendetegnet ved forsyning fra periferiområder.

15. Tabellen bygger på regnskaberne i RA. Div. lens- og godsregnsk. før 1660; jf. F. Tolstrup, *Det ældste Herlufsholm*, s. 157 f., 168 f.
16. Jf. E. Porsmose, *Den regulerede landsby I*, s. 291ff.; K.-E. Frandsen, *Det danske landbrugs historie II*, s. 197-99; jf. også E. Westermann, *Internationaler Oksenhandel*, s. 141.
17. H. Wiese, *Rinderhandel*, s. 3 ff.; jf. allerede Johs. Steenstrup, *Fra Fortid og Nutid*, s. XX – Det bør tilføjes, at adelige personer kun meget undtagelsesvis selv optrådte som kvægeksportører.
18. Jf. E. Westermann, *Internationaler Oksenhandel*, s. 144 f.
19. R. Willerslev, *Dansk studehandel*, s. 168 f.; E. Westermann, *Internationaler Oksenhandel* s. 144-46, 151.
20. R. Willerslev, *Dansk studehandel*, s. 170-72, 176 f.; O. Bjurling, *Oxstallningen i Skåne. Scandia XIII*, s. 262 f.
21. H. Wiese, *Rinderhandel*, s. 15-19, 83 f.
22. Alb. Olsen, *Handelen*, s. 203 ff., 218 ff.; H.V. Gregersen, *Toldsted ved Hærvejen*, s. 124-32, 143-49, 184-87.
23. E. Westermann, *Internationaler Oksenhandel* s. 146 og 169; forbudet mod græsøksneeksport genindførtes 1747 efter kvægpesten.
24. Alb. Olsen, *Et bidrag til dansk bourgeoisis historie*, s. 498-520.
25. Arent Berntsen, *Danmarkis oc Norgis fructbar Herlighed I*, s. 39 f., 70, 97, 114 f., 125 f.; *Christian den fjerdes egenhændige Breve IV*, nr. 15; jf. *SEHR XVIII*, s. 81 f. med tabel 4. og R. Willerslev, *Dansk Studehandel*, s. 165 f., 169.
26. Sst., s. 169 f.
27. *CCD V*, nr. 395. Det flg. bygger på Herlufsholms og Gråbrødre klostres regnskaber i hhv. R.A. Div. lens- og godsregnskaber og Landsarkivet for Fyn, Odense.
28. Prisfastsættelsen for græsøksne er bedst, fordi der (f.eks. på Sorø og Herlufsholm og på Århusegnen) er tale om et marked, hvor de samme godser konkurrerer om købene; salget af staldøksne synes derimod at have begunstiget de større godser, som kunne levere større partier (og bedre kvaliteter?). For krongodsernes vedkommende vil det være muligt at opstille sammenhængende serier af græsøksnepriser, men ikke priser for staldøksne, fordi Rentekammeret i København disponerede centralt over salget ved kontrakter med købmænd; jf. Alb. Olsen, *Steffen Rodes Regnskabsbog*, s. 256 f., 260-63, 278-81.
29. Og vanskeligere at vurdere end købmændenes omkostninger til transport, told osv.; jf. sst, s. 269 f., 273 f. – For det flg. H. Wiese, *Rinderhandel*, s. 106-10; *SEHR XVIII*, s. 72-74; E. Westermann, *Internationaler Oksenhandel*, s. 149 f., 164.
30. Sst., s. 150 f.; jf. Alb. Olsen, *Steffen Rodes Regnskabsbog*, s. 273-76.
31. De ret høje relationstal 1741-50 beror sikkert på den internationale kvægpest-epidemi.
32. Byen havde 1645 ca. 30.000 indbyggere, og trods tilbageslaget under Svenskekrigene, pestepidemien 1710-11 og branden 1728 forceredes væksten under enevælden; ved år 1700 nåede byen ca. 70.000 og 1769 ca. 83.000 indbyggere. De øvrige købstædernes indbyggertal stagnerede derimod 1672-1769 (ca. 63-67.000).
33. P. Thestrup, *The Standard of Living*, s. 60, 208 ff., 216 f., 269 f., 280 f.
34. A. Friis & K. Glamann, *Prises and Wages I*, s. 172 ff., 187-91.

35. Arent Berntsen, *Danmarkis og Norgis fructbar Herlighed* IV, s. 576-621.
36. Priser fra Herlufsholm. RA. Div. lens- og godstrgsk. og Herlufsholms Skoles arkiv; Århus len: H.J. Marker, anf.arb., fra 1660 *Kapitelstakster i ældre og nyere tid*, s. 36 f.; København; A. Nielsen, *Dänische Preise*, s. 314 f., 337; jf. også Friis & Glammann, *Prices and Wages*, I, s. 261-78.
37. F. Skrubbeltrang, *Husmand og inderste*, s. 16, 32, 35, 64-67, 69-72.
38. *Dansk socialhistorie* III, s. 353 f.; K.J.V. Jespersen o.a., *De fede år*, s. 292-99, 437-39, jf. A. Nielsen, *Dänische Preise*, s. 323-25.
39. Røgttere er her valgt som en ensartet målestok; tærskearbejde foregik derimod tilsyneladende oftest på akkordbasis, som ikke lader sig omregne – undtagen netop på Ulriksholm.
40. *CCD* III, nr. 224, 288, 540; IV, nr. 75, 188; *DL* 3-19-4 (Sechers udg., s. 551); jf. Skrubbeltrang, *Landbosamfund*, s. 251 f.; *Husmand og inderste*, s. 171 ff., 238 ff.; Ths. Munck, *The Peasantry and the Early Absolute Monarchy*, s. 94-101.
41. Erslev, *Aktstykker* II, s. 184, 575; III, s. 410.
42. *SEHR* XVIII, s. 76-78.
43. For dette og det flg. *Dansk socialhistorie* III, s. 317-401.

13. Ejendomsbesiddelsens forvandling 1660-1730: Formelle og sociale rammer

Næppe mange har sikkert forestillet sig den ekstreme enevælde, som blev resultatet, da et forfatningsudvalg i oktober 1660 måtte opgive at nå til enighed. Det overlod »udi al underdanighed« til majestæten at »formere en reces, således som det kan være hs. kgl. mt., riget og hver stand især til gavn og det gemene bedste«, til afløsning af valghåndfæstningen. Fra efterårsmånederne foreligger der da også en række oftest anonyme udkast til stænderprivilegier fra både adelig og borgerlig side. De kunne både være konservative og moderate, men bærer naturligvis præg af stændersærinteresser og forudsætter ofte tillige en eller anden form for stænderforfatning.¹

Blandt de adelige forslag opretholdt kun et enkelt, yderst konservativt (*Postulata*) standens politiske, sociale og økonomiske særrettigheder; men som helhed må det have stået klart, at indrømmelser var uundgåelige. Som forventeligt rettede borgerne især deres skyts mod den ensidige adelige privilegering, omend med betydelige nuanceforskelle. Vigtigst var det, at provinsstænderne begærede andel i Københavns ret til at besidde gods med adelige friheder, mens på andre punkter fremtræder divergenser, der både kan afspejle regionale særinteresser og gruppevis meningsforskelle. Det gælder spørgsmålet om, hvorvidt man med finansiel fordel kunne bortforpagte krongodset til højstbydende eller skulle ansætte 'betjente' til forvaltningen, spørgsmålet om friheds- og beskatningslighed osv.; men også mere radikale forslag fremhæves, f.eks. afskaffelse af vornedskabet, afløsning af bøndernes forskellige byrder osv.

Mange af forslagene fulgte den borgerlige kritik af adelens særrettigheder til dørs, som havde fået mæle i de forløbne årtier. Det er muligt også, at forslagene til bortforpagtning af krongodset ved auktion kan afspejle både økonomiske forventninger til genrejsning og bedre tider efter krigen og borgerlige 'kapitalisters' investeringsønsker og sociale ambitioner. Men andre træk er lige så iøjnefaldende. Alle parter kunne vel uden standsforskel enes om 'militiens afskaffelse' og reduktioner af det civile statsbudget, selvom det nok ikke har huet majestæten. Men de borgerlige forslag sigter egentlig snarest mod finansielt rationelle reformer af

statsforvaltningen og mod mere ligelig, social byrdefordeling. Ingen af disse forslag pegede derimod i retning af, hvad vi fra en mere moderne betragtning ville kalde demokratisering. Formålet var ganske enkelt at give velstående uadelige andel – helst på lige fod – i de forrettigheder, adelen hidtil havde nydt alene; med et udtryk fra det københavnske privilegieandragende 1658 at give borgerlige »lige adgang med adelen til *honores og officia*«. ²

Ingen ville vel med forholdene i Europa *in mente* have drømt om et radikalt opgør med godsejer- og embedsadelens økonomiske og sociale privilegering uanset disse gruppers sociale herkomst og mobilitetsmuligheder, så længe de ikke antastede statshensyn. Symptomatisk nok fulgte de endelige adelsprivilegier i juni 1661 de konservative, adelige *postulata* ved at fastholde en lang række af adelsgodsets økonomiske og juridiske privilegier, dog især med undtagelse af skatte- og ugedagsfriheden og med forbehold for kongens og kronens absolutte fortrinsret. Derimod forsvandt logisk nok enhver form for personlige, politiske rettigheder og en del af adelens sociale status, forsåvidt som de højeste kongelige 'betjente' fik rangmæssigt fortrin fremfor adelen. ³

Ligeså konsekvent gav borgerstandens og gejstlighedens privilegier samme dato de to uadelige stænder ret til på givne vilkår at nyde adelige, økonomiske og retlige friheder af privilegeret gods, selvom den pligt til årligt at opbyde privilegeret gods, som var blevet forordnet 1641, ikke straks blev fjernet. Det skete først 1682, og først da kan man sige, at privilegering helt og ubeskåret var blevet knyttet til jorden og ikke længere til status. Helt fundamentalt og tidstypisk bevarede man altså – og måtte bevare – det bestående godssystem, omend med snævre forbehold for kronens autoritet og prerogativer og med ophævelse af beskatningsimmuniteten: Godsdriften blev 'privatiseret'; den fik vigtige privilegier, men som vi har set også pålagt en række offentlige opgaver.

Men situationen ved enevældens indførelse indeholdt også uløste spændinger, som måtte forudsætte en hurtig afklaring; for det første havde den immunitet, som indtil da havde omgærdet det adelige gods, trods alle tilløb til belåning under hypoteklignende former siden 1630'erne, kunnet hindre likvidering af adelig gæld. ⁴ Det er formentlig en overdrivelse, at ældre og nyere forskning har villet hævde, at den adelige gældsbyrde til borgerlige og gejstlige var så stor, at adelstanden i virkeligheden var gået fallit. Det er stadig vanskeligt at fastslå omfanget og fordelingen af

den adelige gældsbundethed, men det er alligevel klart, at privilegieændringerne 1661 gav udveje for eller endda nødvendiggjorde justering: Likvidation af gæld ved udlæg eller fast belåning, som nødvendigvis måtte indføre ændringer af ejendomsfordelingen.

For det andet var de borgerlige forslag til reformer og rationalisering af forvaltningen og krongodsets drift utvivlsomt både politisk og finansielt urealistiske i den givne situation. Løsningen blev da også alternativet, ansættelse af fastlønnede kongelige 'betjente', amtmændene fra 1662. Den enevældige kongemagt havde naturligvis ret til at disponere over krongodsressourcer og skatteoppebørsler uden restriktioner; men den nøgne sandhed var, at kronen i 1660 var bankerot. Selv ikke de mest radikale, administrative eller finansielle reformer inden for de bestående rammer ville have kunnet løse gældsamortiseringsproblemet eller samtidig tilfredsstille kongemagtens politiske og militære fornødenheder.

En offentlig – og efterhånden kronisk – gældsbyrde på godt 5 mill. rd. var efter europæisk målestok ikke overvældende, men de hidtil i princippet ekstraordinære byrder havde været et finansielt og forfatningsmæssigt uløseligt dilemma; endnu de borgerlige forslag om bortforpagtning eller salg af krongods til danske eller fremmede »formuende købmænd« – »visse og vederhæftige folk« med forretningstalent – vidner stadig om ukuet, økonomisk optimisme, når »tiderne blev bedre«. ⁵ Det foruroligende lå i, at gældsafviklingen var presserende; der bestod endnu ingen muligheder for konsolidering af gælden ved statsobligationer eller bankfinansiering, og man havde i den givne situation ingen muligheder for at rejse midler ad andre veje.

Forrentningen af gælden med de normale 6 % p.a. ville kræve ca. 0,3 mill. rd. årligt, medens krongodset – efter landafståelserne 1660 ca. 225.000 td. htk. – efter et overslag 1656 kunne indbringe et bruttobeløb på 230.000 rd. eller med fradrag af driftsomkostninger 120.000 rd. ⁶ Selv uden andre statsaktiviteter skulle der altså yderligere udskrives årlige landeskatter på 180.000 rd., svarende til tre enkeltskatter for overhovedet at dække gældens forrentning. Situationen var altså indlysende uholdbar, og regeringen valgte i efteråret 1660 at likvidere gælden ved krongodsudlæg.

Sammenstillen man det talmateriale, vi har fra ca. 1650 og 1688, kan det skaffe os et indblik i de nettoforskydninger, der havde fundet sted mellem de enkelte grupper i intervallet, men heller ikke ret meget mere. Adelen havde ved midten af 1600-tallet ejet

ca. 45 % af landets brugsenheder og formentlig omtrentligt den samme procentandel af hartkornet.⁷ Sammenholder vi disse tal med de summariske opgørelser af ejendomsfordelingen i 1680'erne (tabel 1), vil vi nok kunne konstatere, at kronen og de gamle adelsslægter havde lidt alvorlige tab til nye ejerkategorier; men tallene er blot indbyrdes inkommensurable, bl.a. på grund af den ændrede matrikulering, endda med landsdelsvise variationer.

Tabel 1. *Procentvis ejendomsfordeling ca. 1650 og 1688.*

	Sjælland			Lolland-Falster			Fyn-Langeland		
	1650	1688	htk.	1650	1688	htk.	1650	1688	htk.
	gd.	gd.	htk.	gd.	gd.	htk.	gd.	gd.	htk.
Kronen	55,0	36,9	36,1	57,2	65,8	62,9	27,1	14,6	14,7
Kirke,									
universitet	16,2	15,0	15,1	8,2	10,4	9,5	4,6	7,9	7,4
Gammel adel	27,2	16,8	17,4	23,9	10,0	11,8	61,1	44,5	45,2
Ny adel	–	9,0	9,3	–	9,0	8,9	–	2,9	3,1
Grever,									
friherrer	–	5,1	4,4	–	2,7	3,0	–	2,9	3,1
Borgerlige	0,0	15,9	15,0	0,0	1,7	2,2	0,0	15,5	15,7
Selvejere	1,6	1,1	0,8	10,7	0,3	0,3	7,2	0,6	0,6

	Jylland			Hele landet			Hele landet (abs. tal)		
	1650	1688	htk.	1650	1688	htk.	1650	1688	td.htk.
	gd.	gd.	htk.	gd.	gd.	htk.	gd.	gd.	td.htk.
Kronen		15,1	13,2		25,1	24,8		14.679	88.685
Kirke,									
universitet	45,1	8,0	7,8	52,1	10,1	10,2	30.254	5.889	36.718
Gammel adel	50,4	35,3	36,5	44,9	29,2	30,0	25.215	17.114	106.106
Ny adel	–	7,9	8,2	–	7,5	7,5	–	4.420	28.086
Grever,									
friherrer	–	9,5	10,5	–	8,1	8,3	–	4.841	29.874
Borgerlige	0,0	21,6	20,9	0,0	18,4	16,8	–	10.223	59.556
Selvejere	4,5	2,6	2,9	3,0	1,6	1,7	2.551	1.029	5.947
I alt							58.020	58.195	354.972

Kilde: J.A. Fridericia, *Landboforhold*, s. 514f.; H. Pedersen, *De danske Landbrug*, s. 354-60.

Den egentlige 'taber' er ikke overraskende kronen. Selvom tallene for kronens og gejstligheden gods i visse egne af Jylland i 1650 ikke lader sig adskille sikkert, er det et rimeligt skøn, at afståelserne som helhed har andraget henved 40 % af gårdantallet og et tilsvarende hartkornstab.⁸ Tabene er blot ikke geografisk jævnt fordelt, men koncentrerer sig til visse regioner, på Sjælland især Midt- og Nordvestsjælland (et tab på 85 % af krongodset), Østjylland fra Mariager til Horsens (atter 85 %) og Midt- og Nordvestjylland (minus 79 %), alle områder, hvor krongodset havde stået nogenlunde stærkt; en grund kan ligge i, at kronen foretrak at skille sig af med sine mindst givtige domæner i disse egne, en anden, at Sjælland har været mest attraktivt for modtagerne på grund af Københavns nærhed.

Andre egne berøres kun mindre, Nordsjælland, Antvorskov og Vordingborg amter, Lolland-Falster og i Jylland Koldinghus og Skanderborg amter. Motiverne kan have været, at disse områder fra gammel tid havde fungeret som særlige kongelige domæner (fadeburslen, jagtområder). Hertil kom endelig, at kronen efter 1670 båndlagde godt en fjerdedel af sit gods til ryttergods, fortrinsvis i egne – især i Jylland – hvor der stadig var større krongodsressourcer for hånden, eller i egne, hvor krongodsudlæggene allerede havde decimeret det grundigt, medens de klassiske residensområder, Nordsjælland og Lolland-Falster, blev holdt fri.

Oversigten i tabel 1 kunne endelig efterlade indtryk af, at kronens tab meget nært opvejes af borgerlige gevinster; men nettoreultatet, som dækker over større forskydninger, omfatter også de øvrige grupper, undtagen kirken: Der er ingen direkte eller nødvendig korrelation mellem kronens tab og borgerstandens gevinster.⁹ Udviklingen krydses af andre linjer, nobilitering af borgerlige krongodsmodtagere (familien Marselis, Poul Klingenberg og den allestedsnærværende Henrik Müller eksempelvis), af adelig godsoverdragelser eller -afståelser til borgere eller nyadlede og *vice versa*. Det afgørende er jo, at privilegeringen overvejende knyttes til godsbesiddelsen.

Anlægger man – som vi senere vender tilbage til – en sociologisk og demografisk definitioner af adelsbegrebet fremfor nationalt slægtsbestemte, bliver dette traditionelle kriterium socialhistorisk mindre interessant. Snarere bliver det i så fald overraskende, at de adelige grupper tilsammen – inklusive den nye eliteadel

af grever og friherrer, som regeringen forsøgte at skabe 1671 – meget nært har holdt skansen i generationen inden Christian V.s matrikulering (tabel 2).¹⁰

Tabel 2. *Adelig og borgerlig godsbesiddelse 1650-1730 (%)*.

	Adel			Borgerlige	
	1650	1688	1730	1688	1730
Sjælland	27,2	30,9	ca. 37	15,9	ca. 11
Lolland-Falster	23,9	21,7	56	1,7	5
Fyn-Langeland	61,1	61,2	68	15,5	22
Jylland	50,4	52,9	66	21,6	22
Hele landet	44,9	44,8	58	18,4	17

Kilder: som tabel 4 samt Axel Linvald, i *Hvem ejede Danmarks Jord*, s. 152f. – Tallene for 1730 kan kun være omtrentlige; kronens andel af landets hartkorn udgjorde 1730 76.300 td., dvs. 19,8 %.

Forfølger vi temaet frem til 1730, er det helt tydeligt, at denne fremadskridende 'aristokratiseringsproces' fortsatte; den foregik stadig på kronens bekostning, medens den borgerlige andel som helhed forblev omtrentligt uforandret. bl.a. fordi nobilitering (med eller uden betaling) hyppigt fulgte godsejerstatus. Disse processer bør tydes som en stadig opadgående, social mobilitet fra uadelige rækker eller fremmede; den svarer godt til den forøgede standsmobilitet, vi (senere) vil kunne iagttage under enevælden. Den vidner unægteligt også om den sociale prestige, der trods notorisk »dårlige tider« stadig var forbundet med godsbesiddelsen; eller omvendt, at enevælden ikke agtede at anfægte privilegeringen.

Forløbet 1660-1730 har således været sammensat af en række forskellige komponenter, som hver især kan gøre krav på lidt mere indgående analyse: Kronens finansielt betingede godsafhændelser, den gamle adels godstabs på grund af gældsætning eller forarmelse, de nye adelsgruppers indmarch i godssystemet og de borgerlige godsbesidderes placering. Endelig må vi også rejse det endnu vanskeligt løselige problem, som ligger i den interne godsfordeling inden for de enkelte godsejergrupper.

Ingen vil kunne bestride, at uadelige i 1660'erne kunne blive nødt til at tage sig betalt i krongods til overpris eller adeligt gods – og ofte gjorde dårlige erfaringer – men ligeså vist, at både de gam-

le patricierfamilier i de større købstæder og København (både købmandseliten og akademikeraristokratiet) og den nye tids 'kapitalister' trods den herskende kapitalknaphed havde midler til at etablere sig som godsejere; også at Midtjylland blev hjemsogt af legioner af præster, toldere og andre syndere, forpagtere, fogeder osv.¹¹ På sin vis var det jo blot en konsekvens af gældslovgivningen 1632-41, da tillige de sociale barrierer faldt bort, og vejen til en rentiertilværelse blev åbnet. Det kan heller ikke – som Sv. Aa. Hansen har påpeget – udelukkes, at faldende borgerlige interesse i 1600-tallets sidste årtier kan have berøet på de forbedrede profitmuligheder, som Ludvig XIV's endeløse krige mod vekslende koalitionner kunne skaffe handelserhvervene.

Disse spørgsmål vender vi tilbage til i forbindelse med finansieringen udefra af gods køb og godsdrift; her kan der blot være grund til at antage, at markedet for honnorte ambitioner og formuemulighederne kan være blevet mættet, i hvert fald for en stund. Endnu i 1706 udgød dog biskop Jens Bircherod sin galde over avisernes meddelelser om benådninger med rang og titler »til mange af vore statister og proprietærer tid efter anden, ved deres ambitioner opstiger, måtte jeg bekende, at det hoppeværk, om hvilket jeg for mange år siden havde hørt en prædikants artige indfald, nu mere end nogentid tilforn af, hvad opklavrende sprædere praktiseres«; til overflod forfattede han en *carmen elegiacum* over »disse vaniteter«.¹² Hoppeværk og vaniteter eller ej, »the vanities' fair« trivedes som altid. Langt mere kontant fordømte Fernand Braudel den borgerlige investering i fast ejendom og status som »la trahison de la bourgeoisie«.¹³

Werner Sombart fandt i overgangen fra *Eigenproduktion* og *Bedarfsdeckungsprinzip* i det feudale samfund til markeds- og profitrettet produktion (i den agrare sektor) et vigtigt vidnesbyrd om tilblivelsen af den moderne kapitalisme, hver for sig en idealtypologi.¹⁴ Men forudsætningerne opfyldes ikke, i denne forbindelse fordi godsøkonomien ikke var nogen sluttet, autarkisk enhed, men markedsrettet, og fordi det individualistiske profitbegær – ved rationalitet og kalkulation – også var tilstede til overflod i den tidligt moderne godsøkonomi, som ikke havde kunnet udvikle sig uden markedsincitamentets nærvær.

Han fremhævede tillige, at »kapitalismen er enkelte, fremragende mænds værk; derom kan der ikke være nogen tvivl. Enhver antagelse af 'kollektivistiske' såvel som vegetative tilblivelsesfor-

mer er falsk«. Landsbyfællesskab og lav opstod organisk, var alles og ingens værk.¹⁵ Man kunne fristes til at henføre godsorganisationen og -økonomien til samme kategori, men må ligeså hurtigt give op, fordi denne repræsenterer asymmetriske organisationsformer. Til gengæld opregnede Sombart en række *Hemmungen* for udviklingen af kapitalismen, deriblandt de psykologiske, moralske anfægtelser og, vigtigere, 'feudaliseringen', tilbøjeligheden i kapitalistiske kredse – borgerlige, adelige – til at investere i konsumption, fast ejendom, embeder (og må vi tilføje: status inden for de givne sociale rammer), og han betonedede samtidig adelens *Verbürgerlichung*,¹⁶ men indskrænkede sig til nøgtern konstatering af de retarderende elementer, selvom adressen var klar.

'Kollektive' og mere deterministiske udlægninger har tværtimod brudt staven over erhvervskapitalens fastlåsning i fast ejendom eller – værre – status og har set bl.a. dette fænomen som en hindring for, at 1500-tallets handelskapitalisme ikke direkte omformedes til moderne industrikapitalisme, men blev afbrudt af 1600-tallets regression.¹⁷ Perioden præges af 'godsbesiddelses-fetichisme', tegnet på rang og status, og af aristokratiets – ofte opkomlinges – parasitiske udnyttelse af hoffernes ressourcer og udbytning af bønderne.¹⁸ Incitamenterne til overvindelse af dette ikke skemalagte internezzo lå i den vældige kapitalkoncentration, som fandt sted, og i merkantilismens erhvervspolitik.¹⁹

Rent bortset fra den tankeløse aristokratfordømmelse, som forudsætter, at godsejere bevidst ødelagde deres egne ressourcer, må det stå helt klart, at kontrafaktiske ræsonnementer af denne type er højst betænkelige og selv da i øvrigt ikke lader sig dokumentere. Som uforklarlige paradokser fremstår, hvorfor netop landbruget hjem søges af en 'kapitalismens krise', hvorfor borgerlige 'kapitalister' kunne forsvare at gå på akkord med det kriseramte feudalsamfund, delagtiggøre sig i det, og hvorfor der opstod så store regionale forskelle ikke blot i landbrugssektoren, men også i handels- og industriudvikling.

Det er givet – hvad begge fortolkninger villigt vedgår – at den voldsomt ekspansive statsmagt og dens krav har spillet en afgørende rolle,²⁰ men både dette og overflytningen eller båndlægningen af handels- og anden kapital repræsenterer snarere en redistribution af velstand, magt og social status, som kan være vanskelig at kortlægge i enkeltheder, men hertil kommer mere irrationelle faktorer, alle formet i lyskeglen af magtstatens tilblivelse og vækst,

fanget som insekter af lyset: Følgerne af social polarisering, adelens tæmning fra *noblesse d'épée* til *noblesse de robe*, den simple kendsgerning, at det gamle aristokratiske samfund hvilede på godsbesiddelse og omgaves af rang og status, statussymboler osv., som forlede disse elementer med normgivende og for os u håndgribelige standarder, måske også med sociale og honnête ambitioner – eller grøn misundelse – der inden for den absolutte magtstat gjorde normerne attråværdige.

Som det vil være fremgået, kombineredes rang og stand på særdeles kompliceret vis, men uden at den organiske forbindelse mellem aristokrati – titulært eller ikke – gik tabt; hvis vi opretholder den sociologiske og rangsbestemte definition af adels- eller om man vil propritær-begrebet, er det tværtimod tydeligt, at den spirende enevoldsembedsmandsstand, efterhånden som den opbygges – den var i 1660 intet *fait accompli* – blev konsolideret, også forskansede sine positioner i godsbesiddelse, og at det må have været en tilsigtet og ønskelig effekt set med det enevældige monarkis øjne. På den anden side er det også klart, at der kan rejses tvivl om omfanget af den gamle adels katastrofe; en del af de gamle højadelige slægter, som havde været socialt og politisk dominerende under den sene adelsvælde, viste sig fremdeles istand til at fastholde sine positioner og til at assimilere sig til det nye miljø. Og hvad endelig angår borgerstanden, er det stadig muligt, at dens økonomiske styrke ikke fik helt den gennemslagskraft, man havde kunnet vente, men også at dens forholdsvis beskedne andel i godsbesiddelsen bl.a. beror på en mobilitet via det nye rangsystem til godsbesiddergruppen. Sammenhængene kan skelnes i konturer, som stadig kræver empirisk underbygning, men de får et vist relief ved sammenligningerne med forløbet i Sverige og i hertugdømmerne.

Der spores som nævnt givetvis fordækte aversioner i samtiden mod det stærkt centralistisk-monakiske rangsystem og dermed forbundne sociale ambitioner; i 'Grevens og friherrens komedie' omkring 1680 spidder – efter alt at dømme – den gamle aristokrat Mogens Skeel samtidens samvittighedsløse og fremadstræbende parvener;²¹ Jens Bircherod den akademisk-antikvariske afstandtagen fra sine velbjergede samtidiges – også inden for hans egne patricierkreds – stræbsomme 'climbing up' i enevældens lyskegle eller lidt senere i Ludvig Holbergs rationalistiske men meget jordnære foragt for uhjemlet eller uunderbygget snobberi.

Den ellers velunderrettede Robert Molesworths påstand om, at 'fornemme' folk vægrer sig ved at investere i fast ejendom, kan kun delvis dementeres, ligesom det er vanskeligt endnu at fastslå, om sådanne personer – med Conrad Biermann Ehrenschild i spidsen – foretrak bankkonti i Amsterdam og Hamburg; dertil er de økonomiske og sociale sammenhænge åbenbart alt for komplicerede.²² Men sikkert er det – med panteprotokollernes bedre kildemateriale i hænde – at der har kunnet opbygges under meget vekslende forhold et kapital- og pengemarked, som ganske vist ikke nød nogen som helst ydre støtte, men som åbenbart trods vekslende, økonomiske forhold har gjort hypoteklån mulige og forsvarlige, og som har kunnet foretrækkes under givne forhold fremfor konkurs.

Landbrug og godsdrift regnes jo normalt for mindre investeringskrævende end andre erhverv, handel og industri. Godsdrift var aldrig i sombartsk mening autarkisk, i hvert fald ikke i Nordvesteuropa og måske end ikke i Østeuropa. Vi har ganske vist tidligere understreget de autarkiske træk i godsernes produktionsorganisation og driftspotentiale, men i den egentlige produkt- og salgssektor var godserne entydigt markedsrettede; de krævede under gunstige, ydre vilkår ikke nødvendigvis økonomisk, strukturel eller teknisk reorganisation eller reinvestering af væsentligt omfang, men kan nok have bidraget til at bane vejen for social og økonomisk redistribution. Hertil må føjes den kendsgerning, at den langtsigtede og sikre investering i fast ejendom normalt kunne betinge en lidt lavere forretning.²³

Men der må have været undtagelser fra hovedreglen, de mere beskedne investeringskrav; og sådanne undtagelser opstår vel bl.a., når produktionsapparatet forældes eller bliver ukonkurrencedygtigt, eller når det ødelægges på skæbnesvanger vis. Det første blev tilfældet i reformtiden, eller snarest endda før, den anden situation opstod efter svenskekrigene. Ligeså klart kunne investeringsbehov opstå under økonomisk ugunstigt vejrlig. Dette havde åbenbart været tilfældet i årtierne omkring 1600,²⁴ og denne situation genopstod under efterkrigsdepressionen fra midten af 1600-tallet til langt frem i det følgende århundrede, og den blev da tillige kombineret med den tunge beskatningsbyrde. Økonomisk nød og deraf følgende kapitalbehov til investering i gods-handel og hypoteklån medførte en mobilitet, som efter alt at dømme oversteg de normale grænser: mobiliteten på godsmarkedet og behæftelserne oversteg formentlig ressourcerne.

Endelig kan omlægningen af statshusholdningen ikke frakendes et ansvar som medvirkende faktor. Den pludselige immobilisering af international eller dansk handelskapital, investeret i den 'firmavirksomhed', statsmagten udfoldede, kan kun have virket lammende, så meget mere som investeringerne viste sig urentable eller meningsløse.

Selvom staten som forudsætning for sine godsudlæg betingede sig nye lån eller formidling af nye lån, tørrede kilderne snart ud (og blev vel til syvende og sidst en hindring for konsolidering af statsgælden som i England). Men i virkeligheden var der endda tale om en immobilisering til overpriser af kreditorernes egen eller lånte kapital, som i forvejen var forbrugt, og som bragte de fordums kreditorer tab – trods prestigegevinst og mulige 'kapitalistiske' motiver.

Undersøgelserne kunne derimod tyde på, at man ikke bør overdimensionere omfanget af adelsvældets økonomiske forlis. Undergangen synes især at have ramt den mindre godsrige adel og de kredse, som allerede inden statsomvæltningen havde været spundet ind i edderkoppespind af gæld, hvorimod meget kunne tyde på, at en kerne af gamle, højadelige slægter har haft stor økonomisk styrke, befæstet ved slægtskabsbånd over generationer, og at de har været istand til at bevare deres storgodsejerposition.

Det er vigtigt, at lovgivningen så tidligt som 1632-41 med held banede vejen for hypoteklignende lån til afløsning af den ældre personalkredit, en i europæisk sammenhæng vistnok enestående udvikling, selvom bankerne i Sverige, Hamburg og Amsterdam på anden måde kunne øve en tilsvarende funktion. Uden at vi endnu ved noget nærmere om det, synes denne udvikling institutionelt at være blevet videreudviklet fra slutningen af 1600-tallet ved etablering af andenprioritetslån, hvorimod statsmagten udrettede meget lidt for at støtte storlandbruget i dets trængselstider.

De nye ordninger gjorde det muligt at kanalisere adelig og ikke adelig kapital ind i storlandbruget ved konsolideret underpant (evt. med en adelig kautionist som mellemlid), og muligheden blev tilfulde udnyttet, selvom borgerlige kreditorer inden enevældens indførelse ikke nåede at blive dominerende. Meget naturligt nåede den borgerlige udlånsvirksomhed sit største omfang på Sjælland, hvor det københavnske købmands- og akademikeraristokrati spillede en afgørende rolle – side om side med højadelen. Denne situation ændredes ikke efter 1660, da matadorerne frem-

deles kunne udfolde en endda meget omfattende udlånsvirksomhed.

Det første årti efter enevældens indførelse – og privilegiernes bortfald – prægedes meget naturligt af opbruddet efter adelsvældens, selvom der som nævnt kan være grund til at overveje, om ikke ældre forskning har overdimensioneret katastrofens omfang. Men ligeså tydeligt er tendensen til, såvidt det sjællandske og fynske skøde- og panteprotokollmateriale rækker, at debitorer har foretrukket hæftelser og prioritetslån fremfor salg; lånenes størrelse overstiger her langt udlæg og indførsler. På den anden side vidner det sjællandske pantebogsmateriale på en meget tydelig og vedvarende afdæmpning af udlånsaktiviteten efter de første hektiske år indtil midten af 1680'erne og påny fra århundredeskiftet til 1715, da en hastig og uafbrudt stigning satte ind.

Forløbet er vanskeligt at tolke entydigt. Det er sandsynligt, at det mest akutte finansieringsbehov er blevet overstået i 1660'ernes løb, men det kan – som det fremføres samstemmende af samtidige vidnesbyrd – også tillige tolkes som indicium for en absolut eller relativ kapitalknaphed i 1670'erne og 1680'erne eller for uvillighed til at investere i et urentabelt storlandbrug, hjemsoget af restancer, lave priser og en abnorm beskatning. At situationen åbenbart forberedes i 1690'erne er formentlig tegn på både skatteleindringerne (og afgiftslindringerne) i Plessens regeringsperiode og gunstigere krigskonjunkturer. Stigningen i udlånsvirksomheden efter 1715 beror utvivlsomt på krigstidsbelastningen, efterfulgt af de fortvivlede landbrugskonjunkturer.

Konsekvenserne for godsstruktur og godsdrift får vente, hvorimod beskatningsreglerne endnu kræver nogle ord med på vejen. I sommeren 1670 havde regeringen givet sædegårde skattefrihed (undtagen prinsessestyr), men Rentekammeret mente siden, at friheden blev misbrugt ved, at ejerne vilkårligt forhøjede hovedgårdstaksten eller ved at inddrage fæstegods. Især mistænkte man grever og friherrer for at nyde det skatteundtagne 'frihedsgods', henholdsvis 300 og 100 td. htk., lidt for grundigt.²⁵

Efter grundige – omend ikke særligt kyndige – overvejelser ændrede en forordning i december 1682 reglerne således, at sædegårde – men ikke ladegårde – fik skattefrihed, om de havde 200 td. htk. inden for en radius af 2 mil (ca. 15 km) Vel vidende at langt fra alle sædegårde kunne opfylde den betingelse, gav man en frist for komplettering; fristen blev gentagne gange forlænget,

sidst indtil 1695, et vidnesbyrd, som kunne tyde på, at kompletteringen holdt hårdt for mindre og fattigere godser.²⁶ Forordningen selv blev netop motiveret ved de angivelige misbrug. Rentekammeret gik ud fra den lidt naive antagelse, at 200 td. htk. fæstegods måtte kunne forslå til hovedgårdens drift; men efter klager blev der nedsat en kommission til overvejelse af sagen. Der kom aldrig nogen resolution, men en betænkning, der synes at høre til denne sammenhæng, foreslog, at hovedgårde med 20-30 td. htk. kunne nyde skattefrihed for 100 td. htk., hovedgårde med 50-80 td. htk. for 200 td. htk.;²⁷ hvorfor de små hovedgårde pr. td. htk. måtte kræve 3-5 td. htk. fæstegods, medens de større kun behøvede 2,5-4,0 td. htk., melder historien intet om. Snarere kunne man fristes til at antage, at godejernes mange administrative hverv har motiveret reglen.²⁸ Reglerne smager mere af fiskale hensyn end af driftsmæssige overvejelser; som nutidens socialdemokrater – men med andre formål – kunne enevælden ikke få udgifterne til at slå til.

Som tidligere omtalt ville det i dag være meningsløst at skelne gammel adel og ny – læs: tysk – adel; aversionen mod de sidste beror utvivlsomt på oplysningstidens vågnende nationale identitetsfølelsen, men vel fremfor alt på de preussiske overfald 1848 og 1864.²⁹ Ikke, at aversioner ikke tidligere havde været tilstede, men da snarest som frygt for, at uansvarlige kongelige rådgivere skulle underminere rigsrådets politiske position. 1659 advarede Christen Skeel mod kongens 'unge' rådgivere, som tilsidesatte rådets myndighed. Samme frygt nærrede Gunde Rosenkrantz, som – trods kongelig unåde – forsvarede sine synspunkter 1665; fremmede er de, der »ikke har samme fædreland eller herre«. »De, der stammer fra Holsten, Slesvig, Norge kalder jeg ikke for fremmede; de har ikke samme fædreland, men samme herre og er knyttet til os ved slægtskabsbånd«; men begrundelsen modificerede Rosenkrantz klogeligt: han vender sig mod lykkeriddere, ikke mod de, som har gjort sig loyalt fortjent af konge og rige.³⁰ Alt i alt et *me-mento* mod ahistoriske skel.

Stiltiende reception af personer fra monarkiets forskellige rigsdelen kunne fremdeles finde sted under enevælden, hvorimod godsprivilegieændringerne efter 1660 krævede naturalisation eller nobilitering. Rent faktisk spillede godsejerstatus netop på grund af privilegierne indtil 1660 (eller rettere 1670) ingen rolle ved nobilitering, hvorimod civil eller militær karriere hver tegne-

de sig for halvdelen af adelsoptagelserne og under de to første enevældskonger (1660-99) for endnu højere procenter: først under Frederik IV nåede status som godsejer op på halvdelen af alle optagelser.³¹

Selvom det kan være nok så vanskeligt at adskille disse nobiliteringskriterier, og selvom adling bestemt ikke udelukkede senere assimilering som godsejer (eller *vice versa*), foregik der altså en vis formel afbureaukratiseringsproces især under Frederik IV til fordel for mere klassisk godsejerstatus. Det udelukker heller ikke, at embedsmænd – endda i stigende grad – modtog nobilitering efter at have konsolideret sig som godsejere, men den herkomstmæssige opgørelse tyder snarest i retning af, at 'helstaten' – monarkiet som helhed – og social mobilitet i stigende grad kom til at øve indflydelse.

Endnu et par vigtige elementer gør det vanskeligt at isolere den gamle adel fra de nytilkomne grupper. For det første havde regeringen allerede ved udstedelsen af adelsprivilegierne 1661 nok tilstået adelen »rang og præ« frem for andre stænder, men den undtog udtrykkeligt »Vore betjente, som ikke er af adelig stand, og dog fornemme charger betjener«. Den første rangforordning 1671 gav da også de højeste statsembeds mænd rang fremfor adelige, når de ikke selv beklædte sådanne embeder. 1679 specificerede en ny forordning en række charger, som nu automatisk gav indehaveren og hans børn adelsfriheder, og endelig gav en rangforordning 1693 forskrifter for rangbestemt graduering af adelen og borgerlige i de tre højeste rangklasser, der fik adelig frihed og for deres efterslægt på lige fod med fødselsadelen.³²

For det andet udstedte Christian V også 1671 'Privilegier for grever og friherrer'. Forordningen var blevet til efter forestilling af 'kabinetssekretær' Peder Schumacher (Griffenfeld) og kansler Frederik Ahlefeld efter franske og tyske mønstre, som lagde kongen på sinde, at en sådan eliteadel ville omgive monarken med større »lustre« og samtidig tjene til at så splittelse i adelen; »lighed blandt noblessen« tjente efter majestætens opfattelse »alene til en aristokratisk regerings befæstelse«. ³³ Trods sit tydelige politiske sigte forlangte forordningen, uanset alle andre kvaliteter, at kandidaterne havde ved »middel og formue sådan præeminens og værdighed med lustre og tilbørlig anseelse at beklæde«. Grænserne for et grevskab og et baroni fastsættes til henholdsvis 2.500 og 1.000 td. htk. og feudaliserede betingelser for besiddelse og succession.

På mange måder er greve- og friherreprivilegierne et entydigt vidnesbyrd om den ældste enevældes neurotiske mistro til de gamle aristokratiske slægter og deres mulige hensigter. Men forsøget på at så splid og at skabe en eliteadel knyttet til enevælden blev nærmest en fiasko; i hele perioden 1671-1720 lod kun fem gammeladelige sig friste af greveværdigheden (alle i 1670'erne) og 15 af friherretitlen (heraf 12 inden 1689); adelen fik derimod et tilskud over hele perioden af yderligere 24 grevskaber og 13 baronier, men de gamle slægters stemninger reflekteres vel bedst netop af karikeringen af opkomlingene i 'Grevens og friherrens komedie'.

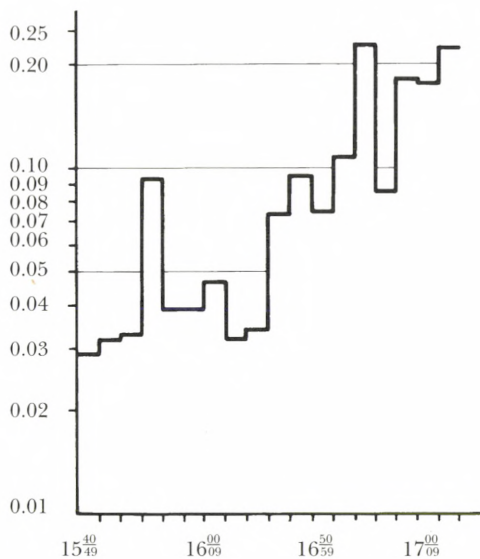
Trods de antikverede, feudale betingelser er det på den anden side specielt vigtigt, dels at den nye eliteadel bevidst skulle knyttes så tæt til jordbesiddelse, dels at den eksklusive værdighed efter sagens natur kun kunne appellere til de allermest velstående godsejere, uanset ihærdige forsøg på at friste ved dispensation fra reglerne. Både rangforordningerne og greve- og friherreprivilegierne vidner således om fundamental omformning af adelsbegrebet under den ældre enevælde. Det inkorporeredes i det enevældige monarkis tjeneste, dels ved etableringen af en storgodsejende eliteadel og dels ved at forbinde den nye magtelite med adelige friheder, der jo blev nært forbundet med godsbesiddelse i praksis.

Socialhistorisk må vi da konkludere, at de traditionelle sondringer mellem adelsgrupperinger af forskellig national, professionel eller anden herkomst vanskeligt lader sig opretholde, når hovedsagen er, at den politiske og sociale elite i Danmark – trods alle andre tilløb – forblev godsbaseret også under enevælden. Der optræder sociale forskelle, statusforskelle og størrelsesforskelle, som alle har en betydning; grænserne mellem adel og administrativ rangelite sløres i hvert fald indtil 1693, og der kan være tale om, at enevoldskongerne – eller deres bagmænd – bevidst har ønsket at skabe barrierer eller spændinger. Det afgørende må dog være, at den adelige godsejergruppe fra vort synspunkt snarest bør betragtes som en organisk og funktionel enhed end splittes op i delgrupper; det samme gælder delvis også borgerlige godsbesiddere i kraft af den sociale mobilitet. Synspunktet underbygges ved, at enevælden efterhånden selv accepterede denne kombination af godsejer- og magtelite.

Som sociologisk standardmodel regner man som bekendt med en 'gennemtrængelighed' (permeabilitet) i et standssamfund på

20 %, dvs. at chancen for at hæve sig til en højere stand – eller at synke til bunds – har været 1:5.³⁴ For den 'gamle danske adel' lå procenten 1540-1659 på kun 5 %, en fjerdedel af det potentielt mulige, beskyttet som den var af rigoristiske privilegieværn. Forløbet (fig. 1) præges af en 'normal' gennemtrængelighed på kun 3,0-3,5 %, men den gennembrydes ca. 1690 af langt højere tal: assimileringen af fremmede *military enterprisers* i det danske gods-ejer-slaraffenland, ofte også med en dansk ægtefælle.

Figur 1. Tilgangen af mænd til den danske adel 1540-1719 (permeabilitetsparameter)

Kilder: Sv. Aa. Hansen, anf. arb. s. 237 (tabel 9.8) og 312; P.C. Matthiessen, anf. arb., s. 292.

Til sammenligning kan det skønsvist beregnes, at normalpermeabiliteten i Sverige 1600-09, 1700-09 og 1750-59 androg 0,28-0,34 (dvs. 28-34 % mobilitetschance), og at den ved stormagtstidens kulmination 1650-59 nåede helt op på 0,63.³⁵ Den normale mobilitet ligger altså gennemgående i overkanten af den sociologiske skabelon, i akutte behovssituationer langt over, bl.a. vel et udtryk for den svenske stormagts effektivitetskrav og en ganske tankevækkende illustration af, at et kastepræget og agrarpræget privilegiesamfund som det danske ikke kunne gennemføres eller i hvert

fald ikke opretholdes i Sverige. På den anden side brydes udviklingen i Danmark tydeligvis allerede fra 1630; den afspejler den vordende magtstat og forklarer også rigsrådets ængstelse ved invasionen af fremmede eller udenforstående. Bortset fra en reaktionsperiode i 1680'erne arbejdede mobilitetsmulighederne sig dog først i 1670'erne op i nærheden af det, man kunne betegne som standssamfundets teoretiske standard, men stadig uden at godsdrift, bureaukrati og administration som i Sverige blev adskilte eller ligefrem modsatte størrelser. Det lå jo også allerede i skattestatens etablering og manglen på administrativ ekspertise selv.

Udfra disse synspunkter kommer der til at ligge væsentlige spændingsmomenter i det sene danske adelsvældes magtkoncentration og eksklusivitet, i den formodede ophobning af sociale spændinger og økonomisk belastning ved statsomvæltningen i 1660 og i den justeringsproces, der måtte finde sted under den ældre enevælde, men netop med strenge forbehold for, at den gradvis måtte acceptere eller affinde sig med systemets godsejerprægede strukturer, så store sociale og økonomiske forandringer de end måtte indebære.

Uden her at kunne gå i enkeltheder med adelens vilkår før 1660 tyder materialet for det første på, at den økonomiske vækst 1560-1645 – skønt langtfra ubrudt – i høj grad har begunstiget den i forvejen mest godsrige adel, som kunne drage de optimale fordele af rationel godsdrift og vedblivende efterspørgsel. Selvom fordelingen af adelsgodset naturligvis aldrig har været ligelig, præges årtierne omkring 1600 af polariseringsprocesser, koncentration af uhørt store godsmængder i hænderne på et snævert fåtal af højadelsslægter, som på det nærmeste også monopoliserede besættelsen af rigsrådspadser og lensmandsposter.³⁶

I 1625 var koncentrationen nået så vidt, at en tredjedel af landets godt 500 godsejere sad inde med lidt over tre fjerdedele af det samlede adelshartkorn, de resterende to tredjedele af ejerne med 22 %, heraf halvdelen af samtlige godsejere med blot 10 % af godsmassen. Og denne uhyrligt skæve godsfordeling ændredes efter alt at dømme ikke før enevældens indførelse; men materialet tyder samtidig på, at tilsvarende polariseringsprocesser – eller om man vil, aristokratiseringsprocesser – også gjaldt Københavns og enkelte større provinsbyer med et relativt kapitalstærkt og efterhånden veluddannet købmandsborgerskab, hvis kritik af adel og privilegering vi har kunnet iagttage fra 1630'erne. Resultatet blev,

at et stadig mere oligarkisk præget samfund konfronteredes med magtstatens vækst fra 1630.

Det andet væsentlige træk ligger i den adelige gældsstiftelse, der traditionelt er blevet tolket som udslag af umådehold, og som ved enevældens indførelse skulle have gjort adelen afhængig af borgerlig kapital, naturligvis med den konsekvens, at privilegierestriktionerne blev socialt og økonomisk så meget des mere urimelige. Man kan naturligvis ikke udelukke optagelse af lån til konsumption eller kulturelle investeringer (uddannelsesrejser, herregårdsbyggeri), men sandsynligheden taler for at lån til investering eller reinvestering må have spillet en væsentlig rolle, ikke mindst til overvindelse af de hyppige økonomiske kriser.³⁷

Både det dyre pengemarked (omslaget) i Kiel – og i de første årtier af 1600-tallet – det kongelige kammer fungerede som væsentlige finansieringskilder, men et afgørende træk lå dog i, at gældstransaktionerne prægedes af hektisk og usund spekulation, som for kapitalstærke eller manøvreduelige adelige kunne bane vejen for godssamling på betrængte standsfællers bekostning. Spekulationsvirksomheden bidrager givetvis til forklaring af de godskoncentrationsprocesser, vi har kunnet iagttage, ledsaget af social og politisk magtkoncentration hos den aristokratiske elite og udsondringen af et adelsproletariat.

Først da situationen i 1620'erne nærmede sig gældskaos, greb regeringen ind, mest skelsættende ved en forordning om underpant 1632, som i embryoniske former banede vejen for forvandling af det gamle og privilegiebeskyttede, personlige 'forløfte' til hypoteklignende og fast forrentede hæftelser i fast ejendom. Endnu et skridt i retning af modernisering tog man ved en forordning 1641, som ændrede den kategoriske pligt for uadelige til at afhænde gods, de måtte være kommet i besiddelse af, »inden år og dag« til en regel om årlig opbydelse.³⁸ Det blev nu muligt at kanalisere ikke-adelig kapital ind i den adelige godsdrift.

At lovgivningen har fungeret efter sin hensigt bekræfter landstingenes skøde- og panteprotokoller, samtidig med at Kielermarkedet tabte sin betydning. Protokollerne dokumenterer tillige, at det overvejende var mindre hartkornsbesiddere, som måtte ty til pengemarkedet, efter konjunkturskiftet omkring 1645 undertiden også større. Borgerlig kapital spillede en voksende rolle, men den nåede aldrig før 1660 at blive dominerende; markedet domineredes ubetinget af snævre klaner af storgodsejere, som fremde-

les forenede økonomisk velstand med politisk og administrativ indflydelse, en magtkoncentration, som befæstedes ved slægtskabsbånd, og som kunne række over flere generationers flittige kapitalarbejde.³⁹

Problemerne er altså ikke så forenklede, at vi kan regne med en generelt svækket godsejeradel. De mest udsatte grupper – åbenbart hyppigst mindre (eller mindre drevne) godsejere, adelsener eller de foregående generationers forhærdede spilleflugle og deres arvinger – havde hørt til landstingenes faste klientel og kom fortsat til at gøre det. Tilbage stod alligevel en hård kerne af magtfulde højadelsslægter, et snævert og fasttømret oligarki, som naturligvis ikke undgik krigens og ødelæggelsernes tab, men som dog fremdeles kunne tænkes at gøre sig gældende, slægter som Skeel, Krabbe, Friis, Thott, Rosenkrantz, Brahe, Juel, Sehested, Reedtz, Gersdorff osv., som vidste at overleve.

Den indbyrdes adelige godsfordeling var ved midten af 1600-tallet ikke væsentlig anderledes end den havde været 1625; den maksimale udjævningskoefficient kan da beregnes til 40,5 %. At denne situation ændres under enevælden, vender vi senere tilbage til, fordi godsejergruppen da blev anderledes sammensat, fik tilskud af enevoldsadel og borgerlige, som på ny ville gøre en isolering af den gamle adel uhensigtsmæssig. Kun så meget får allerede her stå fast, at godsbesiddere i det helt store format stadig forekom blandt de gamle ætter. Til de ca. 700 td. htk. Ove Juul til Villestrup i forvejen ejede, føjede han 1657-68 ved arv eller køb 1.300-1.400 td.; Jørgen Christensen Skeel ejede 1695 ca. 6.400 td. htk., sønnen Christen 5.400 td. i 1725 (efter at have måttet afstå gods på Sjælland) og rentemester Mogens Friis har ligeledes været god for 6.700 td. htk.

Hvor stor en gældsstiftelse, der måtte likvideres de første år efter enevældens indførelse, unddrager sig enhver form for beregning. Det galleri, landstingenes skøde- og panteprotokoller præsenterer os for, er hyppigt den foregående generations debitorer, som måtte gøre opbud eller fortsætte gældsstiftelsen, på Fyn f.eks. boet efter Ejler Høg til Dallund, på Sjælland Stygge Høg til Gjorlev, Jacob Grubbe til Espe eller alkymisten Valdemar Daa til Borreby, som »destillerede« store godsmængder bort, i Jylland Otte Friis til Grubbesholm, Jørgen Marsvin til Aunsbjerg og Valdemar Skram til Nørkærgård.⁴⁰ Enkelte endte deres dage i »usle bondevilkår« eller tog til takke med nådsensbrød hos slægtninge, andre

gik også menneskeligt til grunde som den begavede, men fysisk hæmmede Stygge Høg, som efter sin skilsmisse 1673 blev »grueligt dybt inklineret til drik og kvindfolk uden forskel«; gevinsten høstede broderen, diplomaten Just Høg, svogeren Henrik Juell og svigerfaderen Erik Grubbe til Tjele.

En særligt udsat gruppe synes den foregående generations adelsenker at have været, Maria Ulfeld til Basnæs (vist på grund af byggeforetagender, hun ikke magtede), svigerinden Ingeborg Arenfeld til Selsø og selv en så velstående dame som Dorthe Daa, enke efter den hovedrige norske statholder Gregers Krabbe til Torstedlund. I det sidste tilfælde kan netop likvideringen af ægtefællens storladne kreditorimperium have været en del af forklaringen.⁴¹

Til et skøn over den gamle adels godstab går det ikke uden videre an som Knud Fabricius og Svend Aage Hansen at regne med godser som måleenhed, en pendant til den engelske *counting of manors*. Dels giver de anførte tab af hovedgårdshartkorn ikke noget virkeligt mål for godsernes tilliggende, der varierede betragteligt, dels ændrede hovedgårdsbegrebet i nogen grad karakter med de tilløb til storgodsdrift, som kan konstateres, og endelige kan denne opgørelsesmetode ikke indfange frasalg af fæstegods, som kunne æde sig ind på mangan gældsat herregård.⁴² Indtil 1650'erne giver rostjenestetaksationer og kontributionslister med hartkornsspecifikationer et langt sikrere alternativ til opgørelser på forskellige tidspunkter, og efter enevældens indførelse kan udviklingen forfølges videre i Rigsarkivets voluminøse serie af adelige jordebøger 1660-65, matrikelforarbejderne i 1680'erne og krigsskatteregistre 1714-19.

Et tab på 20-30 % af godsmassen som følge af udlæg for gæld ved 1660 (eller for den sags skyld senere) ligger dog nok i overkanten af det realistiske. Statistisk – og med de mangler, som ligger i teknikken – optræder gammeladelige 1660-89 som købere af 60 % af de herregårde, standsfæller solgte eller måtte sælge, 1690-1719 endda 83 %. Til trods for sin vitterlige svækkelse blev den i andengenerationen istand til i en vis udstrækning at konsolidere sine positioner.⁴³ De egentlige tvangssalg faldt følgerigtigt fra 30 % af samtlige salg 1660-69 til 25 % i 1680'erne og derefter brat til 6 % i den følgende generation, medens overtagelse ved magelæg, arv eller giftermål tilsvarende steg fra 13-14 % i enevældens første slægtled til mellem fjerdedelen og halvdelen i det andet.

Ikke mindre iøjnefaldende er den ujævne interesse for at etablere sig som godsejer blandt enevoldsadelige og den absolut faldende købelyst blandt borgerlige.⁴⁴ Til gengæld er det tydeligt, at uadelige og i højeste grad også nyadelige embedsmænd i stigende omfang optrådte som godskøbere. Det kan i kildematerialet være vanskeligt at skelne mellem ægte embedsmænd og sinecurer blandt de legioner af officerscharger, råder og assessorer, som optræder. Men sandt var det, som en fynsk præst konstaterede 1685 (da alle sognets tre godsejere befandt sig i konkurs): »Nu er (og det til dels ved suveræniteten) den periode opstået i Danmark, hvor de lige med adelen karakteriserede embedsmænd såvel afløser de gamle adelsmænd i formue som i anseelse og vælde, og som en følge deraf lidt efter lidt tiltrådte de godser, som hine tilforne endogså udelukkende har været i besiddelse af«. Sammenhængen mellem godsbesiddelse og topbureaukrati, adel og rang konsolideredes under enevælden og blev af Christian V opfattet som et positivt engagement til både riget og monarken.

Med det uhensigtsmæssige ved opgørelsesmetoden *in mente* hæfter man sig dog ved, at der 1660-1719 registreres i alt ca. 1200 salg af hele godskomplekser; statistisk er hvert af landets ca. 800 godser altså blevet handlet halvanden gang i løbet af perioden eller mere reelt, ca. 3 % af landets godser omsættes årligt og omtrentligt uforandret, et meget højt tal og et tal, som vidner om en meget høj grad af mobilitet; hertil kommer så også det uberegnelige frasalg af fæstegods.⁴⁵

Det er kun naturligt, at usikkerheden i de første årtier efter 1660 afspejles i, at knapt halvdelen af alle godssalg var førstegangsaftægter (i frit køb eller *per force*), og at denne procentdel efter århundredeskiftet nåede ned på ca. en tiendedel.⁴⁶ Så socialhistorisk uheldigt det end er at lægge for skarpe skel ind mellem de enkelte adels- og ranggrupper, adel var de uanset herkomst. Konfronteret med reduktionerne havde den nye adel i Sverige varigt vanskeligt ved at vinde fodfæste som godsejere, og såvel den gamle adel som den nyadel, der eksisterede før reduktionerne (1654 og fra 1680), mistede hurtigt terræn;⁴⁷ en klar illustration af både strukturelle forskelle mellem den svenske militærstat og den gods- og skattebaserede danske magtstat og af den langt højere grad af tidlig professionalisering i Sverige.

Tabel 3. *Adelig hovedgårdsbesiddere og embedsmænd 1625 og 1700.*

	1625	1700	
		gl. adel	enevoldsadel
Hovedgårdsbesiddere	84 %	54 %	75 %
Civ. og mil. embedsmænd	5 %	41 %	17,5 %

Kilde: Sv. Aa. Hansen, anf. arb., tabel 8. 4-5 jf. tab. 2.17.

Tabel 4. *Adelige godsejere og embedsmænd i Sverige 1620-1709.*

godsbesiddere	Ny adel		gammel adel
	1. generation	yngre gen.	
1620-29	91 %	61 %	86 %
1660-69	60 %	32 %	55 %
1690-99	34 %	33 %	48 %
1700-09	34 %	33 %	45 %
Civ. og mil. embeder			
1620-29		84 %	84 %
1660-69		94 %	82 %
1690-99		94 %	84 %
1700-09		88 %	78 %

Kilde: I. Elmroth, anf. arb., s. 87 (tab. 12), 214 (tab. 40) og 216 (tab. 41).

Det andet væsentlige træk: Det reelle og socialhistorisk mest interessante problem ligger uomtvisteligt i den gamle adels næsten ka- steagtige afgrænsning og sociale eksklusivitet. I modsætning til andre europæiske adelssamfund – Polen, Spanien med talstærke lav- adelsgrupper – har den danske adel i 1600-tallet næppe talt mere end 0,25 % af hele befolkningen. Og selvom der fandt en vis naturalisation eller stiltiende reception sted, fortrinsvis af fremmede officerer og diplomater, var den ikke tilstrækkelig til at opveje de genealogiske og sociale tab; årsagerne ligger snarest i, at rigsråds- og adelskredse selv ønskede en begrænsning af naturalisationer- ne, først og fremmest af økonomiske grunde, konkurrencen om len og jordegods. Disse strømninger spores allerede ved tronskif- tet 1588, men blev særligt mærkbare ved midten af 1600-tallet.⁴⁸

Nationale eller professionelle aversioner har der i hvert fald ikke været tale om. Den nationale slagside under enevælden har senere undersøgelser eftertrykkeligt dementeret (men ikke hof- fets toneangivende tyskpræg indtil linjen senere krydses af franske

modestrømninger). Af de 151 slægter, som 1536-1660 optages i den danske adel, var 13 % dansk-norske, eller om man rigtigere medregner Slesvig og Holsten, da 34 % fra monarkiet. 1660-1766 forøgedes den danske adel med 278 slægter, heraf 54 % dansk-norsk eller 76 % fra monarkiet som helhed.⁴⁹

Endnu ét socialhistorisk træk er væsentligt i denne forbindelse: den nyeste forsknings påvisning af, at decimeringen af højadelen (her defineret som de slægter, der sædvanemæssigt besatte pladserne i rigsrådet) ikke foregik med tilnærmelsesvis samme fart som for menige eller lavættede slægters vedkommende, utvivlsomt fordi adgangen til embeder, politisk indflydelse og – som vi skal se – godsophobning gav disse slægter langt bedre overlevelsesvilkår og reproduktionsmuligheder; for den menige adel fremskyndes tilbagegangen kraftigt fra 1640'erne, medens den varigt, men langt mere afdæmpet sætter ind for højadelen i 1670'erne.⁵⁰

Forklaringen ligger, som Svend Aage Hansen har kunnet påvise, i den såkaldte standsdiffusion: at mange adelige – og især de mindst velstillede – for at skaffe sig udkommet under enevældens ændrede vilkår måtte søge over i andre erhverv, fortrinsvis lavere officerscharger, at de – om erhvervet overhovedet tillod det – giftede sig relativt sent og uden for stand eller omvendt, at adelsfrøkener kunne se deres fordel ved ikke-adelige ægteskaber.⁵¹ Det betød ikke, at godsbesiddende højadelige ikke søgte ind i embedskarrierer eller indgik ægteskaber uden for den gammeladelige kreds; tværtimod tyder materialet på, at de fremdeles – trods alle myter om enevoldskongernes aversioner – formåede at forbinde godsbesiddelse og topposter i administrationen. At samtiden selv var opmærksom på disse skel og deres økonomisk-sociale perspektiver, vender vi senere tilbage til.

Klarest afspejles standsdiffusionens virkninger i en opgørelse af, hvor store procentdele af adelen, der levede af godsbesiddelse eller måtte ty til civil eller militære embedskarriere. Det er unødvendigt at tilføje, at procentandelen af godsejere i de højadelige slægter lå langt højere end gennemsnittet, men ligeså iøjnefaldende er det af tabellens tal, at enevoldsadelen – adel med patenter eller naturalisation efter 1660 – havde formået at vinde fast fodfæste som godsejere, et *memento* mod at anlægge for stærke sociale, nationale eller andre skel. En ganske kort sammenligning med Sverige (tabel 4) kan her tjene til at sætte

den kendsgerning i relief, at godsbesiddelsen i Danmark forblev det faste fundament for den socialt og politisk toneangivende adel; modsat Sverige, hvor hverken den gamle eller den ny adel viste sig istand til at fastholde godsbesiddelsen. Det svenske kil-demateriale kan ikke stå mål med det danske, men også her fandt der – som Bjørn Asker sandsynliggjorde – en social polarisering sted.

Kort sagt: de ældre bastioner holder ikke længere. Socialhistorisk – men ikke nødvendigvis i andre henseender – kan de ældre sonderinger mellem gammel adel og ny ikke holde stand over for moderne kritik. Adelen – herunder også elitegruppen – bør holdes sammen, og man må efter Sv. Aa. Hansens undersøgelser regne med en betydelig grad af standsdiffusion og social mobilitet i begge retninger. Heller ikke Knud Fabricius' og Sv. Aa. Hansens beregninger over godstab og mobilitet kan stå for en prøvelse; metoderne var for primitive, men til deres undskyldning bør det tilføjes, at de ikke rådede over det datamateriale, vi har, og heller ikke over nutidens databehandlingsteknik.

Noter: 13. Ejendomsbesiddelsens forvandling 1660-1730: Formelle og sociale rammer

1. C.O. Bøggild-Andersen, *Statsomvæltningen i 1660*, s. 93-95, 416-21, også for det flg.
2. *Kjøbenhavns Diplomatarium I*, s. 698 f.; jf. Edv. Holm, *Danmark-Norges indre Historie I*, s. 117-24.
3. De tre sæt privilegier: H. Giøde, *Forordninger 1643-1670*, s.d. 1661 24/6.
4. Jf. ovf. kap. 10.
5. Joh. Jørgensen, *Rentemester Henrik Müller*, s. 78-81.
6. RA. D. Kanc. Rtk. B.215 I: Overslag 1656; jf. Aa.F. Blomberg, *Fyns vilkår*, s. 481 og *HT 74 1974*, s. 444 f.
7. J.A. Fridericia, *Studier over adelsvældens historie*, s. 50 f., 55 f., 62 f. – Skåne udelades her af sammenligningerne.
8. Regner man nemlig med en uforandret mængde gejstligt gods i Jylland, vil tabet ligge på 40 %, på hartkornsbasis 39 %.
9. I de tre nævnte regioner fordeler kronens tab og borgerlige gevinster sig således (antal gårde)

	kr. tab	borg. gev.
Nordvestsjælland	2.509	1.810
Vest- og Midtjylland	2.310	1.598
Øst- og Midtjylland	2.498	3.252

10. Lignende synspunkter (her udtrykt ved godsbesiddelse) anlægger Knud Prange, omend tallene er usikre, *Jy. Saml.* Ny r. VI, s. 11-14, 429.
11. Jf. f.eks. Blomberg, *Fyns vilkår*, s. 532 ff.; C.S. Christiansen, *Formuesforhold*, s. 357-80; Hugo Matthiessen, *Snapstinget*, s. 35-69.
12. *Jens Bircherods dagbøger*, s. 504, 509; jf. s. 400.
13. F. Braudel, *The Mediterranean II*, s. 725-33.
14. W. Sombart, *Der moderne Kapitalismus I*, s. 63 ff.
15. Sst. I, s. 836; jf. s. 319-26 (Definition af kapitalismen) og 327-40 om drivkræfterne.
16. Sst. II: 2, s. 1113-18; I, s. 853-58.
17. Hobsbawm, *The General Crisis*, s. 14f.; jf. også Kiernan, *State and Society*, s. 257 ff.
18. Hobsbawm, *The General Crisis*, s. 24-27.
19. Sst., s. 33-41; Kiernan, *State and Society*, s. 268 ff.
20. Således Steensgaard, *Det syttende århundredes krise*, s. 499-504; jf. s. 475 og 494, hvis synspunkter jeg kan tilslutte mig.
21. Paul Ries argumentation for at tilskrive den samtidige satiriker Jacob Worm værket er ikke bindende (D. Lohmeier, udg., *Arte et marte*, s. 43-66); mere plausibel forekommer John T. Lauridsen identifikation af Klingenberg med komediens 'Klingenbeutel'; *Adelsreaktion og politisk satire*, s. 9-25.
22. R. Molesworth, *An Account of Denmark*, s. XXX.
23. P. Ingesman o.a. *Dansk adel 1300-1600*.
24. Sst.,
25. C.S. Christiansen, *Statshusholdning I*, s. 315 f.; II, s. 514 f.
26. Sst. II, s. 515-18.
27. Sst. II, s. 518 note 10.
28. Birgit Løgstrup, *Den bortforpantede statsmagt*.
29. Jf. O. Feldbæk, *Dansk identitetshistorie I*, Kbh. 1994, s. 2. Symptomatisk nok spiller den nationale identitet ingen rolle i svensk forskning, selvom nok så mange nyadlede var af tysk eller tysk baltisk herkomst.
30. P.F. Suhm, *Nye Samlinger 2*. Kjbh. 1792, s. 299-310; Chr. Bruun, *Gunde Rosenkrans*, s. 95-104; jf. Alb. Fabritius, *Danmarks Riges Adel*, s. 31-34.
31. Sst., s. 39, 49 f. med tabellerne.
32. N.G. Bartholdy, *Adelsbegrebet*, s. 577-650.
33. For dette og det flg. Alb. Fabritius, *Danmarks Riges Adel*, s. 50; Sv. Aa. Hansen, *Adelsvældens Grundlag*, s. 32 f., 207-10; L. Dombernowsky, *Lensbesidderen som amtmand*, s. 33-44; jf. også de vigtige afhandlinger af B. Bjerre Jensen, *Christian V.s greve- og friherreprivilegier*, s. 89-130, og: *Kilder*, s. 223-41.
34. K. Svalastoga i *Nationaløkonomisk tidskrift*, 103, s. 131 ff.; for det flg. P.C. Matthiessen, *En note om permeabilitetsparameteren*. Sst. 104, s. 291-94, hvis beregningsmetode følges her.
35. Beregnet på grundlag af materialet hos I. Elmroth, *För kung och fosterland*; for det flg. sst. kap. VIII-XII og B. Asker, *Officererna och det svenska samhället*.
36. Sammenfatningsvis for dette og det flg. *Dansk socialhistorie III*, s. 266 ff. og *Hansische Geschichtsblätter* 98. Köln-Wien 1980, s. 65-75.
37. For dette og det flg. Fenger & Ladewig Petersen, *Adel forpligter*, s. 151-70, 190-242.
38. Sst., s. 42 f., 56 f., 119-30, 243-60, 351 f., 359-61, 373-75; jf. ovf. kap. 10.
39. Sst., s. 261-305.

40. Jf. f.eks. H. Land Hansen, *Eiler Høeg*; H. Matthiessen, *Snapstinget*, s. 55 f.; Aa. F. Blomberg, *Fyns vilkår*, s. 533 ff., 539 ff.
41. Fenger & Ladewig Petersen, *Adel forpligter*, s. 293 f., 314 f.
42. K.V.J. Jespersen, *Rostjenestetaksation og adelsgods*, s. 16-26.
43. Sv. Aa. Hansen, *Adelsvældens Grundlag*, s. 171 f. Jf. K. Fabricius, *Enevældens dæmring*, s. 489-94, og Pranges kritik i *Jy. saml.* Ny r. VI., s. 6-10.
44. Sst., s. 173 f., 181 f. Salg til ikke-gammeladelige androg:

	enevoldsadel		uadelige ialt		ialt
1660-89	32	10 %	238	78 %	304
1690-19	25	19 %	98	76 %	129

Sv.Aa. Hansen synes at undervurdere embedsmænd i enevoldsadelens godsbesiddelse: jf. C. Christensen (Hørsholm), *Agrarhistoriske Studier* II, s. 208 ff.

45. En stikprøveundersøgelse af 37 lollandske, fynske og langelandske godser (i alle størrelsesordener) omfattende ca. 12.340 td. htk. i 1662 og 1682-83 viser forandringer på i alt 1.880 td. htk. (903 td. på plussiden og 977 på minussiden), dvs. ca. 15 % eller nært 0,75 % årligt; RA, Rtk. 311.19-32 jordebøger 1660-65; RA, Rtk. 2215.231-35 Specifikationer på sædegårde 1682-1771.
46. Sv. Aa. Hansen, tab. 6.11 og 6.14.
47. I. Elmroth. *För kung och fosterland*, s. 83-96, 189-217.
48. K.J.V. Jespersen, red., *Rigsråd, adel og administration*, s. 123-35.
49. K. Prange i *Historie. Jy. saml.* Ny r. VI, s. 3-5; *Indfødsretten* s. 5 f.
50. Jf. hertil Sv. Aa. Hansen, *Adelsvældens grundlag*, s. 32 f., 194-98, 238-41, 244-47, 249-51, 256-58, 164 f., 276; K.J.V. Jespersen, *Rostjenestetaksation og adelsgods*, især kap. VII; samme, red., *Rigsråd, adel og administration*, s. 132-52.
51. Sv. Aa. Hansen, *Adelsvældens grundlag*, s. 199-22.

14. Ejendomsbesiddelsens forvandling 1660-1730: Konkrete forhold

Det empiriske kildemateriale, som må lægges til grund for en vurdering af de politisk socialt og politisk ændrede vilkår efter 1660, består overvejende af fiskale kilder. Det blev – med tidens hemmelighedskræmmeri *in mente* – ikke indsamlet af statistiske eller tilsvarende grunde, men til beskatningsformål, og det må af samme grund påkalde sig mistro. Intet i denne verden kan hverken i datiden eller nutiden hindre, at skatteyderne reagerer mod ublu krav. Det kan iagttages, såsnart skattestaten meldte sig: den selvligningsret, adelen havde fået 1627 som vederlag for sin kontributioner, blev misbrugt groft, og i 1670 mistænkte Rentekammeret som nævnt godsejere for at manipulere med hartkornstal.¹

Den første kildegruppe består af de adelige jordebøger, Rentekammeret indkrævede 1660-65 som grundlag for beskatning og matrikulering, i alt 64 solide pakker på Rigsarkivet.² De unddrager sig normalt kontrol, men udmærker sig ved deres uensartethed, som rækker fra den største omhu (Sehested) til regulært sjusk (uden sammentællinger), og som præges af Rentekammerets upræcise anvisninger om fæstegodsets tilstand. Og så vidt vides, blev der ikke foretaget nogen kontrol.

Anden kildeserie bliver da forarbejderne til den store matrikulering i 1680'erne, der bygger på både opmåling og bonitering, omend af ujævn og faldende kvalitet, efterhånden som arbejdet skred frem, og Rentekammeret indså, at det samlede hartkornstal ville blive væsentligt lavere end 1664.³ Endnu i 1690'erne foretog Rentekammeret nedslående beregninger, som ubarmhjertigt afslørede forskellen, men som ikke hindrede det i at foretage manipulationer med gamle og nye hartkornstal.⁴

Værst tog forholdene på Fyn sig ud, selv uden sminke, efterfulgt af Sjælland, hvorimod de tegnede sig mindre dystre for Lolland og Falster, enkedronningens livgeding. Netop her foretog man en kalkulation efter gods-kategorier (tabel 1-2).⁵

Det meget uensartede billede lader sig ikke forklare; kun så meget får stå fast, at bortset fra Falster (som udelukkende tilhørte kronen) klarede de lollandske herregårde sig tåleligt, og at tabene blev markant større på bøndergodset (undtaget Lollands Nr.

Tabel 1. *matrikelsammenligninger: hele landet*

1688 25/8	gl. hart- korn	nyt hart- korn	tab	pct.	u. forh.
Sjælland	140.838	115.939	24.997 ^{a)}	17,2	–
Lolland Falster	36.066	29.908	4.841 ^{b)}	13,4	–
Fyn-Langeland ^{c)}	70.796	55.956	14.840	21,0	27,0
Jylland ^{d)}	179.245	151.521	27.724	15,5	20,4
a) rettet fra hhv.	136.805	116.024	20.787	15,9	–
b) rettet fra hhv.	33.372	29.715	3.657	10,9	–
c) med $\frac{1}{12}$ forhøjelse					
d) med $\frac{1}{16}$ forhøjelse					

Tabel 2. *Lolland-Falster*

herred	sædegårde				bøndergods			
	gl. htk.	nyt htk.	ændr.	pct.	gl. htk.	nyt htk.	ændr.	pct.
Fuglse	558	574	+16	+2,9	5.207	4.187	÷1.020	÷19,6
Musse	645	738	+93	+14,4	6.894	5.533	÷1.361	÷19,7
Sdr. h.	286	287	+1	+0,3	4.077	4.215	÷138	÷3,4
Nr. h.	358	309	÷49	÷13,7	3.819	4.335	+516	+13,5
Falster	–	97	+97	–	6.346	4.514	÷1.832	÷28,9
Sdr. h.								
Falster	155	107	÷48	÷31,0	5.024	4.169	÷855	÷17,0
Nø. h.								
I alt	2.002	2.113	+111	+5,5	31.370	26.948	÷4.422	÷14,1

herred). At Lolland som helhed tilhørte landets fattigste egne forklarer intetsomhelst, eftersom jorden var frugtbar nok. En parallel beregning anstillede Rentekammeret i 1688 for Hald og Skivehus amter (tabel 3).

Her tegnede situationen sig helt entydigt med fald (på nær et par enkelte undtagelser) og et fald, som var væsentligt mere jævnt fordelt på sædegårde og fæstegods. Til gengæld havde Hald og Skivehus både mager og fed jord; medens forholdet mellem hartkorn og dyrket areal på Lolland og Falster lå på 4,1-2,1, faldende jo længere man rejste vestpå, androg det i Skivehus og Hald amter henholdsvis 6,0 og 7,9.⁶ Forklaringen kunne da ligge i jorden bonitet.

Tabel 3. *Hald og Skivhus amter* (1688).

herred	sædegårde				bøndergods			
	gl. htk.	nyt htk.	tab	pct.	gl. htk.	nyt htk.	tab	pct.
Middelsom	181	163	18	9,9	2.105	1.747	358	17,0
Nr. Lyng	110	85	25	22,7	1.440	1.049	391	27,2
Fjends	212	163	49	23,1	2.507	1.819	688	27,4
Rinds	267	160	107	40,1	2.449	1.940	509	20,8
Gislum	154	116	38	24,7	1.828	1.298	530	22,0
Salling Nr. h.	346	216	130	37,6	1.856	1.234	622	33,5
Harre	72	66	6	8,3	2.033	1.345	688	33,8
Rødding	263	174	89	33,8	1.758	1.136	622	35,4
Hundborg	87	56	31	35,6	1.714	1.249	465	27,1
Lysgaard	117	130	+13	+11,1	1.534	1.209	325	21,2
I alt	1.809	1.263	506	28,0	19.225	14.026	5.198	27,6
Sædegård				ændr.			tab	
Aunsbjerg	47,4	51,6	÷4,2	+8,9	167,2	123,7	43,5	26,0
Kjærsholm	25,4	18,1	÷7,3	÷28,7	200,0	160,4	26,0	13,0
Marsvinslund	8,4	11,7	+3,3	+39,3	102,7	83,2	19,5	19,0
Palstrup	36,0	48,4	+12,4	+34,4	115,6	78,6	37,2	32,2

Den sidste kildegruppe består af skatte- (krigsstys-) regnskaber 1714-18 og 1743-44, i modsætning til matriklen ikke normativ, men informativ – omend afledt matriklen. Begge regnskabsserier blev optaget i krigssituationer, 1714-18 Den store nordiske Krig, der krævede absurde summer.⁷ Den sidste blev udskrevet, da Christian VI naivt modtog det svenske hue-partis tilbud om at opstille kronprins Frederik som kandidat til tronfølgevalget og følgelig befandt sig på tærsklen til krig.⁸

Af overkommelighedsgrunde har desværre kun regnskaberne fra Lolland, Langeland og Fyn 1743/44 kunnet udnyttes her, men til gengæld må det tilføjes, at de er pynteligt sat op, der redegøres for gods for hovedgårdens hartkorn, møller og skove, fæstegods, og tiender i en let overskuelig form, og det tilføjer ejernes titler og navne.⁹ Det omfatter ca. 175 godser, dvs. en sjettedel af hele landets, men en sammenstilling med lister fra 1770 – umiddelbart inden reformerne – viser, at strukturerne lå stabilt.¹⁰

Når overskueligheden fremhæves, beror det på, at den kontrasterer mod den uordentlighed, hvormed krigsstyrregnskaberne

1714-18 fremtræder; de opstilles ikke sagligt, men topografisk; herregårdene udskilles vel – med eller uden ejernavne – medens strøgods henføres til det relevante amt.¹¹ Og det kan endelig være vanskeligt at identificere ‘s:r Sørensen’ eller ‘madam Jensen’; af samme grund har det kun været muligt at placere 90 % af landets hartkorn. Værst går det udover Lolland, som kun har spredte notitser, men hvor en anden rentekammerberegning kan udfylde hullet for godsernes vedkommende.¹²

I en periode, da militær slugte to tredjedele af kronens indtægter og hof og civiletat resten, og da magt og magtudøvelse begrundede sig selv, kan Rentekammerets nidkære smålighed forklares; men når det er sagt, må man også fastslå endnu to ting. Først, at ‘glistrupeeffekten’ som nævnt naturligvis trådte i funktion omgående, da Christian IV omkring 1630 lagde grunden til den skattestat, vi stadig døjer med. For det andet må det fremhæves, at en sådan udvikling uundgåeligt måtte få økonomiske og sociale konsekvenser, især eftersom den – som da – kom med eksplosiv hast og styrke. Denne konstatering gælder også ejendomsfordelingen og ejendomsstrukturen, som nu kan kvantificeres over en længere tidsperiode efter 1660.

Krongodsudlæg

Det statsfinansielle imperativ nødvendiggjorde som nævnt krongodsafståelser efter Svenskekrigene, vel også statskreditorernes sociale ambitioner og lysegrønne forhåbninger om, at de gyldne tider ville vende tilbage. Stiller man sig det lidt kontrafaktiske spørgsmål, om man da ikke kunne have valgt en svensk løsning, dvs. ‘soldaterkolonister’ (*indelningsverket*), må svaret af flere grunde blive benægtende.¹³ For det første rådede man ikke som i Sverige over et vældigt potentiale af donationer og frasolgt eller bortforlenet krongods, som man kunne gribe tilbage til ved konfiskation. For det andet ville en binding af krongodsressourcer til varige, militære formål, således som man tidligere havde eksperimenteret med, og som man genoptog med ryttergodsordningen 1670, på ingen måde løse gældslivideringsproblemet, endsiges skaffe nye kreditmuligheder for kronen eller midler til dens øvrige aktivitet. Og endelig kan det have spillet en rolle, at statsmagten ikke som i Sverige rådede over et veludviklet og professionelt embeds-

mandskorps, men fremdeles måtte ty til den gamle adel, hvis kompetence ikke skal undervurderes, eller overlade en del af den forudms krongodsforvaltning til *les nouveaux riches*' rationelle forretningstalent.

Fælles med Sverige blev da kun de næsten uoverstigelige vanskeligheder ved at afvikle krig og krigsgæld. Den eneste farbare vej var under disse omstændigheder afhændelse af krongods og indførelse af permanente skatter på det samlede produktionsapparat og på forbruget til erstatning. Sat lidt på spidsen kunne man hævde, at denne dramatiske metamorfose fra domænestat til skat-testat medførte, at kronens gældsafvikling foregik ved afhændelse af offentlige formuesaktivier, medens dens løbende aktivitet i fremtiden måtte finansieres ved direkte eller indirekte skatter.

Uanset hvorfra initiativet udgik, må beslutningen om krongodsudlæg og beskatning være truffet i efteråret 1660.¹⁴ Og stadig uden at det er nødvendigt at gå i enkeltheder, kan vi blot konstatere, at der 1661-69 blev afhændet ca. 170.000 td.htk. krongods, tiender osv. til et samlet provenu af ca. 7,76 mil. rd. i kongeriget (hvortil kom udlæg i monarkiets andre dele), omend kronologisk ujævnt fordelt (tabel 9); hovedparten samler sig om gældsafviklingsperioderne efter Svenskekrigene og Den skånske Krig, henholdsvis 1661-64 og 1680-91.

Tabel 4. *Krongodsudlæg 1661-99.*

	td. htk.	pct.	provenu (rd.)	pct.	rd. td. htk.
1661-64	85.176	50,0	4.078.194	52,6	47,9
1665-75	46.614	27,4	2.207.136	28,4	47,9
1676-79	6.109	3,6	230.869	3,0	37,8
1681-91	21.437	12,6	789.119	10,0	37,3
1692-99	10.927	6,4	443.137	5,7	40,6

Kilde: C.S. Christiansen, *Statshusholdning I-II*; jf. note 8.

Den faldende pristrend beror bl.a. på, at de sene salg overvejende angik konge- og kirketiender, der normalt blev ansat til 25 rd./td. htk. mod 40 rd. pr. td. fæstehartkorn.

Ved århundredets udgang kunne kronen da kun disponere over ca. 43.000 td.htk. under amterne og ca. 30.000 td.htk. båndlagt i rytterdistrikterne, dvs. 13-14 % af det matrikulerede hartkorn.¹⁵ Under Den store nordiske Krig foretog man 1715-20 vide-

re en omordning og koncentration, der bragte ryttergodset op på 65.000 td.htk., ved godssalg (ca. 28.000 td.htk.), køb eller andre transaktioner; i alt skiftede ved 52.000 td.htk. hænder i disse år.¹⁶ Efter krigen androg statsgælden (inklusive leverancer) på 5,2 mill. rd., i 1730 stadig 3,2 mill. rd.; i det sidste tiår af Frederik IV.s regering afhændede kronen da endnu 19.000 td.htk., således den i 1730 kun kunne råde over 76.300 td.htk., dvs. dog stadig ca. 17 % af landets samlede hartkorn.¹⁷ Nettoresultatet ændrede da ikke den samlede balance, men medførte dog ikke uvæsentlige interne forskydninger. Dertil kom, at hans fromme majstæt tillod salg af kirketiender, noget der især havde interesse for hovedgårde med kvægproduktion.

Skattebelastningen er tidligere drøftet, og dens virkninger for godsdriften vender vi senere tilbage til. Det, som i denne sammenhæng virkelig har interesse, er dels, at store værdier i løbet af disse korte åremål overførtes fra den 'offentlige' sektor til den 'private' og følgerne af denne omfattende transport af fast ejendom; dels om eller i hvilken udstrækning disse (og andre) overførsler ændrede sammensætningen af godsejergruppen, indtil enevælden stort set alene den gamle adel; og endelig, om kron-godsudlæggene fik direkte eller indirekte konsekvenser for det danske landbosamfund og dets godsstruktur. Men forholdene kompliceredes af det opbrud, som fandt sted i den adelige godsbesiddelse efter 1660, og af den åbenbart meget hastige omsætning af fast ejendom under den ældste enevælde.

I modsætning til tidligere kan moderne massedatabearbejdelse af jordebøger 1660-65, matrikelforarbejder 1680 og kontributionsregnskaber nu afløse den uhensigtsmæssige optælling af godsenheder. Det gælder også så centrale anliggender som den sociale sammensætning af krongodsmodtagergruppen og af godsejerbestanden, men også fordelingen af den privilegerede godsmasse på sociale og størrelsesmæssige kategorier. Derimod kompliceres forløbet i den første generation af enevælden af andre faktorer, hvis virkninger kræver en bedømmelse, i denne sammenhæng Svenskekrigenes ødelæggelser, de økonomiske konjunkturer, skattetrykket osv., inden det bliver muligt at nærme sig det egentlige emne: godsejernes reaktioner over for de ændrede vilkår.

Det er – ganske vist på »et meget løst grundlag« – blevet anslået, at landets faste og rørlige kapitalformue blev reduceret fra ca. 31.

mill. rd. i 1657 til 19 mill. rd. ved århundredeskiftet, en nedgang på ikke mindre end 39 %.¹⁸ Forarmelsen i almindelighed er uomtvistelig. At der har været tale om en væsentlig forarmelse af købstædernes velstand, kan der ikke være tvivl om, heller ikke at den mere eller mindre opvejes af Københavns økonomiske vækst. Det mest afgørende skred ligger dog i, at værdien af den faste ejendom på landet reduceres fra 22.6 mill. rd. før Svenskekrigene til snarest 14,3 mill. rd. ved århundredeskiftet (dvs. 37 %), dels på grund af jordværdifald, dels takket være omtaksationen ved den nye matrikulering i 1680'erne.

Sættes kronens hartkornsandel ved 1660 til 50 % (225.000 td.htk.) til en værdi af 11,25 mill. rd. og ved 1700 til 2,9 mill. rd. (73.000 td.htk.), har den privatejede andel i 1660 ligeledes haft en værdi af ca. 11 mill. rd., ved århundredeskiftet kun lidt mere end 12,2 mill. rd. De omfattende krongodsudlæg og den store omsætning af privat gods har efter en sådan beregning altså ikke øget værdien af den faste ejendom i privatbesiddelse trods de meget store kapitaloverførsler eller kapitalbindinger, som havde fundet sted. Bortset fra den omvendte proportionalitet mellem jordværdi og den relative skattebyrde, godsejerne hæftede for, medførte udviklingen kun tilsyneladende uvæsentlige kapitaloverførsler fra den 'offentlige' til den 'private' sektor og en uforholdsmæssigt stigende belastning af kapitalværdierne; om man vil, da snarest en overførsel af armod.

Allerede i 1907 fremhævede Carl S. Christiansen, at det gods, som blev udlagt i 1660'erne til en afregningspris af 50 rd. pr. td.htk. (efter hans mening en realistisk pris), højst kunne afkaste 3 % årligt (dvs. 1,0-1,5 rd.), »så at landdistrikternes skatter ikke kunne overstige ca. 750.000 rd. uden at sluge hele ejerens indtægt, ifald bønderne ikke kunne svare skatterne«. De ordinære skatter beregnede han for perioden 1663-70 til 485.560 rd., dvs. 64 % af den anslåede indtægt.¹⁹ Inddrager man de ekstraordinære byrder, bliver den samlede belastning snarest allerede 3,4 % af hartkornets kapitalværdi, og indbefatter vi tillige jordværdifaldet, vil belastningen ved 1690 være steget til 5,9 %. Bag Christiansens ræsonnement ligger, omend vagt formuleret, den korrekte antagelse, at skatterne blev et led i konkurrencen mellem fiskale krav og godsejerinteresser og -ansvar for bondens 'tribut'. Svaghederne i argumentationen er derimod i, at en hartkornspris på 50 rd. pr. td.htk. efter 1664 ikke længere var realistisk, og i at det kan

være tvivlsomt, om jordegods virkelig kunne afkaste 3 % af kapitalværdien årligt.

Et andet væsentligt glimt af indsigt lå i, at Christiansen var klar over både betydningen af de enorme kapitaloverførsler eller rettere kapitalbindinger, som foregik, og over den vigtighed, det kunne have, at nye socialgrupper fik andel i landets faste ejendom. J.A. Fridericia havde allerede 1902 betonet betydningen af krongodsudlæggene for ejendomsfordelingen og kronens tab. Han fremhævede især de 'fremmede' kreditorer som Selio Marselis, Poul Klingenberg osv.; kun en sjettedel af det udlagte gods (ca. 17.500 td.htk.) kom i hænderne på adelige, medens 80-90.000 td.htk. »gik over i borgerligt eje. Med et slag var der i løbet af et tiår dannet en uadelig godsbesidderstand, en talrig række af borgerlige proprietærer«, konkluderede Fridericia.²⁰ Han overbetonede nok det borgerlige element og forbigik den nye sociale mobilitet, men 1907 tilsluttede Christiansen sig hans nationale og politiske betragtninger. Magten gled efterhånden over fra den gamle adel til den nye proprietærstand, som kom til at indtage »de ledende stillinger i stat og samfund«, men uden nationalt særpræg. Den bestod af »en blanding af tyskere, hollændere og indfødte af borgerstanden«.²¹

Bortset fra Christiansens stiltiende erkendelse af, at det nye, enevældige system ligesom adelsvælden prægedes af godsbesidderinteresser, forfulgte han først 1941 sin egen tankegang ved at rejse spørgsmålet om, »hvilken betydning denne overflytning af jord til borgerne havde«. Hans opmærksomhed samlede sig om 1660'erne og de store udlæg til statens kreditorer – men desværre forfulgte han ikke sin undersøgelse udover 1669, ligesom hans konklusioner er uoverskuelige, bortset fra den generelle konstatering af formuestilbagegangen i landdistrikterne (tabel 5).²²

Tabel 5. *Modtagere af krongodsudlæg 1661-69.*

Bosatte i	Kreditorer	Tønder hartkorn	Værdi (tus. rd.)	Rd./td. htk.
København	376 69 %	56.700 49 %	3.226,3 51 %	56,9
Købstæderne	57 10 %	7.400 6 %	374,2 6 %	50,6
Landdistrikter	112 21 %	51.400 45 %	2.668,5 43 %	51,9
I alt	545 100 %	115.500 100 %	6.269,0 100 %	54,3

Kilde: C.S. Christiansen, *Formuesforhold*, tab. V.

Det er vanskeligt bag opmarchen af talkolonner i grundmaterialet at skelne nogen linje i regeringens politik, og fra 1669 står vi i virkeligheden på helt bar bund. Bortset fra de helt celebre tilfælde – matadorer som Marselis, Klingenberg og Henrik Müller – står det i begyndelsen af 1661 dog klart, at regeringen de første år har forsøgt at skaffe sig af med nogle af de største poster til kreditorer i København og i landdistrikterne, herunder adelige; de modtog 96 % af det udlagte gods. Og udlæggene 1661-62 til københavnske og især 'landlige' kreditorer overstiger langt gennemsnittene for hele perioden.

Ligeledes står det klart, at regeringen i 1664 vendte tilbage med fornyet kraft og fremfor noget stadig tilgodeså netop disse to hovedkreditorgrupper. Styrken formindskedes derefter noget de følgende år, men prægedes dog fremdeles 1666-67 af gennemsnitligt meget store udlæg til fordringshavere i landdistrikterne. Omvendt spillede udlæg til kreditorer i provinsbyerne med undtagelse af netop 1664 hele vejen igennem en underordnet rolle, ikke nødvendigvis blot en tilsidesættelse, men måske nok så meget præget af den kendsgerning, at provinsbyerne spillede en underordnet rolle som kreditorer for kronen.²³ I jordebogsmaterialet 1682 og 1714-17 optræder provinsborgere – magistratsmedlemmer, købmænd, præster og lærde – da også ganske vist *en masse*, men oftest kun med små besiddelser og vel snarere i rollen som rentiers end som proprietærer.

Bortset fra de københavnske storkreditorer og nogle få udenlandske matadorer, som bosatte sig i landet og mere eller mindre blev assimileret, bærer krongodsudlæggene da tydeligt aristokratisk farve, selvom også præster, fogeder og forpagtere på landet optræder. De adelige fordringer på kronen udgjorde ca. 337.000 rd., dvs. 14 % af den indenlandske gæld, fordelt på 63 personer (eller ca. 12 % af landets større godsejere). Og det aristokratiske islæt blev ikke mindre – eller mindre kompliceret – ved udligningen af 'Bornholms vederlag', dvs. at en række skånske adelige afstod deres gods mod vederlag i dansk krongods.²⁴

Kronens finansielle strukturforvandling og krongodsudlæg efter enevældens indførelse har således været en særdeles kompliceret proces, omend også nødvendig. Den forløb ikke blot stik modsat udviklingen i Sverige, men banede også vejen for etableringen af nye godsejergrupper, adelige og uadelige. Alligevel indeholder disse processer også iøjnefaldende elementer af tvang, som man

ikke bør undervurdere. Før det første ved, at krongodsudlæggene foregik til tvangspriser, som snart blev urealistiske, og som overlod den økonomiske smerte til modtagerne; og for det andet – og ikke mindst – at udlæggene i praksis snarere fik karakter af kapitalbinding end salg. Kreditorernes tilgodehavender bindes, *volens-nolens* i fast ejendom.

Det er da på forhånd sandsynligt, at disse processer også har kunnet være med til at lægge grunden til en social og mere tidsvarende justering af godsejergruppen og til at indfri de sociale forventninger hos ambitiøse, uadelige kreditorer. På den anden side: selvom Christian V ved den efterforskning, han i 1670'erne lod flere revisionskommissioner foretage, afslørede ikke så få og fatale misligheder – med ikke så få af kronens fordums kreaturer i spidsen²⁵ – må tvangsmomenterne alligevel have været af ikke uvæsentlig betydning ved at afskære modtagerne fra andre og måske mere rentable investeringsalternativer.

Undersøgelsernes hovedresultater kan nu gøres op, men de kræver differentiering forud for generalisering, økonomisk som socialt: godskoncentration, godsstrukturer og social (og skønt noget *passé*: national) fordeling. Men samtidig bør man nok også skrive sig bag ørerne, at facit må være behæftet med fejl på grund af mangler i materialet, selvom de næppe kan være alarmerende. For det første har ikke alle godsbesiddere 1660-65 indsendt jordebøger, og for det andet – og værst – må det som omtalt være, at skatteregnskaberne 1714-19 mangler 10 % af landets hartkorn; manglerne – umuligheden af identifikation – rammer helt overvejende den uadelige gruppe, som følgelig kan være underrepræsenteret.

Sammenstilles Axel Linvalds beregninger 1730 og 1746 med de her opnåede tal, får man følgende oversigt:²⁶

Tabel 6. *Uadelige ejere 1714/19 – 46 (td.hkt. og pct.).*

	1714/19		1730		1743/44		1746	
Sjælland	13.175	38,4	12.207	23,2	–	–	17.719	31,0
Loll.-Falster	2.208	22,9	1.446	7,3	1.567	10,1	2.743	14,7
Fyn-Langel.	18.992	37,1	11.390	23,5	14.980	38,8	13.710	28,0
Jylland	28.286	23,7	33.046	25,0	–	–	41.256	30,2
I alt	63.368	29,5	64.089	24,7	–	–	75.438	29,2

En del af forskellene kan bero på den turbulens, salget af krongods forvoldte 1714-19, men sikkert ikke alle. Uoverensstemmelserne gentager sig i Christian VI.s regeringstid, skønt tingene da atter var faldet på plads. En forklaring kan være vanskelig at give; antagelig har Linvalds kilder været mindre præcis; en anden årsag kan ligge i, at ikke så få 'faldt op ad trappen' i intervallerne; men sagen bør dog holdes *in mente*.

Mest overraskende er nok den himmelflugt, gods-koncentrationen tog i enevældens første årtier. Den maksimale udjævningskoefficient androg i 1630'erne 44,5 %, ²⁷ og omtrent det samme 1660-65 (45,5 %); men 1680 nåede den helt op på 58 % (værst på Sjælland). Forklaringen ligger naturligvis lige for: krongodssalgene og det adelige opbrud fra 1660 skabte en helt ny situation, strukturelt såvel som socialt, men i Frederik IV.s tid var godsfordelingen faldet tilbage til det gamle leje – 45 % – og med de samme regionale forskelle som før 1660, og her forblev den til 1770.

Ligeså bemærkelsesværdigt må det være, at godsstrukturen forvandles væsentligt i den kaotiske periode 1660-80. Med et skel ved 200-350 td.htk. tilhørte kun 63 godser af landets 385 godser (dvs. 16 %) denne kategori, medens 132 (34 %) havde mindre. Har rentekammeret 1680 haft andre begrundelser end skattesvig, kom de i hvert fald ikke for dagens lys. På den anden side fik skattereglerne den – måske utilsigtede – virkning, at der hurtigt opstod en standardkategori af godser inden for de nævnte rammer. 1680 befandt 87 godser (19 %) i 200-350 td.htk.-gruppen, men ikke mindre end 286 (63 %) runder den forjættede grænse. Meget skyldes givetvis de kaotiske forhold, men som helhed bevægede udviklingen sig snarest i modsat retning, men den blev kompliceret af betydelige regionale forskelle.

På Fyn-Langeland havde sædegårde under og over spærregrænsen henholdsvis 344 og 2.173 td.htk. i 1688 (14 og 86 %); på Lolland opfyldte blot ét af 27 godser kravet. ²⁸ I Jylland træffes lignende forhold; i Mariager, Silkeborg, Hald og Skivehus amter lå lige mange – nemlig 16 – på hver sin side af grænsen. 1714 opgør kontributionsregnskabet situationen i hele Jylland således (tabel 7). ²⁹

Tallene tyder da på, at man nærmede sig regeringens hensigter, men tillige på, at godsarronderingen må være nået ganske vidt.

Følger man disse processer – her målt i antallet af godser – vi-

Tabel 7.

	td.htk.	i %	
komplette hovedgårde	1396,5	7,6 %	} 9 %
friherreskabet Rysensten	248,4	1,4 %	
ukomplette hovedgårde	350,9	1,9 %	
proprietærgods til hgd.	13.240,5	72,5 %	
strøgods	3.033,7	16,6 %	
I alt	18.270,0	100,0 %	

dere til 1714/19 og på Lolland, Langeland og Fyn til 1743/44, tegner der sig straks væsentlige, regionale uligheder. På Sjælland blev de mellemstore godser (201-350 td.htk.) stik mod hensigten reduceret i antal, medens de mindste blev forøget og de største ligeledes. Forklaringen kunne ligge i, at godserne fortrinsvis producerede korn, der krævede så stor arbejdsintensitet, at de store godser ikke havde tilstrækkelig arbejdskapacitet. På det ligeledes kornproducerende Lolland koncentrerer derimod godserne omkring midten (800-1200 td.htk.) og processen fortsatte til midten af 1700-tallet.

I Jylland fulgte godserne pænt hensigterne: de mindre kategoriers, antal blev reduceret, mellemgruppen nåede op på 28 %, og selv de store godser fik deres andel. Naturligvis havde Jylland kornproducerende områder, der blot ikke lader sig udskille, men Vest- og Nordjylland frembragte kvæg og mejeriprodukter, der krævede mindre arbejdsintensitet. Og endelig blev Fyn-Langeland om muligt mere jysk end Jylland; som helhed skabte forordningen 1682 nok standardgodser, men med store regionale forskelle, som dog snarest skyldes de enkelte egenes produktionsforhold og de forhåndenværende arbejdsressourcer.

Betragter man forløbet efter 1660 som en social justering, bør man straks føje til, at den fandt sted efter enevoldskongens vilje – hans 'indfødte element' – at den blev betinget af ydre vilkår, og at den allerede åbner helt nye mobilitetsmuligheder – chancer og socialt advancement har altid fristet – også selvom det kunne have omkostninger. Alb. Fabritius fremhævede 1945 netop en række momenter, som kendetegnede enevoldskongernes nobiliteringer: fra de mere harmløse som belønning (Tordenskiold eller mindre indlysende historieskriveren Niels Slange, der foretrak *honor regis*

fremfor *veritas*) og protektion via statshensyn til kongemagtens kroniske finansnød. På grundlag af sine detaljerede undersøgelser rubricerede han motiverne således:³⁰

Tabel 8. *Motiver til nobilitering 1670-1766.*

	samlet antal	salg	protektion	statshensyn	belønning
1670-1699	38	25 66 %	9 24 %	2 5 %	2 5 %
1699-1730	49	42 86 %	3 6 %	3 6 %	1 2 %
1730-1746	35	23 26 %	– – %	– – %	12 34 %
1746-1766	81	63 78 %	6 7 %	– – %	12 34 %

Medens protektion og statshensyn spillede en helt underordnet rolle, fik fortjeneste fra 1700 – på tærskelen til oplysningstiden – en betydelig større plads end forud, men det finansielle imperativ forblev altafgørende og nærmest eksploderede med 85 adlinger om året, heraf de næste fire femtedel af finansielle grunde.

Fabritius analyserede tillige de nobiliterede personers profession og nationalitet og nåede dette resultat.³¹

Tabel 9. *Adlede personers erhverv*

	samlet antal	civil tjeneste	militær	gods- ejere	andre	danske	frem- mede
1670-1699	71	30 42 %	19 27 %	9 13 %	13 18 %	55 77 %	16 23 %
1699-1730	62	15 24 %	16 26 %	25 40 %	6 10 %	51 82 %	11 18 %
1730-1746	41	13 36 %	15 37 %	11 27 %	2 5 %	37 90 %	4 10 %

Tallene rammer en forsvarlig pæl gennem antagelsen om voksende fortyskning, hvorimod officerernes stabile plads over for den faldende betydning af civiltjeneste fremtræder klart; stærkest hæftede Fabritius sig med rette ved den næsten tredobling af godsejere under Frederik IV; i et enkelt tilfælde – Hans Christensen Anker på Vormark på Østfyn 1711 – resolverede majestæten, at hvis en mand er hæderlig og uberygtet, og hans sædegård havde det fornødne hartkorn (hvad Vormark hverken havde eller fik) måtte han nobiliteres og nyde adelige privilegier;³² bortset fra at princippet snarest forvandlede nødvendighed til dyd. Som helhed fo-

Tabel 10. *Godsejere 1680 – 1743/44 (td. htk. og pct.).*

1680	Sjælland	Lolland	Fyn-Langeland	Jylland	hele landet
1. gl. adel	20.059,9	3.432,3	24.878,1	57.735,7	106.106,0
2. ny adel	10.768,9	2.598,9	6.719,4	12.938,5	28.025,7
3. grever, friherrer	5.132,6	885,4	7.283,8	16.572,1	29.874,0
4. uadelige	17.330,4	624,8	8.645,4	32.955,0	59.555,5
I alt	53.291,8	7.540,4	42.526,7	120.201,3	223.561,2
1-3 adel i alt	35.961,4	6.916	33.881,3	87.246,3	164.005,7
1714-19					
1. gl. adel	8.113,9	1.052,7	15.270,5	38.920,3	63.357,4
2. ny adel	6.084,7	5.702,7	4.943,0	30.089,5	46.819,9
3. grever, friherrer	6.625,7	670,3	8.633,2	21.696,4	37.625,6
4. uadelige	13.174,8	2.208,2	18.992,5	28.986,5	63.361,6
i alt	33.999,1	9.633,9	47.838,8	119.692,7	211.164,5
1-3 adel i alt	20.824,3	7.425,7	28.846,7	90.706,2	147.802,9
1743/44					
1. gl. adel			11.685,6		25,6
2. ny adel		5.557,1	7.639,7		17,3
3. grever, friherrer		7.412,2	9.880,9		22,4
4. uadelige		1.566,9	14.904,01		33,8
i alt		14.536,2	44.110,5		100,0
1-3 adel i alt		12.969,3	29.206,2		66,2

Kilde: H. Pedersen, *De danske landbrug*, s. 356f., 360 (1680). RA. Rtk. 313.5-6: hartkornsekstrakter for proprietærgods 1714-19. RA. Rtk. 313.27-28: div. hartkornstabeller 1690-1832 (1743/44).

regik der altså en stadig opadstigende mobilitet med vekslende intensitet og afhængig af politisk prioritering og majestætens luner. Indtil 1746 kunne man forvente 2,0-2,5 nobiliteringer, under Frederik V det tre-firdoblede antal. Med dette udgangspunkt kan nu personer omsættes til hartkorn; hovedresultaterne fremlægges i tabel 10-11, der kommer til at indgå i den efterfølgende behandling af hver enkelt gruppering.

Tabel 11. *Indeksfordeling 1680-1743/44.*

		Gl. adel	ny adel	gr., frih.	adel i alt
Sjælland	1680	100	100	100	100
	1714-19	64	89	203	91
Lolland	1680	100	100	100	100
	1714-19	24	172	60	84
	1743/44	0	95	436	97
Fyn-Langeland	1680	100	100	100	100
	1714-19	57	270	110	79
	1743/44	44	432	131	83
Jylland	1680	100	100	100	100
	1714-19	68	238	131	104
i alt	1680	100	100	100	100
	1714-19	63	178	133	95

Kilde: Tabel 10; da opgørelserne 1714-19 ikke er helt udtømmende, må beregningen bygge på de relative tal.

Som tidligere nævnt ville den gamle sondring mellem gammel og ny adel og eliteadel fra vort synspunkt være uden mening, og den bliver det ikke mindre, når man tager den sociale mobilitet mellem de tre grupper indbyrdes og tilgangen fra den gamle adel og adeliges tilbøjelighed til at finde ægtefæller blandt nybagte adelige og omvendt. Den første grund vejer blot ikke så tungt; de gamle slægters nettotab 1661-1760 androg 9 slægter (mod 51 i perioden 1811-89).³³ En del af forklaringen ligger givetvis i, at personer, der søgte ind i militær karriere, enten ikke giftede sig eller først gjorde det, når de nåede højere charger. Endelig må man tage højde for, at ikke så få af de nye slægter – ligesom før 1660 – uddøde med anden, tredje eller fjerde generation, ofte ligeledes officerer eller diplomanter. De gamle og nye slægters stadig strategi-

ske ægteskabspolitik vender vi senere tilbage til; men for analysens skyld kan det have en vis betydning at opretholde gamle kategorier.

Fastholder man disse distinktioner, fremgik det af Knud Pranges undersøgelse på slægtsgenealogisk basis,³⁴ at den gamle adel ikke havde været mindre tysk end enevoldsadelen. Det nye kilde-materiale giver os nu muligheder for at omsætte denne konstatering til hartkorn, her beregnet på grundlag af kontributionsregnskaberne 1714-19.³⁵

Tabel 12. *National godsfordeling 1714-19 (pct.-fordeling)*

	Sjælland	Lolland	Fyn- Langeland	Jylland	hele landet
gl. adel	24,5	24,3	52,8	51,2	32,3
ny adel	38,1	69,9	41,8	27,2	26,6
heraf tysk	19,7	69,9	27,4	16,7	15,8
uadelige	25,5	11,7	22,2	34,0	20,6
heraf tyske	14,5	5,2	9,6	2,3	4,7

Kilde: Som tabel 10.

Tallene deler landet i to regioner, alt efter hvilket synspunkt man anlægger. På den ene side står Sjælland og Lolland, på den anden Fyn og Jylland. På de første har den gamle adel kun bevaret en fjerdedel af sine besiddelser, medens tysk adel har indtaget henholdsvis næsten tre femtedele og mere end to tredjedele. På Fyn og i Jylland sad de gamle slægter stadig inde med lidt over halvdelen, tysk adel med omtrent en sjettedel. Efter opgørelsen 1743-44 var Lolland endnu mere medtaget: slægter som Brockdorff, Knuth, Levetzau, Lützwow og Reventlow sad inde med 80-90 % af øens adelsgoods, medes de gamle slægter var helt fordrevet.

Danske uadelige havde følgelig næsten ingen plads på Lolland, men dog 22-25 % på Sjælland – hvor hovedstadens nærhed virkede dragende – og Fyn derimod 57 og 43 % af gruppens ejendom, og heri ligger den anden regionalisering. De tyske islet når kun 5-10 %. Blandt jyske uadelige dominerer akademiske og fremfor alt pengestærke borgere og 'proprietairer', som gradvis også fik del i den kongelige nåde og finansnød. Blot løber denne regionalisering på tværs af den adelige.

Gammel adel

Det må efterhånden være en kliche, at enevældens forholdsregler og adelig forgældelse medførte, at den gamle adel inden 1680 mistede tre tiendedele af sit gods, inden 1700 53 % og inden 1720 63 %.³⁶ Dels bør behæftelsernes omfang ikke overvurderes, dels – og frem for noget – giver godsernes antal ikke nogen målestok for det tabte hartkorn. Det kan kun bero på tilfældigheder, at Sv. Aa. Hansens tal 1680 svarer til hartkornet, men ikke at godsbesiddelsen 1714-19 stadig lå på 29,5 % (tabel 10); forfølges forløbet frem til 1770, bliver resultatet (tabel 13):

Tabel 13.

	Sjælland	Lolland	Fyn-Langeland	Jylland	hele landet
1680	17,4 %	11,8 %	45,2 %	36,5 %	30,0 %
1714-19	22,8 %	10,9 %	33,3 %	31,8 %	29,5 %
1743/44	–	–	25,6 %	–	–
1770	9,8 %	10,3 %	24,8 %	20,6 %	17,1 %

Godstabene på Lolland inden 1680 androg altså hele 90 %, medens det på Langeland og Fyn lå på 45 %; til gengæld forblev niveauet på Lolland stabilt indtil Frederik IV.s tid; men den var helt udryddet 1743/44. Omvendt faldt de gammeladelige besiddelser på Fyn-Langeland mere jævnt. Tallene giver blot ikke grund til at mene katastrofen frem; nedgangen synes i det mindste på Lolland, Fyn og i Jylland – måske også på Sjælland – at være stilnet af efter 1720, selvom procenterne 1770 må være minimustal; på det tidspunkt lå tallet for hele landet på 56 % af, hvad det havde været 1680. En del af forklaringen kan ligge i, at de gamle slægter – Bille, Brahe, Holck, Juel, Rosenkrantz, Skeel og Walkendorff – genvandt en så stor del af sine positioner ved ægteskabsstrategi, at det økonomiske uvejr var overstået 1720, og at konjunkturerne påny vendte i 1740'erne.

Mere overraskende er det derimod, at det ikke lykkedes den ældre enevælde at udrydde den gamle lavadel og især ikke i Jylland. Slægter som Budde, v. Deden, Due, Dyre, Mormand, Rodsteen og v. Unger voksede ind i solide jyske landadel eller blev attraktive som ægteskabspartnere for den respektable adel; en enkelt – Peder Rodsteen t. Lerbæk (d. 1714) – valgte kancellikarrieren og sluttede som geheimeråd og chef for Admiralitetskollegiet; 1703

fik han tillige friherrepatent, da hovedgården Stadsgård blev stamhus.³⁷ For de øvrige ligger forklaringen utvivlsomt i, at disse slægters mandlige medlemmer endnu langt frem i 1700-tallet valgte den militære løbebane, medens spindesiden ofte ægtede officerer. Peder Rodsteens far havde været admiral, andre blev oberster og en enkelt generalmajor. 1680 besad denne gruppe til sammen ca. 3.100 td.htk., medens den omtrent var borte 1714-19.

Ny adel

Udover de personer fra monarkiet, som erhvervede adelspatent indtil 1730, og én hollænder – fæstningsingeniøren Henrik Rüse – bestod den ny adel udelukkende af tyske – uden at de samtidigt blev omfattet af nogen national aversion, men måske nok en vis tilbageholdenhed. De blev assimileret i det danske miljø, selvom deres kultur og horisont vedblev at være tysk, i hvert fald indtil snobberiet for fransk bredte sig blandt datidens Jean de France’r. Udvider man den kronologiske grænse til 1770, kan den ny adels andel i hartkornet procentvis opgøres således i (tabel 14):

Tabel 14.

	Sjælland	Lolland	Fyn-Langeland	Jylland	i alt
1680	9,3	8,9	3,1	8,2	7,5
1714	17,1	59,2	10,8	24,6	21,8
1743/44		35,9	17,3		
1770	50,4	54,1	45,3	17,3	37,7

Kilder: H. Pedersen, *De danske Landbrug*, anf. udg.; tabel 10 (1714-19) og C. Christensen (Hørsholm) *Agrarhistoriske Studier* II, bilag s. XXIV-LIII, LVIII (1770).

To ting falder straks i øjnene, først at hele landet med undtagelse af Fyn og Langeland havde et islæt af nye på 8-9 % i 1680, dernæst at de meget hurtigt befæstede deres positioner over det ganske land, især på Sjælland og i Jylland, men stærkest på Lolland, hvor hartkornsandelen nåede så højt som tre femtedele; øen blev altså hurtigt en bastion for tysk adel, Knuth, Levetzau, Raben og i løbet af 1700-tallet ikke mindst Reventlow. At fremgangen blev afbrudt 1714-19 beror dog udelukkende på, at en række godsejere modtog greve- eller friherrepatenter – Brockdorff 1680, Reventlow

1685 og Knuth 1714; den opadgående mobilitet var blot et generelt fænomen, som vi senere vender tilbage til. Ved 1770 sad nyadelige på øerne inde med 45-54 % hartkornet, kun i Jylland med ca. 17 %; denne kendsgerning beroede ikke på flugt, men på at den borgerlige andel voksede sig stærkere, men nu fremfor alt med civile embedsmænd.

Afslutningsvis bør ægteskabsmarkedet inddrages.³⁸ I samtidige kilder forekommer dette sociale aspekt kun i ét enkelt tilfælde – geheimeråd Ditlev Ahlefeldts memoirer (1686) finder man mishag-sytringer; Ahlefeld havde 1680 forladt den kongelige tjeneste, fordi enevælden ikke huede ham, og specielt fordi han ikke brød sig om den servilitet og de mange hofkabler, som trivedes i København. I erindringerne skrev han lidt syrligt: »Nu er 32 aner og den slags omstændelige slægtsregistre på fædrene og mødrene side indesteds mere til nytte i modsætning til tidligere tider, da det at være født af en gammel adelig slægt blev meget nøje overvåget og taget i betragtning såvel af hensyn til slægternes conservation som til ekstraktionen; ... enhver, der ikke kunne bevise sine 32 aner, var og er stadig udeluket«. ³⁹ Som et kuriosum kan det nævnes at påfaldende mange damer lød navne som Sofie Amalie, Charlotte Amalie eller Sofie Hedvig, i det stærke køn Christian og Frederik.

Sv. Aa. Hansens undersøgelse viste, at gammeladelige mænd stort set undgik den nye adel, og at kvinder sandsynligvis af demografiske grunde i stigende omfang måtte lade sig nøje med nyadelige ægtefæller; men for begge grupper gælder det, at de foretrak borgerlige eller udenlandske 'bedre halvdele'; tilsvarende om nyadelige, at de i stigende omfang fandt deres ægtefæller i egne rækker, blandt borgere eller udlændinge.⁴⁰ Standsdiffusion og gensidig mistro gjorde dog, at det blå blod måtte falme noget.

Tabel 15. *Godsejerstanden 1714-1719*

	gl. adl.	gl. adel	nyadel	ugifte	uadelige		
	gl. adl.	nyadel	nyadel	gl. adel	nyadel	gl. adel	
Sjælland	31,2	4,2	27,1	8,3	10,4	4,2	15,6
Lolland	11,1	27,8	44,4				16,7
Fyn	52,1	17,1	17,1	7,1	2,9	1,4	1,4
Jylland	36,9	17,7	9,2	11,5	2,3	15,4	6,9
i alt	32,0	15,8	17,3	9,0	3,8	8,6	7,5

Kilde: som tabel 10.

Dette billede underbygger kun delvis, når det overføres til godsejerbestanden, 1714-19, men nu som en status ved periodens slutning (tabel 15 i pct.).

Aversionen mod andre synes at have været noget mindre end i standen som helhed, men billedet forrykkes noget, da Lolland igen indtager en særstilling, om man antager, at valg af ægtefælle var lokalt. Men hovedtendensen ændres ikke: kun i Jylland foretrak man i højere grad uadelige partnere. Til slut: de ganske høje procenter for ugifte skyldes i begge grupper officerer, i den gammeladelige kreds overvejende adelige jomfruer.

Grever og friherrer

At den ny eliteadel ikke kom til at stå mål med forventning – hverken i omfang eller betydning – har man længe vidst;⁴¹ dertil kom, at det øjeblikkelige marked hurtigt blev mættet, og at Frederik IV efter en kort gavmildhed i 1690'erne viste sig betydeligt mere karrig end sin far, selvom man måske kunne have ventet det i krigstiden. Til de få udvalgte hørte bl.a. medlemmer af den nye regeringskreds, storkanslerne Conrad Reventlow (1708) og Ulrich Adolph Holstein (1704) samt geheimeråd Adam Chr. Knuth (1714).

Af de 57 patenter, der blev udstedt under Christian V, gik en tredjedel til gammeladelige og under Frederik IV en femtedel. At det samlede hartkorn både 1680 (8,5 %) og 1714-19 (17,8 %) lå noget højere end antallet af godser beror naturligvis på minimumskravene til de privilegerede, selvom man undertiden dispenserede. Men udviklingen på Fyn og Langeland stilnede noget af mellem 1714-19 og 1743/44. Allerede 1680-1719 blev grevskaaber og baronier på Lolland mere end fordoblet, men 1714 til 1743/44 nærmest sydoblet; øen blev fremfor nogen anden – som man kunne forudse – grevernes og baronernes stærkeste bastion.

Uadelige godsbesiddere

Tanker om at tilføre adelsgodset borgerlig kapital eller at tillade disse at nyde adelsgoods havde sporadisk været fremme inden enevælden, men var kategorisk blevet manet i jorden. Adelige klager

1639-41 over, at 'ufrit folk' med kongelig billigelse sad inde med frit gods med fare for 'stor disordre' i fremtiden, forvandler en mus til en elefant;⁴² i virkeligheden befandt 0,3 % jysk adelsgoods ifølge rostjenesetaksationen 1625 på 'vanbyrdiges' hænder, 1639 endnu mindre. Regeringen fortsatte som nævnt tværtimod den linje, den indledte med forordningerne 1632 og 1641. Først som medlem af en lovkommission 1661 gjorde den besindige rigsråd og landsdommer Jørgen Seefeld gældende, at han ikke kunne se nogen fornuftig grund til at formene ufri adgang til ægteskab, adelsgoods og privilegier.⁴³ Således blev det da også, omend i beyndelsen med visse restriktioner.

Materialet 1680, 1714-19 og på Lolland, Langeland og Fyn 1743/44 giver da muligheder for kvantisering, hvis resultater præsenteres i tabellerne 10 og 13. Det er overflødigt at repetere regionaliseringen, men den giver kun den halve sandhed, fordi mange med tiden 'faldt op ad trappen' og takket være majestæternes lommesmærter fik kronede dage. Materialet underbygger videre Alb. Fabritius' konstatering af, at medens hovedparten af Christian V.s nobiliteringer gik til civile og militære embedsmænd, fandt Frederik IV kapitalstærke borgere og 'propriétaires' mere interessante, og Christian VI vendte tilbage til sin farfars linje.

På det noget specielle Lolland registreres 1714-44 en admiral, en officer, en enlig ridefoged og et par lokale købmænd. Lidt blasfemisk overlod den fromme majestæt sit 1723 oprettede 'Gottesgabe' et par år senere til et lotteri, som en tysk løjtnant von Pultz vandt;⁴⁴ *regna firmat pietas*. Andre steder kan det falde vanskeligt at identificere persongalleriet. Undtagelserne gælder de københavnske matadorer og akademikere, i provinsen tillige landsdommere (Jens Lassen i Viborg og Niels Himmelstrup i Odense eksempelvis) og jyske borgere og proprietærer, men karakteristisk nok flettede de uadelige eller siden nobiliterede hurtigt ægteskabelige netværk, som til forveksling lignede de adelige.

Nyt var det endelig, at 'matadorernes opmarch' i Jylland samles om snapstinget i Viborg ligeledes, blev domineret af matadorer, som formedelst klingende mønt opnåede adelspatent: Benzon, Linde – eller de Linde – Lassen, Bjerregaard, Kierulff, der snart hang sammen som ærtehal. Jyske særtræk blev det også, at akademikere – præster og latinskolelærere – blev forvandlet til solide godsejere; 10 jyske præster ejede således 1714 ca. 2000 td.htk.,

men samtidig profiterede de jyske, matadorer af adeliges forlis, men modsat reformtidens 'godsslagtere' parterede de absolut ikke byttet.⁴⁵ De havde »excellent stornachs« og grundlagde godsimperier.

Sluttelig kræver også den professionelle sammensætning af den uadelige (eller adelige *in spe*) godsejergruppe nogle linjer med på vejen; det lader sig allerbedst gøre med udgangspunkt i skatte-regnskaberne 1714-19:

Tallene får tjene som *memento* mod at generalisere eller forenk-
le. At uadelige – som nævnt – havde så vanskeligt ved at vinde fod-
fæste på Lolland – adelens slaraffenland – giver sig selv. Videre
bør man skelne mellem 'offentlige' og lokale/private godsbesid-
dere; til de første regnes hofpersonale, officerer og civile embeds-
mænd, som over hele landet blev en hovedgruppe; i alt drejede
det sig om 101 personer med lidt over halvdelen af hartkornet og
stærkest repræsenteret på det herregårdsrige Fyn (29 %). Til gen-
gæld dominerede det udenlandske element på Sjælland (56 % af
gruppens hartkorn), medens det afsides Jylland lå i bunden.

Gruppen af borgerlige- købmænd/magistratsmedlemmer og
akademikere – stod ubetinget stærkest i Jylland: 31 af 36 sad inde
med 52 % af al borgerlig ejendom, men gennemsnit med mindre
besiddelser end de københavnske. Sættes grænsen ved 100 td.htk.,
var 72 % af samtlige proprietærer jyske (med 78 % af hartkor-
net), og selv blandt de mindre (forpagtere, forvaltere, fogeder)
stod jyderne stærkest. I det hele taget hørte to tredjedele af de u-
adelige godsbesiddere og halvdelen af det uadelige hartkorn til i
hovedlandet. At civile embedsmænd 1770 havde afløst lokale folk,
er tidligere omtalt.

14. Ejendomsbesiddelsens forvandling 1660-1730: Konkrete forhold

1. *Da. socialhistorie* III, s. 20-22, 360 f.
2. RA. Rtk. 311-66. Jordebøger indsendte i henh. til Kgl. missiver.
3. F. Stendal Pedersen, *Fynsk landbrugs vilkår*, kap. 2-5. – Jeg har til arbejdet med taknemmelighed kunnet benytte cand. phil. John F. Falsigs edb-udskrifter.
4. RA. Rtk. 312.2023 Hartkornsekstrakter 1687-94. Samme fiskalt deprimerende resultat afslører Rigsarkivets 16 pakker sammenstillinger 1685-90 (Sst. 2004-19).
5. Præstegårde udelades her, da de kun anføres 1688.

6. Henr. Pedersen, *De danske Landbrug*, s. 103, 107, 113, 258 og 270.
7. J. Boisen Schmidt, *Statshusholdning*, s. 290-324.
8. Edv. Holm, *Danmarks – Norges Historie II*, s. 158-70, 188-240; om oprustningen s. 225.
9. RA. Rtk. 313.5-6.
10. C. Christensen (Hørsholm) *Agrarhistoriske Studier II*, tillæg s. XXIV-LVII.
11. RA. Rtk. 313.5.
12. RA. Rtk. 313.27-28: Hartkornsekstr. 1714-19. Senere beregninger røber, at selv samtiden har haft ondt ved at orientere sig.
13. Jf. hertil Sven A. Nilsson, *På väg mot reduktionen*, s. 86-123, 148-53.
14. C.S. Christiansen, *Statshusholdning*, I, s. 58-60; C.O. Bøggild-Andersen, *Hannibal Sehested II*, s. 87-91, 97 f.; jf. I, s. 100 f.; Joh. Jørgensen, *Henrik Müller*, s. 78-82, 108 f.; Sv. Ellehøj i *HT* 12. r. IV. 1969-70, s. 579-81, om alternativterne rigsskatmester Hannibal Sehested og rentemester Henrik Müller (statskreditorene); den første er nok den mest oplagte kandidat; jf. sst. 99, 1989, s. s. 386-88.
15. C.S. Christiansen, *Statshusholdning*, I, s. 458 og II, s. 811 f. – I hele monarkiet indbragte salgene 11,27 mill. rd., heraf altså 69 % i kongeriget. Jf. matriklen blev 20.820 td. htk. (23,5 %) af krongodset båndlagt i 1680'erne; Henr. Pedersen, anf. udg., s. 360.
16. K.C. Rockstroh, *Frederik 4.s Godspolitik*, s. 1-92, især 15-20, 87 f.; J. Boisen Schmidt, *Statshusholdning*, s. 209 f., 274, 282 f., 317, 324.
17. Edv. Holm, *Danmarks – Norges Historie*, s. 497-99. I alt blev der 1720-30 solgt for 1.37 mill. rd. krongods i monarkiet, heraf 0.76 mill. rd. (55 %) i kongeriget.
18. For det flg. C.S. Christiansen, *Formuesforhold*, s. 357-80.
19. C.S. Christiansen, *Statshusholdning*, I, s. 289, 300, 311; *Formuesforhold*. s. 357.
20. J.A. Fredericia, *Danmarks Riges Historie IV*, s. 478. Tallene svarer til 18-20 % af landets samlede hartkorn.
21. C.S. Christiansen, *Statshusholdning*, I, s. 459 f.
22. C.S. Christiansen, *Formuesforhold*, s. 357, 361, 363, 390-93; jf. s. 92 f. – Desværre sondrer han heller ikke mellem adelige og uadelige købere.
23. Joh. Jørgensen, *Bilantz 1660*, s. 157f.; jf. C.S. Christiansen, *Formuesforhold*, s. 58-93.
24. Jf. J.A. Fridericia, *Danmarks Riges Historie IV*, s. 411, 427, 429 f., 434 – Sagen var dog mere kompliceret end som så; RA. Rtk. 311.50; *DNT V*. Kbh. 1920, s. 380-88.
25. C.S. Christiansen, *Revisionskommission*, s. 1-120, især s. 60 ff. og oversigten s. 119.
26. Linvald, *Hvem ejede Danmarks jord*, s. 154. Linvald betegner dog gruppen 'borgerlig'.
27. K.J.V. Jespersen, *Rostjenestetaksation og adelsgods*, s. 142-50, 299.
28. RA. Rtk. 2215.231 Specifikationer på sædegårde. Begge steder fik respit til 1691 1/7.
29. RA. Rtk. 313.6.
30. Alb. Fabritius, *Danmarks Riges Adel*, s. 42-54. Grever og friherrer medregnes ikke.
31. Sst., s. 38-47.
32. Trap *Danmark V*: 2, s. 854.
33. Sst., s. 65-67.

34. Sst., s. 77-81; jf. Sv. Aa. Hansen, *Adelsvældens grundlag*, s. 223-41, 313 f., 316.
35. Kongelige personers gods medregnes her, fordi grænserne kunne være flydende (f.eks. Gyldenløve, Gyldenchrone og Danneskiold-Samsøe).
36. K. Fabricius, *Enevældens Dæmring*, s. 489; Sv. Aa. Hansen, *Adelsvældens grundlag*, s. 169-77, 304 f. – I øvrigt havde de afståede hovedgårde en gennemsnitlig størrelse af 29-36 td.htk.
37. Har. Jørgensen i *DBL* (2), XIX., s. 6051.
38. Jf. Sv. Aa. Hansen, *Adelsvældens grundlag*, s. 216-21.
39. L. Bobé, udg., *Ditlef Ahlefeldts Memoirer*, s. 6 f.
40. Sv. Aa. Hansen, *Adelsvældens grundlag*, s. 218-25.
41. Sst., s. 207-11.
42. Kr. Erslev, *Aktstykker* II, s. 532, 557, 568, 575 f, 584, 587.
43. E.C. Werlauff i *Nyt HT* VI. 1856, s. 209-13.
44. G. Olsen, *Hovedgård og bondegård*, s. 310.
45. Hugo Matthiessen, *Snapstinget*, s. 35-69; jf. C.S. Christiansen, *Bidrag*, s. 21-161.
46. Tabellen omfatter kun hovedgårdsejere, ikke indehavere af strøgods. Htk.-tallene afrundes til nærmeste hele tal.

15. Hovedgården

Hovedgård

Det har alle dage været god latin – og en del af aristokratfordømmelsen – at hævde, at landet under tysk påvirkning har haft en fremadskridende udvikling mod stadig større hovedgårdstilliggender; i Gunnar Olsens disputats, ‘udviklingen af storgodsdriften ... 1525-1774’, kondenseres denne tese. Men dels dementeres den – som vi siden vender tilbage til – af de tørre tal, og dels indeholder antagelsen begrebsmæssige uklarheder; på sin vis repræsenterer den renlivet positivisme.

Intet tyder på, at stordrift skulle have bredt sig fra Nordtyskland eller Holsten, selvom undtagelser kan findes: Trøjborg og Møgeltønder i Rantzau’ernes besiddelse eller Schackenborg. Tværtimod ryddede Frederik II det sydligste Jylland for herregårde, og det samme gjorde de slesvigske hertuger i Sønderjylland. Videre har det danske godssystem (som også i Sverige og Norge) været anderledes struktureret end det nordvesteuropæiske og nederlandske *Grundherrschaft* – et organisatorisk begreb med feudale elementer¹ – og det holstensk-østelbisk-polsk-baltiske *Gutswirtschaft*, en storbedrift med ‘robotniks’.

Til syvende og sidst måtte godsejere overveje, om de store bedrifter kunne svare sig, og meget kunne tyde på, at ekstensivt drevne hovedgårde (uden for driftsfællesskabet) afkastede mindre end fæstegodset; og selvom de havde ugedagsbøndernes arbejde vederlagsfrit, bør hoveriet før 1730 ikke overvurderes. Det danske (og skandinaviske) godssystem kan derfor som nævnt bedst karakteriseres som *rentegods* med små eller moderate hovedgårde som administrationscentre for fæstegods, afgifter, afsætning, udnyttelse af hoveri osv.

Videre kan man ikke – som bl.a. Gunnar Olsen har gjort – vælge en hartkornsgrænse for, hvornår en hovedgårdsbedrift kan betegnes som storbedrift.² Begrebet kan – som i de østelbiske områder – kun anvendes funktionelt, nemlig når godsejeren med vederlagsfri arbejdskraft (og *glebe adscripti*) vælger at satse på masseproduktion af korn, kvæg, træ osv., når de økonomiske konjunkturer kunne tale for det for enten som i senmiddelalderen at kompensere for prisfald eller som under ‘prisrevolutionen’ at sigte

mod maksimering af udbyttet. Et tredje incitament kan have ligget i arbejdslønnen, som naturligvis ikke respekterede de mange maksimalønstarifer; at forordningernes satser vedblivende steg kan kun tolkes som reflekser af virkeligheden.

Endelig kan det antages, at hoveripligten ikke har leveret den bedst mulige arbejdskraft; den må have varieret både i kvalitet og intensitet, og arbejdskravene kunne udløse protester eller strejker.³ Naturligvis forekom håndfaste eller ilde lidte godsejere eller fogeder, men på den anden side må man sikkert antage, at der bestod en vekselvirkning mellem modstand og fogedbrutalitet, og at fogeder omvendt – som hos Holberg – har kunnet lade sig formilde ved bestikelser, eller at ‘onde herremænd’ forekom og gik over i folkesagn. Når alt kom til alt, måtte både godsejer og foged have været interesseret i, at arbejdet blev udført ordentligt og forsvarligt.

Det kildemateriale, der står til rådighed, er såvel kvantitativt som kvalitativt af meget vekslende art og vidneværdi, men fremfor alt bør det huskes, at det ikke blev udarbejdet til statistiske formål, men til fiskale. Det medfører naturligvis de sædvanlige kildekritiske reservationer, som kameralt materiale altid rejser: Regulært sjuskeri optræder i mange af de adelige jordebøger 1660-65 – ikke mindre end 64 arkivpakker – men undertiden også i kontributionsregnskaber; ligeledes undvigemanøvrer som, at opgørelsen foretages *salve errore calculi*; hyppigt forekommer tillige ‘misforståelser’: forfatterne forudsatte, at opgørelsen ikke gjaldt hovedgårde og/eller ugedagsgods, tiender specificeres ikke eller udelades osv. Sådan falder inden for kategorien, udslag af ‘glistrupeffekten’.

Manipulationer med talmaterialet forekommer også, specielt da Rentekammeret i 1680’erne opdagede, at nymatrikuleringen gav lavere tal end de tidligere matrikler,⁴ en vanskelighed, der kunne have været afbødet ved regulering af hartkornsskattesatserne. Herom vidner de mange beregninger af gammelt og nyt hartkorn, som Rentekammeret foretog i de sidste årtier af 1600-tallet, men som paradoksalt nok ofte kan give historikeren en hjælpende hånd. Det gælder generelt, men ejendommeligt nok specielt på Lolland og i Midtjylland.

En sidste – og irriterende – vanskelighed består i, at ofte ganske mange godser især under enevælden registreres sammen, fordi de havde samme ejer. Vel havde mange adelige også før 1660 flere godser, men i jordebøgerne specificeres de oftest hver for sig. Under enevælden drives f.eks. på Sjælland Egholm, Krabbesholm og

Holmegård (i Oluf Rosenkrantz' og siden Otte Krabbes eje) under ét, på Fyn en række godser under Brahetrolleborg⁵ og i Jylland godsimperier som Mogens Friis' Frijsenborg (tidligere Jernit) ligeledes med et antal godser under sig, Christen Skeels Gl. Estrup, Ulstrup og Skaføgård eller i Vendsyssel Kirsten Becks Vraa, Odden, Bangsbo m.v. Det medfører, at beregninger af hoveri, tiender og undertiden også hovedgårdstilliggende her må foretages under ét.

De mulige beregninger må inddrage en hel række parametre: forløbet over tid (1660/65, 1680, 1714-19 og 1770, på Lolland, Langeland og Fyn tillige 1743/44); hovedgårdenes størrelse, deres forhold til fæstegodset, tiender (fordi de efter al sandsynlighed blev brugt til fodring) og – vanskeligst af alt – hoveriet, der sjældent specificeres før reformtiden. Alt i alt har dette arbejde krævet ikke mindre end 8.-9.000 regneoperationer – plus naturligvis omhu; det kan ofte være vanskeligt at holde de mange Søndergårde, Østergårde, Østrupgårde, Skovgårde og Skovsboer ude fra hinanden, når kilderne ikke giver tilstrækkelige topografiske oplysninger eller bringer upræcise efterretninger.

Til sidst blot dette: bestanden af godser begrænses til de, som registreres 1660-1730, medens de ikke så få nyoprettelser (og mere eller mindre kuriøse navneskifter; den mest besynderlige Frederik IV.s 'Gottesgabe' på Lolland, der siden indgik som præmie i et lotteri!) frem til 1770 udelades for at undgå kronologisk irrelevante problemer. På den anden side indfanger afgrænsningen de ændringer, der fandt sted indtil Frederik IV.s tid: oprettelser og nedlæggelser, udvidelser og indskrænkninger. Materialet omfatter på den måde stadig ca. 860 enheder, heraf henholdsvis to og tre femtedele på øerne og i Jylland. Til gengæld vidner disse tal om en ganske dramatisk vækst, siden rostjenestetaksationens 491 godsejere i 1625, en vækst, der fandt sted i sporet af skattestatens tilblivelse af fiskale grunde.

Undersøgelsen må her koncentrere sig om fire punkter af helt central betydning:

- (1) godsstørrelser (tab eller vækst efter 1660),
- (2) hovedgårdstørrelser, ligeledes med vækst eller indskrænkning,
- (3) hoveriet og
- (4) hovedgårdenes tiender.

Den begrænses dog af, at efterretningerne i mange tilfælde er mangelfulde eller helt mangler, således at det udelukker synkroniske og diakroniske sammenligninger.

Hvad godstørrelserne angår, må man på forhånd gøre sig klart, at de selv i et så lille område som kongeriget varierede betydeligt; størst var i *gennemsnit* både hovedgårde og godskomplekser på Sjælland, og de blev mindre, jo længere man bevægede sig mod vest.⁶ Men påny skjuler gennemsnitstallene store uligheder, således som det fremgår af tabel 1, der mest overskueligt kan sammenfattes i indekstal (basisårene = 100).

Tabel 1. *Hovedgårds- og godstørrelser 1660-1744*

	hovedgårde				fæstegods			
	Sjæll.	Loll.	F-L	Jyll.	Sjæll.	Loll.	F-L.	Jyll.
1660-80								
tab	56	42	67	74	49	64	57	50
uændret	101	101	100	100	–	100	101	101
vækst	190	154	154	163	153	143	145	143
1680-1717								
tab	69	73	60	74	81	53	89	50
uændret	101	100	100	100	100	–	100	100
vækst	156	153	169	163	197	150	163	149
1717-44								
tab	–	69	66	–	–	73	66	–
uændret	–	101	100	–	–	–	100	–
vækst	–	189	121	–	–	169	129	–

Godsmasserne tager sig umiddelbart imponerende ud, men i den større sammenhæng berørte fra 1660 til 1714/19 dog højst 20-25 % af godsejerhartkornet (225.600 td.htk.):

	1660-80		1680-1717	
tab	28.471	17,2 %	15.222	6,8 %
vækst	17.500	7,8 %	54.786	15,5 %

Endvidere fremgår det af tallene, at tabsprocenten blev reduceret væsentligt i årtierne omkring 1700, og at godssamlingen tilsvarende tog fornyet fart, da stormen efter 1600-tallets omvæltninger

løjede af. Afdæmpningen fortsatte på Lolland, Langeland og Fyn frem til midten af 1700-tallet.

Forskydningerne – især 1660-80 – må opfattes som et konglomerat af flere bestanddele: den gamle adels godstab, krongodssalgene og den nye matrikulering, uden at det vil være muligt at adskille elementerne. Har den gamle adel ved 1660 siddet inde med ca. 235.000 td.htk., andrager opbruddet følgelig maksimalt ca. 20 %, som nævnt et *memento* mod at overvurdere dens 'forlis'. Hvad angår det andet hovedpunkt – antagelsen af kumulativ hovedgårdsvekst – dementerer tallene også den. En femtedel af herregårdene mistede halvdelen af sin hovedgårdsjord, medens en fjerdedel vandt omkr. 30 % Materialet gør det dog muligt at nå endnu nogle skridt videre. Opstilles de fynske og lollandske herregårde efter hartkornsstørrelse i to kategorier: 40-56 td.htk. og 60- td.htk. og de sjællandske og jydsk *en bloc* 1714/19, får vi følgende indekstal (1714/19 = 100):

Tabel 2. *Hovedgårdsstørrelser 1714/19-70*

	40-56 td.htk.		60- td.htk.		hovedgd.:
	tab	vækst	tab	vækst	fæstegd. 1770
Sjælland	78	112	70	136	1,5
Lolland	61	171	49	167	1,6
Fyn	52	154	54	158	1,3
Jylland	67	127	55	113	0,8

Endnu en gang kan man hæfte sig ved landsdelsforskellene. Overalt tabte de middelstore hovedgårde terræn; men den vigtigste forskel ligger i, at de jyske kun ekspanderede mere beskedent, hvorimod væksten uanset størrelse har været betragtelig.

En kumulativ udvikling frem mod storgodsdrift har der altså ikke været tale om. Af de seks, der 1714/19 havde haft mere end 200 td.htk., blev én (Vemmetofte) tilbage 1770; af de 39, som 1714/19 målte 100-200 td.htk., kun en halv snes i 1770. Problemet lå i at fastholde store og velintegrerede fæstegodsressourcer til at kunne drive store herregårde, hvad både arveregler og økonomisk vejrlig kunne hindre. Kernen i sagen måtte være at justere størrelsen efter fæstegodset, enten ved at reducere hovedgården

eller – om man magtede det – at købe mere fæstegods – og *vice versa*; det sidste skete især ved auktionerne over krongods under Frederik IV og senere.

Hoveri

Hoveriets omfang lader sig ikke bestemme med nogen rimelig grad af sikkerhed før reformtiden; domstolsmaterialet for 1660 kunne tyde på, at det blev fastsat sædvanemæssigt eller efter aftale.⁷ Men tilnærmelser kan nås ved de oplysninger, som foreligger om afløsning og arbejdspenge (også betegnet som trælpenge), og som kan sættes i relation til de normale landarbejderlønninger. Der kendes eksempler på 5-6 sk. dagligt eller for en 'graverkarl' 8-9 sk.

3. august 1624 forordnede majestæten 24 sk. pr. td.htk., selvom rigsrådet selvsamme dag advarede ham mod at sætte hovpengene for højt, eftersom det kunne føre til forarmelse; men som sædvanligt talte det for døde øren, og eftersom sagen kun gjaldt kronens gods, kunne kongen disponere, som han lystede.⁸ Regner man en normalgård til 6-8 td.htk., vil det give 1,5-3,0 rd. og med lønsats på 6 sk. da svare til 24-48 dages arbejde et tal, som ikke ville være urealistisk.

Ifølge Arent Berntsens noget skeptiske fremstilling kunne arbejdspengene beløbe sig til 4-8 rd. årligt, undertiden 10 rd.; det vil på tilsvarende vis give 43-86 dage (her á 8-9 sk., da lønningerne steg betydeligt i 1640'erne), i ekstreme tilfælde 106-120 dage.⁹ Alle disse kilder har blot den brist, at de er normative og bør kunne konfronteres med de sparsomme, konkrete efterretninger, der foreligger i kildematerialet, fortrinsvis fra de rantzauske godser i Jylland. På Herlufsholm og Skinnerup forekommer arbejdspenge ikke, sikkert fordi disse godser har været lokalt tilstrækkeligt koncentreret til, at arbejdet kunne udnyttes rationelt.

På Rønningsøgård svarede fjerntliggende fæstegårde i 1640'erne 4 rd. og husmænd 2 rd. eller omregnet 43-48 dages arbejde, meget nøje svarende til Arent Berntsens laveste sats og stort set omtrentligt en dags arbejde.¹⁰ Fra Gjessingholm ved vi, at ti gårde og et hus svarede trælpenge 1637-57, og 1662 bogføres endnu ti gårde. Endnu 1637 og 1640 kunne to gårde yde 1,2-1,4 rd. pr. td.htk., men siden androg afløsningen regelmæssigt 0,6-0,8 rd.

indtil begyndelsen af 1650'erne, da beløbet sank til 0,3-0,4 rd., hvor det oftest forblev indtil 1662. Gårdene lå på 5 til ca. 13 td.htk., således at der i 1640'erne blev svaret 4-10 rd. hovpenge. 1652-62 blev betalt 2-6 rd. pr. gård, en enkelt gang 8 rd.¹¹ På de øvrige tre godser – Demstrup, Sødriugholm og Skovgård – kendes kun husmænds trælpengge: 2-3 rd., som kan omsættes til 32-48 dagsværk.¹²

Ligesom på Rønningsøgård svarer tallene altså rimeligt vel til Arent Berntsens meddelelser, og de kunne tyde på, at ugedagsbrevet – ligesom i Sverige fra 1651 – kunne tages helt bogstaveligt. Hoveriet synes således endnu ved midten af 1600-tallet at have været forholdsvis moderat.¹³ Og forholdene tåler ingen sammenligning med den østelbiske storgodsdrift, der kunne beslaglægge 2-3 ugedage for livegne bønder og 4-5 for husmænd.

Som tidligere nævnt lader hoveriets omfang sig kun yderst sjældent konkretisere før hoveriindberetningerne 1769-71 (her benyttet i C. Christensen (Hørsholms) tabulerede opstilling).¹⁴ Sidste kolonne i tabel 2 tilføjer forholdstal for, hvor meget hovedgårdshartkorn hver hoveripligtig fæstegård blev pålagt. Og af den fremgår det, at der bestod betydelige forskelle mellem landsdelene; byrden har på øerne *grosso modo* været dobbelt så tung som i Jylland, 1,3-1,6 og 0,8 td.htk. hovedgårdsjord pr. fæstegård.

I modsætning til tidligere hartkornsopgørelser, der ikke tager hensyn til arrondering og hoveripligt, giver listen fra ca. 1770 en status over hoveriets formelle udbredelse, men derimod ikke over dens omfang og art, og den tager ikke heller hensyn til, om hoveripligten har været hel eller delvis, at en del hovfri bønder alligevel har været delvis arbejdspligtige, og kun meget ufuldstændigt til, at adskillige husmænd havde hovpligt.¹⁵ Kun på 34 af landets godser – heraf 30 i Jylland – kendes antallet af hovpligtige hovmænd. I Jylland androg byrden i gennemsnit 0,8 td.htk. pr. fæstegård, på øerne som nævnt langt mere; i Jylland udgjorde de hovpligtige huse 30 pct. af alle hovpligtige, men på Sjælland 36 %.

Efter talmaterialet at dømme synes normen – som tidligere – at have været én td.htk. pr. fæstegård, men balancen blev ganske enkelt væltet af øernes meget store herregårde.^{15a} Godser var – bortset fra grevskaber, baronier og stamhuse – ikke uforanderlige enheder, men underkastet arveregler og økonomiske vilkår. På den anden side kunne tallene som nævnt også tale for, at fæstegodsbestanden – bortset delvis fra øerne – har været afgørende for her-

regårdenes størrelse; godserne blev ikke uafvendeligt drevet mod storgodsdrift, men havde den nødvendige fleksibilitet til at afpasse størrelsesforholdene efter omstændighederne. Andre forhold kan have spillet en rolle: arrondering, store afstande – især i Vestjylland med mange fjerntliggende enestegårde – men sandsynligvis ikke alder, fordi fæstebonden kunne erstattes af en søn eller en tjenestekarl.

En sikker kronologi før reformatiden lader sig derimod ikke opstille; hoveriet havde i reformationstiden været ubetydeligt; det kan ikke udelukkes, at det har været voksende efter 1630; men det generelle indtryk – og mere kan det ikke blive – må blive, at udviklingen først tog fart med landbrugskriserne hundrede år senere. På Egeskov – hvis relationstal 1770 lå på 1.1 – blev hoveriet fordoblet 1688-1771. Fæstekontrakter fra 1700-tallet nævner kun sporadisk hoveriet, men befæster kun det generelle indtryk.¹⁶

Den eneste udvej for at komme bagom reformatiden ligger da i at beregne forholdet mellem hovedgård og fæstegods, vel vidende at vi ikke kender arronderingsgraden (diagram 4-6). Men fordelingen ændres ikke 1680-1770, og ikke overraskende kunne de helt små og de store godser vanskeligst magte problemet. Forholdet fæstegods: hovedgård skulle som 1770 ligge så højt som muligt; 1:10 forekommer, men oftest varierer relationen fra 0,5 til 3,0; endelig spores påny forskellen mellem øerne og Jylland, og værst medtaget synes påny, men ikke overraskende Lolland at have været.

Et sidste indicium ligger i herregårdenes beholdninger af redskaber og trækdyr (heste og stude). Der synes i 1600-tallet ikke at have været faste regler for, om fæsterne skulle møde med disse (og vogne), eller om herregårdene stillede dem til rådighed.¹⁷ Alligevel synes der at være indtruffet ændringer i løbet af perioden. På Sorø Akademi holdt man 1607 8 postheste, men de to sidste blev solgt 1610/11;¹⁸ på Herlufsholm holdt man siden 1611/12 slet ingen heste, selvom man tidligere havde drevet stutteri. Tilsvarende på Pårup på Sjælland 1651-56 og Skovgård i Jylland ingen heste, Demstrup derimod et vekslende antal.¹⁹

Hvor repræsentative disse løsrevne eksempler kan være, kan ikke afgøres, men holder tendensen, står den i skærende kontrast til situationen 1770. Fra de jyske indberetninger fra 1770'erne og Gregers Begtrups opgørelse fra Sjælland omkring 1800 har husdyrholdet taget sig således ud:²⁰

	heste	stude	køer	antal godser	gennemsnitligt heste	antal stude	antal køer
Sjælland	1.188 ^{a)}	1.052 ^{b)}	6.211 ^{c)}	–	21,6	112,9	95,6
N. Jylland	892	4.342	3.288	46	19,4	94,4	71,5
Viborg-Ribe	423	1.559	1.811	27	15,7	57,7	67,1

a) 55 godser

b) 11 godser

c) 57 godser

Tallene registrerer ikke den velkendte hastigere overgang i Jylland til mejeridrift, kun at den jyske studeproduktion i disse egne stadig levede i bedste velgående; derimod står det klart, at hesteholdet i 1700-tallets slutning påny har fået væsentlig betydning, som kun kan bero på hoveriet.

Tiender

Hvad endelig tienderne angår, synes den adelige interesse først at være vågnet omkring 1640. Fra reformationen og frem til 1560 afhændede (eller bortfæstede) kronen kun tiender og patronatsrettigheder i fem tilfælde (og da kun til regeringsinderkredsen), hvorimod Frederik II straks 1559-60 afstod 9, senere 17, i alt 26.²¹ Efterspørgselen gik derefter i stå indtil 1630'erne, da kronen afstod 4 tiender og patronater, i 1650'erne i syv tilfælde. Sagen blev rejst af rigsrådet 1636, men blev aktualiseret 1646-47, da landkommisærerne foreslog, at kronen afhændede sine patronatsrettigheder »til adelige, som de kunne være belejlige og dem begærede for en lidelig og billig penge«, for at lindre kronens finansnød.²² Resultatet blev det modsatte, en afgift på 4 rd. af hver tiende.²³ Rigsrådet forventede, at den ville indbringe 14-15.000 rd; kan den påstand stå til troende, må 3.500-3.750 konge- og kirketiender og patronater have befundet sig i privatpersoners eller institutioners besiddelse, og det kan ikke uden videre afvises. I hvert fald sad adelige under Stjernholm len (med 29 sogne) 1604 inde med 255 ørte (dvs. 57 %) af lenets tiender, og tallet stod uforandret 1661.²⁴

Billedet ændres derimod totalt under enevælden, trods Frederik III.s aversion; men afhændelserne samlede sig om snævre perioder, og selvom kronen oftest kodificerede sin reuitionsret fra

1664: 1670-75, 1678-79 og 1685-90, dvs. under Christian V. Det kan naturligvis skyldes den nye konges større fordomsfrihed, men må overvejende have beroet på det finansielle imperativ.²⁵ Godsejernes motiver kunne naturligvis variere eller være sammensatte, men velsagtens overvejende økonomiske, fordi tienderne – som vi ved fra ældre kilder – kunne anvendes til foder eller i givet fald sælges; samtidig ville større kvæghold også kunne skaffe rigeligere med gødning. Naturligvis havde tiender i det nærmeste nabolag størst interesse,²⁶ men godsejere veg absolut ikke tilbage fra at skaffe sig tiender i andre landsdele; selv skånske godsejere deltog i jagten: Henrik Rantzau erhvervede 1673 tiender på Sjælland og Sidsel Grubbe t. Beltebjerg (Aksel Urups enke) 1678 endda på Fyn, 1689 også på Sjælland.²⁷

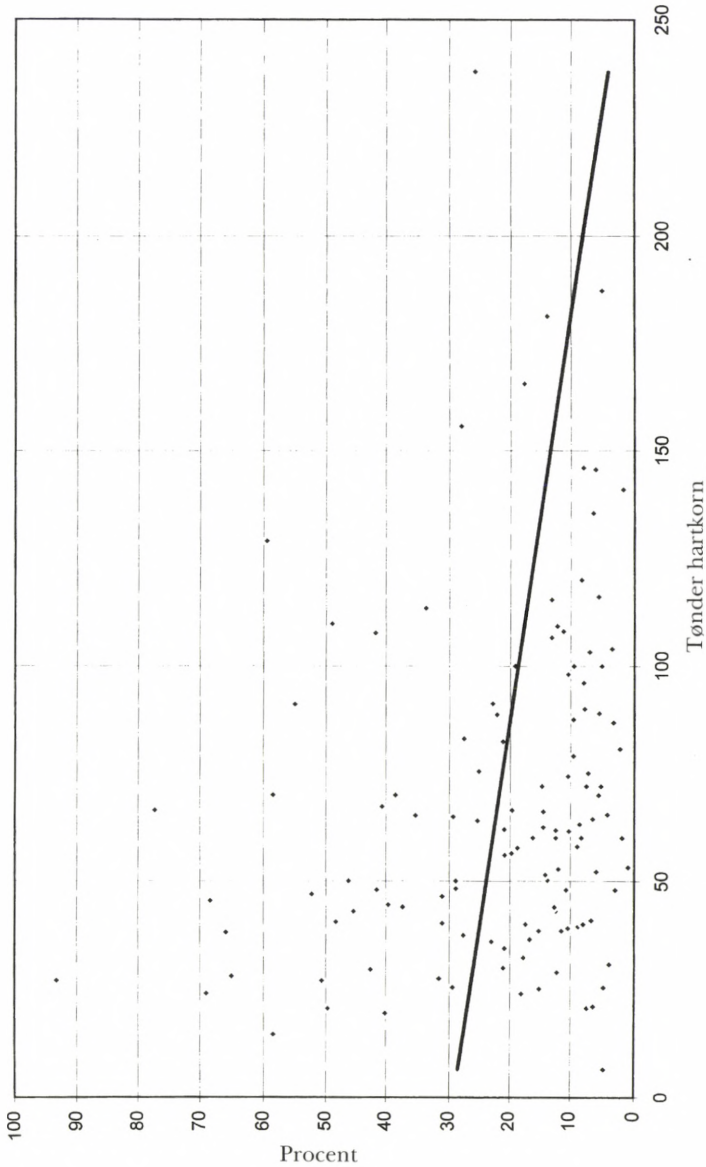
Sagen må altså have været – eller blevet – godsejerne magtpåliggende. Rentemester Henrik Müller kastede sig straks ud på markedet, da han erhvervede Dragsholm og Sæbygård, og generalpostmester Poul Klingenberg t. Højris og hans søn af samme navn opkøbte på Mors mere end 1.300 td.htk., 66 % af alle øens tiender.²⁸ Mogens Friis t. Frijsenborg lagde 1678 Frisenvolds fæstegods under grevskabet, men skaffede Frisenvold så store tienderressourcer, at de kom til at udgøre 95 % af godsets produktionskapacitet. Små godser fik muligheder for at forøge deres kapacitet og store for mere optimal ressourceudnyttelse.

Oprindeligt blev prisen fastsat til 25 rd. pr. td.htk.; den faldt derefter i de første årtier af Christian V.s tid til 20 rd. – utvivlsomt på grund af udbudets omfang mere end svigtende efterspørgsel – men 1695 blev den fikseret til 30 rd., 1696 til 35 rd. og kunne under Frederik IV betinge helt op til 50-60 rd.²⁹ Og da man fremdeles regnede med en jordebogsindtægt på 1,5 rd. pr. td.htk., kan afkastet ved priser på 25-35 rd. altså skønnes at have ligget på 6,0-4,3 %, hvilket vel ikke var at foragte.

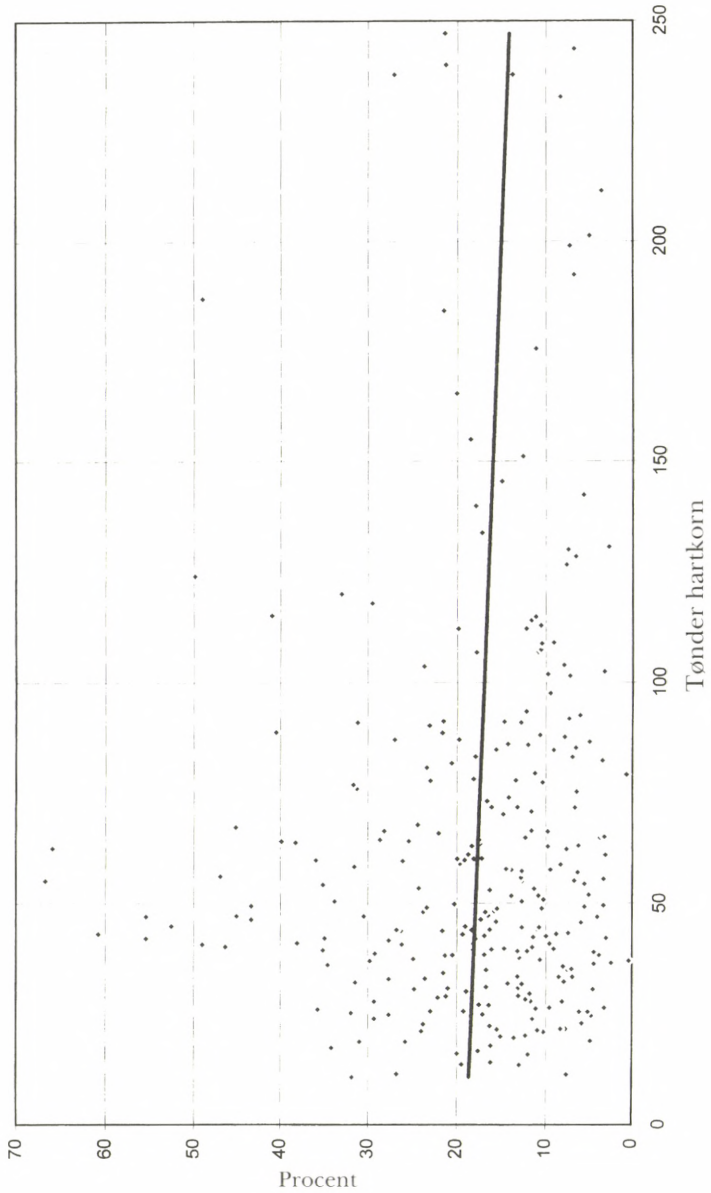
Oplysninger om herregårdenes tiender forekommer kun sporadisk eller synes ikke at være blevet indregnet i fæste- eller hovedgårdshartkornet i jordebøgerne 1660-65, men oplysninger for perioden 1661-1719 kan suppleres fra *Kronens skøder*. Først i kontributionsregnskaberne 1714-19 og – på Lolland, Langeland og Fyn – 1743-44 giver nogenlunde fyldestgørende efterretninger ligesom hoveriindberetningerne 1769-71. Endelig kan oplysninger hentes fra Sjællands og Fyns stifts tiendebøger 1689-1732.³⁰

Fremfor at analysere materialet verbalt vælges det her at fremstille resultaterne grafisk. Der gengives to grafer fra henholdsvis 1680 og 1714, som på landsplan viser tiendernes procentdel af hver enkelt gods' produktionskapacitet (dvs. 100 x tiendehartkorn/hovedgård, fæstegods og tiender (figur 4a-b)).³¹

Figur 4a. Danmark 1680. Godser med tiende i % af produktionskapacitet.

Figur 4b. Danmark 1717. Godser med tiender i % af produktionskapacitet

Med alle sine mangler tyder materialet fra jordebøgerne 1660-65 på, at forholdene har artet sig nogenlunde ensartet over hele landet. Spredningen målt i nominelle størrelser har været ganske stor, men omregnet til relative tal bliver billedet noget mindre

uoverskueligt. Ganske vist forekommer der ekstreme tilfælde i begge retninger: en del eksempler på, at tiender på mellemstore herregårde – især hvor forholdet mellem hovedgård og fæstegods har været rimeligt – ikke har haft væsentlig betydning, og i den modsatte yderlighed en række godser, hvis tiender har været af langt mere afgørende vægt; det gælder specielt de kvægproducede egne af Jylland.

Situationen 1680 og 1714-19 præges derimod stærkt af kronens salg af tiender i Christian V.s og Frederik IV.s tid. Ekstremerne var blevet mere drastiske over en meget bred skala. De forholdsvis moderate priser har gjort dem attraktive, ikke mindst fordi opkøbene hyppigt foregik som afvikling af tilgodehavender (lån eller ubetalte lønninger) hos kronen eller ved mageskifter, hvori der indgik ordinært fæstegods. Det første gælder f.eks. diplomaten og statsmanden Jens Juel t. Juelling og Sidsel Grubbe t. Beltebjerg, men også en del tilfælde (således Joachim Gersdorffs arvinger), hvor tilgodehavender fra det skånske vederlag blev likvideret på denne måde.

Først 1743-44 synes forholdene på Lolland, Langeland og Fyn atter at være blevet mere normale. Men på dette tidspunkt tyder materialet på, at interessen for og efterspørgslen efter tiende var blevet mere behersket, og denne tendens vedblev til reformtiden ved 1770:

	antal godser i alt	uden tiender	%
Sjælland	144	21	15
Lolland	43	6	14
Fyn-Langeland	133	32	24
Jylland	530	50	9

Det kræver ingen forklaring, at faldet blev mindst i Jylland; Sjælland og Lolland lå på samme niveau, hvorimod det voldsomme fald på Fyn kan være vanskeligt at forklare.

Udviklingen og dens hovedfaser lader sig ikke sammenfatte på en enkel endsige forenklet form. Én ting står dog fast: der blev trods tilløb under den ældre enevælde – og dens ugunstige fiskale vilkår – ikke tale om nogen vedblivende eller kumulativ fremvækst af storgodsdrift i holstensk eller østeuropæisk forstand. Hovedgårdsarealet som helhed adskilte sig 1770 ikke væsentligt fra situa-

tionen 1680 (8-9 % af landets samlede hartkorn), og i sin grundsubstans bevarede det danske godssystem sin karakter af rentegods; vil man endelig søge en tendens i udviklingen ligger den snarest i centraliseringen af flere tidligere selvstændige godser i en enkelt ejers hånd.

Undersøgelsen har opereret med tre parametre, hovedgårdenes størrelse og forhold til fæstegodset, hoveriet og tienderne, hvortil bør føjes en fjerde: periodens økonomiske vejrlig. Men som helhed kan det konkluderes, at forløbet mere præges af smidighed og tilpasning end af doktrinære idealer om storgodsdrift. Kun hvad angår hoveriet tyder materialet på en ganske hastig vækst fra 1730 og da netop under indflydelse af den herskende økonomiske krise.

Noter: 15. Hovedgården

1. Det samme gælder den engelske *manor* og det franske *seigneurie*, som begge rummer feudale elementer.
2. Aksel E. Christensen i *SEHR* VIII, s. 181-83; jf. *HT* 86, s. 350.
3. Jf. Niels Oxenvad i: A. Steensberg, red., *Dagligliv i Danmark* I, s. 630-34. – Den brutale føged og den fordrukne godsejer, som man blev præsenteret for i stavnsbåndsfilmene 1938, hører også til den antiaristokratiske mytedannelses skabeloner, lanceret af den tidligste enevælde.
4. F. Stendal Pedersen, *Fynsk landbrugs vilkår*, kap. V; jf. J. Holmgaard, udg., *Rentekammeret* I, s. 162-64.
5. Konfiskationsboet efter Kay Lykke kan her give supplerende oplysninger eller mere nøjagtige tal; RA. Rtk. 216.302-08.
6. På de godser, der her inddrages, stillede forholdene 1770 sig således:

	antal	gennemsn. tønder htk.	
		hovedgård	fæstegods
Sjælland	79	72	412
Lolland	32	69	402
Fyn-Langeland	98	50	346
Jylland	105	37	265

7. H.H. Fussing, *Herremænd og fæstebønder*, s. 193 ff.
8. *CCD* IV, nr. 118 og 124; *Kanc. Brevb.* 1624-26, s. 123; jf. Arent Berntsen, *Danmarkis oc Norgis fructbar Herlighed* II, s. 165, der oplyser, at hovpenge kunne nedsættes til 16-20 sk. – Andre steder lader man sig nøje med mindre: på Sorø Akademi med 7 rd. havde afløsningen 1604 andraget 1 mr. (H.H. Fussing, *Stiernholm len*, s. 44-50), en sats, der trods møntforringelserne kunne støtte rigsrådets advarsel; endnu 1619 forlangte man 6 rd. pr. helgård.

9. Arent Berntsen, *Danmarkis oc Norgis fructbar Herlighed* II, s. 162-66.
10. RA. Privatarbiver nr. 5955: Skifte efter Henrik Markdanner til Rønningsøgård 1642-54.
11. H.H. Fussing, *Gessingholm*, s. 208-12.
12. H.H. Fussing, *Skovgård*, s. 14-16; *Demstrup og Sødringholm*, s. 35, 48-56, 88-91.
13. Jf. H.H. Fussing, *Herremand og fæstebonde*, s. 212-16, 241-46.
14. C. Christensen (Hørsholm), *Agrarhistoriske Studier* II, bilag s. XXIV-LVII.
15. F. Skrubbeltrang, *Hoveriindberetninger*, s. 11 og 21-23.
- 15a. E. Ladewig Petersen havde i sit efterladte manuskript henvist til fem figurer, der ikke forelå ved redigeringen af det efterladte bogmanuskript.
16. F. Skrubbeltrang, *Landbosamfund*, s. 22-24, 85-88, 163-67, 230-33, 359-64; C. Bjørn, *Bonde, herremand, konge*, s. 76-86; Lotte Jansen (Dombernowsky), *Hove-riet til Egeskov*.
17. H.H. Fussing, *Herremand og fæstebonde*, s. 236 f.
18. M. Mackeprang, *Sorø* I, s. 155 og 364.
19. C. Christensen (Hørsholm), *Agrarhistoriske Studier* II, bilag s. XCV; H.H. Fussing, *Skovgård*, s. 6; *Demstrup og Sødringholm*, s. 23, 25 f.
20. C. Christensen (Hørsholm), *Agrarhistoriske Studier* II, bilag s. CII-CXLIII.
21. Opgørelsen bygger på *Kronens skøder* I-II; den medtager ikke kirkefæstegårde, kirkegårde og herlighedsrettigheder.
22. Kr. Erslev, *Aktstykker* II, s. 424; III, s. 246, 250-53, 350, 363.
23. Sst. III, s. 331, 397; *Kanc. Brevb.* 1647, s. 207. – 1654 begærede adelen mere ydmygt, at 'ledige tiender' kunne tillægges adelspersoner, der boede i sognet eller – om der var flere – da den, der i forvejen havde flest; RA. Kongehusets arkiv 1651-60 (Odense 1654 30/6).
24. H.H. Fussing, *Stjernholm len*, s. 26; jf. J. Thomassen, *Kronens salg af dens fynske jus patronatus*, s. 67 f.
25. Sst., s. 73-79; jf. C.S. Christiansen, *Statshusholdning* I, s. 449, 461.
26. J. Thomassen, *Kronens salg af dens fynske jus patronatus*, s. 79-83.
27. *Kronens skøder* II, s. 394, 455; III, s. XXX. – 1684 erhvervede to kgl. agenter i Hamburg 491 td.htk. tiender i Jylland (de figurer endnu i kontributionsregnskabet 1717); ss. II, s. 535 f.
28. Joh. Jørgensen, *Henrik Müller*, s. 110-29.
29. C.S. Christiansen, *Statshusholdning* I, s. 461; II, s. 806 f., 812; J. Boisen Schmidt, *Frederik IV.s statshusholdning*, s. 282. Efter hartkornsreduktionen 1688 blev tienderne enten reduceret, sat til højere pris eller solgt til pålydende værdi til lave pris.
30. RA. Rtk. 1911-12; beregningerne omfatter kirke- og kongetiender *jus patronatus*, undertiden *jus vocandi*, kirkelige landgilder og kirkegårde.
31. Ved redigeringen af dette afsnit er teksten blevet ændret lidt, idet der ved E. Ladewig Petersens død ikke forelå alle de grafer, der var omtalt i den oprindelige tekst.

16. Godsdriftens vilkår 1660-1730

Så snart man fra formelle eller andre rammer bevæger sig frem til den håndgribelige godsdrift og -økonomi, befinder man sig på herrens mark. Langt de fleste godsmonografier beskæftiger sig overvejende med ejer- eller bygningshistorie; selv når man kunne vente kyndig oplysning, brister selv det mest lysegrønne håb. Ejenommeligt nok henligger godsdriften under enevælden endnu som et *terra incognita*; forskningens hovedinteresse har samlet sig om fæsteres og husmænds vilkår, men – *mirabile dictu* – ikke landarbejdernes i reformtiden.

Holder man sig til perioden indtil 1730, har vi kun ganske få undtagelser: C.F. Wegeners indholdsrige, men bedagede værk om Abrahamstrup/Jægerspris (1856), godsforvalter O.F.C. Rasmusens engagerede bog om Gisselfeld (1869), M. Mackeprangs redegørelse for Sorø Akademi (1924) og Axel Linvalds indholdsmættede, men noget kaotiske jubilæumsværk om Københavns magistrats gods Bistrup ved Roskilde (1932). Mest påfaldende kan det virke, at alle fire værker behandler sjællandske godser, at de to (Sorø Akademi og Bistrup) drejer sig om – ikke nødvendigvis repræsentative – institutionsgodser, at de udelukkende gælder store godser, og at ét (Jægerspris) oftest tilhørte den kongelige familie.

Under alle omstændigheder må de overvejelser, man endnu kan gøre sig, blive andenhånds; tilbage bliver kun en stille forundring over, at så centralt et emne har kunnet forsømmes så eftertrykkeligt. Spørgsmålene tårner sig op, nu da godserne blev beskattet, befandt sig under nærgående kontrol og dog må påtage sig at forvalte den 'bortforpagtede statsmagt', som kronen endnu ikke selv magtede at administrere. På den anden side medførte kongemagtens næsten paniske rædsel for den gamle adels skumle planer paradoksalt nok, at lavættede adesslægter fik en chance for at blive civile eller militære embedsmænd og at nå højadelstatus; det gælder f.eks. den nordjydske slægt Rodsteen, der genopstod efter adskillige generationers tilbagegang.¹

Sagen rejser blot kildemæssige og saglige problemer. Selvom godsregnskaber stadig ikke vokser på træerne, flyder de dog noget rigeligere end før enevælden; alene på Fyn har ti godser bevareret regnskaber – omend ikke sammenhængende – i tiden fra 1660

til 1730: fra Ulriksholm således regnskaber fra 1683, fra Valdemars Slot (Kærstrup) fra 1696, men fra Rønningsøgård først fra 1719. Og det kan ikke udelukkes, at flere eksisterer; på en række fideikommissgodser sidder bitterheden over lensafløsningslovene 1919 endnu ejerne så dybt i blodet, at deres arkiver fremdeles findes på godserne selv (f.eks. Brahetrolleborg) og stadig absolut utilgængelige, selvom så gamle regnskaber nu kun kan have historisk interesse.

Netop i forbindelse med agitationen for og mod jordlovene udsendte adelshistorikeren (og socialisten) Gustav Bang en pjece – af forbløffende ringe kvalitet – der i voldsomme vendinger fordømte adelsvælden og senere godsejerstyret for alle uhyrligheder: deres parasitiske levned og luksus, deres ‘undertrykkelse’ af fæstebønderne, som ødelagde landbosamfundet. Bangs argumenter driver den generelle adelsfordømmelse ud i karikatur, selvom han nok burde have vidst bedre. Den har ligesom i Sverige været den afgørende hindring for en neutral vurdering, men har troligt fulgt enhver politisk konjunktur.²

Når udtrykket ‘bondestandens undertrykkelse’ her sættes i citationstegn, skyldes det, at det har vist sig ikke blot at være absurd – hvad end ikke en betydelig historiker som J.A. Fridericia indså – men tillige at være et produkt af enevældens egen propaganda og ligeså gammel som den selv. Hvor meget den nybakte enevælde har haft at frygte fra den gamle adel ved vi ikke, og svenske gesandtskabsrapporter kan højst dokumentere rygter, eller at den har knyttet næverne i lommerne. Sporene efter skueprocesserne mod Kay Lykke, Gunde Rosenkrantz og – delvis – ægteparret Ulfeld måtte naturligvis skræmme; »fanden og onde mennesker« havde som Gunde Rosenkrantz skrev 1673 – forfulgt ham som de senere forfulgte baron Oluf Rosenkrantz.

1663 udkom anonymt et *De subditorum in regno Daniae et imprimis de nobilitate epistola*, som Rosenkrantz – vist med urette – mente stammede fra generalfiskal Paul Tschernings pen, og som harmede ham. Pamfletten støttede sig tungt til Thomas Hobbes’ naturret (*Leviathan* 1651) og gentog – som de statsretlige akter 1660-61 – myten om, at stænderne frivilligt og helhjertet havde overdraget Frederik III enevoldsmagten, fordi de indså, at adelsvælden havde spillet fallit og var skyld i landets ulykke. Rosenkrantz protesterede, men regeringen ignorerede skriftet og lod i stedet en tjenstvil- lig lüneburgsk middelmådighed svare. Kronen på værket blev dog

Rosenkrantz' velargumenterede, men dristige '*Apologia nobilitatis danicae*' 1681, som ved Højesterets endelige dom et par år senere blev takseret til fortabelse af charger og boslod, senere konverteret til en ublu bøde, der nær bragte Oluf Rosenkrantz til tiggerstaven.³

Selv så udmærkede historikere som Ludvig Holberg og Hans Gram accepterede legenden, men bunden nåede man med Niels Slanges – en 'Dreikäsehoch' – værk om Christian IV 1749. Traditionen tro hævdede Slange, at adelen i tidens løb havde usurperet urkongedømmets ret og magt, til syvende og sidst kun plejede standsegoistiske hensyn, men ikke støttede den 'brave' majestæt mod den 'onde nabo'; og trods Grams advarsler og kritik, som Slange tog ham ilde op, så denne stort på *veritas*, når det gjaldt hovedformålet, *honor regis*, og han undså sig end ikke for forfalskninger, således det herostratisk berømte kongebrev september 1660.

Den arv, enevælden efterlod sig, søbede eftertidens magthavere ukritisk. 'Gårdmandslinjen' (Thorkild Kjærgaard) i historieskrivning og politik blev udlagt af konservative historikere som C.F. Wegener (1839) eller den liberale C.F. Allen (1840) såvel som (national)liberale politikere som Orla Lehmann; en særlig aktualitet fik adelsfordømmelsen i Venstres forfatningsopgør med godsejerne 1866-94, omtrent samtidig med kampen for eller mod den svenske standsrigsdag. I næste generation overtog den positivistske radikalisme myten både i forskningen – Erslev, Fridericia, Arup – og på husmændenes vegne Det radikale Venstre, hvorfra den ligeledes blev slugt råt af det i praksis også positivistske Socialdemokrati – f.eks. Gustav Bang – for nu at være sunket til bunds på den politiske venstrefløj og i folkehøjskolen.

Aristokratfordømmelsen er og forbliver netop tendentiøs, men sejlivet mytedannelse, som blot nu kan manes i jorden. Paradokset ligger i, at adelen hverken før eller efter 1660 kunne have nogen-
somhelst interesse i at 'undertrykke' og 'udbytte' fæsterne og ødelægge godset; den naturlige reaktion mod beskatningen blev da også 'glistrupeeffekten'. Naturligvis forekom der undtagelser – håndfaste tyske og samvittighedsløse borgerlige godsejere – og det barske vejrlig under 1730'ernes kriser *kan* have tvunget godsejere til forøgelse af hoveriet; det sidste kan endnu kun sandsynliggøres, men ikke kvantificeres.

Godsdriften efter 1660 har naturligvis træk tilfælles med den foregående generations – fremfor alt dens struktur – men nye

føjes til: de ændrede konjunkturvilkår, godsejerkorpsets sammensætning, de formelle rammer og de nu meget begrænsede muligheder for at udnytte 'glistrupeeffekten' over for enevældens 'tøjlesløse beskatning' (C. Christensen (Hørsholm)) til militære og hofformål. Tværtimod måtte godsejerne stå til ansvar for det fulde beløb (også af ødegods) af hartkornsskatter og de mange ekstraskatter.⁴ Vil man hævde, at godsejerne ifølge forordningen 1682 fik et vist vederlag for deres offentlige funktioner, må man føje til, at det kun kunne gælde de, som ejede mere end 200 td.htk. fæstegods inden for to-milegrænsen.

Mest hensigtsmæssigt kan man opdele de problemer, der melder sig, i to hovedafsnit: de strukturelle og de sociale og økonomiske. Til de første hører, om matrikuleringen medførte ændringer af fæsternes afgifter – et spørgsmål, som kun godsforvalter Rasmussen og efter ham Linvald har været opmærksom på, og følgelig også om graden af egalisering af afgifterne og endelig om godsernes arrondering. Men det må her tilføjes, at disse spørgsmål endnu kun lader sig besvare provisorisk.

Ganske det samme gælder også de økonomiske og sociale forhold; herunder hører fremfor alt spørgsmålene om de finansso-ciologiske virkninger af den tunge beskatning (restancer, forarmelse, retsforhold osv.), men også om virkningerne af konjunkturforløbet og mulig overgang til mejeridrift. Sidst og ikke mindst kræver det også en diskussion af godsejernes udbytte; men netop her lader det forhåndenværende materiale os i stikken. Og spørgsmålet vil under ingen omstændigheder kunne besvares repræsentativt på nuværende tidspunkt; det må afvente flere godsmonografier.

Hvad matrikuleringen angår, har det flere gange været nævnt, at Christian V.s matrikel nedsatte landets kontribuable hartkorn fra ca. 443.800 td.htk. til ca. 372.000, dvs. med 16 %, ⁵ og at man efterhånden som arbejdet skred frem i stigende grad tyede til skrivebordsmanipulationer for at undgå tab for kronen. Det sidste kunne tyde på, at man forventede, at godsejerne ville anvende de nye tal; Rentekammerets beregning i august 1688 giver følgende tal (tabel 1).⁶

Går man ned på lokalt plan, kompliceres sagen naturligvis ved, at mange godser havde forandret omfang mellem 1664 og 1680'erne ved frasalg eller køb, hovedgårdsændringer eller andet; og det foreliggende materiale kan som nævnt absolut ikke gøre

Tabel 1. *Gammelt og nyt hartkorn* (i td.htk.)

landsdel	gammel matrikel	ny matrikel	tab	%
Sjælland	140.838	115.939	24.997	17,7 (17,7)
Lolland-Falster	36.066	29.908	4.841	13,4 (17,1)
Fyn-Langeland	70.796	55.956	14.840	21,0 (21,0)
Jylland	179.245	151.324	27.734	15,5 (15,6)
I alt	426.945	373.324	72.402	17,0 (17,2)

krav på repræsentativitet; når det gælder afgifterne har landsdelsfordelingen skævheder, og af små godser kendes kun to.

På Bistrup ved Roskilde viste Københavns magistrat 'klog humanitet' (A. Linvald) ved at nedsætte landgilden 1. maj 1688; »formedelst landgildens højskyldighed ... (har) været for højt beregnet«, således som matrikuleringen havde godtgjort, har det bragt fæsterne til armod. En synsforretning 1703 viser en hartkornsnedsættelse på 13 %, og det samme skete på nabogodset Svenstrup,⁷ medens hartkornet på det ligeledes nærliggende Jægerspris kun blev reduceret lidt.⁸ Disse oplysninger svarer helt til de resultater, O.F.C. Rasmussen nåede til på grundlag af Gisselfelds og 28 andre godsers jordebøger. I enkelte tilfælde fik den nye matrikulering ingen indflydelse; i fem andre tilfælde (en jysk, en lollandsk og tre sjællandske godser) fremgår sammenhængen udtrykkeligt, og den må være sandsynlig i atter andre.⁹

Arrondering af gods – dvs. bestræbelser for at opnå den optimale koncentration af fæstegodset omkring hovedgården – kan antages at have givet en rationaliseringsgevinst: mindre transportomkostninger, bedre muligheder for udnyttelse af hoveriressourcerne osv.; men det var som helhed et fænomen af forholdsvis ny dato. Medens man i middelalderen ved skifter havde lagt vægt på, at alle arvinger fik lige andele af godt og mindre godt gods – og dermed modvirkede arrondering – lagde recessen 1547 op til, at hovedgårde med gods kunne holdes samlet; men effekten slog først sent igennem i 1600-tallet.^{9a} Og velsagtens kan både opbruddet i adelsgodset og krongodssalg efter 1660 såvel som forordningen 1682 have givet nye incitament.

Kontributionsregnskaberne 1714-19 – her 1719 – giver selv følgende oversigt, der røber næsten fuldstændig arrondering.¹⁰

Tabel 2.

	td.htk.	strøgods	%
Sjælland	45.261,0	2.234,7	4,9
Lolland	–	–	–
Fyn-Langeland	47.838,8	2.112,6	4,4
Jylland	211.164,5	9.129,7	4,3
I alt	304.264,3	13.477,0	4,4

En tilsvarende liste over 45 fynske godser 1714 giver den summariske, men her kun tilnærmelsesvis arronderingsgrad på 85,2 %.¹¹ Men listen giver imidlertid også mulighed for at sondre mellem store og små herregårde. Hovedtrækkene fremtræder entydigt: langt de fleste – og især de største – godser havde en meget høj koncentrationsgrad, hvorimod de små ofte måtte nøjes med en lavere. At Rønningsøgård kun nåede 24 % kan hænge sammen med godsets omtumlede skæbne siden 1642.¹² Men som helhed kan man antage, at denne fynske situation 1714 repræsenterer det typiske, men også en endnu ikke afsluttet proces.

Egalisering af landsbymarkerne og dermed regulering af fæsternes afgifter og arbejdspligt kendes allerede fra senmiddelalderen, men fik særlig aktualitet efter enevældens indførelse af hartkornsskatterne 1662. På Fyn blev allerede i 15. århundrede 25 byer (dvs. ca. 4 %) egaliseret; 1682 nåede man op på i alt 29 % og endelig i reformtiden 56 %.¹³ Ejendommeligt nok har dette fænomen ikke fået megen opmærksomhed, selvom egalisering lettede opkrævningen af skatter, fordelingen af byrder osv. Som regel var egaliseringen foregået ved rebning, dvs. udmåling af markernes, engenes og skovene ved hjælp af et reb i overensstemmelse med hver gårds talandel i landsbytoften;¹⁴ men i 1600-tallet forlod man denne metode, hvad Arent Berntsen beklagede, og måtte tage andre former i brug.¹⁵ Ejendommeligt nok gennemførte landsbyen Rinkenæs i Slesvig 1550 – i strid med den generelle tendens mod udskiftning – et landsbyfællesskab trods forbitret adelig modstand; den kunne blive en kompliceret affære, og undertiden var kendskabet til rebning gået så meget i glemmebogen, at man måtte hente sagkundskaben udefra.¹⁶ Egaliseringen kunne forekomme på fæsternes initiativ, men normalt udgik det fra godsejeren, såfremt han ejede hele landsbyen eller kunne forliges med andre

lodsejere om den. Fordelene lå som nævnt indlysende i fordelingen af byrderne, specielt hoveriet, hvad enten det gjaldt hele eller halve gårde

Som allerede omtalt falder magtstatens konsolidering – og dens ublu beskatning – sammen med det vigende omend ikke ubrudte konjunkturforløb på en sådan måde, at konsekvenserne ikke lader sig adskille. Man kunne tænke sig, at virkningerne af misvæksten i 1690'erne i nogen grad blev lindret ved C.S von Plessens moderate skatnedsættelse, men omvendt også at misvækst, epidemier og krigsbeskatning i årene omkring 1710 har virket dobbelt hårdt; i det hele taget synes krigsårene 1709-20 at have været meget udtærende. Sikre resultater kan først nås, når i hvert fald et repræsentativt udvalg af godsregnskaber kan give holdepunkter for en mere holdbar vurdering.

Uden at gentage noget følger driftsudbytter og jordværdi naturligvis konjunkturforløbet. Fra Rynkebygård på Fyn hedder det 1672, at fæstegods betinger 40 rd. pr. td.htk., »da penge ikke kan skaffes«; på Grøftebjerg ved Odense købte ejeren sædegårdsfriheden for 30 rd. pr. td.htk.;¹⁷ og jordværdien faldt fremdeles til frem mod midten af 1700-tallet. 1728 forbydes det, at proprietærer opgiver eller forlader deres gods og lader det tildømme kronen for at blive fri for skatter og skatteansvar.¹⁸

Det står fast, at faldende priser for landbrugsprodukter indtil kriserne i 1730'erne (og især for korn) gør naturalielandgilde (og i øvrigt også hovedgårdsdrift på traditionel facon) til en skidt forretning for godsejerne, og at det kunne have fristet dem til afløsning i penge, således som det var sket i senmiddelalderens England, Frankrig og Sydeuropa; vi ved det blot ikke. Men hvor man fastholdt naturalieformen, må konjunkturvæksten efter landbrugs-kriserne 1730-ca. 50 dog også være kommet godsejerne til gode ligesom i 15- og 1600-tallet, men denne gang ikke blot som passiv udnyttelse af autonome konjunkturer, men med incitamenter til driftsforbedringer, rationalisering, intensivering og indførelse af nye afgrøder.

Lignende betragtninger kunne man også anlægge på indfæstningerne (fra seks fynske godser og Egeskov for den tidlige del af perioden).¹⁹ Betragter man – her som et eksperiment – indfæstningen som en éngangsindtægt, som godsejeren har skullet afskrive – amortisere, om man vil – til 4 % p.a. over en fæsteperode, som her fiktivt sættes til 24 år; og regner man med en gennem-

snitsgård på 6,3 td.htk., kunne man opstille følgende tabel (3; landgilden i rug og byg som ydergrænser omregnes til rd. efter kapitelstakst):

Tabel 3.

	landgilde		ind- fæstn.	årl.tillæg		indeks		
	rug	byg		t.landg.	pct.	rug- landg.	byg- landg.	indf.
1695	9,97	6,82	(17,5)	1,15	17-12	112	118	32
1705	11,54	7,61	(33,0)	2,16	28-19	129	132	61
1715	11,02	8,13	(40,5)	2,66	33-24	124	141	75
1725	13,65	7,87	57,0	3,74	48-27	153	136	106
1735	8,92	5,77	54,0	3,54	61-40	100	100	100
1745	12,60	6,82	61,0	4,00	59-32	141	118	113
1755	13,64	8,40	68,0	4,46	53-33	153	147	126
1765	17,84	13,64	85,0	5,58	41-31	200	236	157
1775	18,90	11,02	118,0	7,74	70-41	212	191	219
1785	25,20	17,06	125,0	8,20	48-33	282	296	231

Som teoretisk modelkonstruktion uden konkret, statistisk værdi kan tabellen alligevel sige os noget om de to hovedfaser i udviklingen med skel ved 1735.

Selvom noget flere godsregnskaber har overlevet efter 1660 end før, flyder de – i alt 37 indtil 1730 – hverken rigeligt eller repræsentativt; fra perioden 1660-89 har vi 10, de følgende tredive år 19 og det sidste årti 8. Ejendommeligt nok ligger bevaringsprocenten på Sjælland og Lolland på 2,1-2,4 pct. af de regnskaber, der må eller bør have eksisteret, på Fyn på 7,5 og i Jylland på 4,3, der svarer til landsgennemsnittet. Hvad endelig godsstørrelserne angår, fremgår skævhederne klart af tabel 4.

Tabel 4.

	td.htk.1250	-500	-1.000	1.000	i alt
Sjælland	–	2	–	1	3
Lolland	–	–	1	–	1
Fyn	–	6	3	1	10
Jylland	1	9	8	5	23
I alt	1	17	12	7	37

Regnskaber og korrespondance genlyder efter 1660 af langvarige klager over krigsødelæggelser, den sendrægtige genopbygning, der kun mødte mangel på øvrighedens forståelse, landgilde- og skatterestancer, som regelmæssigt måtte afskrives. Dertil kom hyppige – og almeneuropæiske – misvækstår, værst i begyndelsen af 1660'erne, i 1690'erne, og i årene omkring 1710; allerværst synes forholdene at være blevet under krigen 1709-20. Kårene blev kun langsomt bedre i det følgende årti – blot for at blive afløst af 1730'ernes kriser og 1740'ernes kvægpestår. 1685 måtte kongen efter Rentekammerets forestilling nedsætte hartkornsskatten og afskaffe kopskatten, der medførte 'den evidente ruin'; men straks efter tronskiftet 1699 blev kopskatten genindført efter 'syv gyldne år under von Plessen, noterede den svenske gesandt Coyet'.²⁰

Går man til det meget utilstrækkelige godsregnskabsmateriale, stadfæstes dette trøstesløse billede fuldt ud. På Herlufsholm (med 1.109 td.htk.) ophørte studeopdrættet omkring 1667-98; i stedet købte man 'nøde'-kød til forbrug, men begge dele til stigende priser. I stedet solgte man smør til priser, der toppede 1672-75:²¹

Tabel 5. *Salgs- og købspriser på Herlufsholm 1661-1712 i rd.*

	stude	nøde- kød	smør		stude	nøde- kød	smør
1661/62	9,14	4,33	–	1698/99	5,0	–	16,0
1662/63	12,44	4,14	16,0	1699/00	5,0	–	16,0
1663/64	10,47	4,12	16,0	1700/01	5,0	–	–
1664/65	–	3,40	16,0	1701/02	5,0	–	–
1665/66	10,65	2,54	16,0	1702/03	5,0	–	–
1666/67	7,89	2,75	16,0	1710/11	5,0	–	–
1671/72	–	–	21,0	1711/12	5,0	–	–
1672/73	–	–	21,0				
1673/74	–	–	21,0				
1674/75	–	–	23,4				

1694/95 afkastede godset 1,3 %, 1700/01 1,2 % og 1710/11 – under krisen – blot 0,8 %. Tilsvarende faldt indfæstningerne, medens kvartalsskatten 1694/95 androg 1.121 rd. af den samlede indtægt på 4.800 rd., dvs. omtrent en fjerdedel.

Anderledes stod det ikke til på Sorø Akademis gods, hvorfra der foreligger tal fra 1660-64 og 1695-1701.²²

Tabel 6. *Sorø Akademis indtægt og udgift 1660-1701 (rd.)*

	indtægt	udgift	overskud	forrentn.
1660/61	901	846	55	0,03 %
1661/62	1.653	1.386	207	0,12
1662/63	2.810	1.468	1.347	0,79
1663/64	3.455	1.804	1.646	0,96
1695	5.593	3.395	2.198	1,41
1699	2.640	3.575	÷1.135	÷0,09
1701	4.125	3.780	344	0,22

Krigens spor mærkes klart, men allerede 1663/64 nåede man dog op på knapt én procents udbytte; det alt andet end imponerende højdepunkt blev nået 1699 med 1,4 %, efterfulgt af misvækst. I hvert fald ligger udbyttet langt fra de 2 rd. pr. td.htk., man havde anslået omkr. 1660 (i alt indtægter på ca. 7.000 rd.), men endnu 1654-57 havde man opnået 7.400-6.000 rd.²³ 1736 opstillede man et – påny urealistisk – normalbudget, der opererede med indtægter og udgifter på henholdsvis 6.083 rd. og 4.852 rd.²⁴

Knapt så ilde stod det til på Bistrup, måske bl.a. på grund af den erhvervs erfaring, magistraten i København sad inde med (rd. og pct.):²⁵

Tabel 7. *Bistrup gods 1665-1740*

	overskud	forrent.		overskud	forrent.
1665	2.963	1,6	1703-04	3.729	3,7
1673	1.848	1,5	1706-07	5.153	5,0
1674-77	2.345	2,0	1711-20	3.571	3,5
1687	793	0,7	1720-30	5.540	5,5
1696-96	2.678	2,6	1730-40	5.081	5,0

Udover københavnerens forretningsduelighed kan vel også hovedstadens nærhed og marked have medvirket til de pæne resultater; men helt undgik Bistrup ikke de almindelige trængsler: misvækstår (1678, 1695-1704) og de barske tider under krig. Noget lignende gælder formentlig også Jægerspris, som oftest tilhørte kongefamilien; her nåede man – i uårene – 1694-97 op på indtægter på 8.323 rd., udgifter på 5.788 rd. og dermed et overskud på 1,35 %.²⁶

Foruden skatterne plagede både restancer af disse og fæsteafgifterne godserne langt frem i 18. århundrede. På Sorø Akademis gods i 1660'erne måtte en tredjedel til en fjerdedel 'omdrages'; på Herlufsholm 1694/95 796 rd., dvs. 33 %; fra Jægerspris kendes beløbene ikke før 1697-1704, da de androg ca. 53 %.²⁷ På Bistrup følgende beløb:²⁸

1695/96	21.921 rd.
1727	18.833 rd.
1731	21.820 rd.
1741	24.014 rd.

Restancer forekommer naturligvis også på kronens gods, men bemærkelsesværdigt nok slet ikke i tilsvarende proportioner; øvrighedsmagten havde helt andre sanktionsmidler end private:²⁹

Tabel 8. *Restancer på kronens gods 1676-99* (rd. og %)

	indtægt	restancer/afskrivn.	%
1676-79			
amtsgods	169.309	49.052	29
rytterg.	74.245	10.638	14
1680-91			
amtsgods	1.080.360	288.283	27
rytterg.	585.892	62.657	11
1692-99			
amtsgods	788.706	147.306	19
rytterg.	1.222.130	18.413	5

Forbedringen af tilstanden skete, som det fremgår, kun langsomt, men væsentligt hurtigere på ryttergodset, sikkert bl.a. takket være de militære sanktionsmidler.

Stavnsbåndsjubilæet 1888 gav anledning til, at forskellige synspunkter på fæstebondens retssikkerhed blev trukket ganske skarpt op. Medens bl.a. J.A. Fridericia, hvis specialfelt lå i 17.-18. århundrede, fastholdt traditionen om adelens undertrykkelse af fæsterne, hævdede den indsigtfulde institutionshistoriker Johs. Steenstrup, at fæsterne nød retssikkerhed, at landgilden lå fast og at vornedskabets grænser blev respekteret, så længe det bestod (til

1701).³⁰ Med den tyske besættelse blussede interessen op; Hans H. Fussing konkluderede sine studier over 'herremand og fæstebonde' (1942) med det principfaste: »Danmark var et retssamfund«, et synspunkt den danske socialhistorie (1980) tilsluttede sig. Det blev dog mødt med skepsis.³¹

Forskellen mellem situationen 1888 og nu ligger i, at Steenstrup kun kunne belægge sin tese med eksempler, medens man nu har den store herredstings-dombogsudgave. Den kan ikke i alle henseender gøre krav på repræsentativitet, men den har – med C.A. Christensens ord – givet bonden mæle; han forvandles fra objekt til subjekt.³² En helt ny undersøgelse af situationen på Fyn i 1640'erne viser, at bonden meget vel kendte sin ret og pligt, at han stod ved sin ret, og at husbond og foged stod ved fæsternes side, også over for nabogodsejere.³³ Fussings resultat må – trods metodiske brist – altså stå ved magt, men kræver endnu afprøvelse på en bredere basis.

De eksisterende godsmonografier koncentrerer sig om retsforholdet mellem godsejer og fæstere: fæsteforhold (forsiddelse, hoveri osv., og bekræfter i og for sig kun Fussings opfattelse. Godsejeren så sin interesse i at varetage godsets tarv, men også i at hjælpe gode fæstere over periodens trængsler og armod; men de bringer kun meget lidt om de almindelige retsforhold. Således helt generelt, men naturligvis forekom der også paragrafryttere, der stod fast på formaliteterne.³⁴

Uden her at gå ind på de senere års diskussion af retssikkerhedsbegrebet kan vi nu antage, at landet *har* nydt retssikkerhed i hver fald indtil enevælden; men alene dr. Thomas Munck har behandlet bøndernes vilkår 1660-1708.³⁵ Han betoner, at enevælden i sit væsen ikke adskilte sig fra andre landes, at domstolene – i hvert fald i princippet – fungerede uafhængigt og hurtigt, at godsejergruppen ændrede karakter, og at den – bl.a. – virkede som embedsmænd i kronens tjeneste, lokalt og centralt.

Men øvrigheden fungerede under ændrede vilkår og måtte gennem den tunge beskatning have dækket *sine* behov. Kronen indså nødvendigheden af forbedringer af sin godsdrift. Men det ændrede vejrlig ændrede også bøndernes sociale og materielle kår. Både kronen og private godsejere så det som deres opgave at opretholde, hvad man da forstod ved 'orden og god politi', men kunne af omstændighederne se sig nødsaget til en mere håndfast kurs over for bønderne, materielt og retligt.

Dr. Munck har da også kunnet konstatere tilfælde af overgreb mod bønderne, såvel fra øvrighedens som fra domstolens side. Tilbage stod da bøndernes ret til at indgive petitioner og klager (en ret, som kan dokumenteres fra midten af 1500-tallet); bag dette institut ligger den middelalderlige forestilling om den ubetinget retfærdige hersker, omgivet af rådgivere og embedsmænd, der i givet fald af en eller anden grund kunne underrette ham galt eller føre ham bag lyset; petitioner blev blot ikke altid taget nådigt op; om eller hvor store forskelle, der har været før og efter 1660, kan vi endnu ikke vide; selv i vore dage forekommer der jo overgreb fra øvrighedens side, som får lov at stå uantastet. Som dr. Munck gør opmærksom på, respekterede selv den kritiske Robert Molesworth (1692) domstolens effektivitet og hurtighed i en ellers trøstesløs situation af undertrykkelse og apati. Hans informanter synes at have været utilfredse adelskredse i København eller den nærmeste omegn, og han satte som Whig sagen på spidsen, men tilbage bliver dog en kerne af sandhed; den kræver blot yderligere undersøgelser, både over tiden før og efter 1660.

Noter: 16. Godsdriftens vilkår 1660-1730

1. Jf. *The Journal of European Economic History* 28. Rom 1999, s. 138 f.
2. C.A. Hessler, *Aristokratföredömandet*, s. 209-66.
3. J. Düring Jørgensen, *Forbudte og undertrykte bøger*, s. 122-27; C.O. Bøggild-Andersen i *DBL* (2) XVI, s. 116-18.
4. H. Nielsen og V. Thalbitzer, *Skatter og Skatteforvaltning*, s. 63-116.
5. H. Pedersen, *De danske Landbrug*, s. 21.
6. RA. Rtk. 312.2023; tallene indeholder regnefejl, der korrigeres i parantes i sidste kolonne.
7. A. Linvald, *Bistrup*, s. 48-51.
8. C.F. Wegener, *Abrahamstrup II*, s. 20 f.
9. O.F.C. Rasmussen, *Gisselfeld*, s. 162-75.
- 9a. J. Villiam Jensen, *Skifteprincipper og skiftepraksis*, s.333-50; E.Porsmose, *De fynske landsbyers historie*, s. 93-96.
10. RA. Rtk. 313.5-6.
11. RA. Rtk. 289.10. Normalt placeres godset herredsviis, men for Assens-Hindsgavl amt til amtet og udenfor; det forklarer sandsynligvis de lidt lavere procenttal.
12. *Festskrift til Troels Dahlerup*, s. 231-42.
13. E. Porsmose, *De fynske landsbyers historie*, s. 104 f., 170 f.
14. F. Skrubbeltang, *Landbosamfund*, s. 233 f., 285.
15. Arent Berntsen, *Danmarkis oc Norgis fruetbar Herlighed III*, s. 440-45; C. Osters-

- søn Weyle, *Glossarium juridicum*, s. 654-56; E. Porsmose, *De fynske landsbyers historie*, s. 167, 173 f., 176.
16. T. Fink, *Landsbyfællesskabet i Rinkenæs*, s. 17-27, Chr. Molbech, *Berritsgaards Historie*, s. 127-52; i overensstemmelse med den almindelige tendens forbød forordninger 1585 og 1605 for henholdsvis Koldinghus og Haderslev len rebning og egalisering; *CCD I*, nr. 401; III, nr. 217.
 17. J.P. Trap, *Danmark* 11, s. 826; 12, s. 232; jf. *Bidrag til Danmarks Historie under Christian V*, s. 139 f.
 18. Fdg. 1728 4/8; jf. fdg. 1731 10/2, der omtaler faldende jordværdi.
 19. F. Skrubbeltrang, *Landbosamfund*, s. 228, 347-49; Lotte Jansen (Dombornowsky), *Hoveriet til Egeskov*, passim.
 20. *Bidrag til Danmarks Historie under Christian V*, s. 140 og 63.
 21. For dette og det flg. Herlufsholms arkiv. Regnsk. 1661/62-1711/12. F. Tolstrup, *Det ældste Herlufsholm*, s. 173-76 giver intet.
 22. M. Mackeprang, *Sorø I*, s. 483, 517.
 23. Sst., s. 484.
 24. Sst., s. 530.
 25. A. Linvald, *Bistrup*, s. 52-54, 121.
 26. C.F. Wegener, *Abrahamstrup II*, s. 34 med note 3.
 27. M. Mackeprang, *Sorø I* s. 511 f.; Herlufsholms arkiv. Regnsk. 1694/95; C.F. Wegener, *Abrahamstrup I*, s. 250 f., 255-57; II, s. 52 note 2, 74 f., 91 f.
 28. A. Linvald, *Bistrup*, s. 53 f., 71, 81, 83-85, 87.
 29. C.S. Christiansen, *Statshusholdning II*, s. 351-54.
 30. J.A. Fridericia, *Studier over adelsvældens historie*, s. 571-663; Johs. Steenstrup, *Vornedskabet; Fæstebondens Retsforhold; Den danske Bonde og Friheden*.
 31. Aksel E. Christensen i *HT* 82, s. 468; John T. Lauridsen & Ths. Munck, *Retstilstande i Danmark*, s. 622-29; Lauridsens kritik af Fussings metode rammer korrekt.
 32. C.A. Christiansen i *HT* 12. r. I, s. 482-86.
 33. K.E. Korff, *Ret og pligt i det 17. århundrede*.
 34. A. Linvald, *Bistrup*, s. 102-09; F. Tolstrup, *Det ældste Herlufsholm*, s. 177-79.
 35. Ths. Munck, *The Peasantry and the Early Absolute Monarchy*; J.T. Lauridsen, *Retstilstande i Danmark*, s. 638-46.

17. Sammenfatning

Som tidligere nævnt har perioden 1660-1730, den foregående og efterfølgende tid både fælles træk og uligheder. Den ældre enevælde har siden Edv. Holms tid ikke nydt historikernes bevågenhed, hvorimod reformtiden fra 1770 har været genstand for intensiv forskning, ikke mindst Fridlev Skrubbeltrangs; men fælles for alle disse perioder har det været, at forskningen helt overvejende har interesseret sig for fæstebøndernes og husmændenes vilkår, medens godsdriften i sig selv har ikke påkaldt sig større opmærksomhed før de seneste årtier, bl.a. i Hans H. Fussings godsstudier. Introduktionen af magtstatsbegrebet synes dog nu at kunne give nye muligheder, når det anvendes som heuristisk instrument.

Det har ligeledes været nævnt, at denne diskussion i efterkrigstiden ikke mindst har været knyttet til navne som Gerhard Oestreich og hans skole, og 'den mageløse opdagelse' af magtstatsbegrebet og beslægtede begreber har banet vejen; og netop efterkrigstidens erfaringer fra vort århundredes totalitære regimer må vel være en af forklaringerne. Det gælder selve magtstatsbegrebet, som vistnok skyldes Bismarcks tjenstvillige pennefører, den inkarnerede 'Dänenfresser' Heinrich von Treitschke, men det har fundet en analytisk brugbar form i Frederic Lane's teori om 'organiseret vold' og magtmonopol; og det underbygger endelig det heuristiske apparat i tysk forsknings (Volker Press, Winifried Schulze o.a.) betoning af samtidens socialdisciplinering og 'orden og god politi'-bestrebelse som redskaber for magthavernes – fyrsterne og kirkens – ensretningspolitik på begge sider af 'konfessionstæppet'. Hertil følger sig overgangen fra 'domænestat' til 'skatte/fiskalstat' (Joseph Schumpeter), den 'bureaukratiske stat' (Max Weber) og 'militærstaten' (Sv. A. Nilsson), som alle analyserer sider af magtstatens udfoldelse.

Den religiøse ensretning nåede vore breddegrader allerede 1596 med udnævnelsen af Christian Friis t. Borreby til kansler og med Hans Povlsen Resens magtfulde position på universitetet og siden på Københavns bispestol, og Christian IV – der vedgik, at han ikke forstod sig på 'slige subtile sager' – fulgte bare med. Symbolsk markerede menighedsordningen 1629 ortodoksiens va-

rige triumf, men den blev udstedt i den atmosfære af *dies irae, dies illa*, der red Europa som en mare, samtidig med at krigslede og brutal afkonfessionalisering af de kontinentale konflikter meldte sig.

Magtstatens tilblivelse faldt samtidigt. Majestætens oprustning og kumulative apresning af skattebevillinger fra rigsrådet – endda på det forfatningsmæssige overdrev – og hans dumdristige intervention i Tredivårskrigen havde stået på siden 1596, men endte i katastrofen 1627-29 og landets totalt ændrede sikkerhedspolitiske situation over for den svenske, militære *perpetuum mobile*. Alligevel nedkaldte hans chikanerier Oxenstiernas – og Louis de Geers – overfald 1643, og Frederik III.s uoverlagte krigserklæring 1657, der påny efterlod landet amputeret og i ruin. Og endelig, enevældens militarisme og manglende forståelse forlængede blot pinen. Det må da være lovligt naivt – som Knud Fabricius – at give perioden 1660-1730 etiketten ‘den unge enevældes arbejde for det danske folk’.

Som al periodisering må også den, der anvendes her, kun opfattes som analytisk instrument til strukturering og fortolkning; ingen absolut kronologi eksisterer. Selv det tidligere så afgørende skel ved 1660 bør – som f.eks. Johan Jørgensen gjorde – dæmpes ned til en begivenhed, som repræsenterer et politisk statskup i en langvarig proces, der præges af overgangen fra én samfundsorden til en anden. Endvidere må alle elementer i denne proces vurderes i sammenhæng og indbyrdes vekselvirkning, sociale, økonomiske, kulturelle/ideologiske og politiske, selvom også de her må tages op hver især.

Det politiske forløb kræver ingen nærmere udlægning: Grunden til den teokratisk-militære magtstat lægges ved 1630, og udviklingen lod sig ikke standse; uden at fortæbe sig i kontrafaktiske overvejelser må man nøjes med at konstatere, at majestæternes politik snarest blev anledningen til en udvikling, som ville være kommet alligevel, og som England og Nederlandene heller ikke undgik: Grunden til nutidens altædende formynderstat lægges i 15-1600-tallet. Men de danske forfatningskonflikter endte i Europas mest autoritære (og lovfæstede) enevælde – i Montesquieus øjne blot kodificeret despoti (1721).

I økonomisk henseende har det vist sig, at det traditionelle konjunkturskel ved 1625 ikke lader sig opretholde; kendsgerningerne rammer en pæl gennem påstanden, så meget mere som den indi-

rette antyder kongens medansvar. Det samme gælder den 'drastiske' konjunkturtilbagegang – trods landets vitterlige ødelæggelse – fra 1660. Fejlen beror her på mangelfuld statistisk behandling af materialet, dele ved 5- eller 10-års gennemsnit, som under ingen omstændigheder kan være typiske (løbende gennemsnit havde været mere anvendelige), dels ved at benytte 1630'erne som basisår. Uanset hvad man måtte mene, har konjunkturerne – især for korn – altid været autonome og bestemt af udbud og efterspørgsel.

Tværtimod viste det sig, at mellemkrigsårenes kriser og krigene på kontinentet bragte en profitinflation til landet; den bragte overalt i Europa priserne til et rekordniveau, som endda overgik de magre år i 1590'erne, og da man kan få mistanke om, at adeliges og købmænds spekulation i sæson- eller kriseudsving kan have givet et yderligere incitament. I hvert fald bragte højkonjunktureren en betydelig kapitalimport endnu 1640; end ikke meningsløs oprustning og krig havde kunnet fortære den. Den skabte tillige en velstand, der drev de holstenske terminsspekulanter i armene på kronen, men også gjorde det muligt ved gældeforordningerne 1632 og – mere elastisk – 1641 at kanalisere uadelig kapital ind i landbruget under betryggende vilkår; men de skabte tillige forudsætninger for den ældre enevældes forandring af ejendomsfordelingen.

Reaktionen indtraf først, da depressionen i de sidste krigsår og efterkrigstiden meldte sig. Kornprisfaldet kunne ingen afvende, hvorimod øksneeksporthens krise i 1640'erne, der gjorde øernes produktion urentabel, i Jylland og Skåne derimod kun midlertidigt. Kronens toldpolitik og afhængighed af sine københavnske kreditorer underbandt provinshandelen og drev danske købmænd bort, også fordi råvarens – studenes – pris steg hastigere end staldøksnens. De hjemlige købmænds eliminering gjorde udenlandske opkøb på herregårdene profitabel, men det viser samtidig, at efterspørgslen ikke svigtede; med undtagelse af toldkrigen med Holland i begyndelsen af 18. århundrede kunne den jyske eksport fremdeles svare sig indtil kvægstestens tid.

Det ville da være vildledende at fremstille de første tre-fire årtier af enevælden i ensidigt dystre farver. Både nogle år i 1670'erne og 1680'erne bragte gode priser, medens det endnu kan være vanskeligt at vurdere virkningerne af 1690'ernes kriseår og årene efter 1709. Derimod taler det for sig selv, at jordprisen

fra 1664 – efter at kronen havde hyttet sit eget skind – faldt drastisk; hvor meget der skyldtes det enorme udbud af gods under krongodsudlæggene, kapitalmangel eller rentabilitetsfald, lader sig ikke opgøre, men i hvert fald fortsatte prisfaldet, indtil konjunkturerne vendte ved midten af 1700-tallet. Dertil kom den tunge skattebelastning, som matriklen satte i system, og som først blev lindret ved konjunkturuomslaget; og endelig medførte 'bortforpagtningen' af kronens opgaver administrative byrder indtil Frederik IV og tung økonomisk belastning ved godsejernes skattehæftelse. Først Frederik IV.s sidste årti og Christian VI.s tid bragte mere varig depression uden at de kan kendes skyldige. Derimod tyder eksporttallene for korn på, at faldet ikke bør dramatiseres (på den måde giver øresundstoldens tal et vildledende billede), hvorimod landets handelsbalance synes at være blevet negativ.

Det ville ikke være helt korrekt at påstå, at det betrængte landbrug måtte savne regeringsstøtte. Men støtten fik kun form af tvangsindgreb mod bøndernes bevægelsesfrihed – bondemilitsen 1701 og stavnsbåndet 1733 – der skulle sikre godsejerne billig arbejdskraft; kun fik de ikke den eneste støtte, der mest af alt havde kunnet lindre: reduktion af hof- og militærudgifter og mærkbare skattelettelser. Selv de herskende godsejere – endda Otto Thott – forblev hildet i merkantilisme eller, om man vil, kameralisme – indtil 1755, da man delvis frigav den landøkonomiske diskussion. Begge disse faktorer – magtstatens komme og de udefra komne konjunkturer – måtte få strukturforændrende konsekvenser ikke bare for adel og bønder, men også for samfundet som helhed; disse processer indledte standssamfundets begyndende opbrud, som føret afsluttes i 1800-tallet, da alt – som H.C. Andersen skrev – endnu havde sin rette plads. Den symbolske grænse kan vel lægges ved enevældens ophør – uden at det på mindste måde bremsede den moderne magtstat.

Først fæstebønderne. De nød, som Fussing påviste, domstolens retsbeskyttelse, men, som de endnu få herredstingstudier lader formode, også den godsejer, som havde dem 'i værn'. Tingbøgerne giver dem tillige for første gang mæle som handlende subjekter, og de dokumenterer, at alle kendte deres ret, og at de langtfra har været tabt bag en vogn. Danske fæstebønder blev aldrig som holstenske, østelbiske eller baltiske bønder retsløse objekter, men meget kunne på den anden side tale for, at 1700-tallets depression kan have skærpet deres hoveribylder.

Anderledes med bøndernes økonomiske kår, i hvert fald indtil enevælden; 'rige bønder' forekom stadig. De bonderegnskaber, der kendes, røber, at en del bønder på Sjælland og i Slesvig kunne drive udlånsvirksomhed; både kontributionsregnskaber fra 1640'erne og – *nota bene* – skatteregnskaber fra den tidlige enevælde tyder på, at en del vestsjællandske bønder havde penge på kistebunden, og endelig virker Erasmus Montanus' forældre og svigerforældre hverken som ubemidlede eller undertrykte. Antagelig blev de fleste – takket være ortodoksiens eneste velgerning – også istand til at læse, skrive og regne. Det første symptom på begyndende armod kom med en forordning 1639, der foreskrev årlig tinglæsning af gæld, og tingbøgerne synes at bekræfte, at gæld blev et voksende problem i 1640'erne (længere kan sagen endnu ikke følges), men fynske og sydvestjyske bønders gæld lader sig i et vist omfang følge i købmandsregnskaber eller skifter og – mere problematisk – i bondeskifter.

For adelens vedkommende ved vi nu, at dens demografiske tilbagegang først indledes med enevælden, og at den godskoncentration, som kan konstateres i 1640'erne, ikke blev mindre på tærskelen til enevælden; adelsvælden bevarede til det sidste sin oligarkiske karakter. Derimod giver det ikke mening i denne sammenhæng – som tidligere – at sondre mellem gammel adel, ny adel og (fra 1671) lensadel eller at ignorere proprietærer.

Medens godskoncentrationen indtil 1660'erne lader sig følge på nært hold, bliver situationen af flere grunde en anden efter 1660'erne. Dels bragte krongodsudlæggene i hvert fald indtil 1680 betydelig ustabilitet, og det samme gjorde den hastige godsmobilitet. Først 1680'ernes matrikelforarbejder, skatteregnskaber 1714-19 og – i forbindelse med den dansk-svenske krise – 1743-44 og endelig kan de af Christensen (Hørsholm) tabulerede matrikelsekstrakter 1788 benyttes med en vis varsomhed. En relativ fordel ligger i, at Christian V.s matrikel trods protester i stændertiden fik lov at bestå indtil 1845.

Talmaterialet fra 1688 og hundrede år frem dokumenterer helt entydigt, at hovedgårdsoprettelser og -udvidelser trods forbud nok har fundet sted, men kun i beskedent omfang. Den statistiske fordeling af hovedgårde og fæstegods og af hovedgårdstilliggende ændres ikke væsentligt; 8-9 % af landets jord blev 1688-1788 dyrket fra hovedgårde. Storgodsdrift lader sig ikke måle med en fast hartkornsgrænse, ganske enkelt fordi den snarere bør anvendes

som et funktionelt begreb. Til gengæld har de endnu kun få undersøgelser vist, at overgangen til mejeridrift ('hollænderi') foregik væsentligt langsommere på øerne, hvor korndyrkningen dominerede, end i Jylland. Efter hastige og drastiske ændringer i godsbesiddelsen tyder kilderne fra det 18. århundrede på, at man vendte tilbage til den høje godskoncentration. Men det ville være vildledende at operere med forestillingen om egentlig storgodsdrift, der kan tåle sammenligning med østtysk og baltisk latifundiedrift, ligeså lidt som der har været tale om en kumulativ udvikling mod storgodsdrift.

Adelens reaktioner over for de drastiske skattestigninger fra 1630 gav sig selv: i egen og fæsternes interesse måtte den værge sit gods mod udpining, en mulighed, som stort set faldt bort 1660. Men krisen blev skærpet ved, at landbrugskonjunkturerne vendte omkring 1645 efter mellemkrigstidens gyldne år. Reaktionsmønsteret fremgår entydigt af kilderne: kameral nedskrivning af fæstegårdens status, skattefritagelser, ulovlig anvendelse af ugedagsinstitutionen og hovedgårdsoprettelser og -udvidelser.

En første bølge indtraf i 1630'erne, den næste i 1680'erne. Man skal som nævnt ikke forestille sig en kumulativ proces i retning af storgodsdrift; vel forekom store bedrifter – som f.eks. Gisselfeld – men i virkeligheden regulerede godsejerne hovedgårdsarealet i takt med godsets fæstegods- og hoveriressourcer. Tabte en godsejer gods ved frasalg, arvedelinger eller ved likvidering af gæld, måtte hovedgårdens størrelse begrænses og *vice versa*. Det gælder også Gisselfeld med 256 td.htk. i 1680, som Vincens Joachim Hahn straks efter købet 1689 reducerede til 155 td.htk.; det ændrede ratio'en mellem hovedgård og fæstegods fra 1:4 i 1680'erne til 1:10 i 1714-19, en mere tålelig relation.

Tilbage står nu kun de ideologiske standsmodsatninger. Enevælden voksede ikke – som Knud Fabricius antog – frem som en kumulativ bevægelse med det uafvendelige slutmål, men den kunne fra første færd i Hobbes' ånd udnytte adelsfjendtlige strømninger i købstads-patriciatet og i gejstligheden (kongemagtens tjenstvillige redskab) til at grundlægge den aristokratfordømmelse, som har overlevet den indtil vore dages socialdemokratisme. Til gengæld opstod den adelsfjendtlige opinion – ligesom i Sverige – først i sidste halvdel af 1630'erne. Den jyske borgerbevægelse 1629 havde fromt bønfoldet regeringen om retablering af den lutherske standsorden, bistand til genopbygningen og mod brug af

den adelige immunitet; i det korrumperede aktmateriale 1637-38 fremstår adelsfjendtligheden derimod klart: misbrug af privilegierne, skatteunddragelser af bønderne og uærlighed over for købmænd.

En del af forklaringen kan ligge i købmandsaristokratiets velstandsvækst og bedre uddannelse, men der må også være tale om en reaktion mod det hastigt stigende skattetryk, der måtte gøre adelens frihed urimelig eller suspekt. Opinionen antog – som Povl Bagge viste 1952 – meritokratiske træk: adeligt embedsmonopol burde vige for kvalifikationer. Men denne opinion havde aldeles ingen demokratiske ingredienser: meget symptomatisk fordrede det københavnske patriciat 1659 »lige adgang med adelen til *officia et honores*«. Og på dette ene punkt skuffede enevælden det ikke; noget ganske andet var, at privilegierne 1661 og forordningen 1682 gjorde købstæderne politisk tandlerløse og reducerede magistraterne til 'kgl. majestæts betiente'; men købstadspatriciatet havde da allerede begyndt at vende magistratsstyret ryggen til fordel for akademiske eller bureaukratiske karrierer.

Godsdriften fungerede altså rationelt og i overensstemmelse med den aktuelle situation – næsten som en levende organisme, der lempet sig efter omgivelserne. Mytedannelsens adelige bondeundertrykkelse kan blankt afvises, den fungerede simpelthen som enevældens propaganda, som siden forplantede sig i takt med den politiske udvikling. Bærer nogen ansvaret for fæstebøndernes fornedrelse og forarmelse indtil midten af 1700-tallet, må det tværtimod være kronens ublu skattekrav og udefra kommende kriser, især 1730-50. Men på dette tidspunkt havde det gamle godssystem overlevet sig selv, og reformarbejdet kunne påbegyndes.

1694 fremhævede Robert Molesworth skadevirkningerne af den danske enevælde, Europas mest autoritære, som han mente at vide var gennemført ved et kup. Særligt hæftede han sig ved den ensrettede statskirke og det abnormt store militære apparat, som ikke blot tjente sikkerhedspolitiske formål, men også tjente til indvortes kontrol. Han fremhæver videre den ulidelige og ødelæggende virkning af skattebelastningen, som har bragt landbruget til armod, fæstebønderne til uhyggelig trældom og godsejerne til at leve ustandmæssigt i afkroge af deres 'landed palaces' uden adgang til de nødvendige, indtægtsgivende embeder, fordi kongen foretrak fremmede: Alt gjaldt kun kongens 'lustre', en parodi på Versailles-hoffet og dets 'gloire'.¹

Viscount Molesworth's skrift udløste diplomatiske protester. Hans iagttagelser hviler på et geografisk begrænset område – men er konkrete nok – og hans ærinde som 'Whig'-politiker har dels været at advare sine landsmænd mod ikke at lade den politiske frihed og sociale og økonomiske værdighed, som var menneskets mest elementære ret (M. var ven af John Locke), glide sig af hænde til fordel for kongeligt despoti; det lammede al virkelyst og fremmede den middelmådighed og servile konformitet, han mente at kunne iagttage som noget karakteristisk for danskerne; dels ville han distancere sig fra Christian V.s ubehjælpssomme, profranske politik og plagiering i miniformat af solkongens hof og soldateske; allerede 1666 havde rigsskatmester Hannibal Sehested mere nøgternt, men indtrængende i sit (autentiske?) 'Testament politique' i ganske skarpe vendinger kritiseret de ødelæggende virkninger for landbruget af de uhyrlige beskatningsbyrder, det militære beredskab kostede.² Som godsejer og chef for finansforvaltningen havde han siden enevældens indførelse måttet kæmpe en næsten håbløs kamp mod 'høgene' ved hoffet.

Det er blevet fremhævet, at Østersøområdet ved udgangen af 1600-tallet repræsenterede en relativt højt militariseret zone i Europa (Gunner Lind), også at det kan være muligt, at Preussen-Brandenburg har hentet væsentlige (og skæbnesvangre) impulser fra den arbitrære, skandinaviske enevælde (Günter Barudio).³ Så meget er rigtigt, at etableringen af militærapparatet og fiskalsystemet som redskab for den vordende og fuldbyrdede magtstat spillede en afgørende rolle for både Danmark-Norge og Sverige-Finland. Etableringen strækker sig naturligvis over en lang og forskelligartet brudflade, den gennemføres senere i Danmark end i Sverige, og processerne har alligevel fællestræk, for så vidt som det militære og finansielle imperativ i begge riger blev udslagsgivende, og for så vidt som – det kan Molesworth have ret i – den moderne magtstat og monopoliseringen af 'den organiserede vold' ikke lod sig gennemføre inden for aristokratiske forfatningsrammer, som især det danske.

Men her skilles også vejene. Med hensyn til den helt afgørende, finansielle organisation har Sven A. Nilsson og Birgitta Odén med rette påpeget, at Karl XI.s tilbagevenden til 'domænestatus' og den ledsagende 'reduktion' fra 1680-82 (begge dele forudsatte vel enevælde) ikke repræsenterede noget tilbagefald til forældede organisationsformer, men tjente som en militært hensigtsmæssig og

finansiellet rationel ramme om landets stående hær (og civilforvaltning), en ordening som trods voksende modstand og uhensigtsmæssighed jo dog bestod indtil 1901.

Det dansk-norske monarki valgte den stik modsatte vej, afvikling i stor udstrækning af krondomæner og indførelse af – hurtigt ulidelige – faste hartkornsskatter (som bestod til 1903). Det bør understreges, at der i 1660 ikke forelå nogen realistisk udsigt til at forrente eller likvidere statsgælden ved hjælp af krongodsindtægter eller ekstraordinære skatter som tidligere, og at kronens kreditorer – købmænd og militære – måtte udøve et politisk pres for at opnå en radikal løsning. At likvidationen af statsgælden i Danmark bandt handelskapital i urentabel godsinvestering blev blot en sidekonsekvens, omend bemærkelsesværdig nok.

Behovet for gældslikvidering har muligt nok været mere akut i Danmark end i Sverige (trods formynderstyrets langsigtede anstrengelser for gældssanering 1660-72). Men nødvendigheden fra monarkiske synspunkter derimod lige akut. Den danske magtstat havde ikke som den svenske muligheder for at finansiere gældsafviklingen og sin *miles perpetuus* ved godsconfiskationer, ganske simpelt fordi man ikke havde foretaget krongodsafhændelser, bortset fra i begrænset omfang 1649-51. Der forelå altså næppe noget alternativ overhovedet.

Om begge rigers resourcesystem gælder det, at det helt overvejende var agrart, men med den væsentlige forskel, at Sverige havde metalressourcer og en våbenindustri, som i 1600-tallet gjorde det selvforsynende, og skovressourcer, som i 1700-tallet – ligesom minedriften – skabte nye, økonomiske og beskæftigelsesmæssige muligheder. På den anden side strækker opbygningen af den svenske magtstat sig over en meget længere periode – fra 1558 – end tilfældet blev i Danmark, hvor den formede sig som en forholdsvis kortvarig kriseperiode 1630-80. Den finansieres i Sverige – periodevis med ødelæggende virkninger – af flere lag af ekstraordinære skatter (og mandskabsudskrivning), som hurtigt blev stående, og som også lod sig 'inddrage' direkte eller indirekte i godsejernes 'räntor'. Endelig bør man også nok hæfte sig ved den massive disciplinering af og kontrol med den svenske befolkning fra Gustav Adolfs tid.

Der foreligger her kun svage paralleller i Danmark inden enevælden. Det forfatningsmæssige system hindrede i princippet perpetuering af ekstraordinære skatter – så regelmæssige de end blev

fra 1630 – og der foreligger intetsomhelst holdepunkt for at antage, at danske godsejere har forsøgt at 'tilegne' sig kronens skatter – de har snarere tværtimod set deres hovedopgave i at varetage deres godsers tarv. Mere ejendommeligt er det, at den danske magtstat ikke som den svenske forberedes af massiv propaganda; forfatningssystemet og rigsrådets holdning kan have vanskeliggjort det, men begge steder spiller den ortodokse, sterilt-lutherske kirke alligevel en nøglerolle i disciplineringsprocesserne, i Danmark mest iøjnefaldende med den gammeltestamentligt farvede 'forordning om kirkens embede og myndighed over for uhørsomme' 1629. Mest karakteristisk er det altså, at magtstaten kom med eksplosiv kraft i Danmark i en afgrænset periode, og at den strukturelle brudflade altså må koncentreres til denne.

Dansk kritisk forskning (siden J.A. Fridericia) har i det forløbne århundrede kunnet gøre op med fortidens antiaristokratiske og senere gårdmandsfarvede fortolkninger af et landbosamfund og en godsstruktur, som både enevældens, nationalliberalismens og positivismens forskning opfattede som præget af fremadskridende undertrykkelse indtil landboreformerne. Væsentlige impulser til de seneste to generationers landbohistoriske studier (F. Skrubbeltang, C.A. Christensen, H.H. Fussing, Gunnar Olsen) og adelshistoriske forskning (Alb. Fabritius, Sv.Aa. Hansen, Troels Dahlerup, Erik Ulsig, Knud J.V. Jespersen) ligger utvivlsomt i Erik Arups banebrydende, omend nok så ensidige fremhævelse af danske godsejeres og bønders arbejde som ryggraden i det danske samfunds udvikling og landbrugets betydning for udformningen af dansk politik.⁴ En videreudvikling er det tillige, at det danske landbosamfund ikke længere kan behandles som en national enklave uden sammenhæng med det omgivende, europæiske samfund.

De seneste generationers kritiske og uhyre omfattende landbohistoriske forskning ville da gøre det meningsløst og uhensigtsmæssigt for Danmarks vedkommende at vende tilbage til at tolke godssystemet og fæstesystemet som et bevidst undertrykkelses- og udnyttelsesinstrument. Dette grundsynspunkt har ligget til grund for dette forsøg på at fremlægge en analyserende oversigt over det danske resourcesystem ca. 1560-1735 med udgangspunkt i strukturelle og funktionelle retningslinier og i valget af en tillempet socialantropologisk model som arbejdshypotese. Den betragter godssystemet som et asymmetrisk opbygget kontraktssamfund, men underkastet en ydre og indre forvandlingsdynamik.

Skulle vi da ved vejs ende forsøge en periodisering – som jo også kun kan være historikerens struktureringsramme – af det danske resourcesystem, ville den med de valgte udgangspunkter kunne lægge skellene ved 1560, 1630, 1660, 1680 og 1735; den begyndende reformtid er her ladt ude af betragtning, fordi den må beskæftige sig med et godssystem, som havde nået sin yderste strukturelle grænse, og fordi nye impulser – tekniske, økonomiske og andre – nu kom til at præge den spirende reformperiode.

Ganske kortfattet præges perioden 1560-1630 af modernisering og konsolidering af det danske godssystem. Landet havde givetvis bedre muligheder end Sverige for at udnytte periodens agrarprægede – omend ikke ubrudte – højkonjunktur til at opbygge en markedsrettet produktion og til at opbygge en rationel arbejdsdeling af især kvægproduktion mellem bønder og godser. Men trods tilløb tilskyndede det økonomiske *boom* ikke til opbygning af storgodsdrift som i Holsten og det østelbiske Europa. Tværtimod bevarede man i grundsubstansen den middelalderlige 'rentegods'-struktur; moderniseringen ligger i, at hovedgårdene fik mere moderne størrelse, og i at både kronen og adelen ved godsarronderingen fra ca. 1570 skabte økonomisk rationelle gods komplekser.

Et væsentligt træk ligger utvivlsomt i, at adelen – i modsætning til Sydeuropa og England – konsekvent bevarede sine 'rente'-indtægter i værdibestandige naturalier, som gjorde fæsternes landgilde ligeså værdifuld som hovedgårdens produktion. Anskuet fra godssynspunkter er det væsentligt, at forholdene efter alt at dømme ikke ansporede adelen til 'kontraktbrud', forhøjelser af landgilde og vederlagsfrit hoveri, at domstolene med de givne præmisser håndhævede den kontraktbestemte sædvane som retsnorm, og – til gengæld – at højkonjunktoren ikke tilskyndede til 'innovationer'. Det er meget vanskeligere at bedømme forholdene fra bøndernes synspunkt; formentlig hindrede den udbredte subsistensøkonomi prisstigningerne for levnedsmidler i at få samme gennemslagskraft som i Europas mere kommercialiserede eller industrialiserede områder.

Men subsistensøkonomiens omfang bør næppe heller overvurderes. Både arbejdsfordelingen i kvægproduktionen og den kendsgerning, at bøndernes kornproduktion vel overvejende er medgået til hjemmemarkedsforsyningen (hvis priser dog steg betydeligt, men først sent blev pålagt afgifter som i Sverige), får være et *memento* mod at forudsætte en fremadskridende udbytning og

forarmelse af fæstebruget. Tværtimod kunne materialet tyde på en vis velstand 1570-1645, og 'rige bønder' forekommer gennem hele perioden. Og hverken adelen eller bondestanden kan længe betragtes som socialt homogene grupper, ligesålidt som vi kan forudsætte automatiske modsætninger. Meget kunne tværtimod for adelens vedkommende især tyde på ganske kraftige aristokratiserings- og polariseringsprocesser, som sprængte standssamfundets rammer.

Først det efterfølgende halve århundrede – 1630-80 – skabte en brudflade, som er relativt kort i sammenligning med Sveriges, men som helhed betinget af landets ændrede sikkerhedspolitiske situation. Det vil være rimeligt at tvedele denne fase ved enevældens indførelse; som helhed præges den af en meget dramatisk forøgelse af beskatningen, både af landbosamfund og bysamfund. Forskellen ligger i, at landbosamfundet med godsejerne i spidsen – men sikkert også med bondemedvirken – udnyttede den bestående skatteprivilegering til manipulationer eller åbenlyse misbrug, nedskrivning af fæstegårdes status, udvidelse af den skattefri bestand af ugedagsbønder, erhvervelse af selvejergårde og skattebetinget oprettelse eller udvidelse af hovedgårde osv.

Incitamenterne ligger meget nærliggende i, at godsejere og fæstebønder havde en fælles interesse i at beskytte produktionsapparatet. Om skatteunddragelserne, fæstegårdens kamerale statusnedskrivning og overgangen til ugedagsstatus ikke kunne blive mindre byrdefuld end en endnu moderat hoveriforøgelse, må være et åbent spørgsmål; men det er iøjnefaldende, at der – med undtagelse af lokale protester og håndgribeligheder – ikke forekommer spændinger eller bonderevolter som på kontinentet. Alt tyder på, at det danske landbosamfund indtil 1645 har været istand til at bære den forøgede belastning uden varige mén. Først efterkrigstidens depression, beskatningskulminationen (foreløbigt) og krigsødelæggelserne ændrede denne situation.

Den egentlige taber blev kronen, hvis finansielle ressourcebehov jo ikke blev formindsket ved skatteunddragelserne. På dette punkt markerer enevældens indførelse, kongemagtens ubegrænsede beskatningsret og skatteprivilegiernes bortfald det endelige vandskel. Det vil være formålsløst at spekulere over, om mere behersket beskatning og et mindre formidabelt militært apparat – som var enevældens højeste prioritet – kunne have bremset eller imødegået landbosamfundets og godssystemets forarmelse. Kends-

gerningen er, at enevælden kendetegnes ved en endnu voldsomere skatteeksplosion, at den i hvert fald indtil 1690 (men også senere) viste meget lidt forståelse for landbrugets trængsler efter Svenskekrigene, og at tilstanden bestemt ikke er blevet forbedret ved landbrugets afsætningskrise, alvorligst i 1730'erne.

Det er næsten indlysende nødvendigt, at enevælden fjernede skattebegunstigelsen af godsernes produktion, og at den 'privatiserede' godsdrift og hoveri. Men dens beskatningspolitik – den absolut højeste prioritering af hartkornsskatterne og godsejernes hæftelse for det samlede provenu – medfører, at vi egentlig for første gang kan antage en konflikt mellem statsmagt og godsejer om bondens 'tribut' på et tidspunkt, da man formentlig har nærmet sig eller overskredet den absolutte og reelle tributtærskel. Alternativerne blev på den ene side ubeskåret skat og landgildere-stancer (eller ødegårde) og på den anden mere håndfast gods-ejerudnyttelse af fæstegodsets materielle og menneskelige res-sourcer, selvom vi ved, at godsejere fremdeles kom nødstedte fæstere til undsætning.

Vi er endnu ikke istand til at give noget alternativt svar af den ganske simple grund, at den tidlige enevælde ikke på samme måde som adelsvælden og reformtiden har fristet til intensive studier. Mange omstændigheder kan tale for at antage, at enevældens lovgivning, beskatningen og matrikuleringen virkede struk-turelt stabiliserende – eller, om man vil, konserverende – på det danske godssystem. Den tidlige enevælde animerede vel til endnu en bølge af hovedgårdsoprettelser eller -udvidelser, en tendens, som understøttes af de økonomiske konjunkturer; men der blev aldrig tale om udvikling af storgodsdrift af østeuropæiske dimen-sioner. På den anden side udelukker det heller ikke, at omstæn-dighederne – magtstatens etablering – kan have fristet eller tvun-get godsejerne til en langt mere intensiv og hårdhændet udnyttel-se af sine godsressourcer end forud, derunder også til væsentlige hoveriforøgelseser. Altsammen må det blot forblive arbejdshypote-ser, indtil der foreligger mere udførlige forskningsresultater.

Afslutningsvis om ressourcefordelings- og omfordelingsspørgs-målet: Man bør nok gøre sig klart, at Danmark ikke var et 'lidet, fattigt land'; samfundet rådede over en efterspurgt agrarproduk-tion, som efter alt at dømme har bragt kapital til landet i rigelige mængder indtil midten af 1600-tallet. At kapitalimporten ikke blev fordelt ligeligt, kan ikke være nogen kilde til undren. Konse-

kvenserne har imidlertid snarest været de sociale polariserings- og aristokratiseringstendenser, vi kan iagttage fra slutningen af 1500-tallet; de sprængte standssamfundets formelle og reelle rammer til fordel for social lagdeling.

I betragtning af den grundantagelse, der ligger bag analysen, må det være rimeligt at antage, at det klassiske godssystem ikke kan anskues som en udbytningsinstitution, og at godsejere og fæstere – med fikserede kontraktforhold – ikke nødvendigvis har befundet sig i et modsætningsforhold, selvom godsorganisationen moderniseres. Konflikterne opstod heller ikke nødvendigvis i den første fase af magtstatens eksplosive vækst 1630-60; godsejerne havde takket være privilegierne muligheder for at varetage deres egne og deres fæsternes elementære tarv.

Naturligvis fandt der i forbindelse med krigen (eller ved andre lejligheder) ressourceoverførsler sted fra den 'private' til den 'offentlige' sektor til formål, der var ressource systemet selv uvedkommende. Men alt tyder på, at det danske landbosamfund indtil midten af 1600-tallet har været i stand til uden varige skader at bære selv ekstraordinære belastninger. Omfordelingen af ressourcerne synes først at have fået betydning, da man nåede eller overskred beskatningstærskelen ca. 1645 (samtidig med depressionen), men særligt under den ældste enevælde. Fra omfordelings synspunkter bliver spændingsfeltet da dobbelt: På den ene side kongemagtens og godsejernes konkurrence om fæstebondens tribut, hvor den sidstes tarv må vige for kronens, og på den anden side godsejernes mulige forsøg på at skaffe sig kompensation ved intensiveret godsdrift og ved hoveriforøgelser.

Noter: 17. Sammenfatning

1. R. Molesworth, *An Account of Denmark*, s. 84-90, 109-21, 246-53; H. Mayo, *Rob. Molesworth's Account of Denmark: Its Roots and its Impact*, s. 245-309 og det efterfølgende kapitel, der kritiserer C.H. Braschs fremstilling af det diplomatiske efterspil (*Om Roberts Molesworth's Skrift 'An Account of Denmark'*).
2. T. Sehested, *Hannibal Sehested II*, s. 455-57.
3. G. Lind i *Rapporter til det XIX nordiske historikermøde III*, diskussionen om magtstaten; jf. G. Barudio, *Das Zeitalter des Absolutismus und der Aufklärung*, s. 191-208.
4. Jf. *HT* 78, s. 143 ff., 166 f.; jf. også Eva Österbergs overvejelser i *SHT* 1986, s. 298-325.

18. Kilder og litteratur

Hvor intet er anført, er trykkestedet København.

Kursiverede ord i titel angiver titlens forkortelse i noteapparatet.

Med hensyn til benyttede forkortelser se forkortelsesliste efter kilde- og litteraturfortegnelsen.

Trykte kilder

- Af Geheimeraad *Ditlev Ahlefelds Memoirer*, Dagbogsoptegnelser og Brevbøger, udg. af L. Bobé. 1895.
- Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV.s Tid I-III*, udg. af *Kr. Erslev*. 1883-90.
- Aktstykker og oplysninger til rigsrådets og stændermødernes historie i Frederik III.s tid I-II: 1-2*, udg. af *C. Rise Hansen*. 1959-75.
- Aktstykker og Oplysninger til Statskollegiets Historie*, udg. af *J. Lindbæk*. 1903-10.
- Jørgen Bildes Forslag om Jyllands slette Tilstands Forbedring*, udg. af *O. Nielsen*. Danske Samlinger for Historie, Topografi, Personal- og Literærhistorie, udg. af Chr. Bruun et al. IV. 1868-69.
- Uddrag af Biskop Jens *Bircherods* historisk-biographiske *Dagbøger* for Aarene 1658-1708, udg. af Chr. Molbech. 1846.
- L.S. Vedel-Simonsen, udg., Bidrag til Lehnsmanden paa Hagenskov, Rigsraad og Ridder, Hr. *Jørgen Brahes Levnetsbeskrivelse*, med Brudstykker af hans egenhændige Dagbøger fra Aarene 1625 til 1656. Odense 1845.
- Sofie Brahes regnskabsbog* 1627-40. udg. af H. Paulsen. Århus 1955.
- Kong *Christian den Fjerdes egenhændige Breve* I-VIII, udg. af C.F. Bricka, J.A. Fridericia og Johanne Skovgaard. 1889-1946/1969-70.
- Kong *Christian den Vtes Testamenter* som Tillæg til Kongeloven. udg. af J.J.A. Worsaae. 1860.
- Bidrag til Danmarks Historie under Christian V* samlede fra udenlandske Arkiver af C.F. Allen. Danske Samlinger for Historie, Topografi, Personal- og Literærhistorie, udg. af Chr. Bruun et al. 2.r. V-VI. 1876-79.
- Corpus Constitutionum Daniae. Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve Lovgivningen vedkommende 1558-1660 I-VI, udg. af V.A. Secher. 1887-1918. (CCD).
- Danmark-Norges Traktater 1523-1750 med dertil hørende Aktstykker V, udg. af L. Laursen. 1920. (DNT).
- Udvalg af Gamle Danske Domme, afsagte paa Kongens Retterting og paa Landsting I-IV, udg. af *J.L. A. Kolderup-Rosenvinge*. 1842-48. (GDD).
- Kong *Christian den Femtis Danske Lov*, udg. af V.A. Secher. 1891. (DL).
- Danske Magazin 1.-8. r. 1745-1996. (*Da. Mag.*).

- Danske Recesser og Ordinantser af Kongerne af den Oldenborgske Slægt. Samling af gamle danske Love IV, udg. af *J.L. A. Kolderup-Rosenvinge*. 1824 (*GDL*).
- Kong *Frederik den Førstes danske Registranter*, udg. af Kr. Erslev og Wm. Mollerup. 1879.
- Hornbech, K. og H. Land Hansen, Tanggård gods 1553-1559*. Odense 1980.
- Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1551-1650, udg. af *C.F. Bricka et al.* 1885-1995. (*Kanc. Brevb.*).
- Documenter og Actstykker til *Kjøbenhavns Befestnings Historie*, udg. af *G.H. Lassen*. 1855.
- Kjøbenhavns Diplomatarium. Samling af Dokumenter, Breve og andre Kilder til Oplysning om Kjøbenhavns ældre Forhold I, udg. af *O. Nielsen*. 1872. (*Kjhb. Dipl.*).
- Kongeloven og dens Forhistorie*, udg. ved *A.D. Jørgensen*. 1886/1979.
- Kronens Skøder* paa afhændet og erhvervet Jordegods i Danmark, udg. L. Laursen et al. I-IV. 1892-1950.
- Levnedsløb i Sørbymagle og Kirkerup kirkebøger 1645-1731 I-II*, udg. af *O. Højrup*. 1963-68.
- M.H. *Løvenskiolds hoveridagbog 1795-97*, udg. af *F. Skrubbeltrang*. BB 7. 1973.
- Molesworth, R., An Account of Denmark as It was in the Year 1692*. London 1694.
- Pedersen, H., De danske Landbrug fremstillet paa Grundlag af Forarbejderne til Christian V.s Matrikel 1688*. 1928/1975.
- Wirtschaftsgeschichte der beiden holsteinischen Güter Rantzau und Koselau*. Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte. Altona 1792: 4-6.
- Samlinger af danske Kongers Haandfæstninger og lignende Acter*. Aarsberetninger fra det kgl. Geheimearchiv II, udg. af *C.F. Wegener*. 1856-60. Separat 1974.
- (H. Gøde), *Samling af Forordninger udgangne siden Recessen Anno 1643-1670*.
- Samlinger til den danske Historie I-IV*, udg. af *P.F. Suhm*. 1779-82.
- Nye Samlinger til den danske Historie I-IV*, udg. af *P.F. Suhm*. 1792-95.
- Jacob Ulfelds jordebog 1588*, udg. af *Sv. Gissel*. 1963.
- Viborg landstings skøde- og pantebøger 1624-57 I-III:1-2*, udg. af *P. Rasmussen*. 1966-81.

Litteratur

- Abel, W., Geschichte der deutschen Landwirtschaft vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert*. Deutsche Agrargeschichte II, hrsg. v. G. Franz. 3. Aufl. Stuttgart 1978.
- Andersen, B. Schiermer, Staldgård eller hollænderi? Forsøg på status ved 1782*. Jy. saml. Ny r. VI. Århus 1964-65.

- Andersen, B. Schiermer Mejeri- eller staldgård. En studie i dansk hovedgårdsdrift i det 18. århundrede. *BB* 1986:2.
- Arnim, V. von, *Krisen und Konjunkturen* der Landwirtschaft in Schleswig-Holstein vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins 35. Neumünster 1957.
- Asker, B., *Officererna och samhället 1650-1700*. *Studia historica Upsaliensia* 133. Upps. 1983.
- Attman, A., *The Russian and Polish Markets in International Trade 1500-1650*. Gbg. 1973.
- Attman, A., *Stranglehold on the Vistula*. The International Crisis around 1630. *Wirtschaftswege und Wirtschaftskräfte*. Festschrift für Herman Kellenbenz II. Nürnberg 1978.
- Bartholdy, N.G., *Adelsbegrebet* under den ældre enevælde. Sammenhængen mellem privilegier og rang i tiden 1660-1730. *HT* 12. r. II. 1970-71.
- Barudio, G., *Das Zeitalter des Absolutismus und der Aufklärung, 1648-1789*. *Fischer Weltgeschichte* 25. Frankf. a.M. 1981.
- Berntsen, Arent, *Danmarckis oc Norgis fructbar Herlighed*. 1656/1971.
- Bjurling, O., *Om oxstallningen och exporten av stalloxar från Skåne under årtiondena före och efter år 1700*. *Scandia* XIII. Lund 1940.
- Bjørn, C., *Bonde, herremand, konge*. Bonden i 1700-tallets Danmark. 1981.
- Blanchard, J., *The Continental European Cattle Trade, 1400-1600*. *Economic History Review* 2. ser. XXXIX. Cambr. 1986.
- Bloch, M., *Seigneurie française et manoir anglais*. Paris 1960.
- Bloch, M., *Land and Work in Medieval Europe*. Selected Papers. London 1966.
- Blomberg, Aa. F., *Bidrag til Belysning af Aalborgs Handel i 2. Halvdel af det 17. Aarhundrede*. *Jy. saml.* 5. r. I. Århus 1932-34.
- Blomberg, Aa. F., *Fyns vilkår under Karl-Gustavkrigene 1657-60*. Odense 1973.
- Boserup, E., *Jordbruksutveckling och befolkningstillväkst*. Sthlm. 1980.
- Brasch, Chr. H., *Vemmetofte som Herregaard, Slot og Kloster I-III*.
- Brasch, Chr. H., *Gamle Eiere af Bregentved 1382-1740*. 1873
- Bogucka, M., *Handel zagraniczny Gdanska w pierwszej polowie XVII wieku*. Wroclow, Warszawa, Krakow 1970.
- Braudel, F., *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II, I-II*. London 1972-73.
- Bruun Chr., *Gunde Rosenkrantz*. Et Bidrag til Danmarks Historie under Frederik den Tredie. 1885.
- Bruun Chr., *Kaj Lykke* til Gisselfeld, Rantzausholm m.m., Oberst til Hest, Befalingsmand paa Aalborghus. En historisk Undersøgelse. 1886.
- Bush, M.L., *Noble Privilege*. Manch. 1983.
- Bush, M.L., *The English Aristocracy*. A Comparative Sythesis. Manch. 1984.
- Bøggild-Andersen, C.O., *Statsomvæltningen i 1660*. Kritiske studier over kilde og tradition. 1936/1971.
- Bøggild-Andersen, C.O., *Hannibal Sehested*. En dansk statsmand I-II. Kbh. og Århus 1946-76.

- The Cambridge Economic History of Europe V*, ed. by E.E. Rich & C.H. Wilson. Cambr. 1977.
- Christensen, Aksel E., *Tiden før c. 1700. Industriens Historie i Danmark I*, udg. af Axel Nielsen. 1943/1975.
- Christensen, Aksel E., *Senmiddelalderlige fæsteformer som forudsætning for forordningen om livsfæste 1523. Danmark – Norden – Østersøen. Udvalgte afhandlinger*. 1976.
- Christensen (Hørsholm), C., *Agrarhistoriske Studier I-II*. 1886-91.
- Christiansen, C.S., *Den store Revisionskommission og dens Forløbere HT 7. r. IV*. 1902-04.
- Christiansen, C.S., *Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie under de to første Enevoldskonger I-II*. 1908-22.
- Christiansen, C.S., *Bidrag til Oplysning om Herremænds og Herregaardsforpagteres økonomiske Vilkaar i Hald og Skivehus Amter. Jy. saml. 4. r. VI*. Århus 1928-30.
- Christiansen, C.S., *Formuesforhold i Danmark under de to første Enevoldskonger 1660-1700*. 1941.
- Christiansen, Tage E. et al, udg., *Middelalderstudier tilegnede Aksel E. Christensen*. 1966.
- Creveld, M. van, *Supplying War. Logistics from Wallenstein to Patton* Cambr. 1977.
- Dahlerup, T., *Om tienden. FN XXIX*. 1981-82.
- Dahlerup, T., *Slægten Rodsteens oprindelse. Danmarks Adels Aarbog LXXIX*. 1963.
- Dahl, S. *Torna och Bara. Studier i Skånes bebyggelses- och näringsgeografi före 1860*. Lund 1942.
- Damkjær, O., *Lensregnskaber og lensadministration 1610-60*. Landbohist. tidsskrift 2. r. IV. 1982.
- Dansk biografisk Leksikon I-XXVII. 2. udg., red. af P. Engelstoft under Medvirken af Sv. Dahl. 1933-44. (*DBL(2)*).
- Degn, O., *Rig og fattig i Ribe. Økonomiske og sociale forhold i Ribesamfundet 1560-1660 I-II*. Århus 1981.
- Dombernowsky, L. (Jansen), *Hoveriet til Egeskov. Gårdmandshoveri indtil afløsningen i det 19. århundrede*. Odense 1977.
- Dombernowsky, L. *Lensbesidderen som amtmand. Studier i administrationen af fynske grevskaber og baronier 1671-1849*. 1983.
- Dombernowsky, L. Se også Frandsen, K.-E.
- Dunsdorfs, E., *The Livonian Estates of Axel Oxenstjerne*. Sthlm. 1981.
- Dybdahl, V. et al., red., *Dansk socialhistorie 3-4*. 1979-80.
- Dyrvik, S. et al., *Norges økonomiske historie 1500-1970 I*. Oslo 1975.
- Ellehøj, Sv., *Christian IV.s tidsalder. Politikens danmarkshistorie 7. 2. udg*. 1970.
- Elmroth, I., *För kung och fosterland. Studier i den svenska adelns demografi och offentliga funktioner 1600-1900*. Bibliotheca historica Lundensis 50. Lund 1981.

- Enblom, W., Privilegiestriderne vid frihetstidens början 1719-1723.* Upps. 1925.
- Enemark, P., Oksehandelens historie ca. 1300-1700.* V. Bro, red., Sortbroget kvæg i Danmark – baggrund og udvikling. Århus 1979.
- Engberg, J., Dansk finanshistorie i 1640'erne.* Århus 1972.
- Erslev, Kr., Konge og Lensmand i det sextende Aarhundrede.* Studier over Statsomvæltningen i 1536 og dens Følger for Kongemagt og Adelsvælde. 1879/1970.
- Estrup, J., Skaføgaard.* Fra Randers Amt 14. Randers 1920.
- Fabricius, K., Skånes Overgang fra Danmark til Sverige I-IV.* 1906-58/1972.
- Fabricius, K., Kongeloven.* Dens Tilblivelse og Plads i Samtidens natur- og arveretlige Udvikling. 1920/1971.
- Fabricius, K., Enevældens Dæmring og den ældre Enevælde.* Schultz Danmarkshistorie, red. af Aa. Friis et al. III. 1942.
- Fabritius, Alb., Danmarks Riges Adel.* Dens Tilgang og Afgang 1536-1936. 1946.
- Feldbæk, O., Dansk identitetshistorie I.* 1994.
- Fenger, O. og E. Ladewig Petersen, Adel forpligter.* Studier over den danske adels gældsstiftelse i 16. og 17. århundrede. 1983.
- Fink, T., Landsbyfællesskabet i Rinkenæs 1550-1769.* Åbenrå 1987.
- Forsell, H., Sveriges inre historia från Gustaf den Förste.* Sthlm. 1873.
- Frandsen, K.-E., Udsæd og foldudbytte i det 17. århundrede.* FN XXVI 1977-78.
- Frandsen, K.-E., Vang og tægt.* Studier over dyrkningssystemer og agrarstrukturer i Danmarks landsbyer 1682-83. Esbjerg 1983.
- Frandsen, K.-E., og L. Dombernowsky, (Perioden) 1500-1810.* *Det danske landbrugs historie II.* 1988.
- Frandsen, K.-E., – Okser på vandring.* Produktion og eksport af stude fra Danmark i midten af 1600-tallet. Ebeltoft 1994.
- Fridericia, J.A., Den danske Bondestands Undertrykkelse og Frigørelse i det 18. Aarhundrede.* 1888. (også i J.A. Fridericia, Studier over Adelsvældens historie, s. 479-526).
- Fridericia, J.A., Notitser fra Aarhus Raadstue-Arkiv.* HT 6. r. II. 1889-90.
- Fridericia, J.A., Adelsvældens sidste Dage.* Danmarks Historie fra Christian IV.s Død til Enevældens Indførelse (1648-1660). 1894/1969.
- Fridericia, J.A., (Perioden) 1588-1699.* *Danmarks Riges Historie IV.* 1896-1902.
- Fridericia, J.A., Studier over adelsvældens historie.* Udvalgte afhandlinger og anmeldelser. 1979.
- Friis, Astrid og K. Glamann, A History of Prices and Wages in Denmark 1660-1800 I.* 1958.
- Fritzbøger, B., Hovedgårdsdrift og godsøkonomi på Skinnerup 1616-1660.* Landbohist. tidsskr. 2. r. V. 1983.
- Fussing, H.H., Godsregnskaber fra Gessingholm 1619-61.* Jy. saml. 5. r. III. Århus 1933.

- Fussing, H.H., Gessingholm 1609-63. En landbrugshistorisk studie. HT 10. r. III. 1934-36.*
- Fussing, Skovgårds drift i Christian Rantzaus ejertid 1635-61. Jy. saml. 5. r. II. Århus 1935-36.*
- Fussing, H.H., Demstrup og Sødringholm 1625-63. Jy. saml. 5. r. III. Århus 1937-38.*
- Fussing, H.H., Herremand og fæstebonde. Studier i dansk landbrugshistorie omkring 1600. 1942/1973.*
- Fussing, H.H., Stiernholm len 1603-1661. Studier i krongodsets forvaltning. 1951.*
- Gissel, Sv., Landgilde og udsæd på Sjælland i de store mageskifters tidsalder. 1968.*
- Gissel, Sv., Om belejlighed og andre faktorer af betydning for jordvurdering i Danmark før 1600. Landbohistoriske studier tilegnede Fridlev Skrubbeltrang, red. af Sv. Gissel. 1970.*
- Feldbæk, O. & N. Thomsen, red., Festskrift til Kristof Glamann. 1983.*
- Glamann, K. og K. Svalastoga, En disputats om adelsvældens grundlag. Nationaløkonomisk tidsskrift 103. 1965.*
- Glamann, K. og K. Svalastoga og E. Oxenbøll, Studier i dansk merkantilisme. 1983.*
- Gregersen, H.V., Tøldsted ved Hørvejen. Haderslev 1978.*
- Gregg, D., Ester Boserup's Theory of Agrarian Change. Progress in Human Geography. 1979:I.*
- Handwörterbuch der deutschen Rechtsgeschichte I-. Bln. 1976-.*
- Hansen, C. Rise, Hoveriet på Ringsted kloster 1570-1620. 1968.*
- Hansen, H. Land, Eiler Høeg til Dallund. En undersøgelse over dansk adelig økonomi i det 17. århundrede. Fynske årbøger X. Odense 1969-70.*
- Hansen, H. Schultz, Hovedgårdsdrift eller jordrente? Landbohist. tidsskr. 1986:I.*
- Hansen, Sv. Aa., Adelsvældens grundlag. 1964.*
- Hansen, V. Falbe, Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne. Set fra Nationaløkonomiens Standpunkt I-II. 1889/1975.*
- Hansen, Viggo, Landskab og bebyggelse i Vendsyssel. Studier over landbebyggelsens udvikling indtil slutningen af 1600-tallet. 1964.*
- Harnisch, H., Bauern – Feudaladel – Städtebürgertum. Abhandlungen zur Handels- und Sozialgeschichte 20. Weimar 1980.*
- Heise, A., Bidrag til Familien Rosenkrantz's Historie i det 16. Aarhundredes sidste Halvdel. HT 5. r. VI. 1886-87.*
- Henning, F.W., Dienste und Abgaben der bauern im 18. Jahrhundert. Stuttg. 1969.*
- Hertz, M., 'Beskeden mand'. Landalmuen som politisk faktor i dansk senmiddelalder. BB 2. r. II. 1978.*
- Hessler, C.A., Aristokratfördömandet. En riktning i svensk historieskrivning. Scandia XV. Lund 1943.*
- Hicks, J., A Theory of Economic History. Oxf. 1969.*
- Historisk tidsskrift I-. 1840-. (HT).*

- Hobsbawm, E.J., *The General Crisis of the Seventeenth Century*. T. Aston, ed., Crisis in Europe 1560-1660. London 1965.
- Holm, Edv., *Danmark-Norges indre Historie under Enevælden fra 1660 til 1720 I-II*. 1885-86.
- Holm, Edv., *Danmark-Norges Historie fra den store nordiske Krigs Slutning til Rigernes Adskillelse I-II*. 1891-94.
- Holmgaard, J., udg., *Rentekammeret I*. Vejledende arkivregistraturer XII. 1964.
- Holmgaard, J., *Landboreformerne – drivkræfter og motiver*. FN XXVII. 1977-78.
- Holmgaard, J., *Baggrunden for kornprisstigningen i Danmark 1740*. Historie Ny r. XII. Århus 1978.
- Holmgaard, J., *Eksercitsen bag kirken efter gudstjenesten*. BB 1986:I.
- Hilsen til Hæstrup* 9. august 1969, red. af H. Kirchhoff et al. Odense 1969.
- Jensen, Jytte, *Organisering og finansiering af byggeriet på Ulriksholm i 1630'erne og 1640'erne*. Odense 1977.
- Riget, magten og æren. *Dansk adel 1300-1660*, red. af P. Ingesman et al. Århus 2001.
- Jensen, B. Bjerre, *Christian V.s greve- og friherreprivilegier*. Arkiv 2. 1968.
- Jensen, B. Bjerre, *Kilder til belysning af len, stamhuse og fideikommiss*. Arkiv 3. 1971.
- Jensen, J. Villiam, *Adelig godsstruktur i Musse og Fuglse herreder i 16.-17. århundrede*. Landbohist. tidsskrift 2. r. IV. 1982.
- Jensen, J. Villiam, *Adelsgods* i Vendsyssel og Hanherred i slutningen af 16. århundrede. Profiler i nordisk senmiddelalder og renaissance. Festskrift til Poul Enemark. Århus 1983.
- Jensen, J. Villiam, *Skifteprincipper og skiftepraksis for adeligt jordegods i det 16. århundrede*. Festskrift til Troels Dahlerup. Århus 1985.
- Jespersen, K.J.V., *Fra krigerkaste til godsejeradel*. Krigshistorisk tidsskrift X.2. 1974.
- Jespersen, K.J.V., *Rostjenestetaksation og adelsgods*. Studier i den adelige rostjeneste og adelens godsfordeling 1540-1650. Odense 1977.
- Jespersen, K.J.V., red., *Rigsråd, adel og administration 1570-1648*. Odense 1980.
- Jespersen, K.J.V., et al., *De fede år 1560-1660*. Odense bys historie II, Odense 1984.
- Jespersen, Leon, *The Machtstaat in Seventeenth-century Denmark*. ScJH 10. 1985.
- Jessen, J., *Die Entstehung und Entwicklung der Gutswirtschaft in Schleswig-Holstein bis zu dem Beginn der Agrarreformen*. Zeitschr. der Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte. Kiel 1916.
- Johansen, H. Chr., *Befolkning og familiestruktur i det 18. århundrede*. Odense 1973.
- Jørgensen, J. Düring, *Forbudte og undertrykte bøger*. Nordisk tidsskrift för bok- och biblioteksväsen 79. Oslo-Sthlm. 1992.

- Jørgensen, Joh., Bilantz 1660. *Adelsvældets bo*. Festskrift til Astrid Friis, red. af Sv. Ellehøj et al. 1963.
- Jørgensen, Joh., *Rentemester Henrik Müller*. En studie over enevældens etablering i Danmark. 1966.
- Jørgensen, Poul Johs., *Dansk Retshistorie*. Retskilderne og Forfatningsrettens Historie indtil sidste Halvdel af det 17. Aarhundrede 1940.
- Kiernan, V.G., *Foreign Mercenaries and Absolute Monarchy*. T. Aston, ed., Crisis in Europe 1560-1660. London 1965.
- Kiernan, V.G., *State and Society in Europe 1550-1650*. Oxf. 1985.
- Kjærsgaard, T., *Gårdmandslinien i dansk historieskrivning*. FN XXVIII. 1979.
- Kjærsgaard, T., *Konjunkturer og afgifter*. 1980.
- Kjærsgaard, T., *Den danske revolution 1500-1800*. En økohistorisk tolkning. 1991.
- Klestrup, S., *Betænkninger i Anledning af nogle Poster udi Friherre Weddell Jarlsbergs Vejledning*. 1782.
- Korff, K.E., *Ret og pligt i det 17. århundrede*. Retspraksis samt økonomiske og kriminelle forhold i Åsum herred 1640-48. Odense 1997.
- Kristensen, N.P., *Bønder og bebyggelse*. Odense 1977.
- Kristiansen, K.K., *Familiebruget under pres – økologiske og sociale betingelser for den nordvesteuropæiske agrarudvikling 1300-1700*. FN XXIX. 1981-82.
- Kula, W., *An Economic Theory of the Feudal System. Towards a Model of the Polish Economy, 1500-1800*. London 1976.
- Kullberg, A., *Johan Gabriel Stenbock och reduktionen*. Godspolitik och ekonomiförvaltning 1675-1705. Studia historica Upsaliensia LI. Upps. 1973.
- Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder I-XXII. 1956-78. (KHLNM).
- Lane, F.C., *Profits from Power. Readings in Protection Rent and Violence-controlling Enterprises*. Albany 1979.
- Lauridsen, J.T. & Th. Munck, *Retstilstande i Danmark i 1500- og 1600-tallet*. FN XXXIX. 1982.
- Lauridsen, J.T., *Adelsreaktion og politisk satire under den ældre enevælde*. Danske studier 1987.
- Linvald, A., *Hvem ejede Danmarks Jord omkring Midten af det 18. Aarhundrede?* HT 8.r. IV, tillægshäfte. 1913.
- Lindvald, A., *Bistrup*. Byens Gods 1661-1931. 1932.
- Lohmeier, D. *Arte et Marte*. Studien zur Adelskultur des Barockzeitalters in Schweden, Dänemark und Schleswig-Holstein. Kieler Studien zur deutschen Literaturgeschichte 13, hrsg. v. E. Trunz. Neumünster 1978.
- Lütge, F., *Geschichte der deutschen Agrarverfassung von frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert*. Deutsche Agrargeschichte II, hrsg. v. G. Franz. 2. Aufl. Stuttg. 1967.
- Løgstrup, B., *Den bortforpagtede statsmagt*. BB 1985:I.
- Løgstrup, B., *Landsbyfællesskabet i det 18. århundrede*. BB 1986:II.

- Mackeprang, Edv. Ph.*, Et Brudstykke af *en Folketælling 1645*. Nationaløkonomisk Tidsskrift 3. r. XVII. 1907.
- Mackeprang, M.*, *Dronning Sofie og Livgedinget*. HT 7.r.III. 1900-03.
- Mackeprang, M.*, Den kongelige frie Skole i Soer 1586-1623; Christian IV.s Ridderakademi og Skolen 1623-65; Skolens Historie 1665-1737. *Sorø Klostret – Skolen – Akademiet gennem Tiderne I*. 1924.
- Maçzak, A.*, *Penge og samfund i Polen-Lithauen i 15- og 1600-tallet*. HT 76. 1976.
- Madsen, H. Bennike*, *Det danske skattevæsen*. Kategorier og klasser. Skatter på landbefolkningen 1550-1660. Odense 1978.
- Matthiesen, P. Chr.*, *En note om permeabilitetsparameteren*. Nationaløkonomisk tidsskrift 104. 1966.
- Matthiessen, H.*, *Snapstinget*. Jydsk Termin. Marked og Mennesker. 1946.
- Melchior, H.B.*, Historisk Efterretning om den adelige Skole *Herlufsholm*. 1822.
- Meyer, P.*, *Danske bylag*. En fremstilling af det danske landsbystyre paa baggrund af retshistoriske studier over jordfællesskabet. 1949.
- Molbech, Chr.*, *Bidrag til Berritsgaards Historie*. II. 1841.
- Munck, Ths.*, *The Peasantry and the Early Absolute Monarchy in Denmark 1660-1708*. 1979. Se også J.T. Lauridsen og Ths. Munck.
- Nielsen, A.*, *Dänische Preise 1650-1750*. Jahrb. f. Nationalökonomie und Statistik 3. r. XXX. Jena 1903.
- Nielsen, A.*, *Specier, Kroner, Kurant*. En Studie over den faldende Rigsdaler-værdi i Danmark i Tiden 1671-1726. 1907/1973.
- Nielsen, A.*, hrsg., *Dänische Wirtschaftsgeschichte*. Jena 1933.
- Nielsen, H. & V. Thalbitzer*, *Skatter og Skatteforvaltning i ældre Tider*. 1948/1976.
- Nilsson, Sv. A.*, *På väg mot reduktionen*. Studier i svenskt 1600-tal. Sthlm. 1964.
- Nilsson, Sv. A.*, *Halmstads historia I*. Halmstad 1968.
- Nilsson, Sv. A., et al.*, *Det kontinental krigets ekonomi*. Studier i krigsfinansiering under svensk stormaktstid. *Studia historica Upsaliensia* 36. Upps. 1971.
- Nilsson, Sv. A.*, *Landbor och skattebönder*. Historieforskning på nya vägar. Sthlm. 1977.
- Nilsson, Sv. A.*, *Den karolinske militärstaten*. Tre Karlar, red. G. Ekstrand. Sthlm. 1984.
- Obrik, C.M.*, *Afhandling om Aalborgs Handel*. 1773.
- Olsen, Alb.*, *Steffen Rodes regnskabsbog over studehandel 1637-1650*, HT 9. r. I. 1919.
- Olsen, Alb.*, *Danmark-Norge i det 18. århundrede*. 1936.
- Olsen, Alb.*, *Et bidrag til dansk bourgeois historie i første halvdel af det 18. århundrede*. Historiske Meddelelser om København 3. r. III. 1938.
- Olsen, Alb.*, *Handelen*. Danmark-Holland. Forbindelserne mellem de to Lande gennem Tiderne, red. af L.L. Hammerich et el. I. 1945.

- Olsen, G., *Dannarks Kornavl og Kornhandelspolitik i Tiden 1610-60*. HT 10. r. VI. 1942-44.
- Olsen, G., *Hovedgård og bondegård*. Studier over stordriftens udvikling i Danmark 1525-1774. 1957/1975.
- Pedersen, F. Stendal, *Fynsk landbrugs vilkår 1682*. Statistiske studier i produktionsmuligheder og ejendomsstruktur på grundlag af forarbejderne til Christian V.s matrikel. Odense 1985.
- Pedersen, H., *Ødegaarde i 1680'erne*. En almindelig historisk-statistisk Oversigt. HT 8. r. IV. Tillægshefte. 1913.
- Pedersen, H., *Nogle Træk til Belysning af Hovedgaardsdriften i sidste Halvdel af det 17. Aarhundrede*. HT 8. r. VI. 1915-17.
- Porsmose, E., *Stordrift og fællesdrift*. Fynske årbøger 1978. Odense.
- Porsmose, E., *Landsbynedlæggelser og hovedgårdsekspansion på Fyn*. HT 78. 1978.
- Porsmose, E., *Den regulerede landsby*. Studier over bebyggelsesudviklingen på Fyn i tiden fra 1700 til ca. 1000 e.Kr. fødsel I-II. Odense 1981.
- Porsmose, E., *Bønder, bryder og tjenere*. Gårdbrugervilkår på Fyn 1502-42. Odense 1983.
- Porsmose, E., *De fynske landsbyers historie i dyrkningsfællesskabets tid*. Odense 1987.
- Poulsen, G., *Debatten om foldudbyttets størrelse i det 17. århundrede*. FN XXVI. 1975-76.
- Prange, K., *Bonde af Thy*. En standshistorisk studie. BB 5. 1964.
- Prange, K., *'Den gamle danske adel' og dens godstab'*. Jydske samlinger Ny r. VI. Århus 1964.
- Prange, K., *Indfødsretten – en analyse af embedsstanden og adelens nationale rekruttering før og under enevælden*. Personalhistorisk tidsskrift 1976.
- Rafner, C., *Fæstegårdens skattebyrder 1660-1802*. FN XXXII. 1986.
- Rasmussen, C. Porskrog et al., udg., *Det danske godssystemets udvikling og afvikling 1500-1919*. Århus 1987.
- Rasmussen Søkilde, N., *Et Par oplysende Meddelelser om Kaj Lykke*. HT 5. r. II. 1880-81.
- Rasmussen, O.F.C., *Optegnelser om Gisselfeld*. Næstved 1869.
- Revera, M., *1600-talsbönderna och deras herrar*. Rättshistoriska studier. Ser. II bd. IX. Sthlm. 1984.
- Rian, Ø., *Jens Juels stattholderskap 1618-29*. Oslo 1976.
- Richardz, I., *Herrschafliche Haushalte in vorindustrieller Zeit im Weserraum*. Beiträge zur Ökonomie von Haushalt und Verbrauch 6. Bln. 1971.
- Rüsmøller, P., *Sultegravsen*. Ny udg. 1971.
- Ringsmose, T., *Rantzausholm før og efter svenskekrigene 1657-60*. Odense 1976.
- Rockstroh, K.C., *Udviklingen af den nationale Hær i Danmark i det 17. og 18. Aarhundrede I-II*. 1909-16.

- Rockstroh, K.C., *Frederik IV.s Godspolitik*. HT 9. r. III. 1925.
- Rosén, J., *Skånska privilegie- och reduktionsfrågor 1658-1686*. Lund 1944.
- Rystad, G., *Europe and Scandinavia. Aspects of the Process of Integration in the 17th Century*. Lund 1983.
- Sandklef, A., *Varbergs historia*. Varberg 1963.
- Scharling, Wm., *Pengenes synkende Værdi* belyst ved danske Aktstykker. 1869.
- Schmidt, J. Boisen, *Studier over statshusholdningen i kong Frederik IV.s regeringstid 1699-1730*. 1967.
- Schousboe, K., *Foldudbytte og bondeøkonomi i det 17. århundrede*. FN XXVIII. 1979.
- Scocozza, B. Blev der indført *livsfæste* i Danmark 1523? FN XXIX. 1981-82.
- Sehested, T., *Hannibal Sehested*. En Beretning efter trykte og utrykte Kilder I-II. 1886.
- Skrubbeltrang, F., *Husmand og inderste*. Studier over sjællandske landboforhold i perioden 1660-1800. 1940/1974.
- Skrubbeltrang, F., *Hoveriindberetninger som kilder til dansk landbohistorie*. FN XIV. 1941-42.
- Skrubbeltrang, F., *Nogle kilder til ældre dansk landbrugshistorie*. HT 10. r. VI. 1942-44.
- Skrubbeltrang, F., *Om brugen af landbrugshistorisk talmateriale*. FN XIX. 1955.
- Skrubbeltrang, F., *Studier over gårde, gårdbrugerantal i det 17. århundrede*. HT 12 V. 1971.
- Skrubbeltrang, F., *Det danske landbosamfund 1500-1800*. 1978.
- Slicher van Bath, B.H., *The Agrarian History of Western Europe, A.D. 500-1850*. London 1963.
- Smedberg, S., *Frälsebonderörelsen i Halland och Skåne 1772-76*. *Studia historica Upsaliensia* XXXIX. Upps. 1972.
- Sombart, W., *Der moderne Kapitalismus*. Historisch-systematische Darstellung des gesamteuropäischen Wirtschaftslebens von seinen Anfängen bis zur Gegenwart I-III. 2. Aufl. Mch 1916-17.
- Soom, A., *Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert*. Lund 1954.
- Southern, R.W., *The Making of the Middle Ages*. London 1953.
- Spanin, F., *Peasants and Peasant Societies*. Harmondsworth 1971.
- A. Thiset et al., *Stamtavler over danske Adelslægter I-XV. 1884-1945*. (SDA).
- Steensberg, A., red., *Dagligliv i Danmark i det syttende og attende århundrede I: 1620-1720*. 1969.
- Steensberg, A. & J.L. Østergaard Christensen, *Storø Valby*. Historisk arkæologisk undersøgelse af en nedlagt landsby på Sjælland I-III. 1974.
- Steengaard, N., *Det syttende århundredes krise*. HT 12. r. IV. 1969-70.
- Steengaard, N., *Set fra 1984: En model for nyere tids verdenshistorie*. Tradition og kritik. Festschrift til Svend Ellehøj. 1984.
- Steenstrup, Johs., *Fra Fortid og Nutid*. 1891.
- Steenstrup, Johs., *Vornedskabet hos den danske Bonde*. HT 5. r. VI. 1886-87.

- Steenstrup, Johs., *Nogle Undersøgelser om Fæstebondens Restforhold*. HT. 5. r. VI. 1886-87.
- Steenstrup, Johs., *Den danske Bonde og Friheden*. 1888.
- Stone, L., *The Crisis of the Aristocracy, 1558-1641*. Oxf. 1965.
- Svendsen, K.E. & Sv. Aa. Hansen, *Dansk Pengehistorie I*. 1968.
- Thestrup, P., *The Standard of Living in Copenhagen 1730-1800*. 1971.
- Thomassen, J., *Kronens afhændelse af dens fynske jus patronatus 1648-1698*. Historie 1994 (Århus).
- Thorsen, Chr., *Smaa Bidrag til Ejendomsforholdene i Landbruget i Slutningen af det 16. Aarhundrede*. HT 8. r. IV. 1912-13.
- Tilly, Ch., udg., *The Formation of National States in Western Europe*. Chicago 1975.
- Tolstrup, F., *Det ældste Herlufsholm 1560-1788*. 1965.
- Trap, J.P., *Danmark 1-31*. 5. udg. ved P. Engelstoft, N. Nielsen og P. Skautrup. 1952-72.
- Ulsig, E., *Danske Adelsgodser i middelalderen*. 1968.
- Ulsig, E., *Bondegårdsbruget i dansk middelalder. Gårdens udvikling fra Jernalderen til nyere tid*. Skrifter udg. af det Historiske Institut ved Odense Universitet 31. Odense 1983.
- Wegener, C.F., *Abrahamstrup Gaard i ældre og nyere Tid I. II*. 1856.
- Weibull, C.G., *Skånska jordbrukets historia intill 1800-talets början*. Lund 1923.
- Westermann, E., udg., *Internationaler Ochsenhandel (1350-1750)*. Stuttg. 1979.
- Weylle, C. *Ostersøn, Glossarium Juridicum Danico-Norvegicum*. 1665.
- Wiese, H. & J. Bölts, *Rindehandel und Rinderhaltung im nordwesteuropäischen Küstengebiet vom 15. bis zum 19. Jahrhundert*. Stuttg. 1966.
- Willerslev, R., *Dansk studehandel fra 1560 til 1660*. Jy. saml. Ny r. II. Århus 1952.
- Wittendorff, A., *Alvej og kongevej*. Studier i samfærdselsforhold og vejenes topografi i det 16. og 17. århundrede. 1973.
- Wolf, E.R., *Peasants*. Englewood Cliffs N.J. 1966. (Dansk oversættelse: *Bønder*. En socialantropologisk studie over bondesamfundets udvikling. 1973).
- Wolf, E.R., *Europe and the Peoples without History*. Berkeley, Los Angeles, London 1983.
- Vries, J. de, *The Economy of Europe in an Age Crisis 1600-1750*. Cambr. 1976.
- Wyczanski, A., *En Pologne: L'économie du domaine nobiliaire moyen*. Annales ESC 12. Paris 1963.
- Zytkowicz, L., *Trends of agrarian economy in Poland and Hungary*. East Central Europe in Transition, ed. by A. Maćzak et al. Cambr. 1961.
- Österberg, E., *Kolonisation og kriser*. Bebyggelse, skattetryck, odling och agrarstruktur i västra Värmland ca. 1300-1600. Bibliotheca historica Lundensis XLIII. Lund 1977.

Forkortelser

BB = Bol og By. 1985-.

Rise Hansen, Aktstykker = Aktstykker og oplysninger til rigsrådets og stændermødernes historie i Frederik III. tid I-II: 1-2.

CCD = Corpus constitutionum Daniæ I-VI, udg. af V.A. Secher.

DBL(2) = Dansk biografisk Leksikon I-XXVII, udg. af P. Engelstoft.

DL = Kong Christian den Femtis Danske Lov, udg. af V.A. Secher.

Da. Mag. = Danske Magazin 1.-8. r. 1745-1995.

Da. Kanc. = Danske Kancelli.

DNT = Danmark-Norges Traktater 1523-1750 V.

Erslev, Aktstykker = Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV.s Tid I-III.

FN = Fortid og Nutid I. 1914-.

GDD = Udvalg af gamle danske Domme I-IV, udg. af J.L.A. Kolderup-Rosenvinge.

GDL = Recesser og Ordinantser. Gamle danske Love IV, udg. af J.L.A. Kolderup-Rosenvinge.

Historie, jf. *Jy. saml.*

HT = Historisk tidsskrift I. 1840-.

Jy. saml. = Jydske samlinger 5.-6. r. Århus 1932-49; Ny r. I-VIII. Århus 1950-86; herefter *Historie*.

Kanc. Brevb. = Kancelliets Brevbøger 1551-1650, udg. af C.F. Bricka et al.

Kgl. B. = Det kongelige Bibliotek, København.

KHLNM = Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder I-XXII.

LAO = Landsarkivet for Fyn, Odense.

Landbohist.tidsskr. = Landbohistorisk tidsskrift 1.-2. r. 1962-84; herefter *BB*.

Lindbæk, Aktstykker = Aktstykker og Oplysninger til Statskollegiets Historie I-II, udg. af J. Lindbæk.

RA = Rigsarkivet, København.

Rtk. = Rentekammeret.

SDA = Stamtavler over danske Adelslægter I-XV, udg. af A. Thiset et al.

ScJH = The Scandinavian Journal of History I. 1976-. Kbh., Oslo, Sthlm.

SEHR = The Scandinavian Economic History Review I, Kbh., Oslo, Sthlm. 1953-.

19. Personregister

Personnavne i notehenvisninger er ikke medtaget. Hvor andet ikke er angivet, er der tale om danske personer.

- Ahlefeldt, slægt 78
Ahlefeldt, Ditlev (1617-86) officer, diplomat, forfatter 278
Ahlefeldt, Frederik (1623-86) storkansler 247
Allen, C.F. (1811-71) historiker 302
Andersen, H.C. (1805-75) digter 317
Anker, Hans Christensen, t. Vormark 272
Arenfeldt, Ingeborg (1594-1638) g.m. Erik Normand 253
Arup, Erik (1876-1951) historiker 302
Asker, Bjørn (f. 1956) svensk historiker 257
- Bagge, Povl (1902-91) historiker 320
Bang, Gustav (1871-1915) historiker, politiker 301f.
Barby, Andreas von (1508-59) leder af Tyske Kancelli 194
Barudio, Günter (f. 1942) tysk historiker 321
Basse, Steen (-1640-) 81
Begtrup, G. (1769-1841) økonom 168, 292
Benzon, slægt 280
Berns, Albert Baltser (1602-52) købmand, kgl. faktor i Hamburg 153
Berntsen, Arent (1610-80) økonomisk-statistisk forfatter 55, 68, 74, 94, 132f., 218, 224, 290f., 305
Bille, slægt 276
Bille, Anders (1600-57) rigsmarsk 81, 84, 197f., 200
Bille, Jørgen (1672-1736) stiftamtmand 58f., 61
Bille, Steen (1624-98) officer 149
Bille, Steen (1606-72) lensmand 198
Bircherod, Jens (1658-1708) biskop, dagbogsforfatter 240, 242
Bismarck, Otto von (1815-98) tysk statsmand 314
Bjerregaard, slægt 280
Bloch, Marc (1886-1944) fransk historiker 28
Boserup, Esther (f. 1910) nationaløkonom 33, 47, 50
Brahe, slægt 252, 276
Brahe, Anne (1583-1663) g.m. Ejler Qvitzow 188, 198
Brahe, Jørgen (1585-1661) rigsråd 81, 83f.
Brahe, Otte (1578-1651) godsejer 81
Braudel, Fernand (1902-85) fransk historiker 240
Brockdorff, slægt 275, 277
Brok, Eske (1560-1625) rigsråd 83
Budde, slægt 276
- Christensen, Aksel E. (1906-81) historiker 44, 186
Christensen, C. (1824-91) historiker 291, 303, 318
Christensen, C.A. (1906-89) historiker 311, 323
Christensen, Niels, borgmester i Odense 81
Christian III (1503-59) konge 103
Christian IV (1577-1648) konge 69, 104f., 114, 129, 137f., 140, 191, 194f., 206, 218, 247, 263, 303, 314
Christian V (1646-99) konge 123f., 168, 180, 239, 254, 269, 279f., 294, 297, 303, 318, 321

- Christian VI (1699-1746) konge 262, 270, 280, 317
- Christiansen, Carl S. (1868-1949) historiker 266f.
- Coyet, Peter Julius (1618-67) svensk gesandt 308
- Dahlerup, Troels (f. 1925) historiker 323
- de Geer, Louis (1587-1652) svensk storkøbmand 315
- Deden, von, slægt 276
- deVries, Jan, nederlandsk historiker 47-50
- Due, slægt 276
- Due, Caspar Pedersen († 1676) forpagter af Rønningsesøgård 196
- Dyre, slægt 276
- Dyre, Peder Christiensen († 1572) lensmand 80
- Daa, Dorte (1617-75) g.m. Gregers Krabbe 253
- Daa, Oluf (1606-71) landkommissær, rentemester 140-42
- Daa, Valdemar (1616-91) adelsmand, alkymist 252
- Ehrenschild, C.B. (1629-98) statssekretær, diplomat 243
- Erslev, Kr. (1852-1930) historiker 302
- Fabricius, Knud (1875-1967) historiker 151, 253, 257, 319
- Fabritius, Albert (1905-76) genealog, historiker 271f., 280, 323
- Falbe-Hansen, V. (1841-1932) nationaløkonom 210
- Frederik II (1534-88) konge 191, 285, 293
- Frederik III (1609-70) konge 293, 301, 315
- Frederik IV (1671-1730) konge 247, 265, 270, 272, 276, 279f., 287, 294, 297, 317
- Frederik V (1723-66) konge 262, 274
- Fridericia, J.A. (1849-1912) historiker 42, 136f., 138f., 267, 301f., 310, 323
- Friis, slægt 252
- Friis, Anne, t. Holsøgård 198
- Friis, Christian (1556-1616) kongens kansler 314
- Friis, Hans Nielsen (1587-1650) borgmester, købmand i Ribe 81-83
- Friis, Mogens (1623-75) rentemester, gehejmeråd 252, 287, 294
- Friis, Otte († 1655) godsejer 252
- Fussing, Hans H. (1897-1956) historiker 42, 70, 311, 314, 317, 323
- Gersdorff, slægt 252
- Gersdorff, Joachim (1611-61) rigshofmester, rigsdrost 297
- Gissel, Svend (f. 1921) historiker 9
- Glistrup, Mogens (f. 1926) politiker, jurist 24, 197, 199, 263, 302
- Gram, Hans (1685-1748) filolog, historiker 302
- Griffenfeld, Peder Schumacher (1635-99) rigskansler 247
- Grubbe, Erik (1605-92) lensmand 253
- Grubbe, Jacob (1610-87) godsejer 252
- Grubbe, Sidsel (1612-91) g.m. Axel Urup 294, 297
- Gustav II Adolf (1594-1632) svensk konge 117, 322
- Gyldenstjerne, Henrik (1594-1699) lensmand, landkommissær 149
- Gyldenstjerne, Niels († 1640) godsejer, g.m. Margrethe Straale 188
- Gøye, Christoffer († 1584) godsejer 83
- Hahn, Vincents (1632-80) overjægermester, gehejmeråd 319
- Hansen, Svend Aage (f. 1919) statistiker, økonomisk historiker 240, 253, 256f., 278, 323
- Himmelstrup, Niels, landsdommer 280
- Hobbes, Thomas (1588-1679) engelsk filosof 301, 319
- Holberg, Ludvig (1684-1754) forfatter 242, 286, 302
- Holck, slægt 276
- Holm, Edvard (1833-1915) historiker 314
- Holstein, U.A. (1644-1737) storkansler 279

- Høg, Ejler († 1660) godsejer 252
- Høg, Just (1640-94) diplomat, vicesattholder i Norge 253
- Høg, Stygge († 1685) landsdommer 252f.
- Jacobsen, Anders, borgmester i København 173
- Jespersen, Knud J.V. (f. 1942) historiker 323
- Juel, slægt 252, 276
- Juel, Henrik (1629-1707) godsejer 253
- Juel, Jens (1631-1700) gehejmestatsminister, diplomat 297
- Juul, Ove (1615-86) vicesattholder i Norge, vicekansler 151, 161, 252
- Jørgensen, Johan (1924-69) historiker 315
- Karl X Gustav (1622-60) svensk konge 110
- Karl XI (1655-97) svensk konge 124, 160, 321
- Kierulff, slægt 280
- Kjærgaard, Thorkild (f. 1945) historiker 302
- Klestrup, Søren (1737-1801) godsinspektør på Giesegård 62
- Klingenberg, Poul von (1659-1723) søn af Poul v. Klingenberg 294
- Klingenberg, Poul von (1615-90) generalpostmester, admiralitetsråd 153, 238, 267f., 294
- Knuth, slægt 275, 277
- Knuth, Adam Christopher (1687-1736) gehejmeråd 278f.
- Krabbe, slægt 252
- Krabbe, Gregers (1594-1655) statholder i Norge, g.m. Dorte Daa 253
- Krabbe, Otte (1641-1719) amtmand, gehejmestatsminister 41, 57, 287
- Lane, Frederic C. (f. 1900) amerikansk politolog 314
- Larsen, O.H. (1875-1955) landøkonom 7, 8, 14
- Lassen, slægt 280
- Lassen, Jens (1625-1706) landsdommer, godsejer 84, 280
- Lehmann, Orla (1810-70) politiker 302
- Leonora Christina (1621-98) grevinde til Slesvig og Holsten 301
- Levetzau, slægt 275, 277
- Lind, Gunner (f. 1953) historiker 321
- Linde, de, slægt 280
- Linvald, Axel (1866-1965) historiker 176, 269f., 300, 303f.
- Locke, John (1632-1704) engelsk filosof 321
- Ludvig XIV (1638-1715) fransk konge 33, 50, 101, 124, 240
- Lykke, Kaj (1625-99) oberst, lensmand 70, 85, 301
- Lützow, slægt 275
- Mackeprang, M. (1869-1959) museumsdirektør, historiker 300
- Maçzak, Antoni (f. 1928) polsk historiker 21
- Malthus, Thomas (1766-1834) britisk økonom 32
- Marselis, slægt 238
- Marselis, Gabriel (1609-73) købmand, godsejer 153
- Marselis, Selio (1602-63) købmand 267f.
- Marsvin, Jørgen (1609-71) 200, 252
- Molesworth, Robert (1656-1725) britisk diplomat og forfatter 243, 312, 320f.
- Montesquieu, C.L. (1689-1755) fransk filosof 315
- Mormand, slægt 276
- Munck, Thomas, historiker 311f.
- Müller, Henrik (1609-92) rentemester 153, 191, 238, 268, 294
- Nilsson, Sven A. (1914-97) svensk historiker 314, 321
- Normann, Ernst (1579-1645) godsejer, g.m. Ingeborg Arenfeldt 84, 96
- Odén, Birgitta (f. 1921) svensk historiker 321
- Oestreich, Gerhard, tysk historiker 314

- Olsen, Gunnar (1910-62) historiker
55, 164, 168, 174, 179, 181f., 184-87,
192, 199, 201, 229, 285, 323
- Oxe, Peder (1520-75) rigshofmester
194
- Oxenstierna, Axel (1583-1654) svensk
rikskansler 315
- Parsberg, Ingeborg (1584-1665) t. Au-
sumgård 197
- Pedersen, Henrik (1862-1926) agrarhi-
storiker, statistiker 152f., 168f.
- Plessen, Christian Siegfried von (1646-
1723) præsident for Kammerkollegi-
et 123, 126, 159, 245, 306, 308
- Pogwisch, Henning (1611-64) land-
kommissær 149
- Pogwisch, Otto (1610-84) generalkrigs-
kommissær, gehejmeråd 148f.
- Porsmose, Erland (f. 1953) historiker
186f.
- Prange, Knud (f. 1930) historiker 275
- Press, Volker (f. 1939) tysk historiker
314
- Pultz, Carl Friedrich von, tysk løjtnant,
t. Gottesgabe 280
- Qvitzow, Anne Krabbe (1646-1708)
husholderske på Kørup 188
- Qvitzow, Ejler (1565-1640) lensmand,
landsdommer, g.m. Anne Brahe 188
- Raben, slægt 277
- Rantzau, slægt 70, 77f., 285
- Rantzau, Christian (1614-63) overstat-
holder 85
- Rantzau, Henrik (1599-1674) rigsråd,
stiftamtmand 294
- Rasmussen, O.F.C. (1814-88) godsfor-
valter, historiker 300, 303f.
- Reedtz, slægt 252
- Resen, Hans Povlsen (1561-1638) bi-
skop 314
- Reventlow, slægt 275, 277f.
- Reventlow, Conrad (1644-1708) stor-
kansler 279
- Rode, Steffen (1587-1638) købmand
218, 221
- Rodsteen, slægt 276, 300
- Rodsteen, Markor (1625-81) admiral
277
- Rodsteen, Peter (1662-1714) stiftamt-
mand 276f.
- Rosenkrantz, slægt 252, 276
- Rosenkrantz, Gunde (1604-75) rigsråd
246, 301
- Rosenkrantz, Holger (1574-1642) rigs-
råd 189
- Rosenkrantz, Jørgen (1523-96) rigsråd
189
- Rosenkrantz, Oluf (1623-85) gehejme-
råd, forfatter, 287, 301f.
- Rosenkrantz, Otte (1560-82) søn af
Jørgen Rosenkrantz 189
- Schack, Hans (1609-76) generalfelt-
marskal 149
- Schulze, Winfried, amerikansk histori-
ker 314
- Schumpeter, Joseph (1883-1950)
østrigsk-amerikansk historiker
314
- Seefeld, slægt 68
- Seefeld, Jørgen (1594-1662) rigsråd,
landsdommer, lensmand 218, 222,
280
- Sehested, slægt 252
- Sehested, Hannibal (1609-66) rigsskat-
mester 148f., 260, 321
- Skeel, slægt 252, 276
- Skeel, Anne (1607-62) t. Krastrup og
Gundersted 149
- Skeel, Christen (1603-59) rigsråd
116f., 246
- Skeel, Christen (1623-88) gehejmeråd,
stiftamtmand 287
- Skeel, Christen (1695-1731) godsejer
252
- Skeel, Jørgen (1656-95) godsejer 252
- Skeel, Mogens (1650-94) diplomat,
stiftamtmand, forfatter 242
- Skram, Valdemar (1617-93) godsejer
252
- Skrubbeltrang, Fridlev (1900-88) histo-
riker 8, 41, 46, 55, 155f., 161, 314,
323

- Slange, Niels Pedersen (1656-1737)
kancelliebedsmand, historiker
271, 302
- Sombart, Werner (1863-1941) tysk
økonom *240f.*
- Sophie (1557-1631) dronning *195, 260*
- Steenstrup, Joh. (1844-1935) histori-
ker *214f., 310f.*
- Stendahl Pedersen, Finn (f. 1943) hi-
storiker *168*
- Straale, Margrethe (1595-1676) g.m.
Niels Gyldenstjerne *188f.*
- Thott, slægt *252*
- Thott, Otto (1703-85) gehejmestatsmi-
nister, oversekretær *58, 317*
- Tordenskiold, Peter (1690-1720) søof-
ficer *271*
- Torstensson, Lennart (1603-51) svensk
general *109, 115, 199*
- Treitschke, Heinrich von (1834-96)
tysk historiker *314*
- Tscherning, Paul (1627-66) generalau-
ditor, assessor i Krigskollegiet *301*
- Ulfeldt, Corfitz (1606-64) rigshofme-
ster *301*
- Ulfeldt, Jacob († 1593) rigsråd *194*
- Ulfeldt, Marie (1619-94) t. Basnæs
253
- Ulsig, Erik (f. 1928) historiker *323*
- Unger, von, slægt *276*
- Urup, Axel (1601-71) rigsråd, g.m.
Sidsel Grubbe *294*
- Walkendorff, slægt *68, 171, 276*
- Walkendorff, Henning (1595-1658)
lensmand *104*
- Weber, Max (1864-1920) tysk sociolog
18, 314
- Wegener, C.F. (1802-93) gehejmearki-
var, historiker *300, 302*
- Weile, Christen Ostensen (-1650-) juri-
disk forfatter *102, 196*
- Vind, Holger (1623-83) viceskatmester,
vicekansler *171*
- Wolf, Eric (1923-99) amerikansk antro-
polog *47*

20. Stedregister

De enkelte danske landsdele (Sjælland, Lolland-Falster, Bornholm, Fyn, Jylland) samt stednavne i notehenvisninger er ikke medtaget.

- Abrahamstrup (Jægerspris), sjællandsk len og gods 147, 300, 304, 309f.
 Akershus, norsk len 105
 Amsterdam, nederlandsk by 95, 209, 221-24, 243f.
 Antvorskov Kloster, sjællandsk len/amt 147, 218, 238
 Antvorskov, sjællandsk birk 53
 Assens, fynsk købstad 150
 Ausumgård, fynsk gods 197
 Avnsbjerg, jysk gods 83f., 200, 252, 262
- Bangsbo, jysk gods 287
 Basnæs, sjællandsk gods 253
 Beauvais, fransk provins 50
 Beltebjerg, skånsk gods 294, 297
 Billesbølle, fynsk gods 198
 Bistrup, sjællandsk gods 300, 304, 309f.
 Bjørnsholm, jysk gods 152
 Bogense, fynsk købstad 188
 Boltinggård, fynsk gods 152
 Borreby, sjællandsk gods 252, 314
 Brahetrolleborg, fynsk gods 287, 301
 Brandenburg 321
 Bregentved, sjællandsk gods 164
 Breitenburg, holstensk gods 70, 85
 Bremerholm, københavnsk flådeværft 224
 Brøløkke, fynsk gods 150
 Bubelgård, fynsk gods 198
 Børglum, jysk herred 155
 Båg, fynsk herred 148, 197f.
- Christianshavn, sjællandsk købstad 105
- Dallund, fynsk gods 252
 Dalum Kloster, fynsk len 142
 Demstrup, jysk gods 85, 291f.
 Dragsholm, sjællandsk gods 294
 Dronninggård, sjællandsk gods 191
 Düna, flod 75
- Egeskov, fynsk gods 292, 306
 Egholm, sjællandsk gods 41, 286
 Elben, flod 78, 214
 Elvedgård, fynsk gods 152
 Engelsholm, jysk gods 152
 England 9, 14, 23, 46f., 50, 89, 211, 244, 306, 315, 324
 Espe, sjællandsk gods 252
- Falster nørre herred 261
 Falster sønder herred 261
 Faurholm, sjællandsk ladegård 191, 194
 Finland 124, 145, 321
 Fjends, jysk herred 262
 Flenstofte, fynsk gods 197
 Frankrig 33, 50, 101, 306
 Frederiksborg, sjællandsk slot og len 147, 191
 Frederiksdal, sjællandsk gods 191
 Frijsenborg (Jernit), jysk gods 287, 294
 Frijsenvold, jysk gods 294
 Fuglebjerg, sjællandsk landsby 171
 Fuglebjerggård, sjællandsk gods 171f.
 Fuglse, lollandsk herred 261
 Furesøen, Sjælland 191
- Gammel Estrup, jysk gods 287
 Gammel Køgegård, sjællandsk gods 189

- Gavnø, sjællandsk gods 58
 Gdansk, polsk by 94f., 209
 Giesegård, sjællandsk gods 62
 Gislum, jysk herred 262
 Gisselfeld, sjællandsk gods 79, 164, 194, 196, 300, 319
 Gjessingholm, jysk gods 45, 85, 290
 Gjorslev, sjællandsk gods 252
 Glorup, fynsk gods 68
 Gottesgabe, lollandsk gods 280, 287
 Gottorp, slesvigsk by 215
 Grimstedgård, lollandsk gods 150, 152
 Grubbesholm, jysk gods 252
 Grøftebjerg, fynsk gods 306
 Gråbrødre Kloster, Odense 219, 223
 Gunderslevholm, sjællandsk gods 83f.
 Gundersted, jysk gods 149, 152
- Hagestedgård, sjællandsk gods 152
 Hald, jysk amt 261f., 270
 Hald, jysk herred 189
 Halsted Kloster, lollandsk len 195
 Hamburg, tysk hansestad 215f., 243f.
 Harre, jysk herred 262
 Harrestedgård, sjællandsk gods 171, 175
 Helsingør, sjællandsk købstad 213
 Herlufsholm Skole, sjællandsk institutionsgods 43f., 79, 81, 214, 218-20, 223f., 290, 308, 310
 Hillerød, sjællandsk by 194
 Himmerland 154, 178, 214
 Hjelmsø, sjællandsk gods 80
 Hjerm, jysk herred 197
 Holbæk, sjællandsk len 147
 Holckenhavn (Kogsbøl), fynsk gods 194
 Holland (jf. Nederlandene) 47, 211, 213, 316
 Hollufgård, fynsk gods 149
 Holmegård, sjællandsk gods 287
 Holsten, se: Slesvig og Holsten
 Holsøgård, fynsk gods 198
 Horns, sjællandsk herred 84, 92
 Horsens, jysk købstad 238
 Hundborg, jysk herred 262
 Husum, slesvigsk købstad 84
- Hvedholm, fynsk gods 152
 Hvolgård, jysk gods 152
 Højris, jysk gods 294
 Højsgård, fynsk gods 198
 Hørsholm, sjællandsk len 147
- Ibstrup (Jægersborg), sjællandsk kron-gård 190
- Jernit, se: Frijsenborg
 Juelling, sjællandsk gods 297
 Juellingsholm, jysk gods 152
 Jungshoved, sjællandsk len 147
 Jægersborg, se Ibstrup
 Jægerspris, se: Abrahamstrup
- Kalmar, svensk fæstning 109f.
 Kalundborg, sjællandsk len 45, 147, 154
 Karolingerriget 100f.
 Kerteminde, fynsk købstad 91
 Kiel, holstens by 251
 Kjærsgård, fynsk gods 198
 Kjærsholm, jysk gods 262
 Kogsbøl, se: Holckenhavn
 Kolding, jysk købstad 68
 Koldinghus, jysk len/amt 155, 178, 190, 238
 Korsør, sjællandsk len 147
 Krabbesholm, sjællandsk gods 286
 Krastrup, jysk gods 149, 152
 Kronborg, sjællandsk len 147
 Kærstrup, se: Valdemars Slot
 København 59, 67, 84, 104, 105, 111, 122, 145f., 148, 190, 223-25, 230, 240, 250, 266-68, 278, 300, 304, 309, 312, 314
 København, sjællandsk len 45, 147
 Køge, sjællandsk købstad 92
 Kørup, fynsk gods 188
- Lammehave, fynsk gods 152
 Landskrona, skånsk købstad 211
 Lellinge, sjællandsk gods 92
 Lengsholm, jysk gods 174
 Lerbæk, jysk gods 276
 Limfjorden 153
 Lolland nørre herred 260f.

- Lolland sønder herred 261
 Lundbæk, jysk gods 151f.
 Lunde, fynsk herred 148
 Lundegård, fynsk gods 149
 Lundenæs, jysk amt 155
 Lübeck, tysk hansestad 95, 215f., 222-24
 Lykkesborg, fynsk gods 188, 198
 Lysgård, jysk herred 262
 Lystager, sjællandsk krongård 190
 Lystrup, sjællandsk gods 152
 Løgismose, fynsk gods 198
- Magdeburg, tysk stift 77f.
 Malmø, skånsk købstad 104, 211
 Margård, fynsk gods 173, 189
 Mariager, jysk amt 270
 Mariager, jysk købstad 238
 Marsvinlund, jysk gods 262
 Middelfart, fynsk købstad 150
 Middelsom, jysk herred 262
 Musse, lollandsk herred 261
 Møgeltønder, slesvigsk gods 285
 Møn, sjællandsk len 147
- Nakskov, lollandsk købstad 111
 Nederlandene (jf. Holland) 46, 50, 213, 215, 217-19, 221, 315
 Norge 47, 94, 105, 145, 207, 210f., 230, 246, 285
 Nyborg, fynsk købstad 194
 Næsbyholm, sjællandsk gods 81, 152
 Næsbyhoved, fynsk len 44
 Næstved, sjællandsk købstad 43f., 81, 218
 Nørkærgård, jysk gods 252
 Nørre Lyng, jysk herred 262
 Nørskov, fynsk gods 152
- Odden, jysk gods 287
 Odense, fynsk købstad 44, 81, 95, 105, 219, 223, 280, 306
 Odensegård, fynsk len 44, 104, 142, 223
- Palstrup, jysk gods 262
 Pandumgård, jysk gods 151f.
 Pavestaten 29
- Polen 50, 74-77, 93f., 95f., 132, 209f., 213, 255
 Preussen 74, 321
 Pårup, sjællandsk gods 292
- Randers, jysk købstad 220
 Ravnstrup, sjællandsk gods 152
 Rendsborg, slesvigsk by 215
 Ribe stift 139f.
 Ribe, jysk købstad 81-83, 95
 Riberhus, jysk amt 153, 155
 Rinds, jysk herred 262
 Ringkøbing, jysk amt 214
 Ringsted Kloster, sjællandsk len 147, 218
 Ringsted, sjællandsk by 60
 Rinkeføl, slesvigsk by 305
 Rosenholm, jysk gods 189
 Roskilde, sjællandsk by 133, 300, 304
 Roskildegård, sjællandsk len 147
 Rynkebygård, fynsk gods 306
 Rysensteen, jysk gods 271
 Rødding, jysk herred 262
 Rønningesøgård, fynsk gods 93, 152, 196, 301, 305
- Salling nørre herred, jysk herred 262
 Sallinge, fynsk herred 148, 178
 Schackenborg, slesvigsk gods 285
 Selsø, sjællandsk gods 79, 84, 92, 96, 253
 Silkeborg, jysk amt 270
 Skaby, nedlagt jysk landsby 189
 Skaføgård, jysk gods 189, 287
 Skam, fynsk herred 148
 Skanderborg, jysk amt 238
 Skinnerup, se: Ulriksholm
 Skivehus, jysk len/amt 45, 261f., 270
 Skovby, fynsk herred 148, 188, 198
 Skovgård, jysk gods 85, 291f.
 Skovkloster, sjællandsk len 44
 Skovsbo, fynsk gods 149f.
 Slesvig og Holsten, hertugdømmer 76f., 89, 159, 186, 210, 215, 217, 246, 256, 285, 305, 318, 324
 Sorø Akademi, Sjælland 219, 223, 292, 300, 308-10
 Sorø Kloster, Sjælland 147, 226

- Spanien 255
 Stadsgård, jysk gods 277
 Steensgård, langelandsk gods 174
 Stjernholm, jysk len 45, 293
 Svanholm, sjællandsk gods 79
 Svenstrup, sjællandsk len og gods 147, 304
 Sverige 14, 26, 47, 89, 101, 104, 110, 113, 116f., 124, 128, 132, 242, 244, 249f., 255-57, 263f., 268, 285, 291, 301, 319, 321f., 324f.
 Sæbygård, sjællandsk gods 294
 Sødringholm, jysk gods 85, 291
 Søholm, fynsk gods 152
 Søllestedgård, lollandsk gods 174
 Sørbymagle-Kirkerup, sjællandsk pastorat 53f., 227
- Tange, fynsk gods 80
 Tersløsegård, sjællandsk gods 81, 84
 Tjele, jysk gods 253
 Todsted, slesvigsk toldsted 215
 Torstedlund, jysk gods 253
 Tryggevælde, sjællandsk len 147
 Trøjborg, slesvigsk gods 77, 285
 Tyskland 197, 213, 230
 Tystrup-Bavelse-søerne, Sjælland 171
 Tørning, slesvigsk len 132
 Tågerød, sjællandsk gods 149
- Ukraine 213
 Ulriksholm (Skinnerup), fynsk gods 79, 91-93, 95, 196, 218, 226f., 290, 301
- Ulstrup, jysk gods 287
 Ungarn 213
- Valdemars Slot (Kærstrup), fynsk gods 301
 Vallø, sjællandsk gods 92, 189, 219
 Varberg, hallandsk by 105
 Weichsel, flod 75f.
 Vejlegård, fynsk gods 149
 Vemmetofte, sjællandsk gods 149, 164, 289
 Vends, fynsk herred 198
 Vendsyssel, Jylland 143, 155, 178, 186, 214
 Versailles, fransk slot 320
 Weser, flod 77f.
 Viborg, jysk købstad 218, 280
 Vibygård, sjællandsk gods 152
 Vigerslev, fynsk sogn 188
 Villestrup, jysk gods 252
 Vordingborg, sjællandsk len/amt 147, 238
 Vormark, fynsk gods 272
 Vrå, jysk gods 287
- Ølstedgård, fynsk gods 150
 Østrupgård, fynsk gods 152
- Aalborg, jysk købstad 111, 211
 Ålholm, lollandsk len/amt 156, 195
 Århus, jysk købstad 211, 220, 224

NB: A ms. should not contain less than 32 *printed* pages. This applies also to the *Mat.Fys.Medd.*, where contributions to the history of science are welcome.

Language. – English is the preferred language. Danish, German and French mss. are accepted and in special cases other languages. Where necessary, language revision must be carried out before final acceptance.

Title. – Titles should be kept as short as possible and with an emphasis on words useful for indexing and information retrieval.

Abstract, Summary. – An abstract in English is compulsory. It should count 10-15 lines, outline main features, stress novel information and conclusions, and end with the author's name, title, and institutional and/or private postal address. . – Papers in Danish may be provided with a summary in another language by agreement between author and editor.

Typescript. – Page 1 should contain title, author's name and the name of the Academy. Page 2: Abstract, author's name and address. Page 3: Table of contents if necessary. Consult a *recent* issue of the series for general layout.

When typing leave a 4 cm *right* margin. Indicate the position of illustrations and tables in the margin. Manuscripts can be forwarded on disquettes or CD, but in any case a print out must also be attached.

Figures. – All included illustrations must be marked with the author's name. It is of utmost importance that the author notices the quality of the illustrations. Fold-out figures and tables should be avoided.

References. – In general, the editor expects all references to be formally consistent and in accordance with accepted practice within the particular field of research. Bibliographical references should be given in a way to assure avoiding misunderstandings.

Correspondence

Manuscripts are to be sent to

The Editor, Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, H.C. Andersens Boulevard 35, DK-1553 Copenhagen V, Denmark. Tel: +45 33 43 53 00. Fax: +45 33 43 53 01. E-mail: kdvs@royalacademy.dk. Questions concerning subscription to the series should be directed to our

Commission agent:

C.A. Reitzels Boghandel og Forlag
Nørregade 20, 1165 København K
Tel. +45 33 12 24 00 Fax: +45 33 14 02 70
info@careitzel.com
www.careitzel.dk

Editor

Flemming Lundgreen-Nielsen

© 2002. Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab. All rights reserved. No part of this publication may be reproduced in any form without the written permission of the copyright owner.

Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab
The Royal Danish Academy of Sciences and Letters

Priser ekskl. moms/Prices excl. VAT

Historisk-filosofiske Skrifter

Hist. Filos. Skr. Dan. Vid. Selsk.

Priser excl. moms / *Prices abroad in Danish Crowns*

Vol.		DKK
18	SØRENSEN, KNUD: <i>A Dictionary of Anglicisms in Danish</i> . 1997. 405 pp	350.-
19	RHIS, P.J.: <i>Vulcentia Vetustiora. A Study of Archaic Vulcian Bronzes</i> . 1998. 137 pp. 123 figures	600.-
20	EGEROD, SØREN: <i>Atayal-English Dictionary</i> , edited by Jens Østergaard Petersen. 1999. 358 pp.	480.-

Historisk-filosofiske Meddelelser

Hist. Fil. Medd. Dan. Vid. Selsk.

Vol.		
72	<i>Sources for the Ancient Greek City State</i> . Symposium August, 24-27 1994. Acts of the Copenhagen Polis Centre Vol. 2. Ed. by <i>Mogens Herman Hansen</i> 1995. 376 pp	450.-
73	KØLLN, HERMAN: <i>Die Wenzelslegende des Mönchs Christian</i> . 1996. 51 pp	80.-
74	<i>Introduction to an Inventory of Poleis</i> . Symposium August, 23-26 1995. Acts of the Copenhagen Polis Centre Vol. 3. Ed. by <i>Mogens Herman Hansen</i> . 1996. 411 pp	500.-
75	<i>The Polis - as an Urban Centre and as a Political Community</i> . Symposium August 1997. Acts of the Copenhagen Polis Centre Vol. 4. Ed. by <i>Mogens Herman Hansen</i> . 1997. 547 pp	600.-
76	<i>Polis and City State. An ancient concept and its Modern Equivalent</i> . Acts of the Copenhagen Polis Centre vol 5. Ed. by <i>Mogens Herman Hansen</i> . 1998. 217 pp	200.-
77	<i>Medieval Analyses in Language and Cognition</i> . Acts of the symposium The Copenhagen School of Medieval Philosophy, Jan. 10-13, 1996. Ed. by <i>Sten Ebbesen</i> . 1998. 563 pp	380.-
78	<i>Defining Ancient Arcadia</i> . Acts of the Copenhagen Polis Centre, vol. 6. Ed. by <i>Thomas Heine Nielsen & James Roy</i> . 1999. 696 pp	620.-
79	DALGÅRD, SUNE: <i>Poul Laxmands Sag. Et dyk i dansk historie omkring år 1500</i> . 2000. 233 pp	248.-
80	MEJER, JØRGEN: <i>Die Vermittlung der Philosophie im Altertum</i> . 2000. 240 pp	180.-
81	PETERSEN, ERLING LADEWIG: <i>Magtstat og Godsdrift</i> . 480 p.	336.-
82	<i>Denmark and Scotland: The cultural and environmental resources of small countries</i> , edited by Gillian Fellows-Jensen. 2001. 256 pp. Fig	200.-
83	TUHANUKU, DANIEL: <i>Na tau'a Mungiki (Raids on Bellona Island)</i> . Edited by Rolf Kuschel & Angikinui F.T. Takiika. 2002. 909 pp.	140.-
84	FISCHER-JØRGENSEN, ELI: <i>Tryk i ældre dansk. Sætningsætninger og afledninger</i> . 2001. 516 pp.	375.-
85	VAHMAN, FERAYDUN & ASATRIAN, GARNIK: <i>Notes on the Language and Ethnography of the Zoroastrians of Yazd</i> . 2002. 115 pp.	120.-